

Univerza v Ljubljani
Filozofska fakulteta

Na obzorju novega

**Območje severnega Jadrana ter
vzhodnoalpski in balkansko-podonavski
prostor v obdobju pozne antike in
zgodnjega srednjega veka**

**Posvečeno Rajku Bratožu ob njegovi
sedemdesetletnici**

Uredila:
Alenka Cedilnik in Milan Lovenjak

LJUBLJANA 2022

Na obzorju novega

Območje severnega Jadrana ter vzhodnoalpski in balkansko-podonavski prostor
v obdobju pozne antike in zgodnjega srednjega veka

Posvečeno Rajku Bratožu ob njegovi sedemdesetletnici

Uredila: Alenka Cedilnik in Milan Lovenjak

Recenzenta: Reinhold Wedenig, Daša Pavlovič

Lektura (slovenski jezik): Zala Mikeln

Lektura (angleški jezik): Paul Steed

Lektura (hrvaški jezik): Tomislav Čužić

Lektura (italijanski jezik): Patrizia Farinelli

Lektura (nemški jezik): Christiane Leskovec

Tehnično urejanje: Jure Preglau

Prelom: Irena Hvala

Slika na naslovnici: del mozaika iz zgodnjekrščanske bazilike iz okoli leta 400 z donatorskim napisom. Mozaik je bil odkrit konec 19. stoletja pri gradnji pošte na Krekovem trgu v Celju. Risbo hrani Pokrajinski muzej Celje.

Založila: Založba Univerze v Ljubljani

Za založbo: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani

Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Oddelek za zgodovino

Za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete

Tisk: Birografika Bori d. o. o.

Ljubljana, 2022

Prva izdaja

Naklada: 200 izvodov

Cena: 29,90 EUR

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije)./This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije

Izdajo monografije je sofinancirala

Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na: <https://e-knjige.ff.uni-lj.si/>

DOI: 10.4312/9789612970161

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili v
Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=126739971

ISBN 978-961-297-017-8

E-knjiga

COBISS.SI-ID=126712067

ISBN 978-961-297-016-1 (PDF)

Kazalo

Predgovor	5
<i>Alenka Cedilnik</i>	
Der Stern als messianisches Symbol in der frühchristlichen Kunst	15
<i>Renate Johanna Pillinger</i>	
Identiteta skupnosti v dialogu: ekleziologija v delu <i>Razlage evangelijev Fortunacijana Oglejskega</i>	31
<i>Jan Dominik Bogataj</i>	
Sabbatismo popolare friulano: sopravvivenza di osservanze sabbatarie protocristiane aquileiesi?	51
<i>Alessio Peršič</i>	
Kontinuiteta nekega odnosa: stalnice v odnosu kristjanov do oblasti pred Konstantinom in po njem	73
<i>Aleš Maver</i>	
Georgij iz Kapadokije – Makedonijev človek na mestu aleksandrijskega škofa?	91
<i>Alenka Cedilnik</i>	
Geldnot im Kloster von Bethlehem: Hieronymus als Ökonom	115
<i>Heinrich Schlange-Schöningen</i>	
Vpogled v Hieronimova učna leta in njegova srečevanja z antičnimi poganskimi pisci	131
<i>Matej Hriberšek</i>	
Image of Illyricum in Jerome's writings	155
<i>Hrvoje Gračanin</i>	

Mining in the Inland of the Roman province of Dalmatia in the 3rd and 4th centuries	177
<i>Amra Šačić Beća</i>	
Kralji Herulov: vladarji ljudstva, ki ni »spisalo« zgodovine, in njihov <i>regnum</i>	213
<i>Jaka Banfi</i>	
Razotkrivanje Istre: crkva koje više nema, posvećena nepoznatom titularu	239
<i>Vesna Lalošević</i>	
Some Remarks on the Late Antique and Early Medieval Capitals from the Eastern Adriatic Coast	261
<i>Mirja Jarak</i>	
O dataciji "ikonoklastičkog" popisa biskupija Carigradske crkve (<i>Notitia episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae</i> 3) s osobitim obzirom na Tračku dijecezu	285
<i>Ivan Basić</i>	
Götterbilder der Slawen	315
<i>Franz Glaser</i>	
Pokristjanjevanje v karolinški Panoniji med pričakovanji in stvarnostjo	339
<i>Peter Štih</i>	
Zgodnjesrednjevska čolna deblaka iz Blejskega jezera	367
<i>Andrej Gaspari, Rene Masaryk, Maks Merela</i>	
Bibliografija akad. zasl. prof. dr. Rajka Bratoža	403
<i>Uredila Ana Marija Lamut</i>	
Imensko kazalo	435
<i>Pripravil Matej Petrič</i>	

Predgovor

Ko Plinij Starejši v svojem delu *Naravoslovje* opisuje raznolik svet živali ter bralca seznanja z različnimi zanimivostmi precej eksotičnih živalskih vrst z območja Afrike, navede grški rek »semper aliquid novi Africam adferre« (8.17 [42]). Enako bi lahko trdili za zgodovino. Tako kot je bila za Grke in Rimljane slabo poznana Afrika vir vedno novih čudes, nas raziskovanje preteklosti – pa naj gre za nedavno ali zelo odmaknjeno – vselej sooča s pričakovanimi in nepričakovanimi novostmi. Tako je tisti, ki raziskuje preteklost, čeprav hodi po sledih minulih časov, vedno zazrt v nova obzorja. Čim bolj je preteklost odmaknjena, pozabljena in tuja, tem bolj zapletena, nerazumljiva in nedosegljiva se pogosto zdi njena zapuščina. Prav zaradi tega bi morda lahko celo rekli, da so informacije o preteklosti, do katerih se raziskovalcu uspe dokopati, tem bolj nove, čim starejše je obdobje, s katerim se ukvarja.

Za obdobje, ki ga obravnava pričujoča knjiga – to je čas pozne antike in njen prehod v zgodnji srednji vek –, pa v splošnem velja, da gre za čas, ko že uveljavljeno ni več povsem ustrezalo novim izzivom, ko se je svet, ki so ga ljudje na prostoru rimskega cesarstva poznali do tedaj, spreminjal v tolikšni meri in na tako številnih področjih, da prav v ta čas postavljamo mejo med dvema zgodovinskima obdobjema, med antiko in srednjim vekom. Ko se je pod pritiskom uveljavljenih novosti začel nov čas, so sodobniki takratnega dogajanja – čeprav se tega pogosto niso (povsem) zavedali – v resnici zrl v obzorje novega.

Ti premisleki so naju vodili, ko sva iskala naslov za knjigo s prav posebnim poslanstvom.

* * *

Akademik in zaslužni profesor dr. Rajko Bratož, ki mu ob jubileju posvečamo to knjigo v zahvalo in poklon, da nas spremlja kot učitelj, mentor, kolega in prijatelj, je prav iskanju novega v raziskovanju davno minulega in vrh tega v tako dinamičnem obdobju spreminjanja, kot sta čas pozne antike in njen prehod v srednji vek, posvetil in še posveča vse svoje znanstvenoraziskovalno in pedagoško delo. Če se ozremo po sadovih tega dela, pa hitro postane jasno, da ni bilo prelomno le obdobje, s katerim se profesor Rajko Bratož ukvarja, marveč začetek novih časov predstavlja tudi njegovo delo na področju antične zgodovine na Slovenskem.

Profesor Bratož je bil prvi na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani zaposleni profesor za področje antične zgodovine. V pomoč študentom in vsem, ki jih antika zanima, je napisal dva izvrstna univerzitetna učbenika: *Grška zgodovina* in *Rimska zgodovina 1*. Po Sovrètovih *Starih Grkih* iz leta 1939 je učbenik *Grška zgodovina* prvi v slovenščini napisani podrobni pregled grške zgodovine, učbenik *Rimska zgodovina 1* pa je sploh prvi podrobni sodobni pregled rimske zgodovine slovenskega avtorja, ki ga imamo.

Temeljev pa profesor Bratož ni postavljajl samo na pedagoškem področju. Kot znanstvenik se je prvi v slovenskem prostoru posvetil vsebinam, s katerimi se pred njim nihče ni sistematično ukvarjal. V ospredju njegovega raziskovanja je zgodovina prostora severnega Jadrana, vzhodnih Alp, zahodnega Balkana in srednjega Podonavja predvsem med 3. in 8. stoletjem, pri čemer jedro njegovih raziskav predstavljajo ob cerkveni zgodovini tudi vojaška, politična in upravna zgodovina omenjenega prostora, dogajanje, povezano s prihodom Germanov, soočenje med Rimljani in »barbari« ter vprašanje prehoda iz pozne antike v zgodnji srednji vek. Študije, ki jih je o teh področjih napisal, so temeljnega pomena in jih mora nujno upoštevati vsak, ki se ukvarja s podobnimi vprašanji. Bibliografija profesorja Rajka Bratoža obsega več kot 400 naslovov, med katerimi je kar 12 monografij. Približno tretjina njegovih del je bila objavljena v tujini, med njimi tudi tri monografije: *Severinus von Noricum und seine Zeit*, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino* in skupaj s soavtorjema *Völker-verschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375–600)*. Ob njih moramo izpostaviti zadnjo izdano monografijo *Med Italijo in Ilirikom*, ki obravnava današnji slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki in bo zagotovo še dolgo standardni prikaz obdobja pozne antike pri nas. Profesor Bratož pa ni le pisec znanstvenih del, temveč je kot urednik ali sourednik sodeloval pri izdaji več znanstvenih zbornikov; med njimi naj

opozorimo predvsem na zbornika *Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v pozno-rimski dobi* ter *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo*. Oba sta bila rezultat odmevnih mednarodnih znanstvenih simpozijev. Tretji zbornik, ki ga je prav tako nujno omeniti, pa je izbor razprav Jaroslava Šašla *Opera selecta*.¹

Profesor Rajko Bratož je redni član Slovenske akademije znanosti in umetnosti ter član številnih drugih domačih in tujih prestižnih stanovskih združenj in društev. Zaradi izjemnosti svojega dela velja tako doma kot v tujini za enega najboljših poznavalcev antične zgodovine v Sloveniji.

* * *

Območje severnega Jadrana ter vzhodnoalpski in balkansko-podonavski prostor v obdobju pozne antike in zgodnjega srednjega veka, ki sta v središču raziskav profesorja Bratoža, vsebinsko povezujeta tudi razprave pričujoče knjige. Te so slavljenču posvetili njegovi učenci, sodelavci, kolegi in prijatelji. Njihovi prispevki segajo na različna raziskovalna področja: zgodovina, arheologija, teologija, antična književnost in sorodne vede. Ker gre za več stoletij dolgo časovno obdobje na relativno velikem geografskem prostoru, je vsebinski spekter teh razprav kljub povezovalnemu izhodišču, ki ga predstavljata prostor in čas, na prvi pogled nujno precej pisan. V ospredju so vprašanje krščanstva, njegova širitev, razvoj cerkvene organizacije ter prepletanje cerkvene in posvetne oblasti, posamezni prispevki pa obravnavajo tudi teme s področja gospodarske zgodovine, oblikovanja novih političnih tvorb po propadu zahodnega dela rimske države ter sledi, ki so jih na duhovnem in materialnem področju po naselitvi pustili Slovani. Vsaka od razprav rekonstruira delček minulega in je korak k boljšemu razumevanju celote. Zato ne bo odveč, če jih uvodoma povežemo v kratek oris raziskovanega časa in prostora.

* * *

Prehodnost ni značilna samo za obravnavani čas, ampak pomembno določa tudi izbrani prostor. Čezenj so v vseh obdobjih zgodovine tekale poti, ki so povezovale območje srednje, zahodne in severne Evrope s prostorom jugo-zahodne Azije, od tam pa proti vzhodu s še bolj odmaknjenimi območji te

1 Za podrobnejši prikaz gl. poglavje Bibliografija akad. zasl. prof. dr. Rajka Bratoža.

celine in proti zahodu z Afriko. V času rimskega cesarstva je vzhodnoalpski in balkansko-podonavski prostor predstavljal kopensko vez med zahodnimi in vzhodnimi predeli rimske države, in prav prek današnjega slovenskega ozemlja je bila Italija, ki je vse do pozne antike predstavljala osrednji del rimskega imperija, s kopnega najlažje dostopna. Z delitvijo cesarstva ob smrti cesarja Teodozija leta 395 pa se je po sredini tega prostora postopoma oblikovala meja, ki je dala prehodnosti tega področja nov poudarek. Najprej je delila vzhodnorimsko državo od njene zahodnorimske sestre, kot ločnica med grškim in latin-skim kulturnim področjem pa je obravnavani prostor zaznamovala do tolikšne mere, da je opazna še danes.

V pisanem bogastvu vplivov na balkansko-podonavskem stičišču različnih kultur so se mešali različni idejni tokovi. Ti so v obdobju antike, ko sta grški in helenistični svet na duhovnem področju osvajala rimsko vojaško silo, z vzhoda proti zahodu tekli z neustavljivo močjo. In prav ta tok je na evropska tla zanesel tudi krščanstvo. Na jugu izbranega območja, v gospodarsko pomembnih mestih z ugodnimi prometnimi povezavami, v Filipih, Tesaloniki in Korintu, so se kristjani povezali v skupnost že v času, ko je v teh mestih deloval apostol Pavel.² Čeprav slednji v Pismu Rimljanom³ obseg svoje misijonske dejavnosti začrta z ozemljem, ki se razprostira od Jeruzalema do Ilirika, za predele na severu v pričujoči knjigi obravnavanega prostora pred 2. stoletjem ni konkretnih podatkov. Viri o navzočnosti kristjanov na tem območju poročajo dobrih sto let po apostolovem obisku omenjenih mest. Po pisanju krščanskih avtorjev⁴ so najverjetneje okoli leta 174 krščanski vojaki z Vzhoda, ki so se v vojni cesarja Marka Avrelija proti Kvadam vojskovali ob donavski meji, z molitvijo priklicali čudežni dež in rimski vojski tako omogočili zmago v spopadu. S stalno navzočnostjo kristjanov na severnem delu obravnavanega prostora lahko računamo v 3. stoletju, ko se je postopoma oblikovala tudi cerkvena organizacija. Ta razvoj je bil verjetno najhitrejši ob misijonskih poteh vzdolž jadranske obale (škofije v Saloni, Poreču, Akvileji in Raveni) in vzdolž kopenske poti v južni Panoniji (Sirmij, Siscija in Petoviona).⁵ Vprašanjem, povezanim s krščanstvom

2 Po svojem odhodu je Pavel večkrat pisal krščanskim skupnostim v Filipih (Flp), Tesaloniki (1 Tes, 2 Tes) in Korintu (1 Kor, 2 Kor), da bi jih – med drugim – obvaroval pred nevarnostjo prilagajanja evangeljskih vodil, ki so izhajala iz judovsko-palestinskega sveta, grškemu načinu življenja. O Pavlovem misijonskem delovanju gl. tudi Apd 18,1–18.

3 Rim 15, 19.

4 Eus., *h.e.* 5.5.

5 Rajko Bratož, »Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki«, *Zgodovinski časopis* 35 (1981): 206; isti, *Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*, AES 8 (Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za

in zgodovino Cerkve, se posveča dobršen del razprav pričujoče knjige. V osnovi si sledijo po kronološkem vrstnem redu, pri razpravah, ki obravnavajo sočasno dogajanje in vzporedne procese, pa je na vrstni red vplivala tudi vsebina obravnavane tematike.

Že Stara zaveza je prihod Mesije napovedovala v podobi zvezde (4 Mz 24,17) in po njej je simbolni pomen zvezde prevzelo tudi krščanstvo. Temu izhodišču sledi Renate Pillinger, ki v svojem prispevku obravnava upodabljanje zvezde v zgodnjekrščanski umetnosti kot simbola Kristusovega odrešenjskega poslanstva. Jan Dominik Bogataj skozi literarno in teološko analizo odlomkov nedavno odkritega dela *Razlage evangelijev* akvilejskega škofa Fortunacijana (ok. 340–370) rekonstruira proces oblikovanja identitete akvilejske zgodnjekrščanske skupnosti znotraj večkulturnega okolja (judovstvo in poganstvo) v času, ko so Cerkev pretresali hudi verski spori, zlasti arijanizem. Kot judovski element se je tudi v akvilejski krščanski skupnosti uveljavilo praznovanje sobote in pozneje s tem praznovanjem povezan kult sv. Sabide. Ker je bilo praznovanje sobote zaradi svojega izvora v judovstvu prepovedano na sinodi v Laodikeji med letoma 343 in 381, se je morala navada v akvilejski zgodnjekrščanski skupnosti uveljaviti že pred tem datumom. Vendar je tudi prepoved dolgo časa ni izkoreninila. Alessio Peršič navadi praznovanja sobote in sledem, ki jih je za seboj pustila, na osnovi antičnih, srednjeveških in novoveških pisnih virov ter idiomov sledi od antike pa vse v današnji čas.

Zgodnjekrščanske skupnosti pa niso bile postavljene samo pred vprašanje lastnega odnosa do družbe, marveč tudi do oblasti. S slednjim se v svojem prispevku ukvarja Aleš Maver. Odnos kristjanov do oblasti slika skozi analizo odlomkov iz del zgodnjekrščanskih piscev, pri čemer v ospredje postavlja premislek o vlogi, ki jo je pri oblikovanju tega odnosa imela Konstantinova spreobrnitev. Brez dvoma daljnosežna je bila Konstantinova odločitev, da na mestu starodavnega Bizantija zgradi novo prestolnico, Konstantinopol. S cesarjevo odločitvijo so se za tamkajšnjo škofijo čez noč odprle povsem nove možnosti.

zgodovino Cerkve; Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1986); isti, »Razvoj organizacije zgodnjekrščanske Cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja«, *Zgodovinski časopis* 40 (1986): 366–368; isti, »Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja«, *Zgodovinski časopis* 44 (1990): 331–362; isti, »Krščanstvo v antiki«, v: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, ur. Metod Benedik (Celje: Mohorjeva družba, 1991), 11–14; isti, *Rimska zgodovina 1. Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Študentska založba, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2007), 283 in 430; isti, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zbirka zgodovinskega časopisa, 2014), 52, 241–256.

Alenka Cedilnik skozi analizo sodelovanja med škofoma Makedonijem iz Konstantinopla in Georgijem iz Kapadokije v štiridesetih in petdesetih letih 4. stoletja rekonstruira prizadevanja konstantinopelske škofije, da bi čim bolj razširila področje svoje oblasti in vpliva.

Med pomembnimi osebnostmi, ki so v izbranem časovnem obdobju prihajale z vzhodnoalpskega in balkansko-podonavskega območja prav posebno mesto pripada Hieronimu iz Stridona. Kot pripadnik provincialne aristokracije je bil v Rimu deležen odlične izobrazbe, ki bi mu lahko omogočila vstop v krog državne elite. Vendar se na koncu ni odločil za državno službo, pač pa si je izbral asketsko življenje. Njegovi spisi prinašajo podatke o obstoju meništva v Akvileji, Konkordiji, Emoni, Stridonu, Panoniji in Dalmaciji. Vendar sam ni ostal v domovini. Odločil se je za potovanje na Vzhod, kjer se je za nekaj let nastanil v puščavi v bližini Antiohije.⁶ S svojim zgledom in močjo besede je znal Hieronim pritegniti tudi druge. Na njegovo pobudo je vdova Pavla, pripadnica bogate rimske aristokracije, konec 4. stoletja v Betlehemu zgradila dva samostana in gostišče za romarje. Ekonomski vidik življenja v teh samostanih in gostišču je osrednja tema, ki se ji v svoji razpravi posveča Heinrich Schlang-Schöningen, pri čemer ga zanima predvsem dvojje: od kod sta samostana dobivala denar in kakšne informacije o tem prinašajo Hieronimova dela. Med bivanjem na Vzhodu se je Hieronim naučil grščine, kar mu je omogočilo, da je lahko grške avtorje bral v izvirniku. Medtem ko se je z deli latinskih poganskih piscev seznanil v času šolanja, je zdaj dobil priložnost, da svoje poznavanje poganke književnosti dopolni z grškimi besedili. Matej Hriberšek razkriva, katere poganke pisce je bral in kako se njihov vpliv odraža v Hieronimovem opusu.

Kot človek, ki je najverjetneje prihajal z območja med Akvilejo, Emono in Kvarnerskim zalivom, je Hieronim pomemben tudi kot vir informacij o območju antičnega Ilirika. Hrvoje Gračanin se na osnovi izbora Hieronimovih del v svoji razpravi posveti prav temu vprašanju, pri čemer med zbranimi informacijami ne išče zgodovinskih dejstev, temveč ga zanima, kaj Hieronimu Ilirik predstavlja, kaj se mu v zvezi z njim zdi pomembno omeniti, na kakšen način zapisano predstavi in na katere vire informacij se pri pisanju opira.

S prikazom Ilirika skozi Hieronimova dela se nekoliko odmaknemo od religioznih tem in se posvetimo bolj posvetnim vidikom življenja. Medtem ko

6 Gl. tudi Rajko Bratož, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zbirka zgodovinskega časopisa, 2014), 284–292.

znameniti Stridončan Ilirik 4. stoletja prikazuje kot izredno nevarno območje, izpostavljeno vpadom tujih ljudstev in divjanju državljskih vojn, nam Ilirik istega obdobja, če se opremo na druge vire, pokaže nekoliko drugačen obraz. Kot ugotavlja Amra Šaćić Beća, so rudniki na območju današnje osrednje in vzhodne Bosne ter zahodne Srbije, ki so bili relativno dobro zavarovani pred tujimi vpadi, v 4. stoletju še vedno imeli pomembno vlogo, čeprav so v primerjavi s 3. stoletjem delovali v zmanjšanem obsegu. Avtorica v svoji razpravi predstavlja administrativno ureditev rimskih rudnikov (zlata, srebra, svinca, bakra in železa) na omenjenem območju.

Razprava Jake Banfija o Herulih že sega v obdobje zgodnjega srednjega veka, ko so se na ozemlju nekdanjega zahodnega dela rimskega cesarstva oblikovale nove državne tvorbe, vzhodni del pa je svoj obstoj nadaljeval v okviru bizantinskega cesarstva. Heruli, ki so se po razpadu hunske plemenske zveze sredi 5. stoletja uveljavili na področju Moravske, so zaradi skopih podatkov, ki jih prinašajo viri, danes slabo poznani. Potem ko je po približno polstoletnem obstoju herulska oblast na Moravskem propadla, je dotlej enotna skupnost razpadla, kot ugotavlja avtor, na vsaj štiri dele. Podrobneje se posveti dvema skupinama, ki sta delovali pod oblastjo Bizanca, in na osnovi razpoložljivih virov rekonstruira, kdo so bili kralji, ki so ju vodili.

Območje vzhodnega Jadrana v bizantinskem obdobju obravnavata dve razpravi. Vesna Lalošević na osnovi maloštevilnih ohranjenih virov ugotavlja identiteto zavetnikov zgodnesrednjeveške cerkve, znane kot cerkev sv. Lovra oz. sv. Lavra v Šijani, v bližini Pulja, in razjasnjuje ozadje procesa, ki je njuno čaščenje uveljavilo v Istri. Tako v življenje znova obuja cerkev, za katero so izginile domala vse sledi, potem ko so jo leta 1941 uporabili kot material v bližnji apnenici. Mirja Jarak pa se v svoji razpravi, ki se osredotoča na področje cerkvene arhitekture in umetnosti, posveti vprašanju datacije poznoantičnih in zgodnesrednjeveških kapitelov v cerkvah na kvarnerskih otokih in v bizantinski Dalmaciji.

V središče bizantinske države na prehodu iz 8. v 9. stoletje nas popelje razprava Ivana Basića, v kateri avtor obravnava vprašanje datiranja t. i. tretjega seznama škofij carigradske Cerkve (*Notitia episcopatum ecclesiae Constantino-politanae* 3). Njegova rekonstrukcija dogajanja, povezanega s prizadevanji za obnovitev bizantinske oblasti na območju novih sosedov Bolgarov, temelji na analizi dosedanjega stanja raziskav o obravnavanem seznamu škofij, na analizi poznoantične cerkvene ureditve dieceze Trakije ter na primerjavi z drugimi popisi škofij carigradske cerkve, ki so časovno blizu obravnavanemu seznamu.

Predvsem Bolgari, Slovani in Avari so že v 6. stoletju predstavljali vse hujšo nevarnost za bizantinsko ozemlje ob Donavi. Medtem ko so se Bolgari v drugi polovici 7. stoletja stalno naselili na ozemlju med spodnjo Donavo in gorovjem Balkan, so Slovani v približno stoletje do dveh dolgem obdobju poselili skoraj celotno vzhodno polovico Evrope.⁷ Spremembe, ki jih je na duhovno-religioznem področju na severu obravnavanega balkansko-podonavskega prostora povzročil prihod Slovanov, ter predvsem posledice teh sprememb predstavljajo izhodišče razprav Franza Glaserja in Petra Štiha. Franz Glaser nam skozi raziskovanje izvora iz kamna izdelane glave s tremi obrazi iz kraja St. Martin am Silberberg na Koroškem približa duhovni svet Slovanov, ko so ti še bili pogani. V središču njegovega raziskovanja so vprašanja, povezana s sumi o pristnosti te pomembne najdbe, ki kljub dvomom velja za enega redkih materialnih preostankov slovanskega poganstva. Salzburg je med Karantanci začel širiti krščansko vero sredi 8. stoletja, v času kneza Hotimirja.⁸ Tako je bilo krščanstvo v Karantaniji močno prisotno že nekaj desetletij, ko so frankovske oblasti konec 8. stoletja še med osvajanjem avarske Panonije začele s pripravami za pokristjanjevanje tudi tega področja. Razprava Petra Štiha odpira vpogled v priprave in sam potek karolinškega misijona v Panoniji, ki je bil na političnem, cerkvenopravnem in cerkvenoorganizacijskem področju skrbno načrtovan, a je kljub velikim pričakovanjem prve uspehe dosegel šele v drugi polovici 9. stoletja.

Iz obdobja 8. in prve polovice 9. stoletja sta čolna deblaka, ki so ju arheologi leta 2015 in 2021 odkrili na dnu Blejskega jezera. V zadnji od razprav, objavljenih v pričujoči knjigi, Andrej Gaspari, Rene Masaryk in Maks Merela predstavljajo rezultate začetnih raziskav obeh čolnov ter nam tako odpirajo vpogled v okoliščine obeh odkritij, v naravo najdišča in samih deblakov, v močnejše interpretacije njune namembnosti in razlogov za potopitev. Čeprav bodo podrobnosti usode obeh čolnov verjetno vedno ostale zavite v skrivnost, se je ob misli nanju seveda težko upreti podobi Črtomirja iz Prešernovega *Krsta pri Savici*, ki z lahko ladjo prihaja na Blejski otok, da bi tam daroval boginji. V *Krstu pri Savici* opisano dogajanje približno sovпада s časom nastanka obeh deblakov, saj je Valtunk, Prešernov Valjhun, postal karantanski knez, potem ko je bavarski vojvoda Tasilo III. leta 772 premagal upor Karantancev.⁹

7 Rajko Bratož, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zbirka zgodovinskega časopisa, 2014), 288–503.

8 Peter Štih, Vasko Simoniti in Peter Vodopivec, *Slovenska zgodovina. Od prazgodovinskih kultur do začetka 21. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2016), 46.

9 Prav tam, 47–48.

* * *

Na tem mestu se končuje pogled v preteklost, ki ga odpirajo zbrane razprave. Ostaja pa želja, da bo knjiga profesorju Rajku Bratožu v veselje.

Alenka Cedilnik

Der Stern als messianisches Symbol in der frühchristlichen Kunst

*Renate Johanna Pillinger**

Auszug

Die vorliegende Studie behandelt Bilder, in denen der Stern nicht als astrologisches, sondern als theologisches Phänomen zu interpretieren ist, nämlich als Hinweis auf den Messias Jesus Christus. Er ist der Messias, der bis in die Hebräische Bibel, das sogenannte Erste Testament, und sogar bis zu den Schriftrollen vom Toten Meer zurückreicht. Eines seiner Symbole ist der Stern, den wir sehr häufig auf Denkmälern, und zwar aller Gattungen, finden: so z. B. in der Kleinkunst auf Amuletten, in der Malerei, auf Zwischengoldgläsern, Sarkophagen, Textilfragmenten, auf Elfenbeinen, Ampullen und in Mosaiken. Fallweise geht dieser Stern dann auch schon zum Christogramm über.

Schlüsselwörter: Stern, Messias, frühchristliche Kunst

* Institut für Klassische Archäologie der Universität Wien

Die Hoffnung auf einen Messias reicht bis in die hebräische Bibel,¹ d. h. bis in das erste Testament, zurück. Das zweite (Neue) Testament greift diese in Jesus² auf. Auch er ist der „Gesalbte“, Christus.³

Eines seiner Symbole ist der Stern. So heißt es etwa schon in Num 24, 17 ἀνατελεῖ ἄστρον ἐξ Ἰακωβ καὶ ἀναστήσεται ἄνθρωπος ἐξ Ἰσραὴλ („ein Stern wird aufgehen aus Jakob und ein Mensch wird auferstehen aus Israel“), und Jesus sagt über sich selbst Io 8, 12 ἐγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου („ich bin das Licht der Welt“) und ebda. 12, 46 ἐγὼ φῶς εἰς τὸν κόσμον ἐλήλυθα („Ich bin in die Welt gekommen als ein Licht“).

Genauso finden wir den Stern auf Münzen der Kaiser Augustus und Konstantin bzw. dessen Mutter Helena.

Auch auf Amuletten, z. B auf einem aus dem 4. oder 5. Jahrhundert aus Syrien oder Palästina unter der Acc. no. 50.15 in der Dumbarton Oaks Collection von Washington (Abb. 1) sehen wir rechts einen nimbierten Engel mit Stab und Stern vor einem Reiter, der mit seiner Lanze auf eine am Boden liegende Gestalt einsticht. Am äußersten Rand um die Reiterdarstellung verläuft Ps. 91 (90), 1.⁴ Links im Bild lesen wir εἷς θε(ε)ὸς ὁ νικῶν τὸν πονερόν („Der eine Gott, der das Böse besiegt“). Auf der Rückseite des Amuletts steht σφραγὶς θε(ε)οῦ ζόντος φύλαξον ἀπὸ παντὸς κακοῦ τὸν φοροῦντα τὸ φυλακτήριον τοῦτο („Siegel des lebendigen Gottes, schütze den Träger dieses Amuletts vor allem Übel“) und im Zentrum ἅγιος ἅγιος ἅγιος κ(ύριος) σαβαώθ, das Trishagion.

Ein beinahe identisches Stück gibt es in München in der Privatsammlung C. S. (SCHMIDT) unter der Inv.-Nr. 1462.⁵

Daniela Calcagnini Carletti⁶ behandelt dieses Phänomen bereits in der Grabkunst des 3. und 4. Jahrhunderts, bespricht dabei allerdings nur die meist mit Tuniken und Pallien bekleideten, auf einen Stern weisenden Personen (die

1 Hierzu vgl. u.a. Collins, *The Scepter and the Star*.

2 Siehe Riesner, *Messias Jesus*.

3 Näheres bei Porter (Ed.), *The Messiah in the Old and New Testaments*.

4 Bei Ross, *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection* 1, 53f., no. 60 und pl. 38.

5 Bei Stiegemann (Hg.), *Byzanz*, 288f., Nr. IV.7 (J. E. [Engemann]).

6 „Nota iconografica: La stella e il vaticinio del V. T. nell'iconografia funeraria del III e IV sec.,“ 65–87.

Propheten Bileam⁷ oder Jesaia), was quasi als Hinweis des Alten auf das Neue Testament, also typologisch, zu verstehen ist.

Abb. 1 Washington, D.C., Dumbarton Oaks Collection, Acc. no. 50.15
(nach M. C. Ross [wie Anm. 4], pl. 38 A)

Daneben gibt es aber noch viele weitere Beispiele für den Stern als messianisches Symbol in der frühchristlichen Kunst, denen wir uns nun kurz zuwenden wollen.

Beginnen möchten wir mit einer Darstellung im Cubiculum O der neuen Katakomben an der Via Latina in Rom (Abb. 2). Dort finden wir in der Lünette der rechten Wandnische den Durchzug durch das Schilfmeer nach Ex 14, 15 – 31. Links im Bild sieht man berittene Soldaten mit Lanzen, Schilden und Helmen, deren vorderste bereits ins Wasser stürzen. Rechts stehen Menschen in Tuniken, angeführt von einem Mann, der einen Stab⁸ über das Wasser streckt. Er erregt unsere Aufmerksamkeit, da er viel größer und mit weißer Tunika und Pallium (!) dargestellt ist, während in der Mitte ein achtstrahliger Stern am Himmel leuchtet. Sein Porträt erinnert an die Christusbilder der Katakomben. Der Stern weist schon in der sogenannten vorweggenommenen Verkündigung durch den Propheten etwa in der Priscillakatakomben nach Jes 7, 14 auf Christus hin, womit auch in dieser Darstellung der alttestamentliche Mose eindeutig typologisch, d. h. als Vorläufer des neutestamentlichen Jesu Christi wiedergegeben ist.

7 Siehe auch Kirschbaum, „Der Prophet Balaam und die Anbetung der Weisen“, 129–171.

8 Vgl. Tsamakda, „Eine ungewöhnliche Darstellung des Paralytischen in der Domitilla-Katakomben“, 25–46.

Abb. 2 Rom, Neue Katakomben an der Via Latina, Cub. O
(nach A. Ferrua, Katakomben. Unbekannte Bilder des frühen Christentums unter der Via Latina [Stuttgart 1991], 141)

An der gegenüberliegenden linken Wand findet sich eine ähnliche Darstellung wie im Cubiculum C. Allerdings hat das erhöhte Gebäude eine Fortsetzung übereck und eine weiße in Binden gewickelte Gestalt im Eingang. Auch die links darüber dargestellte Säule ist nicht verschoben und hat Feuer am Kapitell (ist also die Feuersäule). Der Virgatus der Hauptszene zeigt meiner Meinung nach das gleiche Porträt wie der Moses–Christus der gegenüberliegenden Durchzugsszene, womit es sich offenbar wiederum um diesen handelt.

Bleiben wir noch kurz im Alten Testament, so ist etwa bei den drei babylonischen Jünglingen vor Nebukadnezar an der Rückseite des Mailänder Sarkophags (Abb. 3)⁹ in der Basilika di S. Ambrogio am Deckel links ein fünfstrahliger Stern zu sehen und je einer links und rechts des im

9 Bei Dresken-Weiland, *Italien mit einem Nachtrag Rom und Ostia, Dalmatien, Museen der Welt*, 56–58, Nr. 150 und Taf. 60, 2, die allerdings die Szene als die Magier vor Herodes interpretiert.

Orantengestus wiedergegeben Daniel in der Löwengrube auf einem Textil in Düsseldorf.¹⁰

Hierzu passt auch ein noch *in situ* befindliches Zwischengoldglas in der Panfilokatakombe mit dem Bild der Martyrerin Agnes (Abb. 4), welche durch die Beischrift AGN NES eindeutig bestimmt ist. In reich verzierter Kleidung steht sie dort im Orantengestus und mit Nimbus. Rechts und links befindet sich je ein halbhoher Säulenschaft mit je zwei Vögeln (Tauben) darauf. Außerdem gibt es zwei Rotuli und zwei Sterne, die wohl wieder auf Christus als den Retter hindeuten. Die Zweizahl lässt sich in diesem Fall wohl auch durch das doppelte Martyrium der Heiligen (*pudoris et religionis*, d. h., wie schon Ambrosius sagt, ihrer Jungfräulichkeit und ihres Glaubens wegen) erklären. Darum heißt es bei Prudentius, Perist. 14, 7 – 9: *Duplex corona est praestita martyri:/intactum ab omni crimine virginal,/mortis deinde gloria liberae.*

Abb. 3 Mailänder Sarkophag, Rückseite (nach J. Dresken-Weiland [wie Anm. 9], Taf. 60,2)

10 Vgl. Brune, *Die koptischen Textilien im museum kunst palast Düsseldorf* 1: *Wirkereien mit figürlichen Motiven.*

Abb. 4 Rom, Panfilokatakomben, Zwischengoldglas mit Agnesbild
(nach V. Fiocchi Nicolai – F. Bisconti – D. Mazzoleni, Roms christliche Katakomben.
Geschichte – Bilderwelt – Inschriften [Regensburg 2000], 81, Abb. 87)

Werfen wir noch einen kurzen Blick auf die Sarkophage, so sind hier vor allem zwei Typen anzuführen, nämlich die sogenannten Sternkranksarkophage in der Kathedrale von Palermo¹¹ und im Musée d'art chrétien von Arles¹² sowie der Zwölfapostelsarkophag in S. Apollinare in Classe/Ravenna.¹³

Erstere zeigen (Abb. 5) links und rechts des sogenannten Labarons, d. h. des konstantinischen Siegeszeichens, je sechs akklamierende Apostel, zwischen deren Köpfen jeweils ein bzw. zwei fünfstrahlige(r) Stern(e) im Wolkenhimmel stehen.

Abb. 5 Sternkranksarkophag in der Kathedrale von Palermo
(nach J. Dresken-Weiland [wie Anm. 9] Taf. 51, 1)

In Ravenna (Abb. 6) reicht der thronende Christus an der Vorderseite Paulus eine Rolle und den halbrunden Deckel zieren an Front- und Rückseite je drei achtstrahlige sternförmige Christogramme.

11 Näheres wieder bei Dresken-Weiland, *Italien mit einem Nachtrag Rom und Ostia, Dalmatien, Museen der Welt*, 49f., Nr. 143 und Taf. 51, 1–4.

12 Bei Klauser, *Frühchristliche Sarkophag in Bild und Wort*, 72, Nr. 15 und Taf. 20 f.

13 Zu ihm vgl. Dresken-Weiland, *Italien mit einem Nachtrag Rom und Ostia, Dalmatien, Museen der Welt*, 121, Nr. 390 und Taf. 113, 3–4.

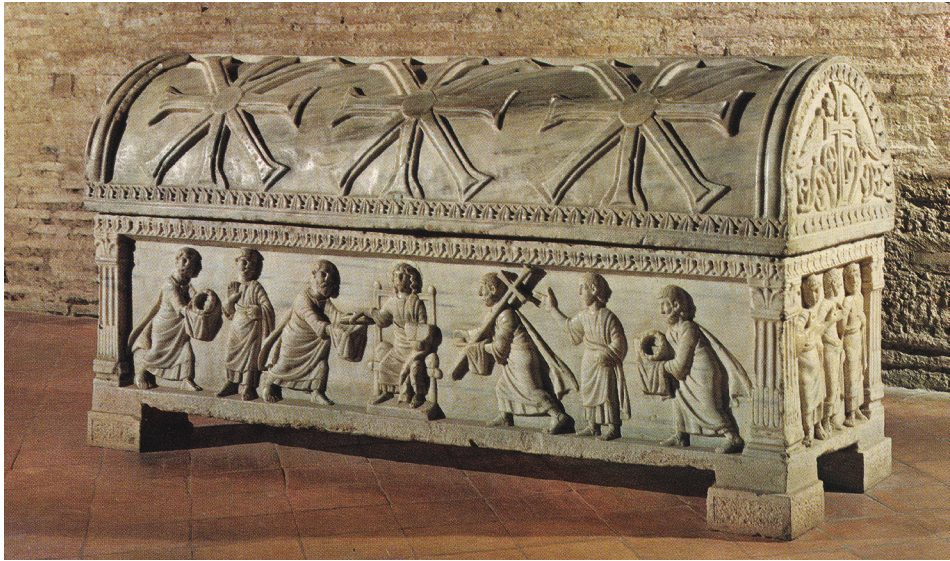

Abb. 6 Ravenna, S. Apollinare in Classe: Zwölfapostelsarkophag
(Foto: R. J. Pillinger)

Ein solches zeigt im Mittelbild auf einem Thron mit Kranz eingeschrieben auch ein Sarkophag in der Chiesa di S. Maria in Vivario in Frascati¹⁴ und tragen zwei geflügelte Engel am Prinzensarkophag im Archäologischen Museum von Istanbul (Abb. 7).¹⁵

Mit den beiden letztgenannten Beispielen haben wir auch schon den Übergang vom Stern zum Christogramm. In allen Fällen handelt es sich um den Hinweis auf Christus, den siegreichen Erlöser.

Genauso verhält es sich wohl mit zwei Textilfragmenten (Abb. 8). Das eine ist ein 46 × 30 cm großes und mit Wolle durchwirktes Leinenfragment in Paris, Musée du Louvre, Département des Antiquités égyptiennes unter Inv.-Nr. AF 5556.¹⁶ Es zeigt fünf Anch, jeweils zwei purpurfarbene links und rechts eines roten, und zwar zwischen zwei Dekorstreifen aus roten und grünen bzw. blauen Flechtbändern. In den Schlaufen der hieroglyphischen Lebenszeichen befinden sich (von links nach rechts) ein purpurfarbenes Sonnenrad (achtstrahliger Stern?), ein rotes gleichschenkeliges Kreuz mit vier purpurfarbenen Punkten zwischen den Kreuzarmen, ein purpurfarbenes Christogramm,

14 Ebendort 37, Nr. 115 und Taf. 40, 1–2.

15 Erstpublikation von Müfit, *İstanbulda bulunan bir prens läbti*.

16 Welches M.-H. R. (Marie-Hélène Rutschowskaya) in: *Égypte Romaine: l'autre Égypte*, 238, Nr. 264 zuletzt kurz bespricht.

wieder ein rotes gleichschenkeliges Kreuz mit vier purpurfarbenen Punkten zwischen den Kreuzarmen und nochmals ein purpurfarbenes Sonnenrad (achtstrahliger Stern?). Unterhalb dieses Dekorstreifens befinden sich die Reste eines weiteren purpurfarbenen Anch mit rotem Alpha und Omega.

Abb. 7 Istanbul, Archäologisches Museum: Prinzensarkophag (Foto: R. J. Pillinger)

Abb. 8 oben: Textilfragment in Paris, Musée du Louvre, Département des Antiquités égyptiennes unter Inv.-Nr. AF 5556 (© Georges Poncet); unten: Textilfragment in London, Victoria & Albert Museum: Inv.-Nr. 258 –1890 (© Victoria & Albert Museum)

Leider lassen sich weder eine genauere Datierung noch eine Verwendung festmachen, dafür aber ein anpassendes, in der gleichen Werkstatt hergestelltes Stück aus Achmim, das heute in London, im Victoria & Albert Museum unter Inv.-Nr. 258-1890¹⁷ aufbewahrt wird und genau das gleiche Muster trägt.

Das 30 × 35 cm große mit Wolle durchwirkte Leinentuch zeigt vier Anch (drei sind purpurfarben, das zweite von links ist rot) zwischen zwei wie im vorher beschriebenen Textil gestalteten Dekorstreifen. In den Schlaufen der ägyptischen Lebenszeichen befindet sich wieder (von links nach rechts) ein rotes gleichschenkeliges Kreuz mit vier purpurfarbenen Punkten zwischen den Kreuzarmen, ein purpurfarbenes, diesmal seitenverkehrtes Christogramm, wieder ein rotes gleichschenkeliges Kreuz mit vier purpurfarbenen Punkten zwischen den Kreuzarmen und ein blaues (?) Sonnenrad (achtstrahliger Stern?). Über der oberen Bordüre sind rechts nochmals ein rotes Anch mit einem purpurfarbenen Punkt in der Schlaufe und links ein rotes gleicharmiges Kreuz mit vier purpurfarbenen Punkten zwischen den Kreuzarmen samt Spuren eines purpurnen Etwas zu sehen. Rechts gibt es eine Webkante, die das Ende des Textils bezeichnet.

Gehen wir über zum Neuen Testament, so soll zunächst die Verkündigung an der Quelle laut dem apokryphen Protoevangelium Iacobi 11,1¹⁸ auf der sogenannten Marienseide in der Abegg-Stiftung in Riggisberg unter Inv.-Nr. 3100b (Abb. 9),¹⁹ angeführt werden. Maria, durch die Beischrift klar bestimmt, kniet vor einem halbkreisförmigen Brunnen, um Wasser zu schöpfen. Erstaunt hebt sie die Rechte und wendet sich zum Boten Gottes (an Stelle der Stimme im Protoevangelium!) zurück, der in der Linken einen Stab hält und die Rechte zum Gruß XEPE ausgestreckt hat. Neben ihm stehen ein sichelförmiger Mond und zwei achtstrahlige Sterne.

Dazu passt ein weiteres Textil, ein Orbiculus aus dem Victoria & Albert Museum in London unter Inv.-Nr. 814 – 1903 (Abb. 10),²⁰ der die zweite apokryphe Verkündigung ebenfalls nach dem apokryphen Protoevangelium Iacobi 11,1 – 2 zeigt. Neben der Heimsuchung tritt unter einem achtstrahligen Stern der Engel mit Kreuzstab an die Purpurwolfe spinnende Gottesmutter heran.

17 Bei Kendrick, *Catalogue of Textiles from Burying-Grounds in Egypt* 2, 12f., no. 309 und pl. 4.

18 Bei Schneider, *Evangelia infantiae apocrypha. Apocryphe Kindheitsevangelien*, 114f.

19 Siehe Kötzsche, „Die Marienseide in der Abegg-Stiftung,“ 183–194 und Schrenk, *Die Textilsammlung der Abegg-Stiftung* 4, 185.

20 Bei Rutschowskaya, *Tissus Coptes*, 133 rechts oben.

Abb. 9 Riggisberg, Abegg-Stiftung, Inv.-Nr. 3100b: Marienseide (Detail) (nach S. Schrenk [wie Anm. 19] 185, Kat. Nr. 62)

Abb. 10 London, Victoria & Albert Museum, Inv.-Nr. 814 – 1903: Orbiculus mit Verkündigung (nach M.-H. Rutschowskaya [wie Anm. 20])

Ebenso finden wir den Stern bei der Geburt mit Ochs und Esel nach Ps. Matthaeus 14 auf der Kathedra des Maximian sowie auf einem Textil im New Yorker Metropolitan Museum.²¹

Auf letzterem sehen wir ihn auch bei der Anbetung der Hirten (Abb. 11).

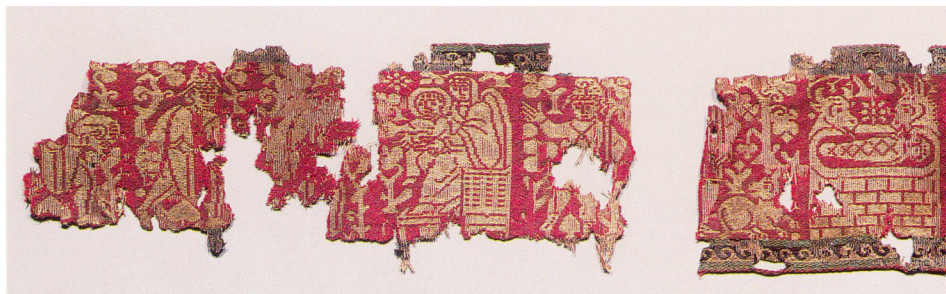

Abb. 11 New York, Metropolitan Museum: Textilfragment mit Geburt und Anbetung der Hirten (Detail) (nach A. Stauffer [wie Anm. 21])

Abb. 12 Londoner Elfenbein (nach W. F. Volbach – M. Hirmer [wie Anm. 22], Abb. 222)

21 In Stauffer, *Textiles of Late Antiquity*, 38, Cat. No. 26.

Weiters tritt er bei der Schilderung der verdorrten Hand der Hebamme Salome nach Protoevangelium 19, 3 – 20, 3 und Ps. Matthaeus 13, 4f. im unteren Bildstreifen des Londoner Elfenbeins (Abb. 12)²² auf.

Besonders häufig finden wir ihn bei der Anbetung der Magier, etwa auf Sarkophagen z. B. im MPC/Rom, auf Ampullen u. a. in der Schatzkammer der Kathedrale von Monza²³ und in S. Apollinare Nuovo/Ravenna (Abb. 13).²⁴ Am Triumphbogen von S. Maria Maggiore in Rom steht auch ein Stern über dem thronenden Christus.²⁵

Abb. 13 Ravenna, S. Apollinare Nuovo, Magieranbetung (Foto: R. J. Pillinger)

Schon in der Antike gab es verschiedene astronomische und astrologische Theorien (z. B. den Halleyschen Kometen betreffend) über den sogenannten Stern von Bethlehem (Mt 2, 1 – 9), um damit die Geburt Jesu genauer zu datieren. Wissenschaftlich fundiert sind diese Versuche allerdings nicht, liegt doch der biblischen Erzählung eine theologische Aussageabsicht zugrunde und nicht der Bezug zu realen Vorgängen.

22 Volbach und Hirmer, *Frühchristliche Kunst*, 221, Nr. 222 und Abb. 222.

23 Siehe Bergmeier, „Behältnisse visueller Erfahrungen: die Pilgerampullen von Monza und Bobbio,“ 343–355.

24 Vgl. Dresken-Weiland, *Die frühchristlichen Mosaiken von Ravenna*.

25 Karpp, *Die frühchristlichen und mittelalterlichen Mosaiken in Santa Maria Maggiore zu Rom*, 6.

Bibliografie

- Bergmeier Armin Friedrich, „Behältnisse visueller Erfahrungen: die Pilgerampullen von Monza und Bobbio.“ In: *Für Seelenheil und Liebesglück. Das byzantinische Pilgerwesen und seine Wurzeln*, Hgg. Despoina Ariantzi und Ina Eichner, 343–355. Byzanz zwischen Orient und Okzident. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2018.
- Brune, Karl-Heinz. *Die koptischen Textilien im museum kunst palast Düsseldorf 1: Wirkereien mit figürlichen Motiven*. Wiesbaden: Reichert Verlag, 2004.
- Calcagnini Carletti, Daniela. „Nota iconografica: La stella e il vaticinio del V. T. nell’iconografia funeraria del III e IV sec.“ *RivAC* 64 (1988): 65–87.
- Collins, John Joseph. *The Scepter and the Star. The Messiahs of the Dead Sea Scrolls and Other Ancient Literature*. New York, London, Toronto, Sidney, Auckland: Doubleday, 1995.
- Dresken-Weiland, Jutta. *Italien mit einem Nachtrag Rom und Ostia, Dalmatien, Museen der Welt (Repertorium der christlich-antiken Sarkophage 2)*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 1998.
- Dresken-Weiland, Jutta. *Die frühchristlichen Mosaiken von Ravenna. Bild und Bedeutung*. Regensburg: Verlag Schnell & Steiner GmbH, 2016.
- Égypte Romaine: l’autre Égypte* (Ausstellungskatalog). Marseille: Musées de Marseille, 1997.
- Karpp, Heinrich. *Die frühchristlichen und mittelalterlichen Mosaiken in Santa Maria Maggiore zu Rom*. Baden – Baden: Bruno Grimm, 1966.
- Kendrick, Albert Frank. *Catalogue of Textiles from Burying-Grounds in Egypt 2. Period of Transition and of Christian Emblems*. London: published under the authority of his majesty’s stationary office, 1921.
- Kirschbaum, Engelbert. „Der Prophet Balaam und die Anbetung der Weisen.“ *RQS* 49 (1954): 129–171.
- Klauser, Theodor. *Frühchristliche Sarkophage in Bild und Wort*. Drittes Beiheft zur Halbjahresschrift „Antike Kunst“. Olten: Urs Graf-Verlag, 1966.
- Kötzsche, Lieselotte. „Die Marienseide in der Abegg-Stiftung. Bemerkungen zur Ikonographie der Szenenfolge.“ *Riggisberger Berichte* 1 (1993): 183–194.
- Müfit, Arif. *İstanbulda bulunan bir prens lâhti. Ein Prinzensarkophag aus Istanbul (İstanbul Asariatika Müzeleri Nesriyatı 10)*. Istanbul, 1934.
- Porter, Stanley E., Ed. *The Messiah in the Old and New Testaments*. Grand Rapids, Michigan/Cambridge, U.K.: William B. Eerdmans Publishing Company, 2007.
- Riesner, Rainer. *Messias Jesus. Seine Geschichte, seine Botschaft und ihre Überlieferung*. Gießen: Brunnen Verlag GmbH, 2019.
- Ross, Marvin C. *Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection 1. Metalwork, Ceramics, Glass, Glyptics, Painting*. Washington: Trustees for Harvard University, 1962.
- Rutschowskaya, Marie-Hélène. *Tissus Coptes*. Paris: Éditions Adam Biro, 1990.
- Schneider, Gerhard. *Evangelia infantiae apocrypha. Apocryphe Kindheitsevangelien*. Fontes Christiani 18. Freiburg, Basel, Wien, Barcelona, Rom, New York: Herder, 1995.
- Schrenk, Sabine. *Die Textilsammlung der Abegg-Stiftung 4: Textilien des Mittelmeerraumes aus spätantiker bis frühislamischer Zeit*. Riggisberg/Bern: Abegg-Stiftung, 2004, 185.
- Stauffer, Annemarie. *Textiles of Late Antiquity*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 1995.

- Stiegemann, Christoph, Hg. *Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert. Katalog der Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum Paderborn. Paderborn 2001*. Mainz: Verlag Philipp von Zabern, 2001.
- Tsamakda, Vasiliki. „Eine ungewöhnliche Darstellung des Paralytischen in der Domitilla-Katakomben: Zur Verwendung des Wunderstabes in der frühchristlichen Kunst.“ *MiChA* 15 (2009): 25–46.
- Volbach, Wolfgang Fritz, und Hirmer Max. *Frühchristliche Kunst. Die Kunst der Spätantike in West- und Ostrom*. München: Hirmer Verlag, 1958.

Abkürzungen

MPC	Museo Pio Cristiano
RivAC	Rivista di archeologia cristiana
RQS	Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte

Summary

The star as a messianic symbol in early Christian art

The present study shows pictures where the star appears not as an astrological but as a theological phenomenon, namely as a reference to Jesus Christ, the Messiah, going back to the Hebrew Bible. One of his symbols is the star, which we often see on monuments of all kinds: on amulets, in paintings, on gold glasses, sarcophagi, fragments of textiles, ivories, ampoules and in mosaics. In some cases, the star also turns into a Christogram.

Identiteta skupnosti v dialogu: ekleziologija v delu *Razlage evangelijev* Fortunacijana Oglejskega

*Jan Dominik Bogataj**

Izvleček

Prispevek obravnava delo *Commentarii in evangelia* (*Razlage evangelijev*) oglejskega Fortunacijana s sredine 4. stoletja, ki je vse od pozne antike veljalo za izgubljeno, vendar je bilo odkrito leta 2012. Spis se je izkazal za najverjetneje najzgodnejši latinski komentar evangelijev, vsekakor pa za najstarejše tovrstno ohranjeno besedilo iz antičnega Ogleja, zato sedaj, ko je bila leta 2017 objavljena tudi kritična izdaja, nudi bogat vir za raznovrstne informacije glede življenja v tem pomembnem severnoitalijanskem mestu sredi 4. stoletja. Avtor se posveti vprašanju oblikovanja identitete krščanske skupnosti, kot je razvidno iz dela njenega voditelja, škofa Fortunacijana. Po eni strani se *Razlage evangelijev* izkažejo za verne deležnike v zgodnji latinski patristični tradiciji glede ekleziološke misli, po drugi strani pa je v delu oglejskega škofa mogoče razbrati tudi mnoge izvirne in ustvarjalne načine za formiranje in ohranjanje identitete krščanske skupnosti.

Ključne besede: Oglej, Cerkev, zgodnje krščanstvo, svetopisemska eksegeza, judovstvo, poganstvo

* Teološka fakulteta (Univerza v Ljubljani), Institutum Patristicum Augustinianum (Lateranska univerza, Rim)

Uvod

Izjemno najdbo skorajda petnajst stoletij pozabljenega dela oglejskega škofa Fortunacijana *Commentarii in evangelia*, ki je verjetno najstarejši ohranjeni latinski komentar evangelijev (napisan okrog leta 355) in ga je leta 2012 odkril avstrijski filolog Lukas J. Dorfbauer, je kot eden izmed prvih slovenski javnosti naznanil prav akad. dr. Rajko Bratož. V svojem monumentalnem delu *Med Italijo in Ilirikom* je že dve leti zatem podal prve izsledke in bibliografske reference o novoodkritem delu, vendar takrat, kot je sam priznal, objektivna ocena Fortunacijanovega opusa še ni bila mogoča, saj kritična izdaja besedila še ni bila objavljena.¹ To se je zgodilo leta 2017, ko je izšla v 103. zvezku zbirke *Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum*, in šele sedaj, po toliko stoletjih »molka« – za kar se gre zahvaliti predvsem Hieronimu, ki je Fortunacijana obsodil spodbujanja papeža Liberija k podpisu drugega (oz. tretjega) sirmijskega obrazca veroizpovedi in obsodbe Atanazija Aleksandrijskega, s tem pa nekakšnega filoarijanizma (*De viris illustribus* 97) –,² oglejski škof srečuje *fortuno*, da sme zopet spregovoriti sam.

Zgodovinarji so imeli doslej glede Fortunacijanove doktrinalne (ne)zanesljivosti pretežno »negativne« sodbe, saj so se zanašali predvsem na Hieronimove zapise. Sedaj se po prvih analizah Fortunacijan, voditelj oglejske skupnosti v kritičnih letih na sredini 4. stoletja (od ok. 340 do ok. 370), kaže kot precej zvestejši nicejski »ortodoksiji«, celo ekspliciten nasprotnik arijanizma.³ Zato gre njegove »spodrseljaje«, kot je bil denimo tudi podpis obsodbe Atanazija na sinodi v Milanu leta 355 pod močnimi pritiski cesarja Konstancija II., prej razumeti kot izraz nekakšnega političnega oportunitizma kot pa doktrinalne naklonjenosti arijanskim idejam. S tem se potrjuje tudi predhodna Bratoževa intuicija, ki je še pred objavo kritične izdaje Fortunacijanovega dela zapisal, da gre v njegovem primeru bolj za »politično nezanesljivo držo, prej za konformizem kot za teološko prepričanje«,⁴ pri tem pa je bil v svoji oceni natančnejši

1 Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 296, op. 240.

2 Bogataj, »Hieronim in Fortunacijan Oglejski«, 54–65. Za odnos med Hieronimom in Oglejem v splošnem gl. Bratož, »Girolamo e i suoi rapporti con Aquileia«, 7–32. Pomembna zgodovinska povezava med Sirmijem in Oglejem je opisana v člankih: Bratož, »Cerkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi«, 259–272; idem, »Die Geschichte des frühen Christentums«, 508–550.

3 Bogataj, »Kristologija Fortunacijana Oglejskega«, 715–731; idem, »Trinitarian Doctrine«, 25–51.

4 Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 268. Podobno tudi: idem, »Poznoantična Akvileja in njena cerkvena skupnost«, 175–200.

kot denimo sloviti zgodovinar Richard Patrick Crosland Hanson, ki je oglejskega škofa nekaj let prej nonšalantno označil kar za »homojskega arijanca«.⁵

Nedavno odkritje dela *Commentarii in evangelia*, ki je pod naslovom *Razlage evangelijev* že na voljo slovenskim bralcem,⁶ tako nudi vznemirljiv vpogled v najzgodnejše obdobje krščanske skupnosti v Ogleju.⁷ Raziskave o tem pomembnem delu so še v povojih. Prispevek bo s pomočjo literarnozgodovinske metode, analizirajoč in sintetizirajoč odnos med Fortunacijanovo eksegezo in doktrino, skušal osvetliti podobo Cerkev, cerkvenega življenja in protoekleziološko vizijo, ki jo lahko razberemo iz samega dela. Preko literarne in teološke analize njegovih razlag različnih evangelijskih dogodkov, ki jih prežema stalno nanašanje tako na teoretično podobo Cerkev in tudi na konkretno krščansko skupnost, ki se je morala soočiti s tedanjo večkulturno družbo, se tako odpirajo tudi širša družbena vprašanja glede identitete in medkulturnosti v tedanjem poznoantičnem Ogleju, kar brez dvoma nosi tudi določeno historiografsko relevantnost.⁸

Na tem temelji tudi naslovni moto prispevka, ki zavestno ohranja dvopomen-skost: na eni strani nas bo zanimalo vprašanje *identitete skupnosti* v dialogu, tj. kako se je zavedanje o lastni kolektivni identiteti oblikovalo znotraj Fortunacijanove misli prav v hermenevtičnem dialogu med podedovanim teološkim imaginarijem in konkretno živeto izkušnjo voditelja skupnosti, po drugi strani pa se bo moč vprašati tudi o identiteti *skupnosti v dialogu*, tj. krščanske oglejske skupnosti, ki je bila (vsaj do določene mere primorana biti) v dialogu z drugimi religijskimi skupinami.⁹

5 Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God*, 597.

6 Bogataj, ur., *Fortunacijan Oglejski: Razlage evangelijev*. Prevedla Doroteja Novak. Slovenščina je poleg angleščine šele drugi moderni jezik, v katerega je delo prevedeno.

7 Oglej je bil kot pomembno zgodnjekrščansko središče izjemnega pomena tudi za začetke krščanstva na slovenskih tleh. V tej zvezi ostajajo temeljne študije: Bratož, *Krščanstvo v Ogleju*; idem, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor*; idem, »Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes«, 299–366. Fortunacijanovo škofovanje je bilo tudi čas velikih gradbenih podvigov v Ogleju, kar je lepo pokazano v članku: Bratož, »La basilica di Aquileia nelle fonti letterarie«, 19–66. Morda bo z odkritjem dela *Razlage evangelijev* mogoče tudi k temu vprašanju glede bazilike dodati kakšen nov vidik; prim. opis cerkvene zgradbe v *Comm. in ev.* 77; 90.

8 Za odnos med krščansko in judovsko skupnostjo v Ogleju gl. Bogataj in Špelič, »Krščanska in judovska skupnost v Ogleju«, 141–165.

9 V zvezi s tem priporočam študijo: Haight, *Christian Community in History*, ki postavi nekaj zanimivih temeljev za razumevanje »ekleziologije od spodaj«, tj. načina historičnega razumevanja cerkvene skupnosti s pozornostjo do realne družbene eksistence skozi različna zgodovinska obdobja.

Spis *Commentarii in evangelia*

V začetku oktobra 2012 je avstrijski klasični filolog Lukas J. Dorfbauer odkril delo *Commentarii in evangelia* (= *Comm. in ev.*), ki je bilo do tedaj več kot tisoč let pozabljeno in ohranjeno le v treh krajših fragmentih.¹⁰ V kodeksu 17 kölnske stolne knjižnice (Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek Köln) iz prve tretjine 9. stoletja je na 103 pergamentnih folijih našel latinsko besedilo z razlagami evangelijev, v katerem je – zaradi nekaterih arhaičnih oblik (npr. *Lucanus* in ne *Lucas*; grški predlog *cata* [gr. κατά] namesto *secundum*), starejše verzije latinskega Svetega pisma (*Vetus Latina*), značilnih naslovov posameznih delov razlage (prim. Hier., *De vir. ill.* 97; idem, *Comm. in Matt.*, praef.) in ujemanja s poznanimi fragmenti – z gotovostjo prepoznal Fortunacijanovo delo, ki je veljalo za izgubljeno.

Besedilo sestavljajo štirje glavni deli: uvod o splošnih karakteristikah štirih evangelijev (Predgovor, *Regula evangeliorum quattuor*); obširna razlaga Mt 1,1-28 (Tri daljša poglavja); oštevilčen seznam 160 naslovov posameznih poglavij komentarja in sama razlaga različnih odlomkov iz treh evangelijev. Fortunacijanove *Razlage evangelijev* vsebujejo 129 poglavij razlag k skoraj celotnemu Matejevemu evangeliju (= M.), 13 poglavij razlag k Lukovemu evangeliju (Lk 1–5 = L.) in 18 poglavij razlage začetka Janezovega evangelija (Jn 1–2,11 = J.).

Delo je izjemnega pomena tako z zgodovinske in literarne kot eksegetsko-teološke plati. Je najstarejše tovrstno besedilo s širšega oglejskega prostora in je nastalo kar nekaj desetletij prej kot veliko bolj poznana dela Kromacija Oglejskega.¹¹

Posamezni motivi pojmovanja Cerkve pri Fortunacijanu

Zgodnjekrščanska misel ni poznala ekleziologije kot posebne teološke panoge. Avtorji so bili tako prežeti z zavestjo o *eklezialnosti* celotnega življenja – liturgija, duhovnost, pastoralno delovanje, arhitektura, umetnost, razlaga Božje besede –, da lahko poudarke postopne rasti zavedanja o Cerkvi iščemo razsejane

10 Do tedaj so bili namreč znani zgolj trije kratki fragmenti iz Fortunacijanovega spisa: dva fragmentarna komentarja odlomkov Matejevega evangelija (Mt 21,1-11; 23,34-39) in alegorija o štirih evangelijih z nekaj starozaveznimi referencami. Dorfbauer, »Zur Biographie des Bischofs Fortunatian von Aquileia«, 395–423.

11 Prim. Peršič, »Fortunaziano«, 307–324; Bratož, »La Chiesa aquileiese e l'Ilirico occidentale«, 103–143.

po številnih spisih. Zaradi sodobnega, bolj znanstvenega in sistematičnega pristopa k razumevanju prvih, najzgodnejših obdobij krščanstva je danes potrebno posebno pozorno branje besedil in podroben študij materialnih virov, da lahko dobimo dokaj dobro predstavo o tem, na kakšen način se je zavedanje o eklezialnosti krščanskega življenja razvijalo pri pomembnih avtorjih in tudi znotraj celotnih krščanskih skupnosti.

Temeljna značilnost Fortunacijanovega eksegetskega pristopa je t. i. *tipološko-figurativna metoda*. Ker gre resnično za začetke latinske eksegeze, vsekakor še ne moremo govoriti o kaki celostni, podrobno razdelani hermenevtični metodi, vendar je moč hitro ugotoviti, da Fortunacijan gradi na tipološki povezavi (*typus*) med Staro in Novo zavezo ter na figurativni aplikaciji (*figura, forma*) novozaveznih pripovedi, oseb oz. predmetov na konkretno cerkveno občestvo. V skladu s to hermenevtično opredelitvijo bolje razumemo tudi Fortunacijanovo podobo o Cerkvi, ki se kaže skozi različne podobe, opredelitve ali duhovno razlago.¹²

Navis – ecclesia, mare – saeculum

Morda najznačilnejša in najbolj eksplicitna podoba Cerkev pri Fortunacijanu je simbol čolna oz. ladje, zato bo tudi z literarnega vidika najpodrobneje predstavljena. Z utemeljitvijo na svetopisemskih (evangeljskih) pripovedih – prim. Mr 4,1 (pridiga s čolna); Mr 4,35sl. (pomiritev viharja), Jn 8,10 (hoja po vodi); Mt 14,22sl. (potapljač Peter); Lk 5,3sl. (Petrov ulov); Jak 3,4 (velike ladje se krmarijo z majhnimi krmili); 1 Pt 3,20–21 (Noetova barka kot podoba krsta) – so cerkveni očeti že zgodaj ta navtični simbolizem aplicirali na Cerkev. Poznamo tudi številne zelo zgodnje upodobitve Cerkev kot ladje že iz najstarejšega krščanskega obdobja (npr. katakombe, cerkev v Dura Europos ...).¹³

Vendar, kot je med drugim prikazal Hugo Rahner v svoji odmevni študiji *Symbole der Kirche: die Ekklesiologie der Väter* (1964), krščanska simbolika čolna in morja temelji že v grško-rimski kulturi. Znana je podoba Odiseja na jamboru, ki se vrača v domovino, najslavnejšega morjeplovca homerske mitologije. To simboliko so prevzeli tudi cerkveni očetje, ki so imeli helenistično izobrazbo, zato so tudi Kristusa interpretirali kot morjeplovca na plovbi v nebeško domovino. Znan je denimo alegoričen pomen siren v krščanski tradiciji, Kristus pa je predstavljen kot Odisej, ki na jamboru prebrodi preizkušnje.¹⁴ Jambor ladje

12 Kreinecker, »The Kingdom Parables in Fortunatianus' Commentary on the Gospels«, 259–260.

13 Dve temeljni študiji o motivu ladje kot podobi Cerkev: Goldammer, »Navis Ecclesiae«, 76–86; Möbius, »Navis Ecclesiae«, 15–22.

14 Rahner, *Symbole der Kirche*, 243–271.

(Cerkve) je postal *antenna crucis*, simbolika morja pa, kakor že v semitski in v helenistični kulturi, podoba sveta.¹⁵

Obširna alegorika čolna je navzoča tudi pri Fortunacijanu, ki se torej jasno pokaže kot dedič predhodne literarne tradicije. Prvi, ki je sestavil celoten »katalog« navtične alegorike, je bil Hipolit, ki je v svojem delu *Demonstratio de Christo et Antichristo* kot prvi eksplicitno predstavil povezavo med Cerkvijo, ki jo predstavlja čoln, in svetom, ki ga simbolizira morje: »Πλοίων γὰρ πτέρυγες εἰσιν αἱ Ἐκκλησίαι θάλασσα δὲ ἐστὶν ὁ κόσμος.«¹⁶

Podobne izraze najdemo tudi v latinskem prevodu Origenovega komentarja Visoke pesmi, npr. »naufragum fidei«.¹⁷ Najstarejšo omembo Cerkve kot ladje v latinski patristični literaturi najdemo pri Tertulijanu, ki prav tako zgradi alegoriko čolna v smislu Cerkve in morja v smislu sveta, na katerem verujoče pretresajo preganjanja, Gospod pa mirno spi na čolnu: »Ceterum navicula illa figuram ecclesiae praefererat quod in mari, id est in saeculo, fluctibus id est persecutionibus et temptationibus inquietetur, domino per patientiam velut dormiente (Mt 8,24) donec orationibus sanctorum in ultimis suscitatus compescat saeculum et tranquillitatem suis reddat.«¹⁸

Fortunacijan Oglejski se v delu *Commentarii in evangelia* evidentno izkaže za posrednega dediča te širše tradicije, ki mu zagotavlja osnovni interpretacijski okvir, na podlagi katerega številna svetopisemska mesta ustvarjalno razlaga. Cerkev je ladja oz. čoln, medtem ko je morje svet:

»Ko je stopil v čoln, so šli njegovi učenci za njim. In glej, na jezeru je nastal velik vihar, da so valovi zalivali čoln (Mt 8,23-24). Ladja [navis], na katero je vstopil Jezus, je Cerkev [ecclesia]. Ta pluje po morju, to je po svetu [in

15 Rahner, *Symbole der Kirche*, 243–271.

16 Hipolit, *Demonstratio de Christo et Antichristo* 59 (PG 10, 777): »Ἀλλ' ἡμεῖς οἵτινες ἐλπίζοντες εἰς τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, διωκόμεθα καταπατούμενοι ὑπ' αὐτῶν τῶν ἀπίστων. Πλοίων γὰρ πτέρυγες εἰσιν αἱ Ἐκκλησίαι· θάλασσα δὲ ἐστὶν ὁ κόσμος, ἐν ᾧ ἡ Ἐκκλησία, ὡς ναῦς ἐν πελάγει χειμάζεται μὲν, ἀλλ' οὐκ ἀπόλλυται· ἔχει γὰρ μεθ' ἑαυτῆς τὸν ἔμπειρον κυβερνήτην Χριστόν· φέρει δὲ ἐν μέσῳ καὶ τὸ τρόπαιον, τὸ κατὰ τοῦ θανάτου, ὡς τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου μεθ' ἑαυτῆς βαστάζουσα.« Drugi podoben »katalog« najdemo v psevdoklementinskih govorih, nastalih ok. leta 200 (*Ep. Clementis ad Jacobum* 14.15; PG 2,49AC; 52A).

17 Origen, *In cant. Cantic.* 3.

18 Tertulijan, *De baptismo* 12.7. Prim. tudi Ciprijan, ko govori o povezavi ladje s krstom v *Ep.* 30.2: »navis ecclesiasticae salutis«; idem., *Ep.* 52.1: »veritatis et fidei naufragus«. Kasneje tudi pri Fortunacijanovem sodobniku Hilariju iz Poitiersa zasledimo podobno misel, vendar se zdi, da brez neposrednega medsebojnega vpliva; *In Matth.* 8.9: »instar navis ... subiecta est omnibus et ventorum flatibus et maris motibus«; *ibid.*: »navis enim Ecclesiae typum praefert«; *In Matth.* 13.1: »navis enim Ecclesiae typum praefert«.

mari, id est saeculo]. Velik vihar na jezeru, to je, da se je zaradi vetrov, ki so se dvignili, morje začelo nemirno gibati. Kaj drugega označuje ta vihar, če ne obdobja preganjanja [*tempus persecutionis*], v katerem ladja, to je Cerkev, trpi zaradi valovanja sveta, to je zlih ukazov [*fluctus saeculi, iniquas scilicet iussiones*]?» (*Comm. in ev. M. 38*)

Na več mestih v povezavi s tem omenja tudi preganjanja, ki so bila sicer v njegovem času že nekaj desetletij stvar preteklosti, zato lahko v teh omembah slutimo Fortunacijanovo literarno predlogo, ki je bila po vsej verjetnosti danes žal izgubljeno delo *Razlaga Matejevega evangelija* Viktorina Ptujkega. To podobno osvetljuje tudi naslednji odlomek:

»Čoln [*navicula*] (prim. Mt 14,22), na katerega so bili primorani iti apostoli, razumemo kot Cerkev, ki jo na morju, to je na tem svetu, zaradi nasprotovanja sovražnika [*adversante inimico*] in še posebej v času preganjanja [*maxime tempore persecutionis*] premetavajo različni valovi skušnjav. Ta čoln omenja tudi Salomon v svoji knjigi, ko govori v liku [*persona*] Cerkve: *Narejena je, pravi, kakor ladja, ki trguje z dobrinami od daleč* [*navis, quae mercatur de longinquo*] (Prg 31,14), to je Cerkev, ker je vse ljudi, ki so bili daleč stran od Boga, kupila za veliko ceno, se pravi s krvjo Sina Božjega.« (*Comm. in ev. M. 78*)

Zanimivo distinkcijo med Cerkvijo in svetom poda na podlagi interpretacije vrstice iz modrostne literature, ki je zanimiva tudi s tekstnokritičnega stališča, saj prinaša eno najstarejših latinskih verzij bibličnega besedila. Cerkev ima svojski značaj, ki ni od tega sveta: »Ker torej Božja Cerkev, ki se je prerodila z duhovnim rojstvom, ni v svetu, ima pa nebeško bivališče, za katero Salomon, ki si ga zamišlja v obliki ladje, pravi, da *ne pozna poti ladje, ki pluje po morju* [*iter se navis pelagizantis*] (Prg 30,19),¹⁹ to je, da prebivališča in rojevanja [*conversationem vel generationem*] Cerkve ni mogoče najti v svetu, ker sta njeno dejanje in rojstvo duhovna, in zato je pravični rod, v katerem je prisoten Sin Božji, Cerkev.« (*Comm. in ev. M. Prvo daljše poglavje*)²⁰

V povezavi s čolnoma, ki sta bila prepolna od obilnega ulova (Lk 5,7), Fortunacijan napravi jasno analogijo s krstom, ki je rešitev iz sveta (tj. morja, greha) in vkrcanje na čoln, kjer sedi Odrešenik Jezus:

19 Prim. »Tria sunt difficilia mihi: ... viam navis in medio mari.« (Prg 30,18-19 VUL)

20 Prim. »Kar smo navedli o Salomonovi prerokbi, da ni videti steze ladje: ladja predstavlja Cerkev, morje pa svet. Dokler je Cerkev v tem svetu, nima steze [*semitam non habet*], to pomeni, da prebiva v nebesih in da v svetu nima nobene sledi ali steze [*nullum vestigium vel semitam*]. Zato se torej steze ladje po odprtem morju ne vidijo [*navis semitae pelagizantis non videntur*] (Mdr 5,10).« (*Comm. in ev. M. 15*) »Transierunt omnia illa tamquam umbra, ... tamquam navis quae pertransit fluctuantem aquam cuius cum praeterierit non est vestigium invenire, neque semitam carinae illius in fluctibus.« (Mdr 5,9-10 VUL)

»To, da sta bila dva čolna napolnjena z množico rib [*repletas duas naves*], tako da sta se potapljala (Lk 5,7), prikazuje razlog za dve poklicanosti [*duarum vocationeum rationem*]. Tako da sta se potapljala: potopiti namreč ni nič drugega kot biti krščen. Navada in učenje Cerkev sta namreč takšna, da se Božji otroci, ki pridejo k njej, ponovno rodijo v duhovnem pomenu [*spiritaliter*] po prerojenju v vodi. To pomeni torej: Tako da sta se potapljala, to je, da se dajo krstiti. Ker je bil Jezus tam v čolnu, moramo nujno razumeti, da je Jezus, to je naš Odrešenik, zmeraj v čolnu, to je, v Cerkvi [*semper in navi est, hoc est in ecclesia*]. V njegovem imenu so krščeni vsi, ki pridejo k Cerkvi.« (*Comm. in ev. L. 11*)

Omenjeno alegorijo dveh čolnov, ki postaneta simbola za »dve poklicanosti«, Fortunacijan pred tem eksplicitno razloži: »Dva čolna prikazujeta dve občestvi ljudstev, eno izmed Judov in drugo izmed poganov, ki sta dve poklicanosti.« (*Comm. in ev. L. 9*) S tem nakaže splošno prepričanost o dvojem izvoru Cerkev, podčrta pa pomembnost krsta kot prerojenja za novo skupnostno identiteto, ki prejšnje razlike ukinja.

Simbolika ribolova tudi na drugih mestih Fortunacijanu služi za eklezijsko interpretacijo. Ob razlagi Mt 13,45–46 ulov pomeni prihod v Cerkev iz vseh ljudstev in – na obali (tj. v Cerkvi) – oblikovanje enega ljudstva: »Obalo namreč razumemo kot Cerkev [*litus enim ecclesia intellegitur*] zaradi tega, ker tako kot tisti, ki se znajdejo v nevihti, ne dosežejo varnosti in se ne izognejo nevarnosti grozeče smrti drugače kot tako, da pridejo na obalo, tako tudi mi, ki smo bili nekoč postavljeni v nevihto tega sveta, ne moremo drugače doseči varnosti večnega življenja, kot da pridemo v Cerkev. V njej se izognemo nevarnosti grozeče smrti, ki nam je do zdaj pretila, saj smo bili postavljeni v svet [*in saeculo positus*] in vztrajali v neveri [*in incredulitate*].« (*Comm. in ev. M. 74*) Očitna je škofova pozornost na tiste, ki vstopajo v cerkveno skupnost, kar nedvomno izraža spremenjenje družbene razmere na sredini 4. stoletja, ko se je število tistih, ki so prosili za krst, močno povečalo.

Fortunacijanova razlaga se tako sklada s širšim tokom zgodnje latinske eksegeze, ki je prevzela navtično simboliko in jo interpretirala v ekleziološkem ključu. Kasneje idejo o Cerkvi kot čolnu rešitve in morju kot svetu najdemo npr. še v *Apostolskih konstitucijah*,²¹ v delu *Opus imperfectum in Matthaum*,²² pri

21 *Constitutiones Apostolicae* 2.57. Ladja je Cerkev, krmar je škof, veslači so duhovniki.

22 Podobno Hipolitovemu katalogu v *Hom. 23* (PG 56,755): »Mare saeculum intelligitur, navis est Ecclesia, Filium Dei habet gubernatorem, fluctus sunt peccata et tentationes, [...] ad portum paradisi deducitur.«

Hieronimu, Kromaciju, Ambroziju, predvsem Avguštinu,²³ Petru Krizologu²⁴ in tudi pri Gregorju Velikem.

Vera domus dei ecclesia

Kot naslednjo ekleziološko podobo pri Fortunacijanu se lahko poudari njegovo izjavo, ki jo najdemo na dveh mestih, tj. da je Cerkev Božja hiša, *domus dei*.²⁵ To prisposodob omenja ob razlagi Jezusovega rojstva: »Tako kot je resnični kruh, ki se je spustil z nebes, Božji Sin, tako je resnična Božja hiša Cerkev [*vera domus dei ecclesia*], ki je bila utemeljena po njegovi moči in na apostolskem oznanjevanju.« (M. Tretje daljše poglavje) V istem odlomku nato opiše obisk modrih z Vzhoda, ko hiša, kjer je bil Jezus rojen, postane podoba Cerkve, obenem pa prisposodob razširi tudi na Božjo mater Marijo, ki je prav tako imenovana Cerkev: »*Vstopijo v hišo in najdejo dete z Marijo, njegovo materjo. Stopili so predenj, da bi ga prepoznali, in so ga počastili. Iz zakladov mu dajo v dar zlato, kadilo in miro. Vstopijo v hišo: hiša je Cerkev [domus ecclesia], v kateri prejmemo vero, ko se prerodimo v krstni kopeli. Najdejo dečka z njegovo materjo, to je Božjega Sina in našega Gospoda v njegovi Cerkvi.*« (M. Tretje daljše poglavje)

Virgo fecunda

Mariološka tipologija je pri Fortunacijanu še natančneje izražena v ekleziološkem pomenu ob interpretaciji Simeonove prerokbe: »*In tvojo lastno dušo bo presunil meč* (Lk 2,35): čeprav je Marijo pokončal meč, vseeno prikazuje v podobi bodoče preganjanje Cerkve z mečem po Kristusovem trpljenju [*in figura eius ostendebat futuram ecclesiae persecutionem gladii*]; zato je rekel: *In tvojo lastno dušo bo presunil meč*, glede Cerkve, katere predpodobo je nosila Marija [*ecclesiae cuius typum gerebat Maria*].« (Comm. in ev. L. 2) Fortunacijan navedenemu doda še eno primerjavo, podkrepljeno z izvirno poetično-paradoksalno

23 Avguštin bogato razvije navtično simboliko v ekleziološkem pomenu; npr. plovba proti nebeški domovini v *Serm.* 107.4: »Transit navis et venit in patriam. Sed ad patriam non nisi per navem. Navigamus enim, si attendamus fluctus tempestateque huius saeculi. Nec dubito quod ideo non mergimur quia crucis ligno portamur.«; jambor je Kristusov križ v *Tract. in Ioan.* II,2.3 (PL 35,1389sl.): »Instituit lignum quo mare transeamus. Nemo enim potest transire mare huius saeculi nisi cruce Christi portatus.«; ladja postane metafora za človekovo notranjost v *En. in Psalm.* 34.3 (PL 36,324C): »Navis tua, cor tuum, Jesus in navi, fides in corde.«; ideja o »ladji duše (*navis animae*) v *Sermo* 83.1 (PL 38,424): »Navigantes sunt animae in ligno saeculum transeuntes. Etiam navis illa Ecclesiam figurabat.« Prim. tudi Gregor iz Nise v *In Cantic. hom.* 12 (PG 44,1016B): »Ἡ δὲ ἔμψυχος αὐτῇ ναῦς Ἐκκλησία.«

24 *Sermo* 20 (PL 52,225A): »Mare, hoc est mundum.«

25 Za primerjavo s Ciprijanovo rabo te prisposdobe gl. Pereira Lamelas, *Una Domus et Ecclesia Dei in saeculo*.

sintagmo *virgo fecunda*: »Kakor je torej Devica Marija rodila Kristusa, tako tudi Cerkev, ki je rodovitna devica [*virgo fecunda*], vsak dan poraja Bogu ljudstvo po prerojenju vode in Svetega Duha.« (*Comm. in ev. L. 2*)

Arbor, mons, agrum

Nadalje v besedilu najdemo tri topose iz narave, ki Fortunacijana fascinirajo in spodbudijo k ekleziološki interpretaciji. Prvi je drevo, na katerem gnezdijo ptice neba (prim. Mt 13,32-32) in ki postane podoba Cerkve, »ki se je rodila po Gospodovem trpljenju in vstajenju; njene veje razumemo kot apostole, ki se stegujejo k višavam. *Ptice neba*, ki bivajo na vejah, označujejo svete in duhovne ljudi [*homines sanctos et spiritales*], ki počivajo v nauku apostolov [*in doctrina apostolorum requiescunt*], to je katolike. Ti se imenujejo ptice, ker so namenjeni proti nebesom in imajo nebeško življenje, saj bodo na oblakih leteli k nebesom, ko bo Gospod prišel v svojem veličastvu.« (*Comm. in ev. M. 70*)

Drugi topos je klasični svetopisemski motiv gore, na tem mestu konkretno tiste, kamor je šel Jezus molit (Mt 13,33). V duhovnem pomenu ta gora pridobi ekleziološko relevanco: »Goro namreč, na katero se je povzpел Gospod in tam sedel, lahko razumemo kot Cerkev, ki ji načeluje isti Božji Sin. O tej gori pričuje tudi David v Psalmu: *Kdo se bo povzpел na Gospodovo goro, kdo bo stal na njegovem svetem kraju* (Ps 24,3), to je v Cerkvi. Goro zato primerja s Cerkvijo [*mons in comparationem ecclesiae ponitur*], ker tako kot se gora dviga v višave in nad vsemi, tako se Cerkev dviga v višave, se dotika nebes in prekaša vse, saj živi nebeško življenje [*ecclesia excelsa et caelum pulsans et praeexcellens omnia, habens caelestem conversationem*]. Ko je torej rekel, da so se ogromne množice zgrnile h Gospodu, je prikazal množico vernikov [*multitudinem credentium*], ki prihaja k Božjemu Sinu v Cerkvi.« (*Comm. in ev. M. 80*)

Tretji naravni topos, okrog katerega Fortunacijan gradi razlago v smislu Cerkve, pa je njiva. Ko razlaga priliko o zakladu, skritem na njivi (Mt 13,44), ravno njivo označi za Cerkev »zaradi različnih cvetov in raznovrstnih vonjav«. (*Comm. in ev. M. 72*) Motiv njive na tem mestu dobi še širšo razsežnost, ko v razlago vplete še lončarjevo njivo:

»ki je bila kupljena za pokop tujcev, kot je to ista Cerkev, ki je resnično lončarjeva njiva [*agrum*]. Božjega Sina, ki je kot lončar v začetku v skladu z Očetovo voljo upodobil [*figuravit*] človeka iz glinene zemlje, lahko razumemo tudi kot zaklad, ki je bil skrit na njivi: namreč da je Bog sprejel človeško telo, v katero je skrnil svojo božanskost, da bi svet videl njegovo ponižnost. Ne glede na to, ali njivo razumemo kot Cerkev ali Gospodovo telo, ki je v skladu z apostolom Cerkev, je očitno, da je Cerkev prav tako

iz Gospodovega telesa [*ecclesiam ex corpore domini manifestum est*], ki ga je nekdo našel in skril. To predstavlja krščansko ljudstvo [*populus Christianus*], ki je verjelo, da je Božji Sin zaklad nebeških dobrin, in ga tako dojelo ter v svojih mislih shranilo to vero.« (*Comm. in ev. M. 72*)

Ecclesia corpus, caput Christi

Prispodoba Cerkve kot telesa je pri Fortunacijanu pogosta. Verjetno njegova inovativna razlaga, ki sicer deluje že kar groteskno, a zato ni brez vrednosti, je interpretacija obglavljenja Janeza Krstnika (Mt 14,6-11). Herodiadina hči postane podoba Cerkve, katere glava je Jezus Kristus: »Zgodilo se bo torej, da bo v poslednjih časih deklica, to je Cerkev, prejela Kristusovo glavo [*puella, id est ecclesia, exciperet caput Christi*]. Zaradi tega razumemo Cerkev kot telo, Kristus pa je njegova glava [*ecclesia corpus intellegitur, caput eius Christius*].« (*Comm. in ev. M. 76*)

Na tem mestu Fortunacijan doda tudi navezavo na razlikovanje med krščansko in judovsko skupnostjo: »Ko je hči prejela glavo, jo je *odnesla materi*, kar prikazuje, da je Kristusovo trpljenje moralo biti shodnici oznanjeno po apostoli. Že so namreč obstajale Cerkve, ki so oznanjale tudi shodnici [*ecclesiae erant quae et synagogae praedicabant*]. To je bil torej razlog, da je deklica prejeto glavo ponudila svoji materi. Hči pa nastopa zato, ker so Cerkev in apostole zmeraj imenovali v podobi otrok, kot pravi David: *Poslušaj, hči* (Ps 45,11), in *Namesto tvojih očetov bodo tvoji sinovi* (Ps 45,17), to so apostoli.« (*Comm. in ev. M. 76*)

Vprašanje glede odnosa med krščansko in judovsko skupnostjo, kateri Fortunacijan v svojem besedilu pogosto namenja ostre besede, je preširoko za celovito obravnavo v tem prispevku.²⁶ Protijudovska prepričanja so bila pogosto uvrščena v trihotomično polemično shemo (poleg Judov še pogani in krivoverci), pri čemer so voditelji krščanskih skupnosti, škofje, želeli začrtovati identitetni *limes* med Cerkvijo in drugimi skupnosti. To je bilo potrebno sploh v zgodnejših obdobjih, ko je postopno ločevanje krščanske skupnosti od judovske še potekalo. Kompleksnost razumevanju poznoantičnega odnosa med judovstvom in krščanstvom v veliki meri dodaja tudi rimska pravna ureditev, ki je od Konstantinovega edikta leta 313 naprej kristjanom določala posebne privilegije, večkrat utemeljene prav na nekdanjem eksemptnem statusu, ki ga je prej uživalo judovstvo kot *gens alterum* v skladu s tradicijo rimskih cesarjev. A če je Konstantinovo in predvsem Teodozijevo favoriziranje krščanstva v marsičem poglobilo zarezo do judovstva, je pravo po drugi strani pogosto tudi ščitilo Jude pred stopnjevanjem napetosti.

26 Gl. članek Bogataj in Špelič, »Krščanska in judovska skupnost v Ogleju«, 141–165.

Mulier ecclesia

Posebno pomenljiva je Fortunacijanova razlaga prilike o nebeškemu kraljestvu v podobi kvasa (Mt 13,33). Poleg trinitarične relevantnosti tega odlomka je pomemben tudi ekleziološki vidik. Poleg osnovne figurativne razlage, s katero se začne tekst – »Kvas označuje nebeški nauk, žena prikazuje Cerkev [*mulierem ecclesiam ostendit*], moko pa razumemo kot ljudstvo.« (Comm. in ev. M. 71) –, oglejski pastir nadaljuje s prispodobno mlina dveh zavez in omembo krsta: »Žena, to je Cerkev, očiščuje ljudstva, ko jih kakor žitna zrna zbira iz vseh ljudstev [*ex omnibus nationibus*] in melje v mlinu, to je, z oznanjevanjem dveh zavez [*duorum testamentorum praedicatione*]. Potem ko je oluščila zrna, to je prejšnje življenje, jih po krstni vodi naredi bele in jih vodi k enovitosti vere, s tem ko naredi eno telo celotne Cerkve [*ad unitatem fidei redigit faciens unum corpus totius ecclesiae*].« (Comm. in ev. M. 71) Kakor je žena skrila kvas v moki, tako Cerkev shranjuje nebeški nauk v srcu verujočih.

»Tri merice prikazujejo Trojico Očeta, Sina in Svetega Duha in v njihovi enakosti se brez dvoma razglaša popolna Trojica in ena božanska substanca [*substantia*], ki jo krivoverci zanikajo. V tem številu in veri katoliška Cerkev zmeraj uči in krščuje, tako kot je Gospod naročil apostolom: *Pojdite in učite vse narode, krščujte jih v imenu Očeta in Sina in Svetega Duha* (Mt 28,19). Tudi Sara, ki je bila podoba Cerkve [*figuram ecclesiae*], je naredila tri kolače, da bi pokazala isto število Trojice.« (Comm. in ev. M. 71)

Gallina ecclesia, pullus Christus

Za izjemnega in ustvarjalnega interpreta se Fortunacijan izkaže tudi pri razlagi Jezusove tožbe nad Jeruzalemom, ko mu imaginarij koklje, ki zbira svojca piščeta (prim. Mt 23,37; 5 Mz 32,11), služi za lucidno navezavo v smislu cerkvene skupnosti. Vzpostavi jasno razlikovanje med judovskim ljudstvom, sinagogo, ki je kot zapuščena hiša (mesto Jeruzalem), brez Svetega Duha, in na drugi strani Cerkvijo, ki je nakazana v podobi kokoši, ki zbira ljudstva.²⁷

»Kokoš v duhovnem pomenu razumemo kot Cerkev [*gallina spiritali intellectu ecclesia accipitur*]: podobno kot kokoš greje, hrani in varuje tudi jajca katerekoli druge ptice, ki jih ni sama znesla, tako tudi Cerkev sprejema tiste, ki prihajajo iz vseh ljudstev. Greje jih z milostjo Svetega Duha pod svojimi perutmi, to je, z apostolskim naukom, ki so peruti Cerkve, napolnjuje in hrani srca z duhovno hrano ter po enem Svetem Duhu in varovanju s perutmi napravlja za Boga eno ljudstvo iz različnih ljudstev. Da pa bi v podobi kokoši [*ecclesiam in gallinae figura*] prepoznal Cerkev, teče podoba prihodnjega upanja tako: v postavi nadalje beremo, da se je kri ubitega

27 Prim. Špelič, »Je bil Kromacij res nekorekten?«, 523–534.

piščanca pomešala z vodo, nato pa se je s tem poškopilo in blagoslovilo ljudstvo. Če torej piščanca [*pullus*], čigar kri je posvetila ljudstvo, razumemo kot Kristusa, ki je za Cerkev prelil kri in jo posvetil, lahko brez dvoma tudi kokoš razumemo kot Cerkev, tako kot omenja Salomon: *Levji mladič, ki dobro stopa*, in *Petelin, ki se vesel sprehaja med kokošmi* (prim. Prg 30,29-31), to je, med Cerkvami [*inter ecclesias*]. Tudi Janez pravi, da sedem svečnikov pomeni sedem Cerkva.« (*Comm. in ev.* M. 106)

Vloga škofa in vprašanje cerkvene edinosti

V delu *Razlage evangelijev* je moč najti kar nekaj konkretnih opisov cerkvene ureditve iz Fortunacijanovega časa in tudi način reševanja določenih problemov.

Cerkev in škof

Fortunacijan velik poudarek daje vlogi škofa, ki je voditelj krščanske skupnosti, in v določeni meri v nekaterih odlomkih lahko uvidimo tudi Fortunacijanovo samorazumevanje. V kontekstu organske podobe telesa omenja probleme s škofi, ki so bodisi moralno bodisi doktrinalno problematični: »*Če te tvoje desno oko pohujšuje* (Mt 5,29). Pravi, da oko pohujšuje, če škof slabo uči ali slabo živi [*si episcopus male doceat vel malae sit conversationis*]; zato ga je treba odtrgati od telesa, to je, odvreči iz Cerkve [*de ecclesia proiciendum*]. Sledi podobna primerjava z desnico, v kateri zlahka razumemo duhovnika [*de manu dextera quod presbyter intellegitur*]. *Da bi bilo celo telo ne šlo v peklenko dolino*. Pod telesom razumemo Cerkev [*corpus ecclesia accipitur*]«. (*Comm. in ev.* M. 22) Fortunacijan verjetno aludira na etimološko povezavo med grškima besedama ἐπίσκοπος (škof) in σκοπεῖν (gledati).

Odnosu med škofom in Cerkvijo pripisuje tesno povezavo, kot to pokaže na primeru izreka o očesu kot svetilki telesa:

»*Svetilka tvojega telesa je oko* (Mt 6,22). Pravi, da svetilka telesa ni nihče drug kot škof, ki načeluje Cerkvi [*ecclesiae praeest*]. Tako kot je *svetilka tvojega telesa oko* (...), če je torej tvoje oko svetlo in čisto, to je, če je škof svet in pobožen [*si episcopus sanctus et religiosus*], kakršnega je opisal apostol, šele tedaj *bo svetlo vse telo*, kot prikaže. Pravi, da bo celotna Cerkev vesela, radoživa in veličastna, ko ima takšnega učitelja. *Če pa je tvoje oko pokvarjeno*, to je, če je škof zaradi obnašanja vreden obsojanja in če slabo uči ali drvi v krivoverstvo ali če telesno ravna narobe, tedaj prikaže, da bo naposled *temačno vse telo*. Če je torej oko, ki daje luč, temno, bo toliko temačno tudi telo [*corpus tenebrorum*], to je celotna Cerkev. In zato reče: *Če je namreč luč*,

ki je v tebi, to je škof, temna, kako velika je tema, kar pomeni, da ljudstvo zlahka greši.» (Comm. in ev. M. 24)

Fortunacijanov čas so tako na Vzhodu kot na Zahodu pretresali številni doktrinalni boji, ki so, v prepletu z imperialno politiko, večinoma odgovarjali na vrednost teološke zapuščine duhovnika Arija, ki je bil že na koncilu v Niceji leta 325 obsojen krivoverstva. Prav verjetno je, da naveden odlomek odseva ta težavni čas, v katerem je škof Fortunacijan igral pomembno, večkrat prav posredniško vlogo med papežem Liberijem, cesarjem Konstancijem II. in drugimi škofi.

Organsko, *korporalno* ureditev cerkvene skupnosti, »ordo ecclesiastici disciplinae«, Fortunacijan zelo evidentno opisuje tudi v razlagi Mt 18,8, ko omenja diakone, prezbiterje in škofo: »Ker je Cerkev telo Jezusa Kristusa, so torej to njegovi udje; zato pomeni *roka* prezbiterja, *noga* diakona, *oko* škof [*manus presbyter, pes diaconus, oculus episcopus*]. Če je kdo izmed njih spoznan za krivega [*inventus criminosus*], pravi, da jih je treba odsekati in odvreči, da bi lahko telo, ki je Cerkev, po njihovi odstranitvi prispelo v večno življenje, se pravi, potem ko bi se ločilo od slabih in jih odvrгло od sebe.« (Comm. in ev. M. 85) Ob tovrstnih navedbah se je težko otresti občutka, da razlage niso v določeni meri odraz konkretne situacije v tedanji Cerkvi, v kateri se je moral škof Fortunacijan soočati tudi s škofi, ki so zapustili katoliški nauk in se, pogosto pod političnimi pritiski, pridružili drugim skupinam.

Edinost v Cerkvi

Fortunacijan namenja veliko pozornost cerkveni edinosti, ki so jo v njegovem obdobju pretresale hude preizkušnje, saj so bile cerkvene skupnosti ostro ločene, predvsem glede na (ne)priznavanje nicejske veroizpovedi (problem arijanizma). Če je enotnost Kristusove suknje (prim. Jn 19,23) klasična patristična podoba za enotnost cerkvene skupnosti, Fortunacijan ta imaginarij suknje kot prisposodbe za edinost razširi v razlagi o »opremi« apostolov, ki jim je naročeno, naj ne vzamejo na pot dveh sukenj (prim. Mt 10,9-10).

»Dveh sukenj. Zdi se, da krivoverci in razkolniki, ki se zbirajo zunaj Cerkve [*heretici et scismatici qui foris ecclesiam colligunt*], težijo za dvema suknjama, čeprav obstaja le ena suknja, ki je sešita v veri enotnosti ene Cerkve [*unius ecclesiae unitatis fide copulata*] in *od vrha stkana*, to je nebeška, ki so jo vojaki poskusili, a je niso želeli raztrgati. Kdor koli služi nebeški vojski, ne povzroči razkola med ljudstvom, ampak je zadovoljen z eno suknjo, to je z ljubeznijo do ene Cerkve [*unius ecclesiae caritatem*]. Kdor pa bi želel imeti drugo suknjo, to je, da meni, da se je treba zbirati zunaj Cerkve, naj bo obsojen na večno kazen kot dezertar in kriv tolikšnega zločina.« (Comm. in ev. M. 52)

Podobno v nadaljevanju tudi motiva sandal in palice Fortunacijana spodbudita k ekleziološki interpretaciji: »*Ne sandal*, to je, naj ne sprejme druge vere [*ne aliam fidem reciperent*]. Že so namreč prejeli od Božjega Sina sandale evangeljske vere, o katerih je prerok rekel: *Kako lepe so noge tistih, ki veselo oznanjajo mir in naznanjajo dobre reči. Ne palice v roki*: nauki različnih sekt [*diversae sectae disciplinam*]. Obstajajo različne uredbe in različni nauki raznovrstnih sekt, vendar naj varujejo tistega resničnega, to je Božji nauk, ki so ga prejeli od Boga.« (Comm. in ev. M. 52)

Fortunacijanova protoekleziologija

Pregled najpomembnejših in najznačilnejših eklezioloških interpretacij v novoodkritem delu oglejskega škofa Fortunacijana s sredine 4. stoletja *Razlage evangelijev* lahko sklenemo z vtisom, da je Cerkev v središču njegove pozornosti, ko razlaga evangeljska besedila. Jasno je, da ima ekleziološka komponenta v Fortunacijanovem delu izjemno mesto, vendar s tem ne želimo reči, da je to glede na zvrst nekakšen *ekleziološki komentar*. Ravno obratno: Cerkev kot Kristusovo telo in skupnost verujočih postane eden osrednjih hermenevitičnih ključev za razumevanje Božje besede, v tem pa se zrcali omenjena protoekleziologija, nekakšno živo samorazumevanje krščanske skupnosti, ki (še) ni podvrženo sistematični ali abstraktni refleksiji.

V marsikaterih vidikih je Fortunacijan dedič skupnega zgodnjekrščanskega literarnega imaginarija, ki je s pomočjo alegorične eksegeze Cerkev samo razumeval preko temeljnih staro- in novozaveznih podob, kot so Božje ljudstvo, telo, tempelj, zaročenka, čreda, mati; preko metaforičnih izrazov, kot so trta, sveto mesto, Božje kraljestvo, Jeruzalem, polje, gorčično drevo; preko tipologij, kot so golobica, luna, ladja, skrinja, scela stkano oblačilo; oziroma preko svetopisemskih osebnosti, kot sta Eva ali Rahaba.²⁸ A po drugi strani pri oglejskem škofu v nekaterih vidikih najdemo tudi njegove lastne poudarke, kar lahko v določeni meri pripišemo tudi konkretni izkušnji soočanja z večkulturno družbo poznoantičnega Ogleja. Resda se pri tem ne izkaže za velikega ekleziološkega misleca, ki bi se lahko primerjal z Irenejem Lyonskim, Tertulijanom, Ciprijanom, Ambrozijem ali Avguštinom,²⁹ ki so se prav tako vsi morali tudi

28 Di Berardino, »Ecclesiologia patristica occidentale«, 549.

29 Pregledi zahodne patristične ekleziologije večinoma obravnavajo le pomembnejše avtorje, kot so Tertulijan, Ciprijan in Avguštin. Prim. Evans, *One and Holy*; Di Berardino, »Ecclesiologia patristica occidentale«, 549–562.

konkretno ukvarjati z vprašanjem cerkvene edinosti in identitete, vendar je bil tudi oglejski škof sam prisiljen vzpostavljati močno identiteto svoje skupnosti na treh značilnih »frontah«: v odnosu do judovstva, poganstva in različnih krščanskih heterodoksij.

Iz Fortunacijanovega besedila izhaja jasno zavedanje, da je Cerkev tista, ki je po božanskem navdihu zapisala Božje razodetje, in je tudi tista, ki to razodetje kot Božjo besedo ohranja, predaja in razlaga. Oglejčanovo eksegezo lahko tako označimo tudi za *ekleziialno*, saj tipologijo in figuraliko Stare ter Nove zaveze – mestoma tudi zelo slikovito in inovativno – pogosto razumeva ravno z vidika Cerkve. Obenem pa mu tudi konkretna lokalna Cerkev, krščanska skupnost v Ogleju,³⁰ ki ji je služil, omogoča (boljše oz. sploh edino) razumevanje Božje besede v konkretni situaciji, za katero je vsakokrat znova namenjena.

Ob rasti krščanske skupnosti je bilo na sredini 4. stoletja, tudi v tako pomembnem mestu, kot je Oglej, treba poglobiti samozavedanje o Cerkvi kot taki, predvsem pa tudi o novi krščanski identiteti, ki se ni oblikovala brez »negativnega« vidika navzven, *per negationem*, v odnosu do judovstva, poganstva ali drugih krščanskih heterodoksnih skupnosti.³¹ Fortunacijan se preko besedila izkaže kot spreten voditelj, ki zna združiti predhodne literarne in teološke tradicije z novimi odgovori na konkretne razmere, v katerih se je znašla njegova skupnost, kot so vprašanja cerkvene edinosti, doktrinalnih razhajanj ali pa vzpostavljanja jasne identitete številčno naraščajoče skupnosti.

Bibliografija

Viri in prevodi

Bogataj, Jan Dominik, izd. *Fortunacijan Oglejski. Razlage evangelijev*. Prevedla Doroteja Novak. Cerkveni očetje 20. Celje: Celjska Mohorjeva družba in Društvo Mohorjeva družba; Ljubljana: Teološka fakulteta, 2021.

Dorfbauer, Lukas, izd. *Fortunatianus Aquileiensis. Commentarii in evangelia*. CSEL 103. Berlin, Boston: De Gruyter, 2017.

30 Za primerjavo med nekaterimi vidiki Fortunacijanove, Kromacijeve in Hieronimove ekleziologije gl. Peressotti, »Simboli ecclesiali dal *Commento a Matteo* in area aquileiese«, 85–117.

31 Različni vidiki patristične ekleziologije v odnosu do kateheze tistih, ki so na novo sprejemali krščanstvo, so temeljito predstavljeni v zborniku: Felici, ur., *Ecclesiologia e catechesi patristica*.

Literatura

- Bogataj, Jan Dominik. »Hieronim in Fortunacijan Oglejski v luči odkritja *Commentarii in evangelia*.« *Tretji dan* 47, št. 9/10 (2018): 54–65.
- Bogataj, Jan Dominik. »Fortunacijan Oglejski razlaga provokativnost Sirofeničanke (Mt 15,21–28).« *Božja beseda danes* 24, št. 3 (2018): 20–22.
- Bogataj, Jan Dominik, in Miran Špelič. »Krščanska in judovska skupnost v Ogleju skozi dela Fortunacijana in Kromacija.« *Edinost in dialog* 75, št. 2 (2020): 141–165.
- Bogataj, Jan Dominik. »Kristologija Fortunacijana Oglejskega: arijanska herezija ali nicejska ortodoksija?« *Bogoslovni vestnik* 80, št. 4 (2020): 715–731.
- Bogataj, Jan Dominik. »Trinitarian Doctrine in Fortunatian of Aquileia's *Commentarii in evangelia*.« *Augustinianum* 61, št. 1 (2021): 25–51.
- Bratož, Rajko. »Cerkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in Akvilejo.« *Zgodovinski časopis* 37 (1983): 259–272.
- Bratož, Rajko. *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*. AES 8. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve; Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1986.
- Bratož, Rajko. »Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen.« *Klio* 72 (1990): 508–550.
- Bratož, Rajko. *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 1990.
- Bratož, Rajko. »Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes im 4. Jahrhundert.« V: *Westillyricum und Norditalien in der spätrömischen Zeit*, ur. R. Bratož, 299–366. Situla 34. Ljubljana: Narodni muzej, 1996.
- Bratož, Rajko. »Poznoantična Akvileja in njena cerkvena skupnost v luči nove monografije.« *Zgodovinski časopis* 61, št. 1/2 (2007): 175–200.
- Bratož, Rajko. »La basilica di Aquileia nelle fonti letterarie dal IV al VII secolo.« *Antichità Altoadriatiche* 69 (2010): 19–66.
- Bratož, Rajko. »La Chiesa aquileiese e l'Ilirico occidentale al tempo di Cromazio.« V: *Chromatius of Aquileia and His Ages*, ur. P. F. Beatrice in A. Peršič, 103–143. Turnhout: Brepols, 2011.
- Bratož, Rajko. »Girolamo e i suoi rapporti con Aquileia.« V: *Quaderni Giuliani di storia* 34, 7–32. Trst: Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, 2013.
- Bratož, Rajko. *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, SAZU, 2014.
- Di Berardino, Angelo. »Ecclesiologia patristica occidentale.« V: *Dizionario di ecclesiologia*, ur. Gianfranco Clabrese, Philip Goyret in Orazio Francesco Piazza, 549–562. Rim: Città Nuova, 2010.
- Dorfbauer, Lukas J. »Der Evangelienkommentar des Bischofs Fortunatian von Aquileia (Mitte 4. Jh.). Ein Neufund auf dem Gebiet der patristischen Literatur.« *Wiener Studien* 126 (2013): 177–198.
- Dorfbauer, Lukas J. »Zur Biographie des Bischofs Fortunatian von Aquileia.« *Zeitschrift für Antikes Christentum* 17, št. 3 (2013): 395–423.

- Dorfbauer, Lukas J. »Neue Zeugnisse für die Überlieferung und Rezeption des Evangelienkommentars des Bischofs Fortunatian von Aquileia.« V: *Edition und Erforschung lateinischer patristischer Texte. 150 Jahre CSEL*, ur. Victoria Zimmerl-Panagl, Lukas J. Dorfbauer in Clemens Weidmann, 17–40. Berlin: De Gruyter, 2014.
- Dorfbauer, Lukas J., ur. *Fortunatianus redivivus. Bischof Fortunatian von Aquileia und sein Evangelienkommentar*. CSEL: Extra Seriem. Berlin: De Gruyter, 2017.
- Evans, Robert F. *One and Holy. The Church in Latin Patristic Thought*. London: S.P.C.K., 1972.
- Felici, Sergio, ur. *Ecclesiologia e catechesi patristica: »Sentirsi Chiesa.«* Rim: Libreria Ateneo Salesiano, 1982.
- Goldammer, Kurt. »Navis Ecclesiae. Eine unbekannte altchristliche Darstellung der Schiffsallegorie.« *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der Älteren Kirche* 40, št. 1 (1941): 76–86.
- Haight, Roger. *Christian Community in History. Vol. 1: Historical Ecclesiology*. New York, London: Continuum, 2004.
- Hanson, Richard Patrick Crosland. *The Search for the Christian Doctrine of God. The Arian Controversy, 318–381*. Edinburgh: Baker Academics, 1988.
- Kreinecker, Christina M. »The Kingdom Parables in Fortunatianus' Commentary on the Gospels.« V: *Fortunatianus Redivivus*, ur. Lukas J. Dorfbauer, 239–265. Berlin, Boston: De Gruyter, 2017.
- Menis, Gian Carlo. »Il pensiero teologico nei mosaici delle primer basiliche di Aquileia.« V: *Aquileia nel IV secolo*, vol. II. *AAAd* 22, 463–527. Udine: Arti grafiche Friulane, 1982.
- Möbius, Friedrich. »Navis Ecclesiae: Sinnschichten des zeitgenössischen Sprachgebrauchs.« *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 22 (1989): 15–22.
- Pereira Lamelas, Isidro. *Una Domus et Ecclesia Dei in saeculo: Leitura socio-antropológica do projecto de ecclesia de S. Cipriano de Cartago*. Lizbona: Edições Didaskalia, 2002.
- Peressotti, Giuseppe. »Simboli ecclesiali dal *Commento a Matteo* in area aquileiese.« *Augustinianum* 56, št. 1 (2016): 85–117.
- Peršič, Alessio. »Fortunaziano: organico testimone della tradizione «aquileiese»?« V: *Fortunatianus Redivivus*, ur. Lukas J. Dorfbauer, 307–324. Berlin, Boston: De Gruyter, 2017.
- Rahner, Hugo. *Symbole der Kirche: die Ekklesiologie der Väter*. Salzburg: O. Müller, 1964.
- Špelič, Miran. »Ozdravljeni cestinar. Fortunacijan Oglejski.« *Magnificat* št. 2 (2015): 274–275.
- Špelič, Miran. »Je bil Kromacij res nekorekten?« V: *Kromacij Oglejski. Govori; Razprave o Matejevem evangeliju*, ur. Miran Sajovic in Bogomir Trošt, 523–534. Cerkevni očetje 18. Celje: Celjska Mohorjeva družba in Društvo Mohorjeva družba, 2018.

Summary

Community identity in dialogue. Ecclesiology in the work *Commentary on the Gospels* by Fortunatian of Aquileia

This article discusses the mid-4th century work *Commentarii in evangelia* (*Commentary on the Gospels*) by Fortunatian of Aquileia, which was thought lost since Late Antiquity, but was rediscovered in 2012. The work has proven to be probably the earliest Latin commentary on the Gospels, and certainly the oldest surviving text of its kind from ancient Aquileia, and now, with the publication of a critical edition in 2017, it offers a rich source for a wide variety of information on life in this important northern Italian city in the mid-4th century.

The present paper focuses on the question of the identity formation of the Christian community, as seen in the work of its leader, Bishop Fortunatian. On the one hand, the work *Comm. in ev.* proves to be faithful heir of the early Latin patristic tradition in terms of ecclesiological thought, but on the other hand, many original and creative ways of forming and maintaining the identity of the Christian community can also be discerned in the work of the Bishop of Aquileia.

Early Christian literature was not aware of any specific treatises that addressed the question of the Church as such from a theoretical point of view. Ecclesiological emphases in *Comm. in ev.*, as the present article tends to illustrate, were developed primarily on the basis of biblical texts on the one hand, and also from pagan Greco-Roman literature on the other. Bishop Fortunatian's work is characterised by ecclesiological images of the boat, the house of God, the fertile virgin, trees, mountains, fields, bodies and heads, wives, cockles.

In addition, in *Comm. in ev.* we can also discern some ecclesiological outlines, that is, ways of establishing the identity of the Christian community, also from a more historical point of view. The Christian community of Aquileia, which grew in the 4th century because of freedom of religion, had to justify the acceptance of new members, while at the same time clearly distancing itself from Jewish and pagan religions, as well as from various heterodox Christian communities. The role of the bishop, which Fortunatian often stressed, was of paramount importance in this, as was the question of ecclesial unity.

Sabbatismo popolare friulano: sopravvivenza di osservanze sabbatarie protocristiane aquileiesi?

*Alessio Persić**

Riassunto

Il saggio raccoglie ed esamina fonti patristiche e documenti medievali e moderni circa la persistenza nella cristianità aquileiese e quindi nel Friuli storico (corrispondente alle Arcidiocesi di Udine e di Gorizia, alla Diocesi di Concordia ed aree limitrofe) di forme di osservanza sabbataria di ascendenza giudeocristiana, fra le quali la diffusa venerazione popolare di ‘Santa Sabida’ (frl. *Sante Sabide*) costituisce nelle campagne una caratteristica e curiosa manifestazione.

Parole chiave: Aquileia, Friuli, sabbatismo cristiano, *Descensus in inferna*, riposo settimanale cristiano, domenica cristiana.

* Università Cattolica del Sacro Cuore (Milano), Dipartimento di Scienze Religiose

Caritas coniungit et absentes

Il Concilio di Cividale (*Foroiuliense*) dell'anno 796 fu convocato e presieduto dal patriarca di Aquileia e *missus dominicus* carolingio Paolino II per correggere e nuovamente regolare la vita ecclesiastica dopo la conquista franca del Friuli longobardo e quindi pacificarne i travagli sociali; il programma pastorale dell'assise fu allora tradotto da S. Paolino, teologo e poeta, in una preghiera ritmica (*Ubi caritas est vera*) di tale vigore spirituale e compostezza formale che poi l'intera Chiesa latina finì per appropriarsene nella liturgia della Settimana Santa, a commento del rito della Lavanda dei Piedi:

*Nam ut caritas coniungit et absentes,
sic discordia seiungit et praesentes.
Unum omnes indivise senciamus,
ne, et simul aggregati, dividamur.*

«Pur lontani la carità congiunge,
ma anche vicini discordia disgiunge.
Sia in tutti un solo sentire indiviso
sì che niente divida, pur riuniti»¹.

A S. Paolino era toccato il governo di un gregge lontano da questo ideale: nel medesimo territorio ecclesiastico i Longobardi, precedenti dominatori, sopportavano con livore la nuova signoria dei Franchi, mentre le popolazioni di vecchio sostrato, celto-latine, numericamente ancora maggioritarie, subivano con sottomessa diffidenza o ambiguo opportunismo i disagi del violento ricambio di potere ai vertici politico-sociali; al contempo, da oriente, era filtrata – per lo più quietamente – la presenza di genti di stirpe slovena², e già Paolino, meditandone la pacifica evangelizzazione, poteva contemplare i loro fuochi per il solstizio estivo, alti sui monti che sovrastano Cividale o qua e là sparsi in pianura³. Davanti alla Chiesa di Aquileia questa dunque fu anche allora la sfida: «niente divida, pur riuniti». Non si trattava tanto, però, del rifiuto di

1 S. Paulinus II Aquileiensis, *Carm.* VIII, strofe 1, 4, 5 *passim*.

2 In generale, vedi Peršič e Piusi, *Paolino patriarca di Aquileia*, pp. 15–27 in particolare; cfr. Bratož, «La cristianizzazione degli Slavi», pp. 145–190.

3 Dal Concilio episcopale *ad ripas Danubii* (796) Paolino ottenne infatti che la conversione degli Sloveni fosse raggiunta attraverso il solo mezzo della persuasione: *Ipsa vero praedicantium doctrina non debet esse violenta humanoque pavenda timore, sed benigna, suadibilis et cum dulcedine inrorata [...] ne coacti aut inviti trahantur ad baptismi lavacrum* («l'insegnamento degli evangelizzatori non deve essere violento e imposto con il terrore di altri uomini, ma pieno di benevolenza, persuasivo ed effuso con dolcezza [...] affinché [i pagani] non siano indotti al lavacro del battesimo per costrizione o contro loro voglia»); per questo si può affermare che la conversione degli Sloveni nei territori aquileiesi, ad opera di missionari (celto-)latini o longobardi, permise loro «di conservare e sviluppare la loro cultura e le loro tradizioni nazionali» e da allora rimanere in stragrande maggioranza «fedeli e ferventi cattolici fino ai giorni nostri» (Cremonesi, *L'eredità europea*, p. 43).

divisioni dottrinali, benché sempre ancora possibili⁴, quanto invece del tentativo di scongiurare la disgregazione di una convivenza fra diversi; ciò equivaleva all'affermazione di un progetto di conciliazione politica e morale realizzabile con le potenti risorse dell'amore teologico: la *caritas*

*inde proximos in Deo ut nos ipsos
et amemus propter Christum inimicos.*

«onde i prossimi in Dio qual noi stessi
e per Cristo i nemici pure amiamo».

La costanza di perseguire questo progetto, antico e nuovo, poiché riformulato daccapo alla scadenza di ogni trapasso epocale, fu il carisma della cristianità aquileiese⁵.

Sabbatum Domini delicatum

Anche il celebre can. XIII del *Concilium Foroiuliense*, seppure concernente l'ambito in apparenza marginale della disciplina della santificazione delle feste, deve perciò intendersi concorrente al consolidamento di prassi concordi. Qui il patriarca Paolino esordisce spiegando che la domenica principia

inchoante noctis illius initio, id est vespere sabbati, quae in prima lucescit sabbati, quando signum insonuerit vel hora est ad vespertinum celebrandum officium, non propter honorem sabbati ultimi, sed propter sanctam illam noctem primi sabbati, hoc est dominici diei.

«con il far di quella notte (cioè dal vespero del sabato) che si rischiera nel giorno primo dopo il sabato, al rintocco della campana, cioè all'ora di celebrare l'ufficio vespertino, ma non però a onore del sabato ultimo, bensì per la santa notte del sabato primo, cioè del giorno del Signore».

È notevole come ancora alla fine del secolo XIX si segnalasse che «in molti villaggi [del Friuli] il sabato, quando tramonta il sole, si suona a stormo, *sù in lis veis* (= le vigilie [...])», immaginando tuttavia che ciò indicasse, «secondo un vecchio costume, che il sabato è finito e comincia la festa»⁶: prevale invece il dubbio che l'usanza perpetuasse inconsapevolmente antiche forme di onore sabbatico. Perciò Paolino, mirando a persuadere anche il proprio clero, insiste nel precisare che propriamente è la domenica

4 Era in corso la controversia circa l'adozionismo felicianista, nella quale Paolino fu protagonista: vedi Knecht, *Verus Filius Dei Incarnatus*, pp. 66–82 specialmente.

5 Vedi Persic, *Il paradigma di Aquileia*, pp. 1–10.

6 Ostermann, *La vita in Friuli*, p. 87.

sabbatum Domini delicatum (Is 58,13), *de quo scriptura dicit: «Qui fecerit in eo opus servile», id est peccati, «morte moriatur»* (Lv 23,35).

«il “sabato delizia del Signore”, del quale la Scrittura dice: “Chi avrà fatto in quel giorno un’opera servile” – cioè peccato – “sia messo a morte”».

Ma appunto l’argomentazione, a cui il Patriarca riformatore è costretto, lascia trapelare la notizia di diffuse pratiche sabbatarie:

Porro si de illo sabbato diceret, quod Iudaei celebrant, quod est ultimum in hebdomada, quod et nostri rustici observant, diceret tantum ‘sabbatum’ et nequaquam adderet ‘delicatum’ et ‘meum’. Sed quia differentiam voluit facere inter illum et istum, quod est dominica dies, ideo addit ‘meum, non vestrum, delicatum, non in vestris observationibus maculatum’. Et ideo cum omni reverentia est a nobis honorandum atque colendum⁷.

«D’altra parte, se [la Scrittura] parlasse del sabato che celebrano i Giudei, che è l’ultimo giorno della settimana, che anche i nostri abitanti della campagna osservano, direbbe soltanto ‘sabato’ e non aggiungerebbe ‘delizia’ e ‘mio’. Proprio per sottolineare la distinzione fra quello e questo, che è la domenica, il Signore aggiunse ‘mio’, come per dire ‘mio, non vostro’; ‘delizia, non macchiato dalle vostre osservanze’. E perciò questo [è il sabato che] con ogni riverenza noi dobbiamo onorare e rispettare».

L’inciso constatativo sul *sabbatum* «*quod Iudaei celebrant, [...] quod et nostri rustici observant*» deve essere compreso in stretta connessione con il previo chiarimento che lo scampanio vespertino in uso al sabato non dev’essere ‘per onorare il sabato ultimo’, cioè quello della Creazione, ‘bensì il sabato primo’, della Resurrezione di Cristo («*non propter honorem sabbati ultimi, sed propter sanctam illam noctem primi sabbati*»): se ne evince evidentissima la prova di un’osservanza sabbatica ovunque vigente nelle comunità rurali friulane di fine secolo VIII. Di più: qualora si creda possibile attribuire un significato forte alla contrapposizione instaurata dalla fonte paoliniana – forse debitrice di Ilario – fra *sabbatum ultimum* e *primum sabbatum*⁸, tale residuo ‘giudaizzante’ svelato da Paolino appare disponibile per essere magari interpretato in connessione a superstiti credenze di carattere millenarista: ipotesi plausibile,

7 *Concilium Foroiuliense* 59, MGH, *Concilia* II,1, pp. 177–195; testo riprodotto con traduzione a fronte di Sandro Piussi, in Piussi (cur.), *XII Centenario del Concilio di Cividale (796–1996)*, pp. 29–73.

8 Cfr. Hil. Pict. *Tractatus super psalmos (I–XCI), Instructio psalmorum*, 12: [*septenarium numerum*] *ogdoas, quia dies eadem prima quae octava, secundum euangelicam plenitudinem in ultimo sabbato adiecta consummat* («il numero di otto – giacché il giorno primo coincide con l’ottavo – in aggiunta al sabato ultimo porta a compimento, in rapporto alla pienezza evangelica, [il numero sette]»).

almeno in rapporto alle tradizioni teologiche di area aquileiese precostantiniana, espresse dall'iconografia catechetica del riposo di Giona nell'aula teodorianiana sud, «emblema dello stato di beatitudine paradisiaca concessa nel Regno di Cristo»⁹: infatti un chiliasmo di stampo ireneano (quartodecimano, ossia giudeocristiano)¹⁰ era stato vigorosamente testimoniato da Vittorino di Ptuj, commentatore latino dell'Apocalisse giovannea, fin dalla seconda metà del secolo III e poi fedelmente recepito e rilanciato addirittura alla fine del secolo IV perfino dalla predicazione di Martino di Tours, di origine pannonico-illirica¹¹; tuttavia neppure Cromazio e Gerolamo avevano disprezzato la speranza in un 'sabato eterno'¹², così che perfino l'immaginario escatologico di Paolino stesso non era rimasto immune – in maniera velata, ma palpabile! – dall'influenza remota di tali concezioni¹³.

L'espressione conciliare-paoliniana *sabbatum ultimum* renderebbe allora la precisa eco delle ragioni prodotte dai *rustici* stessi, in quanto fedeli di primeva cristianizzazione, che, eredi di una specifica spiritualità martiriale, nel rure aquileiese avrebbero custodita la tradizionale osservanza di un 'settimo giorno' (cfr. Gn 2,2-3): esso sarebbe stato inteso verosimilmente come «archetipo creazionale la cui ricapitolazione si stabilisce nei tempi escatologici»¹⁴, cioè come *signum resurrectionis et requies futuri saeculi*, secondo la definizione della

9 Cacitti, *Prefazione*, p. XV.

10 Sull'apporto di Ireneo alla spiritualità di Aquileia protocristiana, vedi Peršič, «Fortunaziano», pp. 307–324: 309–315 in particolare.

11 Vedi in proposito, ad es. Peršič, «Martino da Szombathely», pp. 21–106: 95–97; cfr. Peršič, *Prispevek Martinovih virov*, pp. 129–143 (144–160); Peršič, «Monaštvo Akvileje», pp. 86–95.

12 Cfr. ad es. Chrom. Aquil., *Tractatus in Matthaeum*, 54A: *in hac praesenti uita, in qua sex milia anni putantur, opera fidei, pietatis et misericordiae, tamquam escas necessarias nobis praeparemus, ut in die sabbati, id est in regno futuro, in quo uera, aeterna sabbati requies est, securitatem et requiem uitae perpetuae habere possimus* («in questa vita presente, nella quale si contano seimila anni, approntiamo le opere di fede, carità e misericordia come cibi a noi indispensabili, affinché nel giorno di sabato, cioè nel regno futuro, in cui si trova il vero, eterno riposo del sabato, possiamo avere la sicurezza e il riposo della vita eterna»); vedi Cacitti, *Grande Sabato*, p. 127; Hieron., *Aduersus Iovinianum*, 2.25: *in sex diebus huius saeculi seruientes, in septimo die, uero et aeterno sabbato, liberi erimus: si tamen uoluerimus esse liberi, dum adhuc seruimus in saeculo* («assolvendo al nostro dovere di servi nei sei giorni del tempo di questo mondo, nel settimo giorno – il vero ed eterno sabato – saremo liberi: se liberi tuttavia avremo voluto essere, fin tanto che ancora siamo servi in questo mondo»).

13 Vedi di S. Paolino ad es. la *Regula fidei*, vv. 56–79, cfr. Peršič e Piusi, *Paolino patriarca di Aquileia*, pp. 161–164.

14 Cacitti, *Grande Sabato*, p. 116: di quel lavoro le pp. 114–122 e 137–141 in particolare forniscono un indispensabile contributo alla comprensione del concetto di 'sabato eterno', ovvero 'ultimo', che qui sembra possa entrare in gioco.

*Vita Adae et Evae*¹⁵, apocrifo giudaico bene accolto nella biblioteca ecclesiale di Aquileia ancora al tempo di Cromazio, quando l'impronta giovannea-quarto-decimana permaneva assai sensibile¹⁶.

Eppure, nonostante queste premesse, non manca di rinnovare stupore che ancora il 3 aprile 1499 il patriarca aquileiese Domenico Grimani debba decretare che il sabato non sia più ritenuto festivo, «affinché i cristiani non sembrino comportarsi da Giudei [*judaizare*]»¹⁷. Il 23 aprile dell'anno medesimo la circolare patriarcale firmata dal vicario Francesco Mazzoni fu quindi pubblicata in tutta la Patria del Friuli, per ordine del Luogotenente veneto e dei deputati del Parlamento friulano, con la disposizione «che si sonasse l'*Ave Maria* di mezzogiorno per tutte le chiese, ma che fosse tolta l'erronea consuetudine [*abusum et damnablem morem*] di cominciare la festa nel pomeriggio del sabato, vietando che sia più oltre seguita, e dichiarando lecite le opere servili fino al tramonto del sabato»¹⁸.

Ma la tenacia del sabbatismo popolare sembra invincibile: nel 1602 il canonico cividalese Agostino Bruno, luogotenente generale del patriarca aquileiese Francesco Barbaro, denuncia (e con maggior dovizia di particolari) che nella Carnia / Cjargne, di cui effettua la visita pastorale, «si è trovato un abuso molto grave, che il Sabato si suonano le campane per lasciar le opere, guardandosi come giorno festivo», mentre «poi le Domeniche senza alcun timor di Dio [i residenti] attendono a' loro lavori»¹⁹. Analoghe reprimende espresse peraltro l'arcivescovo Ermolao Barbaro – coadiutore *cum iure successionis* del fratello maggiore Francesco – in occasione della visita del Cadore / Cjaduvri, di poco successiva²⁰.

15 51.2; Mozley, ed., «The 'Vita Adae',» pp. 121–149: 145.

16 Cromazio, infatti, dimostra di averne appreso e condiviso l'insegnamento: vedi Persic, «Da soggetto di colpa,» pp. 315–317.

17 In Battistella, «Udine nel secolo XVI,» p. 19.

18 Ostermann, *La vita in Friuli*, p. 470; cfr. *ibidem*, p. 87; vedi Archivio della Curia Arcivescovile Udinese (ACAU), vol. XXII, p. 210v. Si pensi però anche a una figura esemplare come Notburga di Eben am Achensee (1265–1313), canonizzata nel 1862, la quale ai padroni di cui era a servizio chiedeva sempre di non lavorare nel tempo intercorrente fra i Vespri del sabato e il sorgere del sole del lunedì.

19 In Biasutti, *'Sante Sábide'*, p. 23.

20 Infatti – come gentilmente mi segnala Loris Della Pietra, storico della liturgia – «anche nella visita di Ermolao Barbaro in Cadore (1604) il visitatore riprova alcune usanze inveterate in senso "giudaizzante". In particolare, si riscontra l'uso di sospendere i lavori nella mattina o a mezzogiorno del sabato e di iniziare a quel punto la festa dando grande valore ai primi Vespri delle domeniche e delle feste ([anche se] è vero che originariamente i primi Vespri hanno avuto più importanza dei secondi): il Visitatore ordina ad esempio a Vigo e ad Auronzo di

Il medesimo ‘abuso’, d'altronde, dovette essere altrettanto invalso nella più ampia area slavofona del Patriarcato, dove tuttora restano idiomatiche le espressioni slovene *sobótni delopúst* (‘cessazione sabbatica dal lavoro’), ovvero *je zvonilo delopúst* (‘è rintoccata la cessazione [sabbatica] dal lavoro’)²¹; peraltro si riferiva che anche fra gli Sloveni delle valli cividalesi del Natisone (la friulana *Benečija*) «di festa suonano tutt’e tre [le campane] in modo che ne risulti un mi - re - do. Così si suona anche il sabato sera e la vigilia di una festa. Questo lo chiamano: *djelapust!* (lascia di lavorare!)»²². Non diversamente, però, sentivano i venetofoni del Friuli litoraneo, ad esempio i ‘vallesani’ di Marano Lagunare, quando cantavano: *Incùo zé sabo, più a casòn no i resta, / i vien a casa duti i pescaùri*²³. Interessanti sono perciò ad esempio, in rapporto a simili contesti di percezione festiva e relative usanze²⁴, l’espressione idiomatica friulana *fà sabidine* (‘fare una cenetta – ma anche una gozzoviglia – la serata del sabato’)²⁵, o proverbi quali *no iè mai sabide sence soreli* e *ni sabide sence splendôr ni femine sence amôr*²⁶, alla cui luce meglio si comprenderà l’intensa interpretazione dello spirito del sabato friulano resa da Pier Paolo Pasolini. Quanto poi all’arcaica denominazione *sabide di bàtim* (o *bàtem*, letteralmente ‘sabato di battesimo’)²⁷,

non abbandonare i lavori nei giorni di vigilia e, in questo caso, la stessa popolazione sembra favorevole all’abbandono della vecchia usanza (*ex antiquo instituto*): vedi Zanderigo Rosolo, *La visita pastorale*, pp. 70–71; id., *Culto eucaristico*, pp. 53–63.

21 Vedi lo *Slovar slovenskega knjižnega jezika* 1, p. 367.

22 Cracina, *Costumanze religiose*, p. 16.

23 «Oggi è sabato, non restan più nel casone, / vengono a casa tutti i pescatori»: in Fior, *Villotte e canti del Friuli*, p. 225.

24 Interessanti sono alcune usanze e superstizioni concernenti il sabato registrate da Ostermann, *La vita in Friuli*. Ad esempio, «in alcuni villaggi le donne che si radunano nelle stalle non filano la sera del sabato, perché temono venga il diavolo a far loro una visita sgradita», mentre in altri villaggi «le donne non filano la domenica, perché dicono che si filerebbero i capelli della Madonna» (p. 86): nel confronto, sembra chiaro che la prima delle due usanze tramandi una forma di sabbatismo. Il sabato, poi – al pari della domenica! (p. 263) – era considerato nefasto per i matrimoni (*sabide, sabidine, di cent une buïne*, «... di cento una buona» si diceva della sposa impalmata quel giorno, *l. c.*); era però il giorno prescritto per l’acquisto degli anelli nuziali (*Sabidin par lis verëtis e po mièrcus par sposâ*, «il sabatuccio per le fedi e il mercoledì per sposare», p. 263). Nel vicino Veneto, invece, è ancora viva l’espressione *poaréto del sàbo* (‘poverello del sabato’), confrontabile con quella romagnola *vecina de sàbat* (‘vecchietta del sabato’), che ricorda la questua praticata con regolarità settimanale da taluni bisognosi: vedi Cortellazzo e Marcato, *Dizionario etimologico*, pp. 339–340.

25 Cfr. Pirona et al., *Il Nuovo Pirona*, p. 909.

26 «Non c’è mai sabato senza sole» e «né sabato senza splendore né donna senza amore» (*l. c.*); altrettanto nell’estinta varietà dialettale friulana di Muggia, lembo sud-orientale estremo del Friuli storico: *no ze sàbida sènsa sóul*, in Zudini e Dorsi, *Dizionario del dialetto muglisano*, p. 139.

27 *Bàtim* /-em (‘battesimo’, ma anche ‘battistero’ o ‘acqua del battistero’) è «voce assai importante

essa incentra propriamente nel ‘Sabato Santo’ – solennizzato ancora all’inizio del secolo XV con una processione di tipo rogazionale nelle campagne al seguito del Crocifisso o del SS. Sacramento²⁸ – il mistero comunitario della rinascita pasquale alla vita divina attraverso il mistero battesimale²⁹.

Hac die solemus superponere

Si può dubitare, tuttavia, che il costume di ‘osservare’ in qualche modo il sabato – *sabbatizare*³⁰, (peraltro attestato nel Medioevo anche in altre regioni europee, dalla Germania all’Italia meridionale) – risalisse in area aquileiese soltanto al secolo IV, in concomitanza con una reviviscenza del *sabbatismus* cristiano nella Grande Chiesa³¹. Infatti, è inusuale l’insistenza con cui Vittorino di Poetovio già nel secolo precedente aveva cercato di persuadere il suo uditorio, sulla base di *testimonia* antisabbatici, dell’opportunità di prolungare il digiuno tradizionale del venerdì fino a tutto il sabato, giacché il Creatore

*die septimo requieuit ab omnibus operibus suis et benedixit eum et sanctificauit. Hac die solemus superponere, idcirco ut die dominico cum gratiarum actione ad panem exeamus. Et parasceve superpositio fiat, ne quid cum Iudaeis sabbatum observare videamur [...]*³².

«il settimo giorno riposò da tutte le sue opere e le benedisse e santificò: in questo giorno siamo soliti prolungare [il digiuno], e perciò lo facciamo, per uscire poi nel giorno del Signore al pane con l’azione di grazie. E pure di parasceve sia fatta una continuazione del digiuno, affinché non sembri che in qualcosa osserviamo il sabato con i Giudei» ecc.

poiché ci attesta l’arcaismo *baptisma* –us (per *baptismus* [dal gr. neotestamentario *baptismós*]), prestito greco serbante l’accentazione originale e conosciuto, oltre che in Friuli, «in varie aree arcaiche trentine e alto-venete», tutte comunque dipendenti dall’influsso aquileiese: Zamboni et al., *Dizionario etimologico*, p. 180; cfr. *ibidem*, p. 182.

28 Vedi Pirona, *Il Nuovo Pirona*, p. 909.

29 Tuttavia, oltre che nella *sabide di batim* e a Pentecoste, i battesimi erano amministrati nelle chiese friulane anche in occasione dell’Epifania, appunto detta *Pasche Tofànie* (o *Tefànie* o *Tafànie*, dalla denominazione aquileiese tradizionale dell’Epifania come *Theophania*, secondo l’uso orientale), per distinguerla dalla *Pasche Maiôr* (la Pasqua vera e propria) e dalla *Pasche di Mai* (ovvero *Pentecostis*, ‘Pentecoste’).

30 *Sabbatizare*, nel latino medievale, significa infine ‘far festa, riposare, non lavorare’, così come *sabbatinus* o *sabbatarius* valgono per ‘festivo, di sabato’: Blaise, *Lexicon Latinitatis Medii Aevi*, ad voces.

31 Vedi Rordorf, *Sabato e domenica*, pp. XII–XIV, che tuttavia sembra piuttosto affrettato nel vaglio delle fonti e troppo categorico nelle conclusioni.

32 Vict. Poetov., *De fabrica mundi* 5.

Insistenza eccentrica – contestatrice fors’anche del *dies Saturni* ed evocatrice di un’ascesi quasi ‘premonastica’ – questa sul digiuno sabbatico in preparazione del Secondo Avvento del Signore e dell’eucaristia nell’Ottavo Giorno³³: ma perciò tale da insinuare *e contrario* pure il sospetto di una pratica del sabbatismo piuttosto radicata nella comunità cristiana di *Poetovio*.

D’altro canto, non è inverosimile che Vittorino volesse anche smentire documenti di opposto indirizzo, come l’*Apocalisse di Pietro* (prima metà sec. II) – a lui nota fors’anche in una versione latina, magari rappresentata dal *libellus* [...] *qui appellatur duae uiae, uel iudicium secundum Petrum*, citato ancora al principio del sec. V da Rufino come autorevole, cioè incluso fra quelli *ecclesiastici a maioribus appellati*³⁴: infatti l’*Apocalisse di Pietro* – almeno nella recensione etiopica, che pare meglio rispecchi l’originale greco – riporta al cap. 35 la prescrizione dell’osservanza cristiana del sabato unitamente a quella universale della domenica:

«Celebrate i due giorni di sabato e domenica esattamente come fu istituito dai nostri padri. L’hanno insegnato Pietro e Paolo e l’hanno ordinato a tutti i figli della Chiesa: nella settimana vi siano due giorni di festa, il giorno del sabato e il giorno di domenica. Non si faccia alcuna opera».

... ὡς ἀδελφαὶ αὐταὶ αἱ ἡμέραι

Se questa norma – tutt’oggi in vigore nella Chiesa etiopica³⁵, come pare lo fosse stato nel VI-VII secolo pure nella Chiesa d’Irlanda³⁶ – sia un’aggiunta tardiva, o appartenga a una sezione originaria dell’*Apocalisse* petrina, resta tuttavia oggetto di discussione, così come l’alta antichità o meno del sabbatismo etiopico³⁷. Certo è però che un passo omiletico del cappadoce Gregorio di

33 Vedi anche Bratož, «Bishop Victorinus,» pp. 14–45: 33–34 specialmente.

34 Vedi Ruf. Aquil., *Exp. Symb.*, 36; cfr. Cacitti, «Rusticitas,» pp. 180–191; Persic, «Le tre (o quattro) ‘Apocalissi’,» pp. 39–71; invece Giuseppe Visonà, in *Didachè*, p. 55 n. 1, propende a una identificazione dello *Iudicium* con una recensione della *Doctrina Apostolorum* latina.

35 Vedi Elli, *Storia della Chiesa Ortodossa*, pp. 353–366 (sulla controversia dei ‘due sabati’, documentata a partire da un’omelia del 1339–1340: salvo il rispetto verso il sabato così come verso la domenica, si discute se tuttavia la domenica – ‘sabato dei cristiani’ – non fosse superiore al ‘sabato dei Giudei’).

36 Vedi per es. Evans, «The Celtic Church,» pp. 221–222: «at Bangor, in Northern Ireland, we know from a 7th century prayer book, that mass was celebrated only on Sunday and that Saturday being the vigil was also kept with solemnity as it was traditional in Egyptian monasteries».

37 Vedi Pawlikowski, «The Judaic Spirit,» pp. 178–199: 191–192: «Nonetheless history has

Nissa fornisce testimonianza nella seconda metà del sec. IV nell'Oriente capadoce di uno scontato rispetto cristiano della specialità del sabato e della sua stretta associazione con la domenica:

Δικαιοσύνην οὐκ ἀσκεῖς, τὴν ἀρετὴν οὐ μανθάνεις, εὐχῆς ἀμελεῖς. Καὶ τοῦτο ἐδήλωσεν ἡ χθιζὴ ἡμέρα. Ποίους γὰρ ὀφθαλμοῖς τὴν Κυριακὴν ὀρᾷς, ὁ ἀτιμάσας τὸ Σάββατον; Ἦ οὐκ (25) οἶδας ὡς ἀδελφαὶ αὗται αἱ ἡμέραι; κἄν εἰς τὴν ἑτέραν ἐξυβρίσης, τῇ ἑτέρᾳ προσκρούεις;³⁸

«Non eserciti la giustizia, non impari la virtù, non ti curi della preghiera. Lo ha dimostrato la giornata di ieri: infatti, con quali occhi vedi la domenica, tu che disonori il sabato? Davvero non sai che queste giornate sono sorelle? E se violi l'una, offendi l'altra?»

D'altronde, è databile all'epoca medesima anche la *Didascalia dei 318 Padri Niceni*; elaborata «forse in Egitto, ma con una precoce circolazione in ambiente palestinese», questa *Didascalia* è stata tramandata, «oltreché in greco, ove il testo conosce particolare fortuna e ricchezza di tradizione, anche in armeno, copto, arabo ed etiopico, mentre non ne sono note versioni latine o siriane»³⁹; in essa la prescrizione di una certa osservanza sabbataria non potrebbe essere più chiara:

«[19] Non trasgredite il digiuno di mercoledì e di venerdì, eccetto la Pentecoste e la Epifania, se non sei sofferente allo stomaco. Il digiuno di Pasqua e il Santo Sabato, bada, osservalo; rompi il tuo digiuno di sabato [...]. [20] Di sabato non digiunare assolutamente tutto il giorno, perché è vergogna: non si addice se hai digiunato di sabato fino a sera; sarà fino all'ora sesta o altrimenti alla settimana; tuttavia, bada: non lasciare del tutto tramontare il sole di sabato mentre tu digiuni completamente»⁴⁰.

Così secondo la recensione etiopica; altrettanto secondo la greca, ma con una speciale precisazione:

witnessed bitter disputes arise over the celebration of the Sabbath in the Ethiopian Church, principally between its two great monastic orders. It was not until the reign of the great King Zara Yakob in the middle of the fifteenth century that the matter was definitely settled. His reforms were embodied in one of the most important works in the Ethiopian literary corpus, the *Book of Light*. In settling the controversy, the king did not introduce or give a new value to the Sabbath, but merely decided in favour of the established northern tradition of the Eustathian monks, who, in the original home of the Semitized Aksumites, had consistently preserved Jewish elements with greater tenacity than the somewhat "watered down" southern tradition». Cfr. Norden, *Africa's Last Empire*, p. 201.

38 Greg. Nyss., *Adversus eos qui castigationes aegre ferunt* (MPG 46, 309).

39 Bausi, «La versione etiopica», pp. 225–248: 225.

40 *Didascalia dei 318 Padri Niceni*, 19–20, qui tradotta secondo la recensione etiopica: Bausi, «La versione etiopica», p. 241.

Τὸ σάββατον μὴ νήστευε ὅλην τὴν ἡμέραν· ἀπρεπὲς γάρ ἐστιν ὅλην τὴν ἡμέραν τοῦ σαββάτου μέχρι δυσμῶν ἡλίου νηστεύειν· ἔξεστι δὲ ἕως ὥρας ἑκτῆς ἢ ἑβδόμης· τὸ δὲ περισσὸν Ἰουδαϊκῇ αἵρεσίς ἐστιν· ἀπαξ δέ· μὴ ἐπιδύετω ὁ ἥλιος ἐν σαββάτῳ, εἰ μὴ μόνον τῷ μεγάλῳ σαββάτῳ ἐν τῇ νυκτὶ τοῦ Πάσχα⁴¹.

«Il sabato non digiunare tutta la giornata: infatti è sconveniente digiunare tutta la giornata di sabato fino al tramonto del sole; è però permesso fino all'ora sesta o settima: fare di più è eresia giudaica, tranne che una volta sola: il sole di sabato non tramonti (sul tuo digiuno) se non soltanto nel Grande Sabato, la notte di Pasqua»⁴².

Dunque, per la *Didascalia dei 318 Padri Niceni*, il digiuno sabbatico, o l'esagerato prolungamento di esso oltre il mezzogiorno di sabato, rientrano in pratiche giudaizzanti che del sabato salvaguarderebbero l'antica osservanza: prospettiva curiosamente rovesciata rispetto a quella di Vittorino due secoli prima nell'Occidente aquileiese, che per annientare la festività del sabato ricorreva invece proprio all'espedito del digiuno sabbatico.

Ma la *Didascalia dei 318 Padri Niceni* custodisce un altro interessante indizio:

«Il digiuno di mercoledì e di venerdì, la disposizione è così: digiuna fino alla nona ora. Ciò che hai fatto in più oltre a questo, con il tuo buon comportamento, è un guadagno per te⁴³. [...] Nessuno ti indurrà affatto in errore a digiunare di domenica; [...] e non ti indurranno nell'errore di digiunare nei sabati né i Marcionisti [*Marqyostē*] né altre eresie»⁴⁴.

La precauzione anti-marcionita, in rilievo anche nella recensione greca (καὶ βλέπε μὴ σὲ πλανήσωσί τινες Μαρκιανισταὶ ἢ ἑτέρα αἵρεσις νηστεύειν ἐν σαββάτῳ ἢ κυριακῇ), motiva appropriatamente, infatti, la generale attenzione della Chiesa ad evitare l'annichilimento liturgico del sabato, perseguito invece dai negatori della continuità e unità fra Prima e Nuova Alleanza; l'ammortizzazione è insomma in linea con gli argomenti di Tertulliano nell'*Adversus Marcionem*, dove l'Africano indica la *uenia ieiunii* quale *privilegium donatum sabbato a primordio*⁴⁵, o nota che Cristo *adfectum creatoris expressit in sabbati*

41 Ps.-Athanasius, *Didascalia CCCXVIII patrum Nicaenorum* (PG 28, 1637–44), 19–20.

42 Bausi, «La versione etiopica», p. 241.

43 Sono comprese in tale indicazione anche le tre modalità di digiuno di cui dà notizia Vittorino di Poetovio: *usque ad horam nonam ieiunamus <aut> usque ad uesperum aut superpositio usque in alterum diem fiat* (Vict. Poetov., *Tr. de fabrica mundi*, 3: «digiuniamo fino all'ora nona, <o> fino a sera, o si faccia continuazione fino nel giorno seguente»).

44 Ps.-Athanasius, *Didascalia CCCXVIII patrum Nicaenorum*, 20–21.

45 Tertullianus, *Adversus Marcionem*, 4.12.6: «privilegio donato al sabato fin dai primordi [...] la dispensa dal digiuno».

*non ieiunandi honore*⁴⁶; ne deduce anzi – paradossalmente – che il Signore *denique tunc demum sabbatum destruxisset, etiam ipsum creatorem, si discipulos sabbato ieiunare mandasset aduersus statum scripti et uoluntatis creatoris*⁴⁷. Tertuliano montanista sa però – e non lo approva – che la Chiesa cattolica ‘prolunga’ talora il digiuno anche a sabati diversi dal Sabato Santo: *quamquam uos etiam sabbatum, si quando, continuatis, numquam nisi in pascha ieiunandum*⁴⁸.

Anche in Italia, peraltro, nella seconda metà del IV secolo il sabato conservava tratti inequivocabili di festa, tanto che neanche in Quaresima il digiuno era ammesso di sabato – così come di domenica – e ciò per obbedienza a una regola inviolabile (*sacer*) della religione, come spiegava Ambrogio di Milano trattando dell'*officium* delle vedove:

[*Iudith*] *per omnes dies intenta ieiunio, sabbato tantum et dominica [...] non refectio indulgens, sed religioni deferens [...] ut ipsa refectio corporalis sacro religionis cultui deferatur*⁴⁹.

«[Giuditta] dedica ogni giorno al digiuno, tranne il sabato e la domenica [...], quando però non cedeva al bisogno del nutrimento, bensì agiva in obbedienza alla religione, affinché il nutrimento stesso del corpo obbedisse all'inviolabile regola della religione».

È evidente, dunque, che l'istituzione costantiniana (321) di una pausa settimanale dell'attività dei tribunali e di altre attività in coincidenza della *dies Solis* non entrò in necessaria collisione con il tradizionale rispetto del sabato fino ad allora comune a Ebrei e cristiani. Peraltro, è ovvio che, come già a *Poetovio* con Vittorino, dovessero nel sec. IV crescere fra le Chiese i segnali volti a declassare il sabato; ne è documento esemplare il canone 29 del Sinodo di Laodicea *ad Lycum*, di incerta datazione fra il 343 e il 381⁵⁰, che cerca di affermare il nuovo principio: *non debere Christianos sabaptizare*.

46 *Ibidem*, 4.12.7: «esprime l'affetto del Creatore nell'onore di non digiunare il sabato».

47 *L. c.*: «avrebbe finito per distruggere il sabato – ed il Creatore stesso – se avesse comandato ai discepoli di digiunare il sabato contro la realtà dello scritto e della volontà del Creatore».

48 Tertullianus, *De ieiunio aduersus psychicos*, 14.3: «anche se talora prolungate il digiuno al sabato, ma vi si digiuni se non in preparazione alla Pasqua».

49 Ambrosius, *De uideis*, 7.38; cfr. Ambr., *De Helia et ieiunio*, 10.34: *quadragesima totis praeter sabbatum et dominicam ieiunatur diebus* («durante la quaresima si digiuna tutti i giorni, tranne il sabato e la domenica»). Sulla teologia sabatica di Ambrogio vedi comunque Cacitti, *Grande Sabato*, pp. 145–147, con bibliografia.

50 Vedi Schaff e Wace, cur., *The Seven Ecumenical Councils*, p. 124.

Ὅτι οὐ δεῖ Χριστιανοὺς ἰουδαΐζειν καὶ ἐν τῷ σαββάτῳ σχολάζειν, ἀλλ' ἐργάζεσθαι αὐτοὺς καὶ ἐν τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ· τὴν δὲ Κυριακὴν προτιμῶντας, εἴγε δύναιντο, σχολάζειν ὡς Χριστιανοί. Εἰ δὲ εὐρεθεῖεν Ἰουδαῖσται, ἔστωσαν ἀνάθεμα παρὰ Χριστῷ.

*Non oportet Christianos iudaizare et in sabbato vacare, sed operari eos in eadem die dominicam praeponendo eidem diei si hoc eis placet vacent tamquam Christiani, quod si inventi fuerint iudaizare anathema sint*⁵¹.

«Non bisogna che i cristiani giudaizzino e durante il sabato riposino, ma che lavorino durante tale giorno; preferendo invece la domenica a tale giorno, se possono, riposino come cristiani. Se però saranno stati trovati giudaizzanti, siano banditi da Cristo».

Sante Sabide

Dunque, davanti a tale congerie non incoerente di remote fonti cristiane, non sembra irragionevole neppure l'ipotesi che una qualche pratica sabbatica protocristiana si sia perpetuata ininterrotta in Friuli attraverso il Medioevo fino all'epoca moderna; e, di fronte ai tangibili documenti di questo fenomeno, non importa che l'abbrivio al suo studio sia provenuto dall'intuizione mitopoietica secondo cui «missionari alessandrini non paolini, ancora fortemente giudaizzanti», avrebbero impiantato in Aquileia la prima Chiesa: così appunto suggeriva Guglielmo Biasutti nell'inaugurale saggio sul culto friulano di *Sancta Sab(b)ata* (frl. *Sante/-a Sàbide/-a*) e le sue connessioni mariane⁵², ma aprendo lo sguardo su realtà tanto fino ad allora neglette, quanto poi curiose.

Attestano infatti questa venerazione popolare di *Sante Sabide* in Friuli fino all'epoca moderna e contemporanea almeno ventuno chiesette, o edicole (frl. *ancònis* [*< εἰκόνα*], *màinis* [*< imaginem*]), tradizionalmente denominate '*di Sante Sabide*', in massima parte campestri, sparse nelle antiche Diocesi aquileiese

51 Accesso maggio 25 2022, <https://pseudo-isidore.com/wp-content/uploads/078.pdf>.

52 Vedi '*Sante Sabide*', pp. 26–28 in particolare, successivamente ripreso in Biasutti, «Tre singolari incidenze», pp. 5–7, nonché Biasutti, «Fermenti dalla base popolare», pp. x.23 e x.25; aggiunge nuovi dati Castellarin, «Il culto», pp. 157–165; sull'importante *ancòne* ('icona', cioè 'tabernacolo votivo') spilimberghese di *Sante Sabide*, posta in riva al Tagliamento sul guado, dopo gli approfondimenti condotti in sintonia di giudizio con Biasutti da Novella Cantarutti, «Spilimbergo», pp. 453 e 467–468, cenni ulteriori si ritrovano in Zozzolo, *Dalla 'Terra'*, p. 272; una sintesi estrema delle ipotesi di Guglielmo Biasutti sulla questione 'sabadina' si legge nel suo postumo volume *Il Cristianesimo primitivo nell'alto Adriatico*, pp. 33–37. Per una discussione critica della immaginata 'alessandrinità' e della fantasiosa 'ipotesi terapeutica' delle origini cristiane aquileiesi, vedi Persic, «Aquileia e Alessandria», pp. 57–102: 83–95 in particolare.

e concordiese; ma di altre – non sistematicamente censite – si ha pure notizia «in una fascia a est del Friuli, dalla Slovenia [*Sveta Sobóta*] all'Istria»⁵³. La fortuna di *Sabide* – e del connesso *Sabadin* ('Sabatino', parimenti privo di 'santo' patrono) è notevole nell'onomastica personale: nomi propri femminili fino in pieno sec. XX e svariate derivazioni cognominali⁵⁴ confermano *ad abundantiam* la popolarità regionale di un culto che l'autorità ecclesiastica cercò infine di dirottare verso S. Sabina, se non alla Madonna⁵⁵.

È dopo tutto verosimile che, come suppose Guglielmo Biasutti, *Sante Sabide* debba interpretarsi come «l'ipotiposi» del sabato, analogamente a quanto – in relazione con il venerdì – si può pensare della greca S. Parasceve, *alias* S. Venera (o Veneria, o Veneranda), famosa per la speciale truculenza del suo martirio e soprattutto onorata in Italia Meridionale, Puglia in particolare. Di rincalzo, pur va ricordata la sporadica attestazione medievale in area italica del nome di persona *Sabbatus*, fra gli Ebrei certamente⁵⁶, ma non solo⁵⁷.

53 La prima segnalazione di un toponimo *Sancta Sabada* (presso S. Vito al Tagliamento, o Valvasone / Voleson, da un documento del 1281) era stata divulgata da di Prampero, *Saggio di un glossario geografico friulano*, p. 168.

54 Da *Sabide* (o dal suo diminutivo-vezzeggiativo *Sabidus* o *Sabidus[s]a*) derivano i cognomi friulani (variamente italianizzati) e sloveni De Sab(b)ata, Sabidussi, Sabòt, Sabotto, Sabatto, Sabatti, Sabbotha, Sab(b)otig, Sab(b)otigh, Sabottigh, Sabotič (in tal forma attestato in tutta la Slovenia, da Tolmin a Maribor). Quanto al nome maschile di persona frl. *Sabadin* (o *Sabadèl*) < lat. *Sab[b]atinus/-a*, evidentemente si era trattato, in primo luogo, di un etnonimo latino, denotante gli abitanti della regione tosca di *Sabatia*, prospiciente il lago di Bracciano (*lacus Sab[b]atinus*); ma è chiaro che in epoca cristiana *Sab(b)atinus* poté reinterpretarsi come derivazione aggettivale di *Sabbatum* / *Sabbatus* / *Sabide* (in relazione sia con il nome di persona – 'figlio di Sabato' / *Sabide* – sia con il giorno – 'nato di sabato' [quindi 'fortunato', cfr. Cortellazzo e Marcato, *Dizionario etimologico*, p. 373]) e perciò più spesso usato, anche fra gli Ebrei (cfr. ad es. Bresc, «La Sicile médiévale», pp. 31–46): bisogna quindi ricordare che esso pure, benché decaduto dall'uso assai prima del corrispondente femminile, vanta precoce e frequente attestazione anche in Friuli (cfr. Biasutti, *Il più antico rotolo censuale*, 46 pp.: *passim*), sebbene posteriormente che in Puglia (cfr. ad esempio il processo verbale di una lite a Massafra, del 14 novembre 970, dove si nomina tal 'Iocardo di Sabatino' [*Archivum Casinense, caps. XVIII, fasc. I, n. 13*]), regione tuttavia accomunata al Friuli da singolari elementi di tradizione cristiana, liturgici in particolare: vedi Persic, «Glossario minimo ecclesiastico e liturgico italiano / friulano», p. 464 (poi confluita in Della Pietra et al., *Grande Benedizione dell'Acqua*, 95 pp.). Anche 'Sabatino', a sua volta, perpetua il proprio ricordo in cognomi da esso derivati e tuttora frequenti in Friuli (ma anche nel Veneto), quali Sabadelli, Sabadello, Sab(b)adin, Sab(b)adini, Sab(b)atini, Sabatino: vedi Costantini, *Dizionario dei cognomi del Friuli*, pp. 243 e 474–475; cfr. Dapit, *Cognomi e nomi*, p. 183.

55 Vedi anche Pressacco, «Rustica sacra et profana», pp. 144–145; Venuti, «Onomastica», 95 ss.; nonché De Biasio, «Credenze ed atteggiamenti religiosi», p. x.49: col nome di Sabata è battezzata, durante la breve reviviscenza, una delle morticine.

56 Vedi Castaldini, «Reti creditizie», pp. 45–58: 55: *fidelissimus nostri domini Sabbatus ebreus de Laude* (dalla *Ducale di Cristoforo Moro in favore di Sabato da Lodi*, 24 dicembre 1464).

57 Vedi per es. Bigoni, «Quattro documenti genovesi», p. 65: *domos Sancti Sabbati*, nel quartiere

Si consideri inoltre che 'sabato', in friulano, è normalmente (e originariamente) di genere femminile (*sabide* /-a, e anche *sabidine* [vezzeggiativo, o direttamente da *dies sabbatina*])⁵⁸, evenienza singolare nella famiglia romana: essa è però comune alla generalità delle lingue slave (slavo antico *sobóta*, serbo-croato *súbota*, russo *sabóta*, ecc.); in particolare, per lo sloveno *sobóta* (o dialettalmente, nella Slavia friulana, *sabóta*)⁵⁹ è supposta la base mediolatina del neutro plurale *sàbbata* / *sàmbata*⁶⁰: se anche per il friulano *sabide* /-a debba valere questa etimologia, o magari si possa pensare direttamente all'ebraico *šabbāth* o, meglio, all'aramaico *šabbatā* (nomi anch'essi femminili)⁶¹, oppure a un'attrazione di genere esercitata su *sabbatum* dalla prossima e parimenti festiva *dies dominica* (come preferiva Biasutti), certamente non è semplice stabilire. In concorrenza con *sabbatum*, d'altronde, era pur d'uso comune il sintagma *dies sabbatina*...

Se invece restasse accreditato il collegamento privilegiato dei luoghi 'sabidini' con le acque correnti, così come è stato sostenuto⁶², potrebbe allora intravedersi la pertinenza di confronti come quello offerto da Tertulliano, dove (fine

genovese di S. Giovanni d'Acridi, 18 agosto 1277.

58 *Sabida* è però divenuto nome maschile in talune varietà dialettali friulane occidentali (ad es. a Valvasone / Voleson), dove spesso, insieme a tratti arcaici, compaiono innovazioni di influsso veneto: ne è documento anche la poesia di Pier Paolo Pasolini *Mi contenti* (1949), la quale peraltro, quasi in una controluce leopardiana, fornisce una volta di più ottimo documento della percezione collettiva friulana del sabato come sosta festiva: *Ta la sera ruda di Sàbida / mi contenti di jodi la int, / fôr di ciasa ch'a rit ta l'aria. // Encia il me côr al è di aria / e tai me vuj a rit la int / e tai me ris a è lus di Sàbida. // Zòvin, i mi contenti dal Sàbida, / puôr, i mi contenti da la int, / vif, i mi contenti da l'aria. // I soj usât al mal dal Sàbida* («Nella nuda sera del Sabato / mi accontento di guardare la gente / che ride fuor di casa nell'aria. // Anche il mio cuore è di aria / e nei miei occhi ride la gente / e nei miei ricci c'è luce di Sabato. // Giovane, mi accontento del Sabato, / povero, mi accontento della gente, / vivo, mi accontento dell'aria. // Sono abituato al male del Sabato»): da *La meglio gioventù, II. El testament Coran* (1947-1952), in Pasolini, *La nuova gioventù*, p. 109; cfr. *ibidem* (*Spiritual*), p. 105: [...] *Trenta francs pal cine / i siòrs da olmà, / sgnapa di Sabo* [venetismo per *sàbida*] / *messa di Domènia, / Signòur! / Cine, sgnapa e messa, / e fèminis di Sabo* [...] («... Trenta lire per il cine, / i ricchi da spiare, / grappa al Sabato, / messa alla Domenica, / Signore! / Cine, grappa e messa, / e donne di Sabato» ...); oppure *ibidem* (*El testament Coran*, nel friulano di Bannia), p. 119: *Al era Sabo, e nancia un cian / no se vedeva par li' stradi* [...] («Era Sabato, e neanche un cane / si vedeva per le strade» ...), ecc.

59 Vedi Persici [Persič], «Il dialetto di Cergneu», p. 62.

60 Vedi Snoj, *Slovenski etimološki slovar*, p. 589.

61 Propende senz'altro a questa soluzione Gilberto Pressacco, nel postumo *Viaggio nella notte della Chiesa di Aquileia*, p. 41, che tuttavia sembra ignorare che 'sabato' è di genere femminile anche nelle lingue slave: cfr. Pagnucco, «Sante Sàbide», pp. 47-72: 61-62.

62 Vedi Mor, «Per la storia», pp. 19-32, che pensò – poi approvato dallo stesso Biasutti, «Tre sincolari incidenze», pp. 5-7 – anche a residui di sostrato pagano, quale il culto celtico di Beleno.

secolo II in Africa) rinfaccia ai pagani di adottare dopo tutto, festeggiando il giorno di Saturno, costumi di natura ebraica:

*Iudaei enim festi sabbata et cena pura et Iudaici ritus lucernarum et ieiunia cum azymis et orationes litorales, quae utique aliena sunt a diis uestris. Quare [...] agnoscite vicinitatem: non longe a Saturno et sabbatis vestris sumus.*⁶³

«appartengono infatti alle festività giudaiche il sabato, i pasti con cibi puri, i riti giudaici dell'accensione delle lucerne, i digiuni con azzimi, le preghiere in riva ai fiumi: usanze del tutto estranee ai vostri dei. Perciò [...] riconoscete l'affinità con noi: non siamo lontani da Saturno e dai vostri sabati!»

Rimane però aperta la questione dell'uso cultuale delle cappelle di *Sante Sabide*: convegni sabbatici di orazione, luoghi battesimali primitivi, celle votive connesse alla memoria della Discesa pasquale di Cristo agli inferi⁶⁴, o con implicazioni mariane⁶⁵ Permane infine la severa necessità di valutare approfonditamente la connessione dell'osservanza sabbatica dei *rustici* aquileiesi con ipotesi azzardate, se non arbitrarie⁶⁶; vale infatti pur sempre la cautela espressa da Biasutti: «sarebbe rischioso mettersi a fantasticare sul perché i nostri campagnoli festeggiassero il sabato come i Giudei». Ammonizione che però il medesimo studioso non rinuncia a tradurre in almeno due certezze:

63 Tertullianus, *Ad nationes* 1.13.1–5.

64 Sul tipico teologhema aquileiese del *Descensus in inferna* vedi Peršič, «Il descensus», pp. 321–345; Peršič, «Lo specifico», pp. 43–64: 53–60 in particolare.

65 Cfr. Biasutti, *'Sante Sabide'*, cit., pp. 32–33.

66 Specialmente riguardo all'ipotetico *côté* 'terapeutico' del primo cristianesimo locale, più volte arieggiato da Gilberto Pressacco, ad es. in *'Sermones, cantu, choreis et ... marculis'*, pp. 47 e 232–237. Come annotano con empatia Franco Colussi e Remo Cacitti, di don Guglielmo Biasutti (1904–1985) don Gilberto Pressacco (1945–1997) «condivise innanzi tutto la concezione di un'ermeneutica storica capace di diradare, perlomeno con una luce aurorale, le fitte tenebre da cui sono avvolte le prime fasi della propagazione del cristianesimo nella *X Regio*, di cui Aquileia fu capitale»; scompaginò quindi «la tradizionale ricostruzione delle origini del suo cristianesimo, tracciata allora su due fondamentali coordinate: la provenienza romana dell'evangelizzazione e la sua datazione alla metà del III secolo. In questa prospettiva, decisiva diventava l'individuazione delle 'spie' atte a segnalare le fraglie di instabilità su cui poggiava una simile delineazione, rimasta inconcussa a far tempo dall'opera d'inizio Novecento di Pio Paschini [1878–1962]: Pressacco accoglie viceversa, con più vasto respiro, l'ipotesi biasuttiana di un'origine alessandrina del cristianesimo aquileiese» e, «forte della sua originaria preparazione musicale, indirizza preliminarmente la sua attenzione proprio in questo campo», con uno «spirito da cui incessantemente germinavano idee, accostamenti, relazioni, in un intricatissimo percorso carsico, sovente di struttura labirintica, che dalla filologia musicale lo conduceva alla liturgia, alla storia, all'esegesi biblica, alla storia della teologia, all'antropologia culturale, ambiti su cui esercitava un'alta vigilanza critica, corredata da robusti studi scientifici» (in Scaloni et al., *Nuovo Liruti*, ad vocem).

«qualunque ne sia stato il motivo, due cose sembrano abbastanza ovvie: che un tale costume affondava le sue radici in tempi anteriori all'instaurazione nel IV secolo del riposo domenicale; e che la predicazione cristiana in Friuli fu di tale qualità, se non da instaurarla, certo da non trovare ripugnante, bensì congeniale, la celebrazione sabbatina popolare». Il resto del discorso in proposito, quasi solo susurrato, testimonia della passione euristica di Biasutti: «ritengo, comunque, che l'ipotesi di lavoro di una corrente evangelizzatrice in Friuli di marca non-paolina e fortemente giudaizzante vanti più di una carta a suo favore. Resta ora da vedere donde tale corrente provenisse»⁶⁷. Eppure, sebbene Biasutti carezzasse infine l'ipotesi – poi dimostratasi inaffidabile – che «prospetta l'origine alessandrina» della prima evangelizzazione di Aquileia, i molti dilemmi posti anche dal singolare culto di *Sante Sabide* distolgono ancora dal ripiegare verso soluzioni argomentate seriamente, sì, ma meno ambiziose di altre vagheggiate: limitandosi per esempio a immaginare – come più di recente è stato proposto – che *Sante Sabide* origini intorno al sec. X dalla devozione di S. Maria in Sabato (*Sancta Maria in Sabbato*), emersa in epoca carolingia e resa ufficiale da Alcuino, intimo amico di Paolino II di Aquileia, con una speciale messa votiva⁶⁸.

Bibliografia

- D'Agostini, Flavio. «A proposito di ... Sante Sabide.» *Ad Undecimum* (2018): 1–13. https://adundecimum.it/?page_id=620 (accesso 25 maggio 2022).
- Battistella, Antonio. «Udine nel secolo XVI.» *Memorie Storiche Forogiuliesi* 20 (1924): 1–40.
- Bausi, Alessandro. «La versione etiopica della 'Didascalia dei 318 niceni' sulla retta fede e sulla vita monastica.» In *Ægyptus christiana': mélanges d'hagiographie égyptienne et orientale dédiés à la mémoire du P. Paul Devos Bollandiste*, cur. Ugo Zanetti ed Enzo Lucchesi, 225–248. Genève: Cramer, 2004.
- Blaise, Albert. *Lexicon Latinitatis Medii Aevi* [CC ContMed]. Turnholti: Brepols, 1975.

- 67 Biasutti, «Aquileia e la Chiesa di Alessandria», p. 221. Ancora agli inizi del V secolo, Geronimo attesta che, al pari di autori antichi come Vittorino di *Poetovio* o contemporanei come Apollinare, una *plurima multitudo* di cristiani latini – quindi, certamente, aquileiesi – interpretava in chiave letterale le profezie apocalittiche, perciò professando il millenarismo, *otium sabbati* compreso: vedi Hieronymus, *Comm. in Isaiam*, 18, *praefatio*.
- 68 È l'ipotesi avanzata da Pagnucco, «Sante Sàbide»: saggio che comunque fornisce in argomento una bibliografia critica fino al momento pressoché completa e con un'utile, aggiornata mappa dei luoghi 'sabadini' in Friuli (cinquantuno addirittura), della quale si avvale D'Agostini, *A proposito di ... Sante Sabide*, p. 13, per illustrare un luogo 'sabadino' del Comune friulano di San Giorgio di Nogaro / Sant Zorç di Nojâr. Sulla valenza mariana del sabato in Friuli e non soltanto, vedi comunque ancora Pagnucco, «Il significato di Sante Sabide», pp. 57–69.

- De Biasio, Luigi. «Credenze ed atteggiamenti religiosi del mondo contadino friulano nel Seicento. Un singolare rito battesimale amministrato nel santuario di Trava in Carnia.» In *Religiosità popolare in Friuli*, cur. Luigi Ciceri, 39–53. Pordenone: Concordia Sette, 1980.
- Biasutti, Guglielmo. 'Sante Sábide'. *Studio storico-liturgico sulle cappelle omonime del Friuli*. Udine: Tip. Doretto, 1956.
- Biasutti, Guglielmo. *Il più antico rotolo censuale del Capitolo di Aquileia [sec. XIII]*. Udine: Arti Grafiche Friulane, 1956.
- Biasutti, Guglielmo. «Aquileia e la Chiesa di Alessandria.» In *Aquileia e l'Oriente mediterraneo*, I, cur. Mario Mirabella Roberti e Sandro Piusi, 215–229. Antichità Altoadriatiche 12. Udine: Arti Grafiche Friulane, 1977.
- Biasutti, Guglielmo. «Tre singolari incidenze dell'agiologia nella storia del Friuli.» *Sot la nape* 29, 3–4 (1977): 5–12.
- Biasutti, Guglielmo. «Fermenti dalla base popolare nel Cristianesimo aquileiese dei primi otto secoli.» In *Religiosità popolare in Friuli*, cur. Luigi Ciceri, 13–29. Pordenone: Concordia Sette, 1980.
- Biasutti, Guglielmo. *Il Cristianesimo primitivo nell'alto Adriatico. La chiesa di Aquileia dalle origini alla fine dello scisma dei Tre Capitoli (secc. I–VI)*. I gelsi, 153. A cura di Giordano Brunettin. Udine: Gaspari, 2005.
- Bigoni, Guido. «Quattro documenti genovesi sulle contese d'oltremare nel secolo XIII.» *Archivio Storico Italiano*, ser. V, Vol. 24, N. 215 (1899): 52–65.
- Bresc, Henri. «La Sicile médiévale, terre de refuge pour les juifs: migration et exil.» *Al-Masag: Journal of the Medieval Mediterranean* 17 (2005): 31–46.
- Bratož, Rajko. «La cristianizzazione degli Slavi negli atti del convegno 'Ad ripas Danubii' e del Concilio di cividale.» In *XII centenario del Concilio di Cividale (796–1996): convegno storico-teologico: atti*, cur. Sandro Piusi, 145–190. Udine: Arti Grafiche Friulane, 1998.
- Bratož, Rajko. «Bishop Victorinus and the Christian Community in Petavia (Second Half of the 3rd Century).» *Христианское Чтение. Научно-богословский журнал / Christian Reading. Scientific and Theological Journal of Saint Petersburg Orthodox Theological Academy* 2–3 (2014): 14–45.
- Cacitti, Remo. *Grande Sabato. Il contesto pasquale quartodecimano nella formazione della teologia del martirio*. Studia Patristica Mediolanensia 19. Milano: Università Catholica, 1994.
- Cacitti, Remo. «Rusticitas. Nuove prospettive storiografiche intorno all'antico tema delle origini del cristianesimo aquileiese.» In *Aquileia romana e cristiana fra II e V secolo*, cur. Gino Bandelli, 179–222. Antichità Altoadriatiche 47. Trieste: Editreg, 2000.
- Cacitti, Remo. Prefazione a: Gabriele Pellizzari, *Il 'Pastore' ad Aquileia. La trascrizione musiva della catechesi catecumenale nella cattedrale di Teodoro*, XV. Trois, 4. San Daniele del Friuli: Glesie Furlane, 2010.
- Cantarutti, Novella. «Spilimbergo paese sul fiume. Memorie orali e controluci storiche.» In *Spilimberc. 61^m Congres, 23 setembar 1984*, cur. Novella Cantarutti e Giuseppe Bergamini, 453–478. Udine: Societât Filologiche Furlane, 1984.
- Castaldini, Alberto. «Reti creditizie, reti culturali. Sabato da Lodi a Villafranca Veronese nella seconda metà del Quattrocento.» In *Ebrei nella Terraferma veneta del*

- Quattrocento. Atti del Convegno di studi, Verona, 14 novembre 2003*, cur. Gian Maria Varanini e Reinhold C. Mueller, 45–58. Reti medievali. Quaderni di Rivista, 2. Firenze: Firenze University Press, 2005.
- Castellarin, Benvenuto. «Il culto, le chiesette e ancone dedicate a Santa Sabata nella Bassa Friulana e nel Veneto Orientale.» *La Loggia* 5, 2 (2002): 157–165.
- Cortellazzo, Manlio, e Carla Marcato, *Dizionario etimologico dei dialetti italiani*. Torino: UTET, 2005 [1998].
- Costantini, Enos. *Dizionario dei cognomi del Friuli*. Udine: Messaggero Veneto, 2002.
- Cracina, Angelo. *Costumanze religiose di nostra gente. A ricordo della prima Messa di don Marino Qualizza*. Gorizia: Tip. Budin, 1965.
- Cremonesi, Arduino. *L'eredità europea del Patriarcato di Aquileia*. Udine: Arti Grafiche Friulane, 1974².
- Dapit, Roberto. *Cognomi e nomi di famiglia dell'Alta Val Torre*. Zeta Rifili, 153. Pasian di Prato: Campanotto, 2001 [Lusevera: Comune, 2001].
- Della Pietra, Loris, Alessio Persic, Gabriele Zanello, Josef Cjargnel [Giuseppe Cargnello] e Giovanni Zanetti. *Grande Benedizione dell'Acqua nella Vigilia dell'Epifania del Signore secondo la tradizione aquileiese*. Udine: Arcidiocesi di Udine, Ufficio Diocesano per la Liturgia, 2013.
- Elli, Alberto. *Storia della Chiesa Ortodossa Tawāhedo d'Etiopia*, 1. Studia Orientalia Christiana. Monographiae, 25. Milano: Edizioni Terra Santa, Fondazione Terra Santa, 2017.
- Evans, Claude Lucette. «The Celtic Church in Anglo-Saxon times.» *Études celtiques* 18 (1981): 215–228.
- Fior, Adelgisio. *Villotte e canti del Friuli*. Milano: Ed. Piva, 1954 [rist. anast. Milano, 2003].
- Knecht, Johannes Jacobus. *'Verus Filius Dei Incarnatus': the Christologies of Paulinus II of Aquileia, Benedict of Aniane, and Agobard of Lyon in the Context of the Felician Controversy*. Archa Verbi. Subsidia, 20. Münster: Aschendorff Verlag, 2022.
- Mor, Carlo Guido. «Per la storia del primo cristianesimo in Friuli.» *Memorie Storiche Forogiuliesi* 43 (1958–1959): 19–32.
- Mozley, John H. ed. «The 'Vita Adae'.» *Journal of Theological Studies* 30 (1929) 121–149.
- Norden, Hermann. *Africa's Last Empire. Through Abyssinia to Lake Tana and the country of the Falasha*. London: H. F. & G. Witherby, 1930.
- Ostermann, Valentino. *La vita in Friuli. Usi, costumi, credenze popolari*, cur. Giuseppe Vidossi. 2^a ed. Udine: Ist. delle edizioni accademiche, 1940 [1894, rist. anast. Bologna 1978].
- Pagnucco, William. «Sante Sàbide. Vecchie e nuove congetture.» *Ce fastu? Rivista della Società Filologica Friulana "Graziadio I. Ascoli"* 80 (2004): 47–72.
- Pagnucco, Villiam. «Il significato di Sante Sabide.» In *Astro incarnato nell'umane tenebre*. Maria lactans e le immagini eucaristiche mariane. Quaderni del Centro culturale Augusto Del Noce, 7, 57–69. Pordenone: Centro culturale Augusto Del Noce, 2017.
- Pasolini, Pier Paolo. *La nuova gioventù*. Torino: Einaudi, 1981.
- Pawlikowski, John T. «The Judaic Spirit of the Ethiopian Orthodox Church: A Case Study in Religious Acculturation.» *Journal of Religion in Africa* 4/3 (1971–1972): 178–199.

- Persic, Alessio. *Il paradigma di Aquileia: segno e stimolo di convivenza fra i popoli del Friuli e della Slovenia e di collaborazione fra le loro Chiese*. Abbazia di Rosazzo / Badie di Rosacis, 2004: 1–10. <https://unicatt.academia.edu/AlessioPersic> (accesso maggio 16, 2022).
- Peršič, Alessio. «Martino da Szombathely, ‘uomo di Dio’, vescovo di Tours, santo d’Europa: anche un testimone della spiritualità di Aquileia paleocristiana e dei primordi in essa del monachesimo d’Occidente?» In *Atti dell’Accademia ‘San Marco’ di Pordenone* 4/6, cur. Paolo Goi, 21–106. Pordenone: Associazione Propordenone, Accademia San Marco, 2002–2004.
- Persic, Alessio. «Da soggetto di colpa a oggetto di misericordia: uomo e ‘peccato d’origine’ nella comprensione degli aquileiesi Vittorino, Cromazio e Rufino [„Original Sin in Victorinus, Chromatius and Rufinus“].» *Annali di Scienze Religiose* 9 (2004) [Milano 2005]: 299–324.
- Persic, Alessio. «Glossario minimo ecclesiastico e liturgico italiano / friulano.» In *La chiesa di San Giorgio Maggiore in borgo di Grazzano*, 3. *Spiritualità e cultura di vita comunitaria in una Parrocchia udinese dall’epoca di Eugenio Blanchini al Duemila: fonti, testimonianze, studi, immagini*, cur. Alessio Persic, 461–475. Udine: Parr. di S. Giorgio Magg., 2005.
- Persic, Alessio. «Le tre (o quattro) ‘Apocalissi’ della primitiva Chiesa di Aquileia.» In *Apocalisse. L’ultima rivelazione*, cur. Alessio Geretti, 39–71. Ginevra, Milano: Skira – Comitato di San Floriano, 2007.
- Peršič, Alessio. «Prispevek Martinovih virov k zgodovinopisju oglejske krščanske duhovnosti, ponovno odkriti kot inkunabula zahodnega menišтва med 3. in 5. stoletjem (L’apporto delle fonti martiniane alla storiografia della spiritualità cristiana aquileiese, riscoperta come incunabolo del monachesimo occidentale fra i secoli III e V).» In *‘De sancti Martini’. Sveti Martin Tourski kot simbol evropske kulture – Saint Martin de Tours, symbole de la culture européenne*, cur. Jasmina Arambašić, Celovec, Ljubljana: Mohorjeva, 2008, 129–143 (144–160).
- Persic, Alessio. «Aquileia e Alessandria nell’antichità cristiana: fatti e ipotesi di una relazione genetico-ecclesiale.» In *Varietas ecclesiae, varietas gratiarum. Aquileia, Alessandria, Costantinopoli e Milano al tempo di San Cromazio*, cur. Giovanni Driussi ed Alessio Persic, 57–102. Udine: Comitato nazionale per il XVI centenario della morte di San Cromazio, 2010.
- Peršič, Alessio. «Il descensus in inferna e l’Introduzione di Antonio Orbe.» *Gregorianum* 94, 2 (2013): 321–345.
- Peršič, Alessio. «Monaštvo Akvileje: nepoznata ilirska strana sv. Martina.» In *Putovima europske nematerijalne baštine u 21. stoljeću: sv. Martin, simbol dijeljenja – Sur les chemins européens du patrimoine immatériel au XXIème siècle: Saint Martin, symbole du partage*, cur. Antonija Zaradija Kiš e Ines Sabotič, 86–95. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Kulturni centar sv. Martin – Hrvatska, 2016.
- Peršič, Alessio. «Fortunaziano: organico testimone della tradizione ‘aquileiese’?» In *“Fortunatianus redivivus”: Bischof Fortunatian von Aquileia und sein Evangelienkommentar*, cur. Lukas J. Dörfbauer e Victoria Zimmerl-Panagl, 307–324. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, *extra seriem*. Berlin, Boston: De Gruyter, 2017.

- Persič, Alessio. «Lo specifico dell'identità spirituale aquileiese nelle sue fonti letterarie patristiche e nelle sue peculiarità liturgiche primitive.» In *Il patriarcato di Aquileia. Identità, liturgia e arte nel (secoli V–XV secolo)*. Atti del Convegno Scientifico Internazionale, Padova 12–13 marzo 2020, cur. Zuleika Murat e Paolo Vedovetto, 43–64. I libri di Viella. Arte. Roma: Viella, 2021.
- Persič, Alessio, e Sandro Piusi. *Paolino patriarca di Aquileia. Opere, 2. Ritmi e carmi*. Corpus Scriptorum Ecclesiae Aquileiensis, X, 2. Roma, Gorizia: Città Nuova, Società per la conservazione della Basilica di Aquileia, 2007.
- Persici [Persič], Nicolò. «Il dialetto di Cergneu.» Tesi di laurea, rel. Carlo Tagliavini. Università di Padova, a.a. 1945–1946. <https://www.academia.edu/39069843> (accesso maggio 21 2022).
- Pirone, Giulio Andrea, Ercole Carletti, Giovanni Battista Corgnani e Giovanni Frau, *Il Nuovo Pirone. Vocabolario Friulano*. Udine: Società Filologica Friulana, 1992² [1928–1935].
- Piusi, Sandro, cur. *XII Centenario del Concilio di Cividale (796–1996): convegno storico-teologico: atti*. Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli, 26. Udine: Arti Grafiche Friulane, 1998.
- di Prampero, Antonino. *Saggio di un glossario geografico friulano dal VI al XIII secolo*. Venezia: Antonelli, 1882 [Rist. anast. a cura di Giovanni Frau. Tavagnacco: Comune di Tavagnacco, 2001].
- Pressacco, Gilberto. «*Sermone, cantu, choreis et ... marculis*». *Cenni di storia della danza in Friuli*. Udine: Società Filologica Friulana, 1991.
- Pressacco, Gilberto. «*'Rustica sacra et profana* (ovvero *'Cristian furlanút: pius et rusticus*').» In *Religiosità popolare nel Friuli occidentale: materiali per un museo*, cur. Piero Carlo Begotti e Paolo Goi. Pordenone: Edizioni Biblioteca dell'Immagine, 1992.
- Pressacco, Gilberto, e Raffaella Paluzzano. *Viaggio nella notte della Chiesa di Aquileia*. Udine: Gaspari, 1998.
- Rordorf, Willy. *Sabato e domenica nella Chiesa antica*, cur. Giovanni Ramella. Traditio Christiana, 2. Torino: SEI, 1979 [Zürich, 1972].
- Scalon, Cesare, Claudio Griggio e Giuseppe Bergamini, *Nuovo Liruti. Dizionario biografico dei Friulani*, 3. *Letà contemporanea*. Libri e biblioteche. Udine: Forum, 2011.
- Schaff, Philip, e Henry Wace (cur.), *The Seven Ecumenical Councils*. A Select Library of the Christian Church. Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, 14. Peabody: Hendrickson Publishers, 1995² (1900).
- Slovar slovenskega knjižnega jezika* 1. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970.
- Snoj, Marko. *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.
- Venuti, Tarcisio. «Onomastica a Rizzolo dal Catapan [anni 1307–1610] e da “tior in Nota la biava” (anno 1656).» *Ce fastu? Rivista della Società Filologica Friulana* “Graziadio I. Ascoli” 79 (2003): 93–110.
- Visonà, Giuseppe. *Didachè. Insegnamento degli apostoli*. Letture cristiane del primo millennio, 30. Milano: Paoline, 2000.
- Zamboni, Alberto, Manlio Cortellazzo, Giovanni Battista Pellegrini, Paola Benincà, Laura Vanelli Renzi e Giuseppe Francescato, *Dizionario etimologico storico friulano (A – Ca)*. Udine: Casamassima, 1984.
- Zanderigo Rosolo, Giandomenico. *Culto eucaristico ed altre note di storia religiosa del Cadorre*. Belluno: Istituto Bellunese di Ricerche sociali e Culturali, 2014.

Zanderigo Rosolo, Giandomenico. *La visita pastorale di Ermolao Barbaro in Cadore nel 1604*. Belluno: Istituto Bellunese di Ricerche sociali e Culturali, 2016.

Zozzolotto, Stefano. *Dalla 'Terra' alla città moderna: Spilimbergo 1815–1915. Trasformazioni urbane e dinamiche sociali*. Udine: Ribis, 2003.

Zudini, Diomiro, e Pierpaolo Dorsi. *Dizionario del dialetto muglisano* [Dizionario Etimologico Storico Friulano]. Udine: Casamassima, 1981.

Summary

Friulian popular Sabbatism: survival of Aquileian proto-Christian sabbatarian observances?

The essay collects and examines patristic sources and medieval and modern documents on the persistence in Christianity of Aquileia, and thus in historical Friuli (Archdiocese of Udine and Gorizia, Diocese of Concordia and neighbouring areas), of certain forms of Sabbatarian observance of Judeo-Christian origin, among which the widespread popular veneration of Saint Sabida constitutes a characteristic and curious manifestation in the countryside.

Kontinuiteta nekega odnosa: stalnice v odnosu kristjanov do oblasti pred Konstantinom in po njem

*Aleš Maver**

Izvleček

Nobenega dvoma ni, da je Konstantinova spreobrnitev pomenila bistveno spremembo v odnosu rimskih cesarskih oblasti do kristjanov. Manj pa je jasno, ali to velja tudi v obratni smeri. V prispevku trdimo, da so se bistvene stalnice razmerja osrednjega toka Cerkve do posvetnih oblasti oblikovale že precej zgodaj in se po Konstantinu niso bistveno spremenile. To temeljno razmerje je bilo utemeljeno v avtoriteti nekaterih apostolskih besedil na eni in v posebnostih krščanske teologije na drugi strani. Tako je konstantinski preobrat pri kristjanih pričakala lojalistična politična teologija, ki je v glavnem niso ovirali drugačni, protirimski podtoni iz krščanskega izročila.

Ključne besede: politična teologija, zgodovina odnosa med državo in Cerkvijo, konstantinski preobrat, Pismo Rimljanom, preganjanja kristjanov, kulti v rimskem cesarstvu

* Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta

Uvod

»Qui insultaverant deo, iacent, qui templum sanctum everterant, ruina maiore ceciderunt, qui iustos excarnificaverunt, caelestibus plagis et cruciatibus meritis nocentes animas profuderunt. Sero id quidem, sed graviter ac digne. Distulerat enim poenas eorum deus, ut ederet in eos magna et mirabilia exempla, quibus posterius discerent et deum esse unum et eundem iudicem digna videlicet supplicia impiis ac persecutoribus inrogare. De quo<rum> exitu <nobis tes>tificari placuit, ut omnes qui procul remoti fuerunt vel qui p<ostea fu>turi sunt, scirent quatenus virtutem ac maiestatem suam in ex<tinguen>dis delendisque nominis sui hostibus deus summus ostenderit. Ab re ta<men non> est, si a principio, ex quo est ecclesia constituta, qui fuerint persecutores <eius> et quibus poenis in eos caelestis iudicis severitas vindicaverit, exponam.«¹

Ko je apologet Laktancij že kmalu po dogodkih med letoma 311 in 313 zapisal te besede,² so vsaj krščanski sodobniki na Vzhodu na spremembo verske politike cesarjev Konstantina in Licinija očitno gledali kot na čudež. Res je, da so si Laktancij in drugi Konstantinovi občudovalci zaradi svoje dejavnosti kmalu prislužili tudi precej pikrih opazk,³ a razmeroma dolgo časa nikomur med kristjani ni prišlo na misel, da bi podvomil o temeljno pozitivni naravi »konstantinskega preobrata«.⁴

Do danes se je, čeprav je termin sam še vedno rabljen, položaj korenito spremenil. Na Konstantina že dolgo ne gledajo postrani več samo tisti, ki mu očitajo, da je kleknil pred Cerkvijo in ji tlakoval pot do stoletij prevlade v evropskem prostoru, s čimer naj bi tako rekoč izdal in pokvaril dediščino rimskega imperija.⁵ Ne: ob omembi cesarja iz Naisa z roko že zdavnaj hkrati zamahnejo tudi tisti, ki so prepričani, da je prav on Cerkev, prej neomadeževano s povezovanjem s posvetnimi oblastmi, za zelo dolgo obdobje nespodobno

1 Lactantius, *De mortibus persecutorum* 1, 5–8: »Tisti, ki so žalili Boga, ležijo, tisti, ki so uničevali sveti tempelj, so se zrušili s silnejšim padcem, tisti, ki so mrcvarili pravične, so zaradi nebeških udarcev in zasluženega trpljenja izpustili svoje hudodelske duše. To se je zgodilo sicer pozno, a je bilo trdo in primerno. Bog je namreč odložil kazni zanje, da bi v njih pokazal velike in čudovite zglede, ob katerih bi se zanamci poučili, da je Bog eden in da kot sodnik nalaga brezbožnim in preganjalcem primerne kazni.«

2 O okoliščinah nastanka spisa prim. zdaj Lovenjak, »Laktancij«, predvsem 127–128.

3 Izjemno oster je recimo Barnes, *Constantine*, zlasti 2–6.

4 Prim. temeljno študijo Klaus M. Girardeta, *Die Konstantinische Wende*.

5 Poučno si je ogledati nekaj novoveških oznak Konstantina, ki jih je zbral Bruno Bleckmann v svoji monografiji *Konstantin der Grosse*, 143–146. Prim. še Maver, *Religiosi et profani principes*, 156 sl.

vpregel v oblastniški voz. Tako nas ne more presenetiti, če so ravno velike postavbe posameznih cerkvenih predstavnikov, ki so v imenu avtonomije oltarja v različnih obdobjih neupogljivo kljubovali zahtevam različnih vladarjev, med najopaznejšimi akterji šolskih cerkvenih zgodovin.

Omenjeni pojav bi stežka razumeli, če ne bi v zavesti kristjanov že dolgo tlela zavest, da so s Konstantinom na neki način izgubili svoje prvotno stanje, da jih je Milvijski most s svojim na zunaj tako ugodnim epilogom oropal prvotne popolne nenavezanosti na državne strukture in njihove stranpoti.

Seveda ni dvoma, da se je z letom 312 bistveno spremenil odnos vrha rimskega cesarstva do Cerkve, ne glede na prejšnja delna zblizanja.⁶ In to je Laktancij, kot je bilo razvidno zgoraj, proslavil s pravo kanonado vzvišenih izrazov. Predkonstantinsko rimsko cesarstvo se namreč za kristjane v najboljšem primeru ni menilo, v najslabšem primeru pa jim je – predvsem v začetku druge polovice 3. stoletja in ob zori 4. stoletja – dejavno streglo po življenju.⁷ Nasploh nas poganska indiferentnost do vere Kristusovih učencev (ki je ni bilo konec niti tedaj, ko je krščanstvo že zdavnaj prevladalo)⁸ še danes nemalokrat čudi. Tudi zaradi nje je Trajana, ki je kristjane vsaj omenjal, čeprav jim s svojim izhodiščnim načelom verjetno ni olajšal življenja, Dante postavil celo v raj. Obenem so preveč goreči kristjani in krščanski vladarji iz pozne antike poskrbeli za izginotje protikrščanskega spisja kakega Frontona ali Porfirija⁹ (česa takega ni bilo moč storiti s Kelzovim delom Origenove apologije, uperjene zoper omenjenega platonika). Za nameček se je velika večina ukvarjanja rimskega državnega aparata s privrženci Kristusovega nauka, če je že prišlo do bližnjih srečanj, sukala okrog krilatice že omenjenega Trajana *Conquirendi non sunt, sed puniendi sunt*, kar je bil bolj klavrn dosežek, saj je bila in ostajala pripadnost krščanstvu kazniva sama po sebi.¹⁰

Toda v okviru tega prispevka si bom zastavil vprašanje, ali dejstvo spremenjenega odnosa cesarstva do krščanske vere od Konstantina naprej nujno pomeni,

6 Zelo veliko jih skuša najti Sordi, *I cristiani e l'impero romano*, morda zlasti 135–137 (kjer posvoji izročilo o Filipu Arabcu kot kristjanu) in 156–159 (kjer vidi v Galienu praktično Konstantina pred Konstantinom). Za bolj uravnotežen prikaz razmerij pred Konstantinom prim. Bratož, »Odnos rimskega cesarstva«, predvsem 141–147, z obsežno navedbo literature.

7 Prim. zdaj odličen pregled protikrščanskih ukrepov v Kinzig, *Christenverfolgung*, za »centralizirana« preganjanja predvsem 68–110.

8 Prim. recimo zanimiva opažanja o stanju v (poganskem oziroma od poganskih vzorov odvisnem) zgodovinopisju pri Al. in Av. Cameron, »Christianity and Tradition«, 316–328.

9 Prim. za izdajo fragmentov slednjega Porfirio, *Contro i cristiani*.

10 Prim. Sordi, *I cristiani e l'impero romano*, 90–97, ali Kinzig, *Christenverfolgung*, 36–40.

da se je z nastopom krščanskega cesarja korenito predrugačil še pogled kristjanov na posvetno oblast, kar je slednjič omogočilo njeno večstoletno, celo tisočletno navezavo nanjo. To imajo teologi in cerkveni zgodovinarji danes največkrat v mislih, kadar zapišejo besedno zvezo »konstantinski preobrat«, čeprav kajpak obstajajo velike razlike v tem pojmovanju med posameznimi pojavnimi oblikami krščanstva.

Korenine pozitivnega krščanskega vrednotenja oblasti in cesarstva

Kakorkoli človek zadeve že tehta, ko išče najzgodnejši ali vsaj zelo zgoden novozavezni zapis o odnosu do državne oblasti, neizogibno trči ob nenavadno nedvoumne vrstice apostola Pavla v *Pismu Rimljanom*, ki jih je, ne glede na dejstvo, da so bile že ničkolikokrat premlevane, vredno tudi tukaj znova navesti:

»Vsak naj se podreja oblastem, ki so nad njim. Ni je namreč oblasti, ki ne bi bila od Boga. In te, ki so, so postavljene od Boga. Kdor se torej upira oblasti, se upira Božjemu redu. Tisti, ki se upirajo, pa si bodo nakopali obsodbo. Oblastnikov se namreč ni treba bati, kadar delamo dobro, ampak kadar delamo húdo. Hočeš, da ne bi imel strahu pred oblastjo? Delaj dobro, pa boš imel od nje priznanje. Oblast je namreč Božja služabnica tebi v dobro. Če pa delaš húdo, se boj! Ne nósi namreč meča zastonj; Božja služabnica je, ki se maščuje zavoljo jeze nad tistim, ki počenja húdo.«¹¹

Besede, ki verjetno izvirajo že iz petdesetih let 1. stoletja,¹² presenetijo, ker v njih niti ob večkratnem branju ne bomo našli kakršnekoli uzde za – od Boga izvirajočo – oblast. Apostol ji po vsem videzu izstavlja prazno menico. Seveda današnjim raziskovalcem *Pisma Rimljanom* niso neznane okoliščine nastanka navedenega mesta,¹³ ko po eni strani ne Pavel ne zgodnja krščanska skupnost nista resno računala na to, da bi si morala ta svet dolgo deliti s posvetnimi oblastmi, ker sta pričakovala njegov skorajšnji konec. Po drugi strani je nevarnost, da bi judovski (zelotski) aktivisti tudi kristjane zapeljali v (pozneje dejansko) poguben upor proti rimski oblasti,¹⁴ narekovala rabo močnejših

11 Rim 13,1-4.

12 Prim. Leppin, »Politik und Pastoral«, 313.

13 Prim. recimo Marshall, »Hybridity and Reading Romans 13«, 157–178.

14 O tej okoliščini dobro piše Rodè, »Cerkve in država v prvih stoletjih«, 244 sl. Seveda je treba upoštevati tudi, da je Martin Goodman v Goodman, *Rome and Jerusalem*, utemeljeno poudaril

besed od tistih, ki bi se zdele upravičene kdaj prej ali pozneje. Apostolovi širokogrudni »menici« za oblast potemtakem ne bi bilo treba nujno pripisovati daljnosežnega pomena. Vendar so poznejši rodovi kristjanov njegovo pojmovanje v glavnem prevzeli in z Božjim izvorom legitimirani oblasti niso skušali nataktni omejitev. Iz navedenega je v nadaljnji zgodovini Cerkve izšlo veliko zlorab in nesporazumov na obeh straneh, tako na strani Cerkve (ko je s Pavlovo avtoriteto opravičevala ne vedno umestno sodelovanje z aktualnimi oblastmi) kot države (ko je s sklicevanjem na apostola od Cerkve terjala popolno poslušnost).¹⁵

Osnovno usmeritev trinajstega poglavja *Pisma Rimljanom* so namreč podkrepila še nekatera druga novozavezna mesta in jo hkrati konkretnije navezala na osebo rimskega cesarja.¹⁶ Omembe vredno je zlasti *Prvo Petrovo pismo*, ki ga njegov avtor resda pošilja iz »Babilona«,¹⁷ kar bi kazalo na upoštevanje negativne podobe Rima v Knjigi razodetja, a vendarle pribije:

»Zaradi Gospoda se podredite vsaki človeški ustanovi, bodisi kralju kot najvišjemu bodisi oblastnikom kot tistim, ki so od njega poslani zato, da kaznujejo hudodelce in dajo priznanje tistim, ki delajo dobro. Bog namreč hoče, da delate dobro in tako utišate nevednost nespametnih. [...] Vse spoštujte, brate ljubite, Boga se bojte, cesarja spoštujte.«¹⁸

Sočasno besedilo med vrsticami in precej zavito nakazuje še, zakaj je tolikšna vnema pri izkazovanju spoštovanja oblastnikom potrebna, o čemer *Pismo Rimljanom* vsaj na tak način še ne govori in k čemur se bom moral še vrniti.

V poznejših desetletjih so se krščanski pisci, kot rečeno, radi naslonili na Pavlove smernice in jih nemalokrat celo nadgradili. Posebej so odmevale na *Pismo Rimljanom* precej spominjajoče misli avtorja *Prvega Klementovega pisma*, ki so ga dolgo uvrščali med kanonične spise.¹⁹ Ta je že nekaj desetletij za Pavlom ob koncu svojega Korinčanom namenjenega spisa vključil nekakšno molitev za vladarje:

precejšnjo naključnost judovskega upora proti Rimljanom, zlasti njegovega dolgega trajanja in iz tega izvirajočih uničujočih posledic.

15 Prim. o poznosrednjeveškem razumevanju teh vrstic Jurca, *Dva meča*, zlasti 97 sl.

16 Kot opozarja Leppin, *Politik und Pastoral*, predvsem 310, so kristjani oblast in državno tvorbo običajno istovetili z osebo cesarja.

17 Prim. Dibelius, »Rom und die Christen«, zlasti 47–50. O pismu samem gl. Davids, *The First Epistle of Peter*.

18 1 Pt 2,13–15.17. Podobne misli je najti še v 1 Tim 2,2 in Tit 3,1.

19 Prim. Metzger, *Der Kanon des Neuen Testaments*, predvsem 49–52.

»Daj slogo in mir nam in vsem prebivalcem zemlje, kakor si ju dal našim očetom [...]; nam, ki smo pokorni tvojemu vseobvladujočemu in v vsem najodličnejšemu imenu in svojim vladarjem ter voditeljem na zemlji! Ti, Gospodar, si jim dal kraljevsko oblast po svoji vzvišeni in nepopisljivi moči, da bi mi spoznali veličastvo in čast, ki si nam jo ti dal, in bi se jim podrejali in bi v ničemer ne nasprotovali tvoji volji. Dodeli jim, Gospod, zdravje, mir, slogo in trdnost, da bodo neovirano vršili oblast, ki si jim jo ti dal. Kajti ti, Gospodar, si nebeški kralj vekov, in daješ človeškim sinovom veličastvo, čast in oblast nad vsem, kar je na zemlji. Ti, Gospod, naravnaj njihove sklepe, kakor je prav in všeč tebi, da bodo v miru in krotkosti pobožno izvrševali oblast, ki si jim jo ti dal, in dosegli tvoje usmiljenje.«²⁰

Če osnovna Klementova opredelitev položaja posvetne oblasti povsem povzema Pavlove misli, saj je Bog njen vir in nasprotovanje oblasti po besedah domnevnega rimskega škofa pomeni nasprotovanje Božji volji, so nekateri nekoliko več distance do (aktualnih) oblastnikov videli v prošnji za to, da bi Bog naravnal njihove sklepe na pravo pot, kar posredno pomeni, da se lahko kljub svoji božjepravnosti motijo in delajo slabo. Verjetno pomena omenjenega dostavka ne kaže preценjevati in še manj pripisovati *Klementovemu pismu* revolucionarnih podtonov.²¹ Upravičeno je bilo opozorjeno še na to, da je avtor pisma zavestno uporabljal izraze iz uradne politične terminologije.²²

Pavlinka smer je enega svojih vrhuncev dosegla pri Ireneju Lyonskem, ki je nedvoumno dikcijo *Pisma Rimljanov* še stopnjeval in posredno opravičeval celo preganjanja kot sad delovanja državne oblasti. Njeni nosilci po njegovem vedno izvršujejo Božjo voljo, saj o njih pravi:

»Quidam enim illorum [mišljeni so oblastniki, op. A. M.] ad correptionem et utilitatem subiectorum dantur et conservationem iustitiae, quidam autem ad timorem et poenam et increpationem, quidam autem ad illusionem et contumeliam et superbiam, quemadmodum et digni sunt, Dei iusto iudicio, sicut praediximus, in omnibus aequaliter perveniente.«²³

V drugi polovici 2. stoletja je pomemben razvoj za nameček doživela teologija (poganskega) Rima, kar moramo ravno tako šteti za pomemben gradnik zgodnjega krščanskega odnosa do rimskega cesarstva. Previdno vzpostavljanje

20 *Prvo Klementovo pismo* 60 sl. Navedeno po Kocijančič (ur.), *Spisi apostolskih očetov*, 105 sl.

21 O možnostih za to prim. Kocijančič, *Spisi apostolskih očetov*, 105, op. 426.

22 Lehnen, »Zwischen Abkehr und Hinwendung«, tukaj 16 z op. 85.

23 Irenaeus, *Adversus haereses* 5.24.3: »Nekateri med njimi so postavljeni za izboljšanje in v korist podanikov in za ohranjanje pravičnosti, nekateri za ustrahovanje, za kaznovanje in za grajo, nekateri pa za zasramovanje, za mučenje in zatiranje, ker vse enako doseže pravična Božja sodba, kakor smo že povedali.«

povezave med njim in odrešensko zgodovino so nekateri (tako že poznoantični krščanski zgodovinar Orozij, ki je poudaril, da se je Kristus hotel roditi in se dati popisati kot rimski državljani)²⁴ pripisovali kar avtorju Lukovega evangelija. Precej jasneje se je v svoji apologiji *Knjižica Antoninu* izrazil sardski škof Meliton:

»Naša filozofija je namreč najprej cvetela med barbari, vzcvetela pa je med tvojimi ljudstvi pod veliko vladavino Avgusta, tvojega prednika, in postala za tvoje kraljestvo usodna dobrina. Od tedaj je namreč moč Rimljanov postala velika in sijajna; ti pa si postal Avgustov srečni naslednik in to boš tudi v prihodnje skupaj s svojim otrokom, če boš ohranjal filozofijo, ki se je začela in zrasla skupaj z Avgustom: filozofijo, ki so jo tudi tvoji predniki spoštovali ob drugih religijah. Največje znamenje, da je naš nauk zaradi nečesa dobrega dosegel razcvet skupaj s kraljestvom, ki se je dobro začelo, je to, da se od Avgustove vladavine ni zgodilo nič slabega, ampak je nasprotno vse svetlo in veličastno, kakor vsi molimo.«²⁵

Takoj je sicer vidno, da je moral škof odgovarjati na običajen očitek kristjanom, da so s svojimi verskimi novostmi krivci za težave cesarstva. Hkrati ga je verjetno spodbudilo grozeče poslabšanje položaja kristjanov v času vladanja Marka Avrelija.²⁶ Ni torej nujno, da bi hotel apologet iti predaleč v pojmovanju zveze med uspešnostjo Rima, temveč se je bolj potrudil za *captatio benevolentiae* za svojo (lokalnim) preganjanjem izpostavljeno vero.²⁷ A ne glede na nakazano omejitev se je Melitonu zgodilo podobno kot Pavlu z njegovim trinajstim poglavjem *Pisma Rimljanom*. Mnogi krščanski pisci, tokrat predvsem tisti, ki so pisali po konstantinskem preobratu, so njegove misli vzeli bolj ali manj dobesedno in jih še nadgrajevali ter Rimu nedvoumno pripisali sakralen položaj. To še posebej velja za Evzebija in Orozija.

Sakralni položaj Rima je dodatno podkrepilo pogosto sklicevanje na še veliko manj jasno Pavlovo notico iz *Drugega pisma Tesaloničanom*, v kateri je bil govor o oviri za Antikrista (ki naj bi jo naslovniki pisma poznali).²⁸ V tej oviri so kljub poznejšemu Avguštinovemu odkritosrčnemu priznanju, da ne ve, o čem

24 Prim. Orosius, *Historiae adversus paganos* 6.22.7. O tem gl. tudi Maver, *Religiosi et profani principes*, predvsem 108 sl.

25 Meliton pri Eusebius, *h.e.* 4.26.7 sl. Navedeno v prevodu Gorazda Kocijančiča v Kocijančič (ur.), *Logos v obrambo resnice*, 219.

26 Prim. Sordi, *I cristiani e l'impero romano*, predvsem 111–115; Kinzig, *Christenverfolgung*, predvsem 43–48.

27 Kot je z dobrimi argumenti poudaril Klein, »Das Bild des Augustus«, 212.

28 2 Tes 2,6 sl.

je apostol govoril,²⁹ kristjani kmalu začeli prepoznavati rimsko cesarstvo.³⁰ To je Rimu nedvomno dvignilo ceno, čeravno so bile ocene lahko tozadevno tudi sladko-kisle (kot denimo Hipolitova ali do neke mere Tertulijanova).

Naklonjen odnos do rimskega cesarstva je pripadnikom vere v Kristusa slednjič olajšalo še sprejemanje monarhične ureditve kot tako rekoč naravne, kar jih je postavljalo v ostro nasprotje z nekaterimi rimskimi senatnimi krogi, ki so še globoko v cesarski dobi sanjali o blagodatih že zdavnaj preminule republike.³¹ Sicer je treba priznati, da niti vsi kristjani niso na republikansko obdobje gledali izključno negativno, saj so v njem prepoznavali ne le slavno obdobje poganstva, marveč hkrati obdobje prevlade tradicionalnih rimskih vrlin,³² vendar je bil njihov načelni monarhizem nesporen. Tertulijan je skušal na podlagi tega kristjanom pridobiti vsaj nekaj naklonjenosti v očeh oblastnikov, ko je naslovnike svojega spisa *Apologetik* opomnil, da med kristjani nikoli ne bodo našli privržencev kakršnihkoli prevratnih idej. Veliko pa naj bi jih bilo med tistimi, ki kristjane najbolj črnijo kot sovražnike cesarstva. Ali z besedami spretnega Kartazana:

»Unde Cassii et Nigri et Albini? Unde qui inter duas laurus obsident Caesarem? Unde qui faucibus eius exprimendis palaesticam exercent? Unde qui armati palatium irrumpunt, omnibus tot Sigeriis atque Partheniis audaciores? De Romanis, nisi fallor, id est de non Christianis. Atque adeo omnes illi sub ipsa usque impietatis eruptione et sacra faciebant pro salute imperatoris et genium eius deierabant, alii foris, alii intus, et utique publicorum hostium nomen Christianis dabant.«³³

Že v zgornjih vrsticah naletimo na osnovno težavo, ki je kristjanom pravzaprav najbolj nalagala tako pogosta in nedvoumna zagotovila popolne lojalnosti

29 Gl. Augustinus, *De civitate Dei* 20.19.

30 O tem enačenju in njegovem ozadju npr. Dibelius, »Rom und die Christen«, tukaj 57–60, ali Guyot in Klein (ur.), *Das frühe Christentum*, 419, zlasti op. 28. O dolgoročnem vplivu te predstave prim. recimo Sandri, *Autoritá e Katechon*.

31 Prim. denimo nedavno Kinzig, »Monarchianismus und Monarchie«, 451–474, in Leppin, »Das 4. Jahrhundert«, 485–508.

32 Prim. Inglebert, *Les Romains Chrétiens face à l'histoire de Rome*, 86 in *passim*.

33 Tertullianus, *Apologeticum* 35.9–10: »Od kod so Kasiji in Nigri in Albini? Od kod so ti, ki med dvema lovorovima vencema zalezujejo cesarja? Od kod so tisti, ki se razgibavajo tako, da mu režejo vrat? Od kod so tisti, ki oboroženi vdirajo v palačo, predrznejši od vseh Sigerijev in Partenijev? Iz vrst Rimljanov, če se ne motim, to pomeni, iz vrst nekristjanov. Vsi ti pa so vse, dokler ni izbruhnila njihova brezbožnost, opravljali obrede za cesarjev blagor in prisegali pri njegovem geniju, nekateri javno, drugi sami zase, in kajpak nadevali kristjanom naslov državnih sovražnikov.«

oblastem.³⁴ Še bolj omenjena zadrega nemara izstopi ob drugem Tertulijanovem odlomku, ko je govor o tem, da kristjani s svojim bogoslužjem največ postorijo za blagor cesarja in celotne države. Samo njihove molitve naj bi bile namreč resnično plodne, poganske pa naj bi šle v nič, ker naj ne bi bile namenjene pravemu naslovniku:

»Colimus ergo et imperatorem sic quomodo et nobis licet et ipsi expedit, ut hominem a Deo secundum; et cuicquid est a Deo consecutum est, solo tamen Deo minorem. Hoc et ipse volet. Sic enim omnibus maior est, dum solo Deo minor est. Sic et ipsis diis maior est, dum et ipsi in potestate eius sunt. Itaque et sacrificamus pro salute imperatoris, sed Deo nostro et ipsi-us, sed quomodo praecepit Deus, pura prece.«³⁵

Vzroki za zagotavljanje lojalnosti

Čeprav je najpomembnejšo vlogo pri že v predkonstantinskem obdobju pozitivnem slikanju (poganske) oblasti odigrala avtoriteta v to smer naravnanih kanoničnih besedil (ki je ni mogla zares omajati niti bistveno drugačna, a manj jasna slika iz ravno tako kanoničnega *Razodetja*),³⁶ je iz Tertulijanovih citatov (lahko pa bi navedli še veliko mest pri drugih avtorjih) razvidno, da je krščansko skupnost ob formuliranju odnosa do oblasti velikokrat vodila tudi preračunljivost, kar pomembno omejuje uporabnost njihovih stališč za poznejša obdobja. Ne nazadnje je bila takšna preračunljivost, kot omenjeno, že v ozadju daljnosežnih Pavlovih smernic, pa celo v ozadju ravnanja tistih, ki so mestu v *Pismu Rimljanom* podelili splošno veljaven status (čeprav so vsaj spočetka zelo verjetno vedeli za konkretne okoliščine, na katere se je nanašalo).

Zadevno preračunljivost je zgodnji Cerkvi narekovala njena nezmožnost, da bi s pogansko okolico in z oblastmi sklenila kakršenkoli kompromis na enem od ključnih področij, tj. na področju cesarskega kulta, ki je bil za Rimljane samoumeven

34 O tej težnji dobro piše Goodman, *Rome and Jerusalem*, 531 sl.

35 Tertullianus, *Ad Scapulam* 2.7–8: »Častimo torej tudi cesarja, in sicer tako, kakor nam je po eni strani dovoljeno in je po drugi strani njemu v prid, kot človeka, drugega za Bogom. In to, kar je, je dobil od Boga in je manjši zgolj od Boga. Opisano bi želel tudi sam, saj je na ta način, ko je manjši zgolj od Boga, večji od vseh. Tako je celo nad samimi bogovi, ker so tudi oni v njegovi oblasti. Zato hkrati žrtvujemo za cesarjev blagor, vendar svojemu in njegovemu Bogu, kakor je zapovedal Bog, s čisto molitvijo.«

36 Gl. denimo pregledno Meinhold, *Geschichte der kirchlichen Historiographie I*, 30–32. Prim. še Leppin, »Politik und Pastoral«, 315, za zglede negativnega odnosa do cesarske oblasti pa Bratož, »Odnos rimskega cesarstva«, 151–154.

del vsakršnega družbenega življenja.³⁷ S tem, ko niso mogli sprejeti nobenega dela obredja svoje okolice, pri čemer je v ospredje kajpak vedno bolj prihajal cesarski kult,³⁸ so se kristjani od nje precej izolirali. Čeravno si zadeve ne smemo predstavljati tako, da so omejitve vsi kristjani dosledno upoštevali, sicer bi bil denimo odveč Tertulijanov goreči spis *De spectaculis*, že eden najzgodnejših poganskih zapisov o krščanstvu vsekakor namiguje na to. Tacit namreč zapiše znane besede:

»Repressaque in praesens exitiabilis superstitio rursum erumpebat, non modo per Iudaeam, originem eius [...], sed per urbem etiam, quo cuncta undique atrocita aut pudenda confluunt celebranturque. Igitur primum correpti qui fatebantur, deinde indicio eorum multitudo ingens haud proinde in crimine incendii quam odio humani generis convicti sunt.«³⁹

Gre seveda za izjemno ostro sodbo, ki vsaj do neke mere odraža splošno razširjene predstave o razmeroma novem kultu. Precejšnjemu umikanju kristjanov iz javnosti, podlagi za tovrstne ocene, pa v prvi vrsti ni botrovala kakšna posebna svetobežnost, četudi bi iz nekaterih zgodnjekrščanskih spisov (denimo *Pisma Diognetu*) lahko sklepali tudi nanjo, temveč prepletenost celotnega vsakdanjega življenja njihove okolice s poganskimi obrednimi elementi.

Po svoje ni nič čudnega, da so poganske lokalne oblasti (s katerimi je Cerkev najpogosteje prihajala v stik) ali osrednje oblasti imele malo posluha za krščanske želje. V ozračju že precej časa močno sformaliziranih grško-rimskih kultov jim pač ni bilo jasno, da pravi Kristusov učenec ne more narediti niti najmanjšega koraka v smer izražanja spoštovanja do starodavnih izročil (rimskih) prednikov. Prokonzul iz Polikarpove *passio* se mora zdeti samemu sebi (in celo sodobnemu bralcu) zelo velikodušen, ko šestinosemdesetletnemu smirnskemu škofu po pozivu, naj prekolne Kristusa, o čemer je že Plinij vedel, da tega ne bo storil noben pravi kristjan, ponudi kot pogoj za oprostitev samo (scela formalno) prisego pri cesarjevi sreči (*tyche*). Vendar očak njegovo ponudbo zavrne presenetljivo trdo:

37 Gl. Rüpke, *Pantheon*, predvsem 280–299; Cancik, »System und Entwicklung der römischen Reichsreligion«, predvsem 374–376. O razmerju med krščanstvom in cesarskim kultom dobro piše npr. Koep, »Antikes Kaisertum«.

38 Kot je razvidno že iz samega dejstva, da Plinij v svojem poizvedovanju o ustreznem obravnavanju kristjanov ob preizkusu iskrenosti »odpada« od krščanstva na prvo mesto postavi počastitev cesarske podobe, šele nato pa naj bi sledila počastitev podob bogov.

39 Tacitus, *Annales* 15.44: »Pogubno praznoverje je bilo sicer zatrto, a je znova pognalo ne le po Judeji, [...] marveč tudi po mestu Rimu, kamor se od vsepovsod stekajo in slavijo vse divje in sramotne reči. Najprej so torej prijeli te, ki so priznali, potem pa po njihovih navedbah silno množico, ki so ji dokazali ne toliko zločin požigalstva kot **sovražstvo do človeškega rodu** (podčrtal A. M.).«

»Če si domišljaš, da bom, kot praviš, prisegel pri cesarjevi sreči, in se delaš, da ne veš, kdo sem, poslušaj, kar ti odkrito povem: kristjan sem. [...] Tebe imam za vrednega, da ti pojasnim. Gospostvom in oblastem, ki jih je postavil Bog, so nas namreč učili izkazovati čast, ki jim gre, če nas to ne oskruni.«⁴⁰

V omenjenih vrsticah Polikarp sočasno postavi tisto omejitev, ki je Pavlovo pisanje – postavljeno v kontekst sporov z Judi, ne pa še z rimskim cesarstvom – ne predvideva. Če bi izkazovanje časti (od Boga postavljeni) oblasti kristjana oskrnilo, omadeževalo, ji je ne more izkazati. To je precej drzna trditev, za katero so bili Polikarp in še mnogi kristjani pripravljeni plačati z življenjem. A po drugi strani je ravno takšno stališče vsaj krščanskemu osrednjemu toku narekovalo, da so na vseh drugih področjih kar naprej in izrecno zagotavljali svojo popolno vdanost oblastnikom, še posebej, če so se kot Tertulijan zavedali, da (za svet nujno potreben) cesar zaradi povezanosti svoje službe s poganskimi rituali nikoli ne bo mogel biti kristjan.⁴¹

Omenjeni pogled se je v 3. stoletju resda začel spreminjati in Dionizij Aleksandrijski je Filipa Arabca, cesarja v času tisočletnice Rima, morda že štel za kristjana, zagotovo pa je za takega veljal Evzebiju,⁴² toda osnovne težave z vlogo uradnih verskih kultov v družbi so ostale.

Slikovito jih potrjuje sto let po Polikarpovem mučeništvu začeto preganjanje cesarja Valerijana. V njem bi lahko gledali sploh prvo izrecno zoper Cerkev sproženo preganjanje osrednje oblasti, ker so se Decijevi odloki o splošnem žrtvovanju nanašali na vse prebivalstvo in ne samo na krščansko skupnost.⁴³ Ena najbolj znanih žrtev preganjanja je bil kartažanski škof in apologet Ciprijan. Zanimiv je tudi zato, ker so se ohranili prokonzularni akti njegovega procesa.⁴⁴ Kar v prvem poglavju zapisa naletimo na zanimivo formulacijo prokonzula Paterna:

»Prevzvišena cesarja Valerijan in Galien sta mi blagovolila poslati pismo, v katerem ukazujeta, da morajo tisti, ki ne gojijo rimske religije, priznati rimsko bogočastje. Vprašam te torej: Kaj si? Kaj mi odgovoriš?«⁴⁵

40 *Passio Polycarpi* 10. Navedeno po Lukman (ur.), *Kristusovi pričevalci*, tukaj 57.

41 Tertullianus, *Apologeticum* 21.24. Prim. o tem Leppin, »Politik und Pastoral«, 319 sl.

42 Eusebius, *h.e.* 6.34. Gl. Girardet, *Die konstantinische Wende*, 21–26. Drugače Sordi, *I cristiani e l'impero romano*, 135–139.

43 Pietri, *Die Geschichte des Christentums* 2, predvsem 168–171, in Bratož, »Odnos rimskega cesarstva«, 144–146. Prim. še Seeliger, »Das Geheimnis der Einfachheit«, predvsem 348 sl.

44 V slovenščini so na voljo pri Lukman, *Kristusovi pričevalci*, 143–147. Prim. Kinzig, *Christenverfolgung*, 76.

45 *Acta Cypriani* 1. Navedeno po Lukman, *Kristusovi pričevalci*, 144.

Očitno je, da je prvi Valerijanov odlok od voditeljev Cerkve zahteval nekaj takega, kot je od Polikarpa sto let prej kot minimum za ohranitev življenja terjal prokonzul. Ker naj bi rimski bogovi dolgo uspešno in učinkovito varovali rimski imperij, zdaj pa so mu grozile velike zunanje nevarnosti, je cesar v duhu rimskih izročil pač menil, da si bo njihovo varstvo znova zagotovil, če od vseh državljanov ne doseže več (vsaj v prvi fazi) darovanja ali kakega drugega obrednega dejanja rimske religije (*religio*), temveč samo priznanje rimskega bogoslužja (*caerimoniae*). Da se je Ciprijan brez pomislekov odločil za izgnanstvo, jasno kaže nesprijemljivost takšne ponudbe za kristjane.

Ti so imeli v soočanju s težavami družbenega, prav teh običajev polnega vsakdana na prvi pogled predvsem dve možnosti. Prva, navidezno lažja, je bilo prizadevanje za doseg Judom podobnega položaja. Ti so bili, kot je znano, iz opravljanja poganskih bogoslužnih dejanj uradno izvzeti, kar jim je sicer zapiralo pot do državnih služb, jim je pa življenje v rimski družbi znatno olajšalo.⁴⁶ Vprašanje, zakaj krščanstvo vse do Galerijevega odloka leta 311⁴⁷ ni doseglo podobnega statusa, zlahka zbega tudi sodobnega premišljevalca.

V čem je bila tozadevno tolikšna razlika med judovstvom in krščanstvom? Gotovo je določeno vlogo odigralo globoko nezadovoljstvo poganskih rimskih oblasti zaradi dejstva, da so Kristusovi verniki odrekli božanske časti cesarju, medtem ko jih je bil sočasno deležen na križu usmrčeni tesar.⁴⁸ Druga pomembna razlika je bila – v primerjavi s starejšo religijo – precej večja misijonska aktivnost Cerkve. Ta sicer ni čisto izostala niti pri Judih, a je obvezna obreza marsikoga odvrnila od dokončne odločitve za judovstvo. Verjetno najpomembnejši razlog za drugačno obravnavanje Cerkve je današnjemu človeku najtežje razumljiv.

Razviden je npr. iz Kelzovega očitka kristjanom, da so pravzaprav dvojni odpadniki, ker naj bi najprej pod Mojzesovim vodstvom (še kot Judje) odpadli od »starega nauka«, poganškega politeizma, nato pa pod Jezusovim vodstvom še od judovstva.⁴⁹ V ozadju očitka je eden od aksiomov rimskih religioznih predstav, da se mora človek, če hoče biti deležen božje naklonjenosti, nujno držati ustaljenih, od prednikov prejetih verskih izročil in praks. In tu so bili

46 O položaju Judov v rimski državi obširno Goodman, *Rome and Jerusalem*. Temeljno delo ostaja Noetlichs, *Das Judentum und der römische Staat*.

47 Če ne upoštevamo manjšinskih mnenj, ki prvo priznanje krščanskega kulta vidijo že v Galienovem ediktu. Prim. Bratož, »Odnos rimskega cesarstva«, 142–143.

48 Kar je še posebej poudarjal Koep, »Antikes Kaisertum«, predvsem 317.

49 O tem očitku Fiedrowicz, *Apologie im frühen Christentum*, 209 sl.

Judje v očeh poganske okolice neprimerno na boljšem od kristjanov. Četudi so se lahko zdeli njihovi obredi in predpisi večinski okolici še tako čudni, so se mogli ob njih sklicevati na dolga stoletja izročila. Kristjani česa podobnega niso imeli, še več, kot pri Kelzu niso mogli obveljati za nič drugega kot za zapeljevalce (predvsem) poganov, a tudi Judov proč od očetnih postav in v brezbožnost.⁵⁰ Kot taki seveda niso mogli upati na uradno priznanje ali na to, da bi krščanstvo postalo *religio licita*.⁵¹ Od tod so nam sočasno razumljivejše sicer pogosto čudaške kronološke akrobacije apologetov, s katerimi skušajo prepričati pogansko okolico o starosti svojih (oziroma judovskih) izročil. Že v *Apologetiku* se je na ta spolzki teren podal Tertulijan, ko je poudaril:

»Haec quibus ordinibus probari possint, non tam difficile est nobis exponere quam enorme, nec arduum, sed interim longum. Multis instrumentis cum digitorum supputariis gesticulis adsidendum est; reseranda antiquissimarum etiam gentium archiva, Aegyptiorum Chaldaeorum Phoenicum; advocandi municipes eorum, per quos notitia subministrata est, ali[o] qui[n] Manethon Aegyptius et Berosus Chaldaeus, sed et Hieromus Phoenix, Tyri[i] rex; sectatores quoque ipsorum Mendesius Ptolemaeus et Menander Ephesius et Demetrius Phalereus et rex Iuba et Apion et Thal-lus et, si quis istos aut probat aut revincit, Iudaeus Iosephus, antiquitatum Iudaicarum vernaculus vindex. Graecorum etiam censuales conferendi, et quae quando sint gesta, [a]ut concatenationes temporum aperiantur, per quae luceant annalium numeri; peregrinandum est in historias et litteras orbis. Et tamen quasi partem iam probationis intulimus, cum per quae probari possint, adpersimus.«⁵²

Še usodnejša posledica rimske obsedenosti s starostjo kultov je nemara (pravzaprav do danes trajajoč) odnos vsaj dela kristjanov do judovstva, ki ga je Klemen Jelinčič Boeta po mojem mnenju upravičeno imenoval skoraj shizofrenega,⁵³

50 Prim. *Acta Cypriani* 4.

51 Pietri, *Die Geschichte des Christentums* 1, 240.

52 Tertullianus, *Apologeticum* 19.5–7: »Razložiti, na kak način bi se to [starost krščanskih verskih predstav, op. A. M.] dalo dokazati, za nas ni toliko težko kot zamudno, ni zahtevno, a je včasih dolgovечно. Treba bi bilo sedeti ob mnogih pomagalih in ob tem veliko rabiti prste za računanje; odpreti bi bilo treba tudi arhive zelo starih ljudstev, Egipčanov, Kaldejcev, Feničanov; na pomoč bi bilo treba poklicati njihove rojake, ki so posredovali to vednost, in sicer Egipčana Manetona in Kaldejca Beroza, pa tudi Feničana Hieroma, tirskega kralja; njihovi spremljevalci so prav tako Ptolemaj iz Mendesa in Demetrij Efeški in Demetrij iz Falerona in kralj Juba in Apion in Talos in, če slednjim kdo pritruje ali jih zavrača, Jud Jožef, domači branilec judovskih starožitnosti. Primerjati bi bilo nadalje treba še knjige o zgodovini Grkov in to, kdaj se je kaj zgodilo ali kdaj so nastopile časovne verige, po katerih pada luč na številke v analih; porovati je treba skratka v zgodovino in književnost vsega sveta. In vendar smo nekakšen del dokaza ponudili že s tem, ko smo natresli to, iz česar je moč dokazovati.«

53 Jelinčič Boeta, *Judje na Slovenskem*, 34.

ker so kristjani judovsko dediščino po eni strani potrebovali za dokazovanje svoje bogate tradicije, medtem ko so se po drugi strani hoteli kot »pravi Izrael« postaviti na mesto starozaveznega izvoljenega ljudstva, za kar so morali izpričati, da se je judovstvo v tej vlogi izpelo (kar poskuša že *Barnabovo pismo*).

Če Cerkev ni mogla upati na vključitev v rimski kulturni svet po vzoru judovstva, ji je edino upanje ostajalo v tem, da pogansko okolico prepriča, da je moč rimski državni tvorbi služiti tudi brez opravljanja njenih tradicionalnih obredov. Mirno bi lahko rekli: kristjani so se zavzemali za ločitev religije in družbe,⁵⁴ s čimer so med danes vodilnimi svetovnimi verstvi precejšnja izjema. Ker je bila takšna ločitev za antični svet nekaj nepredstavljivega, je bilo še toliko pomembneje, da na vse načine izpričajo svojo popolno lojalnost državi, oblastnikom in obstoječi družbeni ureditvi, kakor smo videli zgoraj.

Obenem so njihova prizadevanja šla še v dve smeri. Najprej v smer dokazovanja, da je prav krščansko čaščenje (edinega pravega) Boga njihova najboljša usluga skupnosti. Morda še več prostora so apologeti posvetili drugi smeri, ko je šlo za pobijanje smiselnosti (domnevno nujnega) poganskega bogoslužja.

Sklep

Ob koncu je moč reči, da je Konstantina in Milvijski most na krščanski strani pričakala zanimiva mešanica popolnoma lojalistične politične teologije, ki ji občasni valovi ob *Razodetju* se navdihujočega protirimskega razpoloženja niso mogli bistveno škodovati, in predstav, da bi bilo treba družbeno dogajanje pravzaprav ločevati od (od oblasti predpisanih) kulturnih praks. Na dolgi rok je vso drugačno podrast zadušila avtoriteta najstarejše ali ene najstarejših krščanskih teorij o državni oblasti. Krivično bi torej bilo, ko bi cesarju iz Naisa pripisovali, da je Cerkev navezal na imperij mimo njenih lastnih zamisli, ki so se razvijale od vsega začetka. Odnos Cerkve do posvetnih oblasti se z njegovim nastopom ni spremenil v temelju. Bistveno se je spremenil samo odnos prej indiferentne ali celo sovražne rimske oblasti do Cerkve.

Toda sledilo je dolgo prehodno obdobje, ko sta morali v veliki meri poganska javna podoba javnih ustanov in vedno vplivnejša krščanska cerkev sobivati še v pokristjanjenem rimskem cesarstvu.⁵⁵ Na to se je navezalo bridko razočaranje, ki so ga vsaj za nicejce predstavljale z njihovega vidika blede postave

54 Prim Lehnen, »Zwischen Abkehr und Hinwendung«, predvsem 6–9.

55 O tem temeljito Salzmann, »Religious Koine«.

Konstantinovih neposrednih naslednikov. Omenjena kombinacija je ohranila živo tudi predstavo o nujnosti ločevanja med religijo in družbo. Mnogo stoletij pozneje je nemara ravno ta dediščina, obilno pognojena z izkušnjo krvavih verskih vojn zgodnjega novega veka, poskrbela za edinstven pojav, ko je do ločitve najprej med državo in Cerkvijo, nato pa vedno bolj še med religijo in družbo dejansko prišlo.⁵⁶

Bibliografija

Viri

Augustinus, *De civitate Dei*

Dombart, Bernardus, in Alphonsus Kalb, izd. *Augustinus, Aurelius: Opera*. Pars XIV. *De civitate Dei*. CCSL 47 in 48. Turnhout: Brepols, 1955.

Irenaeus, *Adversus haereses*

Doutreleau, Louis, Charles Mercier in Adelin Rousseau, izd. *Irénée de Lyon: Contre les hérésies* V, I–II. SC 152 in 153. Pariz (Paris): Cerf, 1969.

Lactantius, *De mortibus persecutorum*

Creed, J. L., izd. *Lactantius: De mortibus persecutorum*. Oxford Early Christian Texts. Oxford: Oxford University Press, 1984.

Orosius, *Historiae adversus paganos*

Lippold, Adolf, izd. *Orosius: Le storie contro i pagani* I–II. Traduzione di Gioacchino Chiaroni. SGL. Milano: Fondazione Lorenzo Valla, 2001.

Porfirio, *Contro i cristiani*

Muscolino, Giuseppe, izd. *Porfirio: Contro i cristiani. Testo latino, greco e tedesco a fronte*. Milano: Bompiani, 2009.

Tacitus, *Annales*

Andresen, Georg, izd. *Publius Cornelius Tacitus: Libri qui supersunt. Tomus 1, qui libros Ab excessu divi Augusti continet*. BT. Leipzig: Teubner, 1918.

Tertullianus

Dekkers, Eligius, izd. *Quintus Septimius Florens Tertullianus: Opera catholica*. CCSL 1. Turnhout: Brepols, 1954.

56 Prim. pregledno Unruh, *Reformation – Staat – Religion*, zlasti 165–194.

Literatura

- Barnes, Timothy. *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*. Malden, Oxford, Chichester: Wiley-Blackwell, 2011.
- Bleckmann, Bruno. *Konstantin der Große*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt, 1996.
- Bratož, Rajko. »Odnos rimskega cesarstva do krščanstva v obdobju od Galienovega edikta (260) do Galerijevega edikta (311).« V: *Varia*. Razprave 28, ur. Peter Štih, 139–174. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014.
- Cameron, Alan in Averil. »Christianity and Tradition in the Historiography of the Late Empire.« *Classical Quarterly N. S.* XIV (1964): 316–28.
- Cancik, Hubert. »System und Entwicklung der römischen Reichsreligion: Augustus bis Theodosius I.« V: *Die Anfänge des Christentums*, ur. Friederich Wilhelm Graf in Klaus Wiegandt, 373–96. Frankfurt am Main: S. Fischer, 2009.
- Davids, Peter H. *The First Epistle of Peter*. The New International Commentary on the New Testament. Grand Rapids: William B. Eerdmann, 1990.
- Dibelius, Martin. »Rom und die Christen im ersten Jahrhundert.« V: *Das frühe Christentum im römischen Staat*, ur. Richard Klein, 47–105. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1971.
- Fiedrowicz, Michael. *Apologie im frühen Christentum: Die Kontroverse um den christlichen Wahrheitsanspruch in den ersten Jahrhunderten*. Paderborn: Schöningh, 2000.
- Girardet, Klaus Martin. *Die Konstantinische Wende: Voraussetzungen und geistige Grundlagen der Religionspolitik Konstantins des Grossen*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006.
- Goodman, Martin. *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*. London: Vintage Books, 2008.
- Guyot, Peter, in Richard Klein, ur. *Das frühe Christentum bis zum Ende der Verfolgungen: Eine Dokumentation*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1997.
- Inglebert, Hervé. *Les Romains Chrétiens face à l'histoire de Rome. Histoire, christianisme et romanités en Occident dans l'Antiquité tardive (IIIe–Ve siècles)*. Pariz (Paris): Cerf, 1996.
- Jelinčič Boeta, Klemen. *Judje na Slovenskem*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva, 2009.
- Jurca, Tomaž. *Dva meča: Novo razmerje moči med Cerkvijo in državo*. Ljubljana: Studia humanitatis, 2010.
- Kinzig, Wolfram. *Christenverfolgung in der Antike*. München: C. H. Beck, 2019.
- Kinzig, Wolfram. »Monarchianismus und Monarchie. Überlegungen zum Zusammenhang zwischen Theologie und Politik im 2. und 3. Jahrhundert n. Chr.« V: *Monarchische Herrschaft im Altertum*, ur. Stefan Rebenich in Johannes Wienand, 451–474. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 2017.
- Klein, Richard. »Das Bild des Augustus in der frühchristlichen Literatur.« V: *Rom und das himmlische Jerusalem: Die frühen Christen zwischen Anpassung und Ablehnung*, ur. Raban von Haehling, 205–236. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000.
- Kocijančič, Gorazd, ur. *Spisi apostolskih očetov*. Celje: Mohorjeva družba, 1996.
- Kocijančič, Gorazd, ur. *Logos v obrambo resnice: Izbrani spisi zgodnjih apologetov*. Celje: Mohorjeva družba, 1998.
- Koep, Leo. »Antikes Kaisertum und Christusbekenntnis im Widerspruch.« V: *Das frühe Christentum im römischen Staat*, ur. Richard Klein, 47–105. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1971.

- Lehnen, Joachim. »Zwischen Abkehr und Hinwendung: Äusserungen christlicher Autoren des 2. und 3. Jahrhunderts zu Staat und Herschern.« V: *Rom und das himmlische Jerusalem: Die frühen Christen zwischen Anpassung und Ablehnung*, ur. Raban von Haehling, 1–28. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2000.
- Leppin, Hartmut. »Das 4. Jahrhundert – Die christlichen Kaiser suchen ihren Ort.« V: *Monarchische Herrschaft im Altertum*, ur. Stefan Rebenich in Johannes Wienand, 451–474. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 2017.
- Leppin, Hartmut. »Politik und Pastoral – Politische Ordnungsvorstellungen im frühen Christentum.« V: *Die Anfänge des Christentums*, ur. Friedrich Wilhelm Graf in Klaus Wiegandt, 308–338. Frankfurt am Main: S. Fischer, 2009.
- Lovenjak, Milan. »Laktancij in spis O smrtih preganjalcev.« *Clotho* 3, št. 1 (2021): 123–139.
- Lukman, Franc Ksaver. *Kristusovi pričevalci: Martyres Christi*. Celje: Mohorjeva družba, ²1983.
- Marshall, John W. »Hybridity and Reading Romans 13.« *Journal for the Study of the New Testament* 31, št. 2 (2008): 157–178.
- Maver, Aleš. *Religiosi et profani principes: Rimski cesarji od Avgusta do Teodozija v latinskem krščanskem zgodovinoписju 4. in 5. stoletja*. Maribor: ZRI dr. Franca Kovačiča, 2009.
- Meinhold, Peter. *Geschichte der kirchlichen Historiographie I*. Freiburg, München: Karl Alber, 1967.
- Metzger, Bruce. *Der Kanon des Neuen Testaments: Entstehung, Entwicklung, Bedeutung*. Mannheim: Patmos, 2012.
- Noetlichs, Karl Leo. *Das Judentum und der römische Reich: Minderheitenpolitik im antiken Rom*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1996.
- Pietri, Charles in Luce, ur. *Die Geschichte des Christentums, Altertum 2: Das Entstehen der einen Christenheit (250–430)*. Deutsche Ausgabe bearbeitet von Thomas Böhm et al. Freiburg, Basel, Wien: Herder, ²2005.
- Pietri, Luce, ur. *Die Geschichte des Christentums, Altertum 1: Die Zeit des Anfangs (bis 250)*. Deutsche Ausgabe bearbeitet von Thomas Böhm et al. Freiburg, Basel, Wien: Herder, ²2003.
- Rodé, Franc. »Cerkev in država v prvih stoletjih.« *Bogoslovni vestnik* 62 (1981): 240–263.
- Rüpke, Jörg. *Pantheon: Geschichte der antiken Religionen*. München: C. H. Beck, 2016.
- Salzman, Michele Renee. »Religious Koine and Religious Dissent in the Fourth Century.« V: *A Companion to Roman Religion*, ur. J. Rüpke, 109–125. Malden, Oxford, Chichester: Wiley-Blackwell, ²2011.
- Sandri, Andrea. *Autorità e Katechon: La genesi teologo-politica della sovranità*. Napoli (Napelj): Jovene editore, 2008.
- Seeliger, Hans Reinhard. »Das Geheimnis der Einfachheit: Bild und Rolle des Märtyrers in den Konflikten zwischen Christentum und römischer Staatsgewalt.« V: *Die Anfänge des Christentums*, ur. Friedrich Wilhelm Graf in Klaus Wiegandt, 339–372. Frankfurt am Main: S. Fischer, 2009.
- Sordi, Marta. *I cristiani e l'impero romano: Nuova edizione riveduta e aggiornata*. Milano: Jaca Book, 2004.
- Unruh, Peter. *Reformation – Staat – Religion: Zur Grundlegung und Aktualität der reformatorischen Unterscheidung von Geistlichem und Weltlichem*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2017.

Summary

Continuity of a relationship: Constants of the Christian relationship to authorities before Constantine and after

While there can be little doubt that the conversion of Constantine meant a pivotal change for the relationship of the Roman imperial authorities towards Christians, it's less clear whether the reverse holds true. We argue in the present paper that the essential constants of the approach of the *Grosskirche* to worldly power were already formed rather early and were not subject to great changes after Constantine. This fundamental approach was rooted in the authority of certain apostolic texts on one hand, and in specifics of the Christian theology on the other hand.

Already the very first longer passage dedicated to this topic, and written in the 50s AD, *Romans* 13 of St Paul, more or less unambiguously placed the origin of every state power in God, omitting any restraints for it. This starting point of Christian political theology proved enormously influential, whereas the concrete motives of the apostle's writing remained almost completely unconsidered. *The first epistle of Peter* and *The first epistle of Clement* contributed further important elements to the development of this central strain of Christian political theology, with Clement already using expressions of the official imperial ideology. As such, the stage was set for certain aspects of the post-Constantinian relationship between the Church and worldly power by the 2nd century.

But, on the other hand, this development was certainly caused by other specifics of Christian thought at the time. Christians were, at least in theory, in no position to compromise with the imperial ideology of the Romans in some important areas, particularly in the area of the imperial cult. Attempts at arguing that their worship was the only correct form and therefore beneficial to emperors proved more or less futile. So, the *Grosskirche* tried to compensate for its rejection of the imperial cult by pointing to complete loyalty of its members to the Empire. The principal monarchism of Christians was of course helpful in this regard, and the influence of the Pauline theology of subordination to worldly powers was in general much stronger than the anti-Roman and anti-imperial discourse of the *Book of Revelation*.

Thus, the conversion of Constantine was met at the Christian side by a loyalist political theology, mostly undisturbed by different undertones in the Christian tradition. Nevertheless, the experiences of both separation from the majority society during the first three centuries of the Church and of relative weakness of Constantine's immediate successors proved crucial for the preservation of a general notion of the need for some kind of separation between the Christian Church and political power.

Georgij iz Kapadokije – Makedonijev človek na mestu aleksandrijskega škofa?

*Alenka Cedilnik**

Izvleček

Čprav viri o vlogi konstantinopelskega škofa Makedonija pri izbiri Georgija iz Kapadokije za škofa Aleksandrije molčijo, lahko na osnovi drobcev informacij, ki jih imamo, domnevamo, da je imel prav Makedonij pri odločitvi za Georgija pomembno vlogo. Takšne možnosti ne podpira samo dejstvo, da so bili vsi škofje, ki so Georgija postavili za škofa Aleksandrije, z Makedonijem tesno povezani. Na tesno povezavo med Aleksandrijo in Konstantinoplom v Georgijevem času kaže tudi delovanje novega aleksandrijskega škofa, ki je bilo povsem v skladu s prizadevanji takratne konstantinopelske škofije. Kot izvajalca teh prizadevanj sta škofa Makedonij in Georgij sledila cerkveno-političnim ciljem takrat najvplivnejših škofov na cesarskem dvoru, evzebijancev. Georgij je interesom te skupine sledil vse do svojega grozljivega konca, ko se je z njegovo smrtjo vpliv evzebijanskih škofov Konstantinopla na Aleksandrijo – vsaj za nekaj časa – končal.

Ključne besede: Konstantinopel, Aleksandrija, Makedonij, Georgij, arijanizem, evzebijanci

* Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino

V Teonovi cerkvi v Aleksandriji so bili ljudje skupaj s škofom Atanazijem zbrani pri vigiliji.¹ Bilo je v noči z 8. na 9. februar 356.² Medtem ko so ljudje v cerkvi molili, se je pod poveljstvom vojaškega poveljnika Egipta (*dux Aegypti*) Sirijana okoli cerkve zbirala vojska. Kakor poroča Atanazij, naj bi bilo vojakov več kot 5000.³ Kar naenkrat so ti cerkev napadli, ljudi v njej pa je zajela panika. V zmedi, ki je nastala, so bili nekateri pobiti in mnogi ranjeni.⁴ Svoje naloge pa Sirijan kljub temu ni izpolnil: ni mu uspelo zajeti aleksandrijskega škofa Atanazija. Ta je v zmedi ušel in za nekaj časa se je za njim izgubila sleherna sled. Tako se je začelo škofovo tretje izgnanstvo. Potem ko je cesar Konstancij leta 353 premagal uzurpatorja Magnencija in so tudi škofje v zahodnem delu rimskega cesarstva na dveh sinodah – v Arelatu (353) in v Mediolanu (355) – na cesarjevo pobudo obsodili aleksandrijskega škofa Atanazija, je lahko cesar uporabil vsa sredstva, da bi nepopustljivemu škofu preprečil delovanje v podporo nicejski veroizpovedi. Trajalo je 7 let, do leta 362, preden se je lahko po smrti proarijancem naklonjenega Konstancija z dovoljenjem njegovega naslednika, cesarja Julijana, nicejski škof znova vrnil v Aleksandrijo.

V času Atanazijevega tretjega izgnanstva je mesto škofa v Aleksandriji zasedel Georgij iz Kapadokije.⁵ Ta je bil proarijansko usmerjen in je užival podporo skupine škofov, ki je imela v tistem času največji vpliv na cesarja Konstancija. A čeprav je Georgija za škofa Aleksandrije že leta 349⁶ postavila sinoda, ki se je tega leta zbrala v Antiohiji,⁷ v Aleksandrijo ni prišel takoj po Atanazijevem umiku iz mesta, ampak šele leto dni kasneje, 24. februarja 357.⁸

1 Ath. Alex., *fug.* 24; Ath. Alex., *b. Ar.* 81.6–11; Ath. Alex., *apol. Const.* 25.

2 Opitz, *Athanasius Werke*, 229, komentar k Ath. Alex., *b. Ar.* 81.6; Barnes, *Athanasius and Constantius*, 119.

3 Ath. Alex., *fug.* 24.3.

4 *Hist. ac.* 1.10–2.1; Ath. Alex., *b. Ar.* 81.6–9. O napadu na Teonovo cerkev gl. tudi Hahn, *Gewalt und religiöser Konflikt*, 60–64.

5 Da je Georgij izviral iz Kapadokije, poroča Atanazij (*ep. Aeg. Lib.* 7.6). Amijan Marcellin (22.11.4) kot kraj njegovega rojstva navaja Epifanijo v Kilikiji.

6 Datum sinode ni zanesljivo znan; Martin in Albert, *Histoire »acéphale« et Index syriaque des Lettres festales d' Athanase d' Alexandrie*, 184, op. 46. Letnico povzemam po Barnes, *Athanasius and Constantius*, 98–100, 268, op. 35 in 37. Amidon, *Philostorgius. Church History*, 39, op. 6, kot drugo možnost navaja leto 352. Za časovno umestitev sinode je pomembno datiranje Atanazijevega dela *Apologija contra Arianos*; o tem tudi Gwynn, *The Eusebians*, 16–19.

7 Soz., *b.e.* 4.8.3–4.

8 *Hist. ac.* 2.2–5. Gl. tudi Barnes, *Athanasius and Constantius*, 119; Hansen, *Sozomenos. Historia ecclesiastica*, 460, op. 354.

Kdo in zakaj je podpiral proarijanskega aleksandrijskega škofa Georgija, bosta vprašanji, ki se jima bomo v nadaljevanju v prvi vrsti posvečali. Odgovora na obe vprašanji nista pomembna le za osvetlitev samega škofa Georgija in pomena njegovega delovanja, ampak prav tako za boljše razumevanje širšega cerkveno-političnega dogajanja v času, ko so se postopoma oblikovale meje vplivnega področja takrat najpomembnejših škofij (Rima, Konstantinopla, Antiohije, Jeruzalema in Aleksandrije).⁹

Posvetitev v škofa Aleksandrije

Kot piše Atanazij v pismu, ki ga je na začetku¹⁰ svojega tretjega izgnanstva naslovil na cerkve Egipta in Libije,¹¹ so Georgija za škofa v Aleksandriji postavili možje, ki so jih za škofo zaradi njihove privrženosti Arijevemu nauku postavili Evzebij iz Nikomedije in njegovi pristaši. Čeprav Atanazij v nadaljevanju ne navede njihovih imen, v istem poglavju omenjenega pisma imenuje nekatere škofo, ki so bili po njegovem mnenju – tako kot Georgij – za škofo postavljeni, ker so bili arijanci: Sekund iz Pentapole, Georgij iz Laodikeje, Stefan in Leontij iz Antiohije, Teodor iz Herakleje (v Trakiji), Urzacij iz Singiduna, Valens iz Murse, Akacij iz Cezareje, Patrofil iz Skitopole, Narkis iz Neronia (Ejrenupole), Evstatij iz Sebaste, Demofil iz Beroe/Konstantinopla, Germinij iz Kizika/Sirmija, Evdoksij iz Germanicije/Antiohije/Konstantinopla, Bazilij iz Ankire, Kekropij iz Nikomedije, Avksencij iz Mediolana in Epiktet iz Centumcel (Civitavecchia). Atanazij tudi ne poroča, kdaj in kje je bil Georgij posvečen v škofa. Več podatkov o Georgijevem imenovanju prinaša Sozomen. Ta navaja, da se je v času, ko je bil cesar Konstans še živ, cesar Konstancij pa se je pretvarjal, da Atanazija podpira, na sinodi v Antiohiji zbralo okoli trideset škofov, ki so odstavili aleksandrijskega škofa Atanazija in na njegovo mesto postavili Georgija.¹² Med navzočimi škofi Sozomen imenuje Narkisa iz Kilikije, Teodorja iz Herakleje v Trakiji, Evgenija iz Niceje, Patrofila iz Skitopole in Menofanta

9 Raziskovanju postopnega širjenja vpliva škofijskega sedeža Konstantinopla ter vlogi Evzebija iz Nikomedije in njegovih sodelavcev pri tem sva se z Dominicom Moreaujem doslej posvetila v člankih: Cedilnik in Moreau, »How Ulfilas became an Arian Bishop?«; ista, »Demophilus, the Last Arian Bishop of Constantinople?«; ista, »Eudoxius of Antioch/Constantinople and the pro-Arian bishops of Illyricum«, 447–476.

10 Atanazij je pismo napisal kmalu zatem, ko je moral februarja leta 356 zapustiti Aleksandrijo, in preden je Georgij, ki ga je nadomestil, leto dni kasneje, februarja leta 357, prišel v Aleksandrijo; gl. Gwynn, *The Eusebians*, 35.

11 Ath. Alex., *ep. Aeg. Lib.* 7.

12 Soz., *b.e.* 4.8.3–4.

iz Efeza. O sinodi poroča samo Sozomen. Na osnovi podatkov, ki jih prinaša, pa bi lahko domnevali, da bi se sinoda morda lahko sestala jeseni leta 349.¹³

Niketa iz Hon (ok. 1155–1217) v svojem delu *Thesaurus Orthodoxae Fidei* na osnovi Filostorgijeve *Cerkvene zgodovine* navaja imena 22 proarijansko usmerjenih škofov,¹⁴ ki so se udeležili koncila v Niceji. Ker seznam temelji na proarijanskem izročilu,¹⁵ lahko domnevamo, da je nastal neodvisno ali vsaj pod vplivom drugačnih interesov kot podatki, ki jih prinašajo pronicejski pisci. Zato je medsebojna primerjava teh podatkov zelo zanimiva, saj lahko razkriva, da označitev posameznih škofov kot arijanskih v besedilih pronicejskih avtorjev ni posledica konstrukta, ki je včasih očitán Atanaziju.¹⁶ Če Niketov seznam postavimo ob bok škofom, ki so se, kot piše Sozomen, leta 349 udeležili sinode v Antiohiji, vidimo, da sta se kar dva od petih navedenih škofov kot Arijeva pristaša leta 325 udeležila koncila v Niceji: Narkis iz Neronia (Ejrenupole) v Kilikiji in Patrofil iz Skitopole v Palestini. Oba se tudi kasneje v virih nenehno pojavljata med proarijansko usmerjenimi škofi in – kot smo že videli zgoraj – med najtesnejšimi sodelavci Evzebija iz Nikomedije.¹⁷ To velja tudi za preostale udeležence omenjene sinode v Antiohiji, čeprav o njih nimamo informacij, da bi se tako kot Narkis in Patrofil udeležili prvega ekumenskega koncila.¹⁸

13 Barnes, *Athanasius and Constantius*, 98–99; Hansen, *Sozomenos. Histria ecclesiastica*, 450, op. 337.

14 Niketa iz Hon v Philost., *b.e.* 1.8a. Celoten seznam vključuje imena naslednjih škofov: iz Zgornje Libije so bili Sentijan z Boreja, Dahij iz Berenike, Sekund iz Tavhejr, Zopir iz Barke, Sekund iz Ptolemaide in Teonas iz Marmarike, iz Egipta je bil Melitij iz Teb, iz Palestine Patrofil iz Skitopole in Evzebij iz Cezareje, iz Fenicije Pavlin iz Tira in Amfion iz Sidona, iz Kilikije Narkis iz Ejrenupole, Atanazij iz Anazarba in Tarkondimat iz Ajg, iz Kapadokije Leontij, Longian in Evlalij, iz Ponta Bazilij iz Amaseje in Melitij iz Sebastopola ter iz Bitinije Teognis iz Niceje, Maris iz Halkedona in Evzebij iz Nikomedije.

15 Bleckmann in Stein, *Philostorgios. Kirchengeschichte* (2), 88.

16 Gwynn, *The Eusebians*, vii.

17 V dokumentih zahodnega dela sinode v Serdiki (343) so kot najvplivnejši nasledniki Evzebija iz Nikomedije, ki so po njegovi smrti prevzeli vodstvo proarijansko usmerjenih, zapisani tudi Teodor iz Herakleje, Narkis iz Ejrenupole in Menofant iz Efeza; preostali so še Stefan iz Antiohije, Georgij iz Laodikeje, Akacij iz Cezareje, Urzacij iz Singiduna in Valens iz Murse; Ath. Alex., *apol. sec.* 46.1; Hil., *coll. antiar.* B.II.1.7. Kar trije udeleženci sinode v Antiohiji leta 349, Patrofil iz Skitopole, Narkis iz Ejrenupole in Teodor iz Herakleje, sodijo v skupino tistih škofov, ki jih aleksandrijski škof Atanazij najpogosteje označuje kot somišljenike Evzebija iz Nikomedije in izvrševalce škofovih načrtov tudi potem, ko je bil ta že mrtev. Seznam teh škofov – vseh je enajst – gl. v Gwynn, *The Eusebians*, 115.

18 Škof Teodoret iz Herakleje je bil leta 335 ob Valensu iz Murse, Urzaciju iz Singiduna, Marisu iz Halkedona, Diognitu/Teognisu iz Niceje in Makedoniju iz Mopsuestije član preiskovalne komisije, ki jo je sinoda v Tiru poslala v Aleksandrijo, da bi tam raziskala obtožbe proti Atanaziju; Ath. Alex., *apol. sec.* 13.2, 28.1, 72.4, 75.1, 76.2; Socr., *b.e.* 1.31.3; Soz., *b.e.* 2.25.19. Narkis iz Ejrenupole in Teodoret iz Herakleje sta skupaj z Marisom iz Halkedona in Markom

Edini škof v skupini petih imenovanih udeležencev omenjene antiohijske sinode, ki ga viri z Evzebijem iz Nikomedije ne povezujejo neposredno, je nicejski škof Evgenij. Potem ko je prav škofova udeležba na sinodi v Antiohiji leta 349 prvi dogodek, v zvezi s katerim se Evgenij v virih omenja, ga ponovno srečamo šele leta 358 v povezavi s sinodo, ki jo je prav tako v Antiohiji v začetku tega leta sklical tamkajšnji škof Evdoksij.¹⁹ Ker je sinoda navdušeno pozdravila sklepe sirmijske sinode iz leta 357²⁰ in potrdila Aetijevo anomojsko razlago odnosa med Očetom in Sinom, je naletela na hudo nasprotovanje velike večine vzhodnih škofov. Z namenom, da bi opozoril na nevarnost sklepov, sprejetih na Evdoksijevi sinodi, je Georgij, škof v Laodikeji, poslal pismo škofom, povabljenim na sinodo v Ankiri. Sinodo je malo pred veliko nočjo leta 358 ob priložnosti posvetitve nove cerkve sklical tamkajšnji škof Bazilij.²¹ Med naslovniki tega pisma je tudi Evgenij.²² Morda je Evgenij tudi med prejemniki pisma papeža Liberija, naslovljenega na 64 vzhodnih škofov, o katerih je papež menil, da se nagibajo na nicejsko stran.²³ Ker ob imenih škofov ni navedeno, od kod prihajajo, ni povsem zanesljivo, ali je v pismu omenjeni Evgenij škof v Niceji. Če pa gre zanj, potem je Evgenij sredi šestdesetih let

iz Aretuze v začetku leta 342 na dvor v Trevere prinesla četrto antiohijsko veroizpoved (341); Ath. Alex., *syn.* 25.1; Socr., *h.e.* 2.18.1–2, 2.41.19; Soz., *h.e.* 3.10.4. Kmalu zatem sta bila oba skupaj z Menofantom iz Efeza s strani nicejskih škofov obsojena na sinodi v Serdiki (343). Vse tri so tako kot Valensa iz Murse, Urzacija iz Singiduna, Stefana iz Antiohije, Akacija iz Cezareje in Georgija iz Laodikeje obsodili, ker so, kot so jim očitali, po smrti Evzebija iz Nikomedije sami postali voditelji arijancev; Hil., *coll. antiar.* B.II.1.7–8; Ath. Alex., *apol. sec.* 36.6, 40.3; gl. tudi Ath. Alex., *h. ar.* 17.3.

19 Soz., *h.e.* 4.12.5–7.

20 Na sirmijski sinodi, ki se je sestala leta 357, so izrecno prepovedali uporabo izrazov ὁμοούσιος (enega bistva) in ὁμοτοῦσιος (podobnega bistva). Sinode so se zanesljivo udeležili Valens iz Murse, Urzacij iz Singiduna in Germinij iz Sirmija, ni pa povsem jasno, ali sta bila tam tudi škofa Osij iz Kordube in Potamij iz Lizbone; Ath. Alex., *syn.* 28.1–12; Ath. Alex. *h. ar.* 45.4–5; Socr., *h.e.* 2. 30.31–41, 2.31.1–4; Soz., *h.e.* 4.6.4–5 in 12–13. O sinodi gl. tudi Heil, »The Homoians«, 86–94.

21 Soz., *h.e.* 4.13.

22 Razen na Evgenija je bilo pismo naslovljeno še na tri škofo: Makedonija, škofa v Konstantinoplu, Bazilija, škofa v Ankiri, in Kekropija, škofa v Nikomediji; Soz., *h.e.* 4.13.2.

23 Socr., *h.e.* 4.12.22.

4. stoletja²⁴ pripadal skupini škofov, ki jih viri označujejo kot makedonijance.²⁵ Kakor pripoveduje Sozomen,²⁶ naj bi se nauk makedonijancev po izgonu škofa Makedonija iz Konstantinopla leta 360 hitro razširil v Konstantinoplu, Bitiniji, Trakiji, Helespontu in drugih sosednjih provincah. Sprejeli naj bi ga vsi tisti škofje, ki so jih Akacij in njegovi somišljeniki na sinodi v Konstantinoplu leta 360 odstavili. Tako bi lahko na osnovi možne Evgenijeve uvrstitve med makedonijance nicejskega škofa tesneje povezali z Makedonijem, takrat že odstavljenim škofom Konstantinopla.

Navedena možnost pa nikakor ni edina, ki kaže na tesnejše sodelovanje med obema škofoma. V že omenjenem pismu Georgija iz Laodikeje je poleg Evgenija med štirimi škofi, na katere je bilo pismo naslovljeno, tudi Makedonij iz Konstantinopla. Preostala dva naslovnika sta Bazilij, škof v Ankiri, in Kekropij,²⁷ škof v Nikomediji.²⁸ V pismu, ki je svarilo pred anomojsko nevarnostjo, se je njegov avtor, Georgij iz Laodikeje, poleg na gostitelja sinode v Ankiri leta 358, škofa Bazilija, obrnil še na tri škofo, za katere je očitno menil, da bi lahko v nastali situaciji pomembno vplivali na uveljavitev njegovega

24 Rimski škof Liberij je pismo napisal po obisku delegacije treh vzhodnih škofov v Rimu: Evstacija iz Sebaste, Silvana iz Tarza in Teofila iz Kastabal. Kakor poroča Sokrat, so svoje zastopnike v Rim in k cesarju Valentinijanu poslali makedonijanci (oz. – kot pove v nadaljevanju – tisti, ki so se na sinodi v Selevkiji ločili od Akacija iz Cezareje) zaradi preganjanj, ki jih je proti njim sprožil cesarjev brat in sovladar Valens. Ker so člani delegacije obsodili Arijev nauk in druga krivoverstva ter Liberiju zatrdili, da zanje izraz *ἡμετέριος* pomeni isto kot *ἡμεοῦσιος*, je rimski škof priznal njihovo pravovernost; Socr., *b.e.* 4.12. Ni natančno znano, kdaj je delegacija treh škofov prišla v Rim. Vsekakor je treba njihov prihod v Rim postaviti v čas, ko je Valens že bil cesar vzhodnega dela rimskega cesarstva, torej po letu 364, in pred leto 366, ko je umrl rimski škof Liberij. O datiranju dogodkov, povezanih s poslanstvom treh škofov v Rimu, gl. tudi Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God*, 763, op. 128.

25 Z imenom makedonijanci Sokrat (*b.e.* 2.45.1–8, 4.6.2–3) in Sozomen (*b.e.* 4.27) označujeta pripadnike homojuzijanskega nauka, ki so se zbrali okoli škofa Makedonija (342–343, 344–346, 349–360; časovno razmejitev obdobja, ko je bil Makedonij škof v Konstantinoplu, povzemam po Barnes, »Emperors and Bishops of Constantinople«, 176–180), potem ko je bil ta leta 360 izgnan iz Konstantinopla. Kakor pripovedujeta, je v skupini kasneje prišlo do razcepa, ker je del njenih pripadnikov zanikal božanstvo Svetega duha. Zagovornike tega prepričanja so njihovi nasprotniki označili za krivoverce in jih poimenovali pnevmatomahi. Zaradi nasprotujočih si in pomanjkljivih informacij, ki jih o makedonijancih prinašajo viri, vprašanje izvora makedonijancev in natančnejše vsebine njihovega nauka še nima jasnega odgovora. O verovanju Makedonija in makedonijancev gl. tudi Simonetti, *La crisi ariana nel IV secolo*, 362–367; Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God*, 760–772.

26 Soz., *b.e.* 4.27.2.

27 Hilarij iz Poitiersa (*coll. antiar.* B.VII.9) navaja Kekropija iz Nikomedije med udeleženci sinode v Sirmiju leta 351.

28 Soz., *b.e.* 4.13.2.

stališča.²⁹ Gotovo ni naključje, da je Makedonij kot škof Konstantinopla med naslovniki naveden na prvem mestu, saj je škofija v Konstantinoplu že vse od časa, ko je bil leta 339 na njeno čelo postavljen Evzebij iz Nikomedije, svoj vpliv in svoje vplivno področje načrtno širila. Ozemlje, kjer je bila v svojih prizadevanjih najuspešnejša, je poleg traške dieceze obsegalo tudi diecezi Aziano in Pontiko.³⁰ Na drugem mestu med naslovniki je kot gostitelj sinode naveden Bazilij. Na ravni upravne ureditve je bila Ankira središče province Galatije. Ta je bila vključena v diecezo Pontiko. Del iste dieceze je bila tudi provinca Bitinija s središčem v Nikomediji. Med naslovniki obravnavanega pisma je škof Nikomedije, Kekropij, naveden na tretjem mestu. Evgenij, škof Niceje, je na četrtem, torej zadnjem mestu. Niceji je kot prizorišču prvega ekumenskega koncila med pronicejsko usmerjenimi vedno pripadalo posebno mesto, Georgij iz Laodikeje pa seveda ni zagovornik nicejske razlage, zato je Evgenijevo stališče zanj pomembno zaradi njegove povezanosti s konstantinopelskim škofom Makedonijem. Sicer je Niceja ležala v Bitiniji – provinci, katere upravno središče je bila Nikomedija. Tako Nikomedija kot Niceja sta bili vse od časa škofa Evzebija iz Nikomedije tesno povezani s Konstantinoplom: Nikomedija že zaradi dejstva, da je bil Evzebij,³¹ preden je postal škof Konstantinopla, škof tega mesta; Niceja pa sprva preko svojega škofa Teognisa, ki je bil vse od

29 Sinode v Ankiri se je udeležilo manjše število škofov. Pismo, ki ga je sinoda poslala škofom v Feniciji, je podpisalo dvanajst udeležencev (Bazilij, Evstatij, Hiperehij, Letoj, Heortik, Gimnazij, Memnonij, Evtih, Severin, Evtihij, Alkimid in Aleksander). Med njimi razen Bazilija ni škofov, na katere je Georgij iz Laodikeje naslovil svoje pismo; Epiph., *haer.* 73.11.11. Gl. tudi Simonetti, *La crisi ariana nel IV secolo*, 239; Hanson, *The Search for the Christian Doctrine of God*, 349; Barnes, *Athanasius and Constantius*, 139.

30 O postopnem širjenju vplivnega področja škofije v Konstantinoplu gl. Moreau, »La *partitio imperii* et la géographie des Balkans«, 268–271; Cedilnik in Moreau, »How Ulphilas became an Arian Bishop?«. Potem ko je koncil v Konstantinoplu leta 381 konstantinopelskega škofa (škofa Novega Rima) po časti postavil na mesto takoj za škofom v Rimu (3. kanon), mu je šele koncil v Halkedonu leta 451 tudi formalno dal oblast, da imenuje in posveča metropolitih treh najbližjih diecez, Trakije, Aziane in Pontike, ter škofo, ki so delovali na ozemlju zunaj meja cesarstva (28. kanon). Poleg tega sta mu 9. in 17. kanon istega koncila dajala vlogo razsodnika v primeru pritožbe nad razsodbo metropolita v provincah pod oblastjo Jeruzalema, Aleksandrije, Cipra in, kot je nekoliko ohlapno besedilo mogoče razumeti, tudi v drugih delih cesarstva; Wohlmuth, *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, 32, 91, 95, 99–100; Rapp, »The Early Patriarchate«, 2–4; Kaçar, »Constantinople and Asia Minor«, 156–157.

31 Evzebij je kar trikrat zamenjal mesto svojega škofovskega sedeža: najprej je bil škof Berita v Feniciji, nato je morda že nekoliko pred letom 318 postal škof Nikomedije, od leta 338 pa je bil škof Konstantinopla; Socr., *h.e.* 1.6.2 in 6. Za časovno rekonstrukcijo Evzebijeve škofovske poti gl. tudi Barnes, *Constantine and Eusebius*, 70; Brennecke, Theil et al., *Athanasius Werke* III/1, xix–xxxiv.

začetka arijanskega spora najtesnejši sodelavec Evzebija iz Nikomedije.³² Zdi se, da so škofje Konstantinopla morda vse od Evzebija iz Nikomedije dalje posvečali škofje Nikomedije.³³ Tako so si lahko zagotovili, da je bil škof na čelu upravne prestolnice Konstantinoplu sosednje province Bitinije in pomembnega središča dieceze Pontike zaveznik njihove politike. Svoj vpliv pa so uveljavljali tudi pri volitvah škofov drugih mest (na primer: Kizik,³⁴ Antiohija,³⁵ Aleksandrija) in s tem širili vplivno področje svoje škofije.

Za imenovane udeležence sinode v Antiohiji leta 349 bi lahko rekli, da so bili vsi tesno povezani s Konstantinoplom. Starejši med njimi (Narkis iz Kilikije, Teodor iz Herakleje v Trakiji, Patrofil iz Skitopole in Menofant iz Efeza) so bili pomembni zavezniki ne le Makedonija, ampak že Makedonijevega predhodnika na čelu konstantinopelske škofije, Evzebija iz Nikomedije; edini predstavnik mlajše generacije med njimi, Evgenij, ki je škof v Niceji postal, ko je bil Evzebij že mrtev, pa se v virih vedno pojavlja v tesni povezavi s samim Makedonijem. Bi na osnovi tega lahko domnevali, da je bil Georgij mož, ki si ga je na čelu aleksandrijske cerkve v prvi vrsti želel prav Makedonij?

Georgij in Makedonij

Zelo verjetno je, da sta se Georgij in konstantinopelski škof Makedonij osebno poznala, še preden je Georgij postal škof v Aleksandriji. To možnost odpira dejstvo, da je Georgij pred svojim imenovanjem za škofa nekaj časa

32 Teognis, škof v Niceji, je bil tako kot Evzebij iz Nikomedije, ker na koncilu v Niceji ni želel podpisati Arijeve obsodbe, na Konstantinov ukaz izgnan v Galijo; Brennecke, Theil et al., *Athanasius Werke* III/1, 118–120 (Dok. 31 = Urk. 27), 125–126 (Dok. 36 = Urk. 31); Socr., *h.e.* 1.8.31–34, 1.14; Soz., *h.e.* 1.21, 2.16.

33 Za Kekropija, ki se je po podatkih Hilarija iz Poitiersa (*coll. antiar.* B.VII.9) udeležil sinode v Sirmiju leta 351, ne vemo, kdo ga je posvetil za škofa Nikomedije. Atanazij pa poroča, da so to storili arijanci, ker so mu želeli dati boljše možnosti za učinkovito delovanje proti pravovernim (Ath. Alex., *ep. Aeg. Lib.* 7.5). Pred tem je bil škof v Laodikeji v Frigiji (Ath. Alex., *h. Ar.* 74.5; Atanazij škofovo premestitev pripisuje cesarju Konstanciju). Kdaj natančno je do prestavitve prišlo, ne vemo, vsekakor pa se je to zgodilo po letu 343, saj je njegov predhodnik Amfion med škofi, na katere se v svojem pismu, poslanem v Afriko, obračajo udeleženci sinode v Serdiki; Hil., *coll. antiar.* A.IV.1. Ko pa je Kekropij 24. ali 28. avgusta 358 v Nikomediji umrl v potresu (Soz., *h.e.* 4.16.4–5; Philost., *h.e.* 4.10.2; o datumu potresa gl. komentar v Hansen, *Sozomenos. Historia ecclesiastica*, 483, op. 382; Bleckmann in Stein, *Philostorgios. Kirchengeschichte*, 239), je njegovega naslednika Maratonija za škofa posvetil Makedonij, škof Konstantinopla; Soz., *h.e.* 4.20.2.

34 Cedilnik, Moreau, »Demophilus, the Last Arian Bishop of Constantinople?«.

35 Cedilnik, Moreau, »Demophilus, the Last Arian Bishop of Constantinople?«.

živel v Konstantinoplu.³⁶ Službo, ki jo je Georgij v Konstantinoplu opravljal, označuje Atanazij z izrazom ὑποδέκτης (ταμιακῶν). Izraz – v latinščini *susceptor* – označuje uradnika, ki je bil zadolžen za organizacijo pobiranja davkov.³⁷ Če podatek o Georgijevi zaposlitvi drži,³⁸ pred posvetitvijo v škofa ni opravljal cerkvene službe.³⁹ V tem primeru bi za svoj nenadni vzpon na tako pomembno škofijsko mesto, kot je bilo mesto aleksandrijskega škofa, še toliko bolj potreboval pomoč zelo vplivnega predstavnika proarijanske cerkve. Čeprav antični avtorji navajajo,⁴⁰ da je Georgija v Aleksandrijo poslal cesar Konstancij, bi si bilo mogoče predstavljati, da je škof Makedonij sodeloval pri odločitvi za človeka, ki je pred posvetitvijo nekaj časa živel v Konstantinoplu. Cesar⁴¹ pa je kot novega škofa Aleksandrije gotovo podprl tistega škofa, ki je užival podporo najvplivnejše skupine škofov na Vzhodu. Makedonij, škof Konstantinopla, je v štiridesetih in petdesetih letih 4. stoletja tej skupini zanesljivo pripadal.

36 Ath. Alex., *b. Ar.* 75.1; Ath. Alex., *syn.* 12.5.

37 *Susceptores* (ὑποδέκται) so običajno delovali v skupinah, vsaka med njimi pa je bila zadolžena za pobiranje ene oblike davka (meso, vino, ječmen ...). Po svojem družbenem položaju so pripadali lokalni eliti; Jones, *The Later Roman Empire*, 456; Pack, »Susceptor«. Ker naj bi si Georgij, kakor poroča Atanazij (*b. Ar.* 75.1), prilastil ves zbrani denar, je moral zaradi tega bežati. Iz pisma cesarja Julijana bi bilo mogoče razbrati, da je Georgij v štiridesetih letih 4. stoletja živel v Kapadokiji, kjer je imel zelo bogato knjižnico. Julijan je knjižnico poznal, saj si je v času, ko je bival na cesarskem posestvu *Macellum* v bližini Cezareje (Soz., *b.e.* 5.2.9), v njej izposojal knjige. Po Georgijevi smrti si je Julijan prizadeval, da bi knjige te bogate knjižnice prišle v njegove roke; Jul., *Ep.* 106 (411c–d) in 107 (377d–378c). Gl. tudi Haas, »The Alexandrian Riots«, 290.

38 Da novemu aleksandrijskemu škofu področje gospodarstva in financ ni bilo tuje, bi lahko razkrivalo tudi njegovo delovanje v Aleksandriji. Epifanij (*haer.* 76.1.5–7) ga obtožuje, da se ni sramoval ničesar, kar bi mu lahko prinašalo finančno korist. Služil naj bi na račun davka na pridobljeni natrijev karbonat (vitrpov), z nadzorom proizvodnje papirusa in zemljišč, poraslih s trstom. Dobiček pa naj bi mu prinašali tudi pogrebi, ki jih je, kot je mogoče razumeti Epifanija, prav tako imel pod svojim nadzorom. Gl. tudi Haas, »The Arians of Alexandria«, 237.

39 Po Atanazijevi oceni (*ep. Aeg. Lib.* 7.6) Georgij sploh ni kristjan in ne pozna krščanskega nauka. Vendar Georgij med svojimi sodobniki nikakor ni edini, ki je bil kot laik posvečen v škofa. Gl. tudi Haas, »The Alexandrian Riots«, 290, op. 33. Iz nekoliko poznejšega časa je poznan primer mediolanskega škofa Ambrozija, ki je pred posvetitvijo v škofa (1. 12. 373 ali 7. 12. 374) opravljal službo upravitelja Emilije in Ligurije (*consularis Aemiliae et Liguriaie*) in ni bil niti krščen; Rufin, *b.e.* 11.11; Socr., *b.e.* 4.30; Soz., *b.e.* 6.24.1–5; Thdt., *b.e.* 4.7.1–5. Gl. tudi Amidon, *The Church History of Rufinus of Aquileia*, 97, op. 23.

40 Philost., *b.e.* 3.3; Epiph., *haer.* 68.11.1.

41 Da je Georgij kot škof Aleksandrije užival močno podporo cesarja Konstancija, poroča tudi Atanazij; Ath. Alex., *apol. Const.* 30 in 31.

Po podatkih, ki jih prinašata Sokrat in Sozomen,⁴² je konstantinopelski škof Makedonij za škofa v Nikomediji postavil Maratonija, za škofa v Kiziku pa Elevzija. Oba naj bi Makedoniju pomagala pri preganjanju pronicejsko usmerjenih kristjanov.⁴³ Zanimivo je, da tudi Elevzij pred posvetitvijo v škofa ni opravljal cerkvene službe, pač pa je imel za seboj uspešno kariero na cesarskem dvoru.⁴⁴ Izrecna omemba obeh škofov, za katera vemo, da ju je posvetil Makedonij, kot pomočnikov pri takratnih preganjanjih, bi lahko Makedonijevo vpletenost v Georgijevo imenovanje še dodatno potrjevala. Maratonij in Elevzij sta namreč edina poznana škofa, ki ju je po navedbah virov za škofa postavil Makedonij. A medtem ko je bilo področje Bitinije in Helesponta⁴⁵ že vse od časa Evzebija iz Nikomedije⁴⁶ nedvoumno pod avtoriteto konstantinopelske škofije, je bil njen vpliv na Aleksandrijo lahko le želja, uresničljiva samo, če bi bil škof Aleksandrije voljan delovati po napotkih Konstantinopla. In Georgij je, če imamo v mislih preganjanja, v Egiptu vpeljal režim, ki so ga v Konstantinoplu poznali vse od takrat, ko je bil Pavel leta 350⁴⁷ iz prestolnice še zadnjič preganjan. Čeprav cerkveni zgodovinarji

42 Socr., *h.e.* 2.38.3–4; Soz., *h.e.* 4.20.2.

43 Soz., *h.e.* 4.20.2.

44 Soz., *h.e.* 4.20.2. Maratonij je bil pred posvetitvijo v škofa Makedonijev diakon. Še prej pa je obogatel z opravljanjem donosne službe finančnega uradnika (*numerarius*). Na pobudo škofa Evstatija iz Sebaste se je odločil za asketsko življenje in v Konstantinoplu ustanovil meniško skupnost; Soz., *h.e.* 4.27.4, 4.20.2. Gl. tudi Hansen, *Sozomenos. Historia ecclesiastica*, 546–547, op. 446.

45 O vlogi proarijanskih škofov Konstantinopla pri izbiri škofov Kizika gl. podrobneje Cedilnik in Moreau, »Eudoxius of Antioch/Constantinople and the pro-Arian bishops of Illyricum«, 459; Cedilnik in Moreau, »Demophilus, the Last Arian Bishop of Constantinople?«.

46 O skokovitem dvigu moči Konstantinopla v hierarhiji cerkvene organizacije na Vzhodu v času, ko je bil konstantinopelski škof Evzebij iz Nikomedije, gl. Moreau, »La *partitio imperii*«, 268–271; Cedilnik in Moreau, »Eudoxius of Antioch/Constantinople and the pro-Arian bishops of Illyricum«.

47 Kronologija Pavlovega opravljanja škofovske službe v Konstantinoplu je zapletena in v podrobnostih ne povsem jasna. Za škofa Konstantinopla je bil prvič postavljen po smrti škofa Aleksandra leta 337 in bil kmalu zatem izgnan. Drugič je mesto konstantinopelskega škofa prevzel po smrti škofa Evzebija (341), a tudi takrat le za kratek čas. Izgnan je bil že leta 342. Ponovno se je v Konstantinopel poskušal vrniti po sinodi v Serdiki (343). Tudi takrat je v prestolnici lahko ostal le malo časa, saj je bil skoraj takoj – še leta 344 – znova izgnan. Poleti leta 346 je kot škof Konstantinopla nastopil že četrtič. Cesar Konstancij je bil namreč prisiljen popustiti grožnjam brata in sovladarja Konstansa ter z Vzhoda izgnanim škofom, ki so jih nicejski škofje na sinodi v Serdiki (343) oprostili vseh obtožb, dovoliti vrnitev v njihove škofije. Takrat je službo škofa v vzhodni prestolnici prvič lahko opravljal nekoliko dlje časa. Potem ko je bil najverjetneje leta 349 tako kot Atanazij obsojen na sinodi v Antiohiji, je bil zaradi obtožbe, da sodeluje z uzurpatorjem Magnencijem, leta 350 ponovno in takrat še zadnjič izgnan. Še istega leta je bil usmrčen v Kukuzu v Kapadokiji. Gl. tudi Barnes, »Emperors and Bishops of Constantinople«, 176–180; Barnes, *Athanasius and Constantius*, 214–217.

poročajo, da je po Konstansovi smrti preganjanje pronicejsko usmerjenih kristjanov zajelo celoten vzhodni del cesarstva, na osnovi konkretnih primerov najpodrobneje predstavijo prav tista, ki sta jih vodila škofa Konstantinopla in Aleksandrije, Makedonij⁴⁸ in Georgij.⁴⁹

Za osvetlitev možnega sodelovanja med Makedonijem in Georgijem pa je nedvomno pomemben tudi odnos obeh škofov do Aetija in njegovega anomojskega nauka. Čeprav se Epifanij⁵⁰ morda moti,⁵¹ ko piše, da je Georgij Aetija posvetil v diakona,⁵² pa njegov podatek o Georgijevi veliki naklonjenosti do Aetija potrjujejo tudi drugi viri.⁵³ Bi bilo mogoče domnevati, da se je Aetij ob smrti svojega podpornika, antiohijskega škofa Leontija, leta 357 zatekel v Aleksandrijo, ker je vedel, da ga bo tamkajšnji novi škof Georgij, naklonjeno sprejel? Če namreč drži, da je Leontij Aetija posvetil v diakona leta 346,⁵⁴ potem bi se Georgij in Aetij prav lahko poznala, še preden je prvi leta 357 na čelu aleksandrijske cerkve nadomestil izgnanega Atanazija. Do njunega srečanja bi lahko prišlo leta 349, ko je Aetij živel v Antiohiji, Georgij pa je bil s strani tamkajšnje sinode izbran za aleksandrijskega škofa. Aetij se po Georgijevem prihodu v Aleksandrijo leta 357 tam ni dolgo zadrževal, saj se je znova vrnil v Antiohijo, ko je njen novi škof postal Evdoksij.⁵⁵ Glede na veliko Georgijevo

48 Socr., *h.e.* 2.12.6, 2.27, 2.38.1–35; Soz., *h.e.* 4.2.3–4.3.1.

49 Ath. Alex., *fug.* 6–7; Socr., *h.e.* 2.28.1–15, 2.45.16–17; Soz., *h.e.* 4.10.9–12, 4.17.1, 4.30.1–2; Thdt., *h.e.* 2.14.4–11.

50 Epiph., *haer.* 73.38.3, 76.1.1 in 8.

51 Glej tudi komentar Philipa R. Amidona k Philost., *h.e.* 3.17 v Amidon, *Philostorgius. Church History*, 56, op. 61.

52 Atanazij (*syn.* 38.4), Sokrat (*h.e.* 2.35.5, 2.37.7), Teodoret (*h.e.* 2.24.6) in Filostorgij (*h.e.* 3.17) kot škofa, ki je Aetija posvetil v diakona, navajajo Leontija iz Antiohije. Pod vplivom svaril o Aetijevi neprimernosti naj bi, kot piše Teodoret (*h.e.* 2.24.8, 2.27.8), Leontij Aetija kasneje razrešil diakonske službe. Kopecek ob tem domneva, da je Georgij Aetija po Leontijevi razrešitvi leta 357 ponovno posvetil v diakona; Kopecek, *A History of Neo-Arianism*, 137–138. Vendar tej možnosti nasprotuje podatek iz Sokratove *Cerkvene zgodovine* (2.37.10). Ko je Evdoksij postal škof Antiohije, naj bi si namreč takoj začel prizadevati, da bi Aetija znova posvetil v diakona.

53 Kakor piše Teodoret (*h.e.* 2.27.8), si je aleksandrijski škof Georgij Aetija vzel za pomočnika pri svojem brezbožnem govorjenju in početju. Gl. tudi Kopecek, *A History of Neo-Arianism*, 137–138.

54 Kopecek, *A History of Neo-Arianism*, 137; Hanson, *The Search of the Christian Doctrine of God*, 599.

55 Novica o smrti antiohijskega škofa Leontija je Evdoksija dosegla, ko je bil skupaj s cesarjem Konstancijem v Rimu (april in maj 357). Novi škof Antiohije je postal še istega leta ali na začetku leta 358. Gl. Cedilnik in Moreau, »Eudoxius of Antioch/Constantinople and the pro-Arian Bishops of Illyricum«, 462–464.

naklonjenost do Aetija, o kateri poročajo viri, bi se zdelo razumljiveje, da sta se moža poznala že pred letom 357 in so bili prav njuni dobri odnosi razlog, zaradi katerega se je Aetij v negotovih okoliščinah po Leontijevi smrti uma knil v Aleksandrijo.⁵⁶

Medtem ko je Georgij iz Aleksandrije nedvomno podpiral Aetija, odnos konstantinopelskega škofa Makedonija do slednjega ni tako jasen. Kljub skopim informacijam, ki jih dobimo v virih, pa se zdi, da je za nekaj časa anomojski nauk pritegnil tudi njega. Fotij na osnovi Filostorgijeve *Cerkvene zgodovine* povzema, da si je Bazilij iz Ankire na svojo stran pridobil tudi Makedonija iz Konstantinopla, čeprav se je slednji – kot piše Fotij – sprva nagibal k prepričanju Aetijevega učenca Evnomija in njegove skupine.⁵⁷ Zdi se celo, da se je nad Aetijevo razlago odnosa med Očetom in Sinom navduševalo kar nekaj članov skupine t. i. evzebijancev,⁵⁸ ki ji je Makedonij sam sprva zagotovo pripadal,⁵⁹ Georgij pa, kot bomo še videli, prav tako. Ker za Georgija in Aetija vemo, da sta se osebno dobro poznala,⁶⁰ medtem ko se Makedonij in Aetij verjetno nikoli nista srečala,⁶¹ bi morda lahko celo domnevali, da je prav Georgij Makedonija поблиže seznanil z anomojskim naukom. Vsekakor je Georgij kljub svarilom Bazilija iz Ankire in njegove skupine ostal Aetijev zagovornik, Makedonij pa je svoje mišljenje spremenil in podprl Bazilijevo stališče. Ker je Makedonijeva odločitev hkrati pomenila konec njegovega sodelovanja z evzebijanci, ostaja nejasno, ali je Georgij ravnal drugače, ker je bil prepričan, da ima Aetij prav, ali zato ker si je želel ohraniti podporo evzebijancev in njim naklonjenega cesarja.

56 To ni bil Aetijev prvi obisk Aleksandrije. V njej je nekaj časa živel tudi v času Gregorija, Georgijevega proarijanskega predhodnika, ki je bil škof v Aleksandriji med letoma 339 in 345 v času Atanazijevega drugega izгона. O Aetijevem prvem bivanju v Aleksandriji gl. tudi Hanson, *The Search of the Christian Doctrine of God*, 599.

57 Philost., *h.e.* 4.9.

58 Cedilnik in Moreau, »Eudoxius of Antioch/Constantinople and the pro-Arian bishops of Illyricum«, 468–471.

59 Prav ta skupina škofov (Teognis iz Niceje, Maris iz Halkedona, Teodor iz Herakleje, Valens iz Murse in Urzacij iz Singiduna) je Makedonija postavila za škofa Konstantinopla; Socr., *h.e.* 2.12.3; Soz., *h.e.* 3.7.4.

60 Morda sta se spoznala leta 349.

61 Ko se je Aetij leta 359 (Philost., *h.e.* 4.12; Soz., *h.e.* 4.23.3–4) mudil v Konstantinoplu, je Makedonij anomojskemu nauku že odločno nasprotoval, zato bi si težko predstavljali, da sta se moža takrat srečala.

Odločitev za homojce

Leta 359 se je Georgij udeležil sinode, ki se je tega leta na Konstancijev poziv sestala v Sirmiju.⁶² Poleg aleksandrijskega škofa so se sinode udeležili še Valens iz Murse, Urzacij iz Singiduna in Germinij iz Sirmija, Mark iz Aretuze, Bazilij iz Ankire, Pankratij iz Peluzija (v Egiptu) in morda Hipatijan iz Herakleje.⁶³ Naloga sinode je bila sestaviti veroizpoved, ki bo osnova za načrtovano ekmensko sinodo. Na njej zbrani udeleženci so zagovarjali dvoje različnih stališč. Medtem ko je bil Bazilij zagovornik homojuzijanskega prepričanja, se je večina zavzemala za uveljavitev stališča, da sta si Oče in Sin podobna. Domnevamo lahko, da je že takrat tej skupini pripadal tudi Georgij, saj ga v družbi Akacija iz Cezareje (v Palestini), Uranija iz Tira, Evdoksija iz Antiohije, Patrofila iz Skitopole in še okoli dvaintridesetih drugih škofov, ki so se zavzemali za uveljavitev nedavno sprejete 4. sirmijske veroizpovedi, še istega leta srečamo tudi na sinodi v Selevkiji.⁶⁴ Ker njega in Akacija Sozomen⁶⁵ navaja kot škofa, okoli katerih so bili zbrani pristaši homojške skupine, se celo zdi, da mu je med homojci pripadala izstopajoča vloga. Med pomembnimi predstavniki nasprotne, homojuzijanske usmeritve, ki je bila v Selevkiji precej številčnejše

62 Epiph., *haer.* 73.22.5–7; Hil., *coll. antiar.* B.VI.3.1; Socr., *h.e.* 2.29.2–3; Soz., *h.e.* 4.6.4, 4.16.19. Gl. tudi Simonetti, *La crisi ariana nel IV secolo*, 246, op. 79; Hanson, *The Search of the Christian Doctrine of God*, 363. Sokrat in Sozomen Georgiju pripisujeta udeležbo na sirmijski sinodi leta 351. Vendar Hilarij (*coll. antiar.* B.VII.9) Georgija ne navaja na seznamu škofov, ki ga danes povezujejo z navedeno sinodo. Tudi zaradi drugih udeležencev sirmijske sinode, o katerih pišeta oba cerkvena zgodovinarja (poleg Georgija iz Aleksandrije tudi Mark iz Aretuze, Bazilij iz Ankire, Pankratij iz Peluzija, Hipatijan iz Herakleje, Valens iz Murse ter Osij iz Kordube), ter zaradi spremljevalnih okoliščin, ki jih navaja Sozomen (*h.e.* 4.16), lahko domnevamo, da gre za sinodo leta 359.

63 Če se je Hipatijan, škof s Konstantinoplom tesno povezane Herakleje, leta 359 udeležil sinode v Sirmiju, je na njej verjetno zastopal homojuzijansko stališče, ki ga je zagovarjala Bazilijeva skupina. To prepričanje je zastopal tudi pred cesarjem Valentinijanom, ko ga je kot vodja delegacije škofov s področja Helesponta in Bitinije obiskal ob njegovem prihodu na oblast. S cesarjevim dovoljenjem so se homojuzijanski škofje po srečanju sestali na sinodi v Lampsaku (Helespont), na kateri so za neveljavne razglasili veroizpoved iz Arimina (359) in sklepe sinode v Konstantinoplu (360); Simonetti, *La crisi ariana nel IV secolo*, 394. Konstantinopelski škof Makedonij se ni udeležil nobene od sinod, ki so se v petdesetih letih 4. stoletja sestale v Sirmiju (351, 357, 358, 359). Zdi pa se, da so na vseh štirih sinodah sodelovali škofje, ki so bili s Konstantinoplom tesno povezani: Teodor iz Herakleje (351), Germinij iz Sirmija (351, 357, 358, 359), Elevzij iz Kizika (358) in Hipatijan iz Herakleje (359). Teodor iz Herakleje je umrl okoli leta 355, zato ne vemo, kako bi se v sporu med homojško in homojuzijansko stranjo odločil. Vsi preostali trije škofje pa so – vsaj sčasoma, kot je storil Germinij – tako kot Makedonij podprli Bazilijevo stališče.

64 Socr., *h.e.* 2.39.16; Soz., *h.e.* 4.22.7 in 23.

65 Soz., *h.e.* 4.2.23.

zastopana od nasprotne strani, viri navajajo Bazilija iz Ankire, Makedonija iz Konstantinopla, Georgija iz Laodikeje (v Siriji), Sofronija iz Pompejopole (v Paflagoniji) in Elevzija iz Kizika. Ker pripadniki homojske strani svojih stališč niso bili pripravljeni spremeniti, so jih njihovi nasprotniki na sinodi v Selevkiji obsodili in odstavili. Med obsojenimi škofi je bil tudi Georgij, škof Aleksandrije.⁶⁶ Homojski škofje niso počakali na razsodbo sinode, pač pa so v Konstantinopel k cesarju poslali svojo delegacijo. Skupaj z delegacijo homojev iz Arimina in s Konstancijevo podporo jim je do konca leta 359 uspelo, da so homojsko veroizpoved sprejeli škofje celotnega cesarstva.

Ne vemo, ali se je Georgij udeležil plenarnega zasedanja delegacij obeh sinod, iz Arimina in Selevkije, ki je konec leta 359 potekalo v Konstantinoplu. Sinoda vzhodnih škofov v Selevkiji, ki je bila zasnovana kot del ekumenske sinode z zaključnim srečanjem v Konstantinoplu, je bila tako zadnja sinoda, za katero vemo, da se je škof zanesljivo udeležil. Če krog njegovih takratnih sodelavcev primerjamo s sodelujočimi na sinodi v Antiohiji leta 349 in v Sirmiju leta 359, lahko jasno vidimo, da je bil Georgij ves čas vključen v krog takrat najvplivnejših evzebijanskih škofov, ki so skozi celotno obdobje Konstancijevega vladanja odločilno usmerjali cesarjevo cerkveno politiko.⁶⁷ Zdi se, da je Aetijev nauk pretresel usklajeno delovanje te skupine škofov. Tisti, ki so takoj po Evdoksijevi sinodi v Antiohiji leta 358 odločno nastopili proti anomojski razlagi, so izgubili podporo najvplivnejših škofov te vplivne skupine. Posledice lepo razkrivata prav usodi konstantinopelskega škofa Makedonija in njegovega nekdanjega varovanca, aleksandrijskega škofa Georgija. Makedonij je bil na sinodi v Konstantinoplu v začetku leta 360 odstavljen in izgnan, Georgij pa se je znova vrnil v Aleksandrijo, čeprav se je leta 358 iz nje umaknil, ker je tam preveliko nevarnost zanj predstavljalo z njegovim ravnanjem nezadovoljno aleksandrijsko prebivalstvo.

66 Socr., *b.e.* 2.40.43–45. Poleg aleksandrijskega škofa so nasprotniki homojske razlage na sinodi v Selevkiji odstavili tudi Akacija iz Cezareje, Uranija iz Tira, Teodula iz Hajretap v Frigiji, Teodozija iz Filadelfije v Lidiji, Evagrija iz Mitilene, Leontija iz Tripole v Lidiji, Evdoksija iz Antiohije in Patrofila iz Skitopole.

67 Kot je bilo že prikazano, so bili med škofi, ki so v Antiohiji leta 349 podprli Georgijevo postavitev za škofa Aleksandrije, nekdanji tesni sodelavci Evzebija iz Nikomedije in sodelavci konstantinopelskega škofa Makedonija, pri čemer je slednji škof prestolnega mesta postal prav zaradi svoje povezanosti z Evzebijem in njegovo skupino škofov. Viri sicer ne poročajo o tem, katero razlago povezanosti med Očetom in Sinom je Georgij podprl na sinodi v Sirmiju leta 359, a na osnovi njegove naklonjenosti Aetiju in njegove vloge na sinodi v Selevkiji, smo lahko skoraj prepričani, da se je zavzemal za homojsko stališče, ki so ga na sinodi zastopali takrat najvplivnejši izmed evzebijancev (med njimi Valens iz Murse, Urzacij iz Singiduna in Akacij iz Cezareje).

Nezaželen v Aleksandriji

Kot poroča Sozomen,⁶⁸ je teror, ki ga je kot škof Aleksandrije uvedel Georgij, v tamkajšnjem prebivalstvu vzbudil tolikšno sovraštvo,⁶⁹ da je 29. avgusta 358, komaj eno leto in pol po njegovem prihodu, vdrlo v Dionizijevo cerkev⁷⁰ in bi škofa – če sledimo Sozomenu – raztrgalo na kosce, če mu ne bi uspelo pobegniti. Dober mesec dni kasneje, 2. oktobra,⁷¹ je Georgij zapustil Aleksandrijo in se umaknil k cesarju. Vrnil se je šele 26. novembra 361.⁷² Težko bi bilo najti neugodnejši čas. Čeprav je Konstancij umrl že 3. novembra 361, je vest o njegovi smrti v Aleksandrijo prispela šele štiri dni po Georgijevi vrnitvi. Takrat se je pokazalo, kako pomembna je bila zaščita, ki jo je za proarijanskega škofa Aleksandrije predstavljal cesar. Ob novici o Konstancijevi smrti so škofa zaprli in, če so točne informacije, ki jih prinaša *Historia acephala*, vklenili v okove. Tako je v ječi preživel 24 dni. 24. decembra pa ga je množica potegnila iz zapore in linčala.⁷³

Viri umor Georgija večinoma pripisujejo poganom, pri tem pa njihovo ravnanje predstavljajo in v veliki meri celo opravičujejo kot posledico Georgievih preganjanj.⁷⁴ Zadržanost in nelagodje cerkvenih piscev seveda izhajata iz dejstva, da preganjanja niso bila usmerjena samo proti poganom (in Judom), ampak tudi proti pronicejsko usmerjenim kristjanom. Preganjanja so gotovo pomembno zaznamovala čas, ko je Cerkev v Aleksandriji vodil Georgij. Ne moremo pa jih pripisati le njemu, saj so bila del širokega načrta, s katerim je

68 Soz., *h.e.* 4.10. 8–12.

69 Morda za razumevanje vzrokov, ki so netili sovraštvo do škofa, ni povsem nepomembno, da je bil Georgij v Aleksandriji tujec in da viri med škofi, ki so Georgija postavili na čelo Cerkve v Aleksandriji, ne omenjajo škofov iz Egipta.

70 Za datum in cerkev gl. Barnes, *Athanasius and Constantius*, 119; Hahn, *Gewalt und religiöser Konflikt*, 66; Hansen, *Sozomenos. Historia ecclesiastica*, 461, op. 355.

71 Barnes, *Athanasius and Constantius*, 119; Hahn, *Gewalt und religiöser Konflikt*, 66; Hansen, *Sozomenos. Historia ecclesiastica*, 461, op. 355.

72 Barnes, *Athanasius and Constantius*, 155; Hahn, *Gewalt und religiöser Konflikt*, 66; Hansen, *Sozomenos. Historia ecclesiastica*, 461, op. 358.

73 *Hist. ac.* 2.8–10; Amm. 22.11.8–11. Gl. tudi Martin in Albert, *Histoire »acéphale« et Index syriaque des Lettres festales d'Athanasie d'Alexandrie*, 188–190, op. 62–63, 72; Barnes, *Athanasius and Constantius*, 155; Hahn, *Gewalt und religiöser Konflikt*, 66–68; Hansen, *Sozomenos. Historia ecclesiastica*, 461, op. 358; Kaplow, »Religious and Intercommunal Violence in Alexandria«, 6–9, 14–15. Filostorgij za Georgijev umor obtožuje škofa Atanazija in njegov pлив; Philost., *h.e.* 7.2.

74 Iul., *Ep.* 60; Socr., *h.e.* 2.45.16–17, 3.2.1–10, 3.3; Soz. *h.e.* 4.30.1–2, 5.7.2–9; *Hist. ac.* 2.8–10. Gl. tudi Hahn, *Gewalt und religiöser Konflikt*, 68–74.

Konstancij želel končati spore v Cerkvi, na enotni in zato močni Cerkvi pa okrepiti svojo oblast. Zato cesar preganjanj ni le toleriral, ampak jih je po poročanju virov, če se je zdelo potrebno, tudi aktivno podpiral.⁷⁵ Njegovo ravnanje na verskem področju so usmerjali škofje, ki jim je uspelo pridobiti si cesarjevo zaupanje. V tem so bili skozi celotno obdobje Konstancijevega vladanja najuspešnejši evzebijanci, ki so tudi po smrti svojega voditelja, Evzebija iz Nikomedije, leta 341 sledili njegovim cerkveno-političnim ciljem in si v skladu z njimi prizadevali, da v Cerkvi uveljavijo svoje teološko prepričanje in razširijo vpliv konstantinopelske škofije nad čim širšim področjem.⁷⁶ Zdi se, da so v sklop teh prizadevanj sodili tudi Georgijevi ukrepi za uveljavitev proarijanske usmeritve v Aleksandriji. Zato kljub pomembni vlogi, ki jo je Makedonij verjetno imel pri izbiri Georgija za škofa Aleksandrije, v ozadju Georgijevega delovanja ne moremo videti le takratnega konstantinopelskega škofa. Kot se dogodkov spominja Atanazij,⁷⁷ sta Valens iz Murse in Urzacij iz Singiduna, ki ju nedvomno lahko uvrstimo med najtesnejše sodelavce Evzebija iz Nikomedije in med najvplivnejše evzebijance, pri preganjanjih tistih, ki se niso bili pripravljeni ukloniti načrtom njune skupine, sodelovala takoj, ko je Konstancij v času sinod v Arelatu (353) in Mediolanu (355) s preganjanji začel.⁷⁸ Za škofe je nasprotovanje pomenilo izgon, za druge pa žalitve, mučenje, zapor in zaplembo premoženja.⁷⁹ In vse to, povzema Atanazij, je bil šele uvod v dogodke v Aleksandriji, ki so njega samega prisilili, da se je leta 356 iz Aleksandrije umaknil, in Georgiju omogočili, da ga je leta 357 na čelu Cerkve nasledil.⁸⁰

Konstantinopel in Aleksandrija

Za boljše razumevanje odnosa med Georgijem in Makedonijem so zelo pomembni dogodki, ki so med letoma 357 in 360 pripeljali do razcepa v vrstah evzebijancev. Takrat se je Makedonij leta 358 oddaljil od cerkveno-političnih prizadevanj te skupine in na sinodi v Selevkiji leta 359 podprl homojuzijanski

75 Zaradi preganjanja nicejskih škofov škof Atanazij cesarju Konstanciju očita večjo krivdo, kot je bila Pilatova. Slednji si je, ko je spoznal, da je obsodba Kristusa krivična, opral roke. Konstancij pa, kot piše, »škrta z zobmi, ko svete pošlja v izgnanstvo«; Ath. Alex., *b. Ar.* 68.3.

76 Moreau, »La *partitio imperii* et la géographie des Balkans«, 268–271; Cedilnik in Moreau, »How Ulfilas became an Arian Bishop?«.

77 Ath. Alex., *b. Ar.* 31.

78 Ath. Alex., *b. Ar.* 31.4.

79 Ath. Alex., *b. Ar.* 31.3.

80 Ath. Alex., *b. Ar.* 31.2.

nauk Bazilija iz Ankire. Zato je bil na začetku leta 360 na sinodi v Konstantinoplu obsojen in odstavljen. Georgij se je v sporu med homojci in homojuzijanci odločil drugače. Podprl je homojski nauk, ki so ga zagovarjali najvplivnejši evzebijanci. Georgijeva odločitev, da ne podpre Bazilijevega homojuzijskega stališča, je pomembna, saj so škofje, ki so bili v času, ko je bil Makedonij škof Konstantinopla, z vzhodno prestolnico tesneje povezani, ob tem vprašanju ravnali drugače. Oba škofa, za katera zanesljivo vemo, da ju je v škofa posvetil Makedonij, Maratonij iz Nikomedije in Elevzij iz Kizika, sta tudi po letu 360 sledila Makedonijevemu vodstvu in postala pomembna zastopnika nauka t. i. makedonijancev. Sokrat⁸¹ poroča, da je Makedonij, potem ko je bil v Konstantinoplu leta 360 odstavljen, svoje somišljenike pozval, naj ohranjajo veroizpoved, ki so jo potrdili v Selevkiji (359) in jo je poimenoval homojuzijansko. Po mnenju mnogih pa, nadaljuje Sokrat, veroizpovedi tega imena ni dal Makedonij, marveč Maratonij iz Nikomedije. Zato tiste, ki sledijo temu nauku, imenujejo tudi »maratonijanci«. O velikih Maratonijevih zaslugah za uveljavitev Makedonijevega nauka še podrobneje od Sokrata piše Sozomen.⁸² Vpliv konstantinopelskega škofa in njegovega nauka, kot se zdi, ni ostal omejen le na področja, ki so bila geografsko blizu Konstantinoplu.⁸³ Celo tesen sodelavec homojskih škofov Valensa iz Murse in Urzacija iz Singiduna, Germinij (preden je leta 351 postal škof Sirmija, je živel v – s Konstantinoplom tesno povezanem – Kiziku), je postopoma opustil homojsko razlago odnosa med Očetom in Sinom in začel ponovno zagovarjati prepričanje, ki ga je pod vplivom Bazilija iz Ankire potrdila sirmijska sinoda leta 359, da sta si Oče in Sin v vsem podobna.⁸⁴

Dejstvo, da se je Georgij, ko je v vrstah evzebijancev zaradi Aetijevega anomojskega nauka prišlo do razhajanj, odločil za homojsko razlago, lahko razumemo kot škofovo opredelitev za tisto skupino evzebijancev, ki je uživala cesarjevo podporo. Leta 360 je pomemben predstavnik te skupine, škof Evdoksij, Makedonija nasledil na čelu konstantinopelske škofije.⁸⁵ Tako kot Georgij je bil tudi Evdoksij v preteklosti Aetijev podpornik. Filostorgij poroča, da

81 Socr., *h.e.* 2.45.1–7.

82 Soz., *h.e.* 4.27.4–5.

83 Soz., *h.e.* 4.27.2.

84 Zaradi govoric o Germinijevi opustitvi homojske razlage so škofje Valens, Urzacij, Gaj in Pavel 18. decembra 366 sirmijskemu škofu poslali pismo, v katerem so zahtevali, naj pojasni svoje stališče. O sporu gl. podrobneje Cedilnik, *Ilirik*, 293–300; Heil, »The Homoians«, 102–105.

85 Pred tem je bil Evdoksij najprej škof Germanicije in nato Antiohije; gl. Cedilnik in Moreau, »Eudoxius of Antioch/Constantinople and the pro-Arian bishops of Illyricum«, 448–449, 462–463.

so Evdoksij, Akacij iz Cezareje in Maris iz Halkedona Aetija podpirali še v času plenarnega zasedanja dveh sinod (Arimin in Selevkija) v Konstantinoplu konec leta 359.⁸⁶ Kljub temu se je Evdoksijev odnos do Aetija, potem ko je bil slednji leta 360 obsojen in izgnan, spremenil in Aetij – čeprav je Evdoksij obljubljal drugače⁸⁷ – škofove podpore ni bil več deležen.⁸⁸ Če drži, kar piše Filostorgij,⁸⁹ je ravnanje konstantinopelskega škofa vplivalo na Georgijevo opredelitev. Po pisanju cerkvenega zgodovinarja naj bi Georgij na sinodi, ki jo je sklical v Aleksandriji, nameraval obsoditi Aetijev nauk, a mu je namero preprečila smrt. Zdi se, da je bil Georgij, ki je bil – enako kot Evdoksij – ob nastopu svoje škofovske službe v Aleksandriji tesno povezan z Aetijem, pod vplivom konstantinopelskega škofa Evdoksija pripravljen spremeniti prepričanje, ki ga je do tedaj zastopal. Danes težko presojamo, kako zanesljiva je Filostorgijeva informacija, saj je Filostorgij edini, ki o Georgijevi neuresničeni nameri poroča.⁹⁰ Zaradi zgodovinarjevega anomojskega oz. evnomijanskega prepričanja pa lahko domnevamo, da se je za dogajanje, povezano z Aetijem in njegovim učencem Evnomijem, zanimal veliko bolj kot drugi cerkveni zgodovinarji in bil zaradi tega tudi bolj obveščen.

Če drži, da je Georgij v kratkem času, ki ga je po svoji vrnitvi preživel v Aleksandriji, predsedoval sinodi, katere namen je bil obsodba Aetijevega nauka, potem je bilo njegovo delovanje povsem usklajeno z nedavno sprejetimi odločitvami na sinodi v Konstantinoplu (360). To le dodatno potrjuje domnevo, da je Georgij kot aleksandrijski škof deloval po nareku Konstantinopla: najprej po navodilih Makedonija in nato Evdoksija. Georgija s Konstantinoplom ni vezala oseba trenutnega škofa, ampak vse večji vpliv, ki ga je škofija v Konstantinoplu pod vodstvom proarijanskih evzebijanskih škofov imela. Njen vpliv je v času Makedonija in Evdoksija segal vse do Aleksandrije. Na pobudo evzebijanskega škofa Makedonija je Georgij postal škof Aleksandrije. Ker je tudi v nadaljevanju užival podporo evzebijancev, njihovega škofa v Konstantinoplu in njim naklonjenega cesarja Konstancija,⁹¹ je kljub nasprotovanju prebivalcev Aleksandrije ostajal njihov škof do trenutka, ko je s Konstancijevo smrtjo

86 Philost., *h.e.* 4.12.2–3. Kot poroča Sozomen, si je Akacij na sinodi v Selevkiji prizadeval, da se zbrani škofje ne bi lotili presojanja Aetijevega nauka; Soz., *h.e.* 4.22.12.

87 Philost., *h.e.* 5.3.

88 Philost., *h.e.* 6.3, 7.6, 8.2, 9.4. O Evdoksijevi odločitvi, da Aetija in Evnomija ne bo podpiral, gl. tudi Cedilnik in Moreau, »Eudoxius of Antioch/Constantinople and the pro-Arian bishops of Illyricum«, 470–472.

89 Philost., *h.e.* 7.2.

90 Bleckmann in Stein, *Philostorgios. Kirchengeschichte* (2), 344.

91 Atanzij meni, da je cesar Konstancij poslal Georgija za škofa v Aleksandrijo; Ath. Alex., *h. Ar.* 48.3.

oslabela tudi moč evzebijancev. Po Georgijevi smrti se je v ugodnih okoliščinah, ki so spremljale Julijanov prevzem oblasti v celotni državi, v Aleksandrijo ponovno vrnil pregnani nicejski škof Atanazij. Z njegovo vrnitvijo se je vpliv evzebijanskih škofov, ki so na čelu škofije v Konstantinoplu imeli svojega moža vse do leta 380, v Aleksandriji – vsaj za nekaj časa – končal.⁹²

Bibliografija

Viri

Ammianus Marcellinus

Rolfe, John. C., izd. *Ammianus Marcellinus: History*, knjige 20–26. Loeb Classical Library 315. Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 2000.

Athanasius Alexandrinus, *Apologia ad Constantium*

Szymusiak, Jan-M., izd. *Athanase d'Alexandrie: Apologie a l'empereur Constance, Apologie pour sa fuite*. Sources Chrétiennes 56. Paris: Les Éditions du Cerf, 1987.

Athanasius Alexandrinus, *Apologia (secunda) contra Arianos*

Opitz, Hans-Georg, izd. *Athanasius Werke II/1: Die Apologien*. Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1938–1940, 87–168.

Athanasius Alexandrinus, *Apologia de fuga sua*

Opitz, Hans-Georg, izd. *Athanasius Werke II/1: Die Apologien*. Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1936–1938, 68–86.

Athanasius Alexandrinus, *Historia Arianorum ad monachos*

Opitz, Hans-Georg, izd. *Athanasius Werke II/1: Die Apologien*. Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1940, 183–230.

Athanasius Alexandrinus, *Epistula de synodis Arimini et Seleucia*

Opitz, Hans-Georg, izd. *Athanasius Werke II/1: Die Apologien*. Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1940–1941, 231–278.

Athanasius Alexandrinus, *Epistula ad episcopos Aegypti et Libyae*

Metzler, Karin, izd. *Athanasius Werke I/1: Die dogmatischen Schriften 1: Epistula ad episcopos Aegypti et Libyae*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1996.

92 Svoj vpliv v Aleksandriji so pro-arijanski škofoje Konstantinopla lahko ponovno okrepili, ko je po Atanazijevi smrti leta 373 kot škof v Aleksandriji nastopil pro-arijansko usmerjeni Lucij; Socr., *h.e.* 4.21.1–4; Soz., *h.e.* 6.19.2, 5. Ni povsem jasno, kdaj točno je moral Lucij zapustiti Aleksandrijo. Od tam se je umaknil v Konstantinopel, kjer ga leta 380 srečamo v družbi škofa Demofila, ki je škof Konstantinopla postal prav zaradi svoje tesne povezanosti z evzebijanci; Socr., *h.e.* 4.37, 5.7.9; Soz., *h.e.* 7.5.6.

Conciliorum Oecumenicorum Decreta

Wohlmuth, Josef, Gabriel Sunnus in Johannes Uphus, izd. in prevod. *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, 1: *Konzilien des ersten Jahrtausends. Vom Konzil von Nizäa (325) bis zum vierten Konzil von Konstantinopel (869/70)*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2002.

Epiphanius Constantiensis, *Panarion seu adversus lxxx haereses*

Holl, Karl, izd. *Epiphanius III: Panarion haer. 65–80. De fide*. Die griechischen christlichen Schriftsteller 37. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1933.

Hilarius, *Collectanea antiariana Parisina*

Feder, Alfred, izd. *S. Hilarii episcopi Pictaviensis opera IV: Tractatus mysteriorum / Collectanea antiariana Parisina (fragmenta historica) cum appendice (liber I ad Constantium) / Liber ad Constantium imperatorem (liber II ad Constantium) / Hymni / Fragmenta minora / Spuria*. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 65, Wien, Leipzig: F. Tempisky in G. Freytag, 1916.

Historia acephala

Martin, Annik, in Michelin Albert, izd. *Histoire »acéphale« et Index syriaque des Lettres festales d'Athanase d'Alexandrie*. Sources Chrétiennes 317. Paris: Les Éditions du Cerf, 1985.

Julianus, *Epistulae*

Bidez, Joseph, izd. *L'empereur Julien: Oeuvres complètes I/2. Lettres et fragments*. Collection des Universités de France publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé. Paris: Les Belles Lettres, 1960.

Philostorgius, *Historia ecclesiastica*

Amidon, Philip R., prevod. *Philostorgius: Church History*. Writings from the Greco-Roman world 23. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007.

Bleckmann, Bruno, in Markus Stein, izd. *Philostorgios: Kirchengeschichte*, 2 zvezka. Kleine und fragmentarische Historiker der Spätantike, E7. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2015.

Des Places, Édouard, Bruno Bleckmann, Doris Meyer in Jean-Marc Prieur, izd. *Philostorge: Histoire ecclésiastique*. Sources Chrétiennes 564. Paris: Les Éditions du Cerf, 2013.

Socrates Scholasticus, *Historia ecclesiastica*

Hansen, Günther Christian, izd. *Sokrates: Kirchengeschichte*. Die griechischen christlichen Schriftsteller, NF 1. Berlin: Akademie Verlag, 1995.

Sozomenus, *Historia ecclesiastica*

Hansen, Günther Christian, izd. *Sozomenos: Historia ecclesiastica – Kirchengeschichte*. Fontes christiani 73. Turnhout: Brepols Publishers, 2004.

Theodoretus Cyrrensis, *Historia ecclesiastica*

Parmentier, Leon, in Günther Christian Hansen, izd. *Theodoret: Kirchengeschichte*. Die griechischen christlichen Schriftsteller, NF 5. Berlin, New York: Akademie Verlag, 1998.

Rufinus, *Historia ecclesiastica*

Amidon, Philip R., prevod. *The Church History of Rufinus of Aquileia, books 10 and 11*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1997.

Schwartz, Eduard, in Theodor Mommsen, izd. *Eusebius Werke II/2: Die Kirchengeschichte. Die lateinische Übersetzung des Rufinus*. Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1908.

Literatura

Barnes, Timothy D. *Athanasius and Constantius: Theology and Politics in the Constantinian Empire*. Cambridge, MA, London: Harvard University Press, 1993.

Barnes, Timothy D. »Emperors and Bishops of Constantinople (324–431).« V: *Christianity, Democracy, and the Shadow of Constantine*, ur. Georg E. Demacopoulos in Aristotle Papanikolaou, 175–201. New York: Fordham University Press, 2017.

Brennecke, Hanns Christof, Uta Theil, Annette von Stockhausen in Angelika Wintjes, ur. *Athanasius Werke III/1: Dokumente zur Geschichte des arianischen Streites 3: Bis zur Ekthesis makrostichos*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2007.

Cedilnik, Alenka. *Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim: Balkansko-podonavski prostor v poročilih Atanazija, Hilarija, Sokrata Šolastika, Sozomena, Teodoret in Filostorgija*. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 2004.

Cedilnik, Alenka, in Dominic Moreau, »Demophilus, the Last Arian Bishop of Constantinople? Contribution (II) to the Christian Prosopography of the *Dioecesis Thraciarum*.« *Annales Balcanici* 2 (2022) (v tisku).

Cedilnik, Alenka, in Dominic Moreau. »Eudoxius of Antioch/Constantinople and the pro-Arian bishops of Illyricum. Contribution (III) to the Christian Prosopography of the *Dioecesis Thraciarum*.« V: *Niš and Byzantium: Nineteen International Symposium (Niš, 3–5 June 2020). The Collection of Scientific Works XIX*, ur. Miša Rakocija, 447–476. Niš: NKC, 2021.

Cedilnik, Alenka, in Dominic Moreau. »How Ulphilas became an Arian Bishop? Contribution to the Christian Prosopography of the *Dioecesis Thraciarum*.« V: *The Goths in the East: Sources – Archaeology – Identity*, ur. Kalin Stoev, Ivo Topalilov in Zlatomira Gerdzhikova. Sofia (v tisku).

Gwynn, David M. *The Eusebians: The Polemic of Athanasius of Alexandria and the Construction of the Arian Controversy*. Oxford Theological Monographs. Oxford: Oxford University Press, 2007.

Hahn, Johannes. *Gewalt und religiöser Konflikt: Studien zu den Auseinandersetzungen zwischen Christen, Heiden und Juden im Osten des Römischen Reiches (von Konstantin bis Theodosius II.)*. Klio, Beihefte, Neue Folge 8. Berlin: Akademie Verlag 2004.

Hanson, Richard Patrick C. *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy, 318–381*. Edinburgh: T. & T. Clark: 1988.

Haas, Christopher. »The Alexandrian Riots of 356 and George of Cappadocia.« *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 32, 3 (1991): 281–301.

- Haas, Christopher. »The Arians of Alexandria.« *Vigiliae Christianae*, 47, 3 (1993): 234–245.
- Heil, Uta. »The Homoians.« V: *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed*, ur. Guido M. Berndt in Roland Steinacher, 85–115. Farnham, UK, Burlington, VT: Ashgate, 2014.
- Jones, Arnold H. M. *The Later Roman Empire 284–602: A Social, Economic and Administrative Survey*. Oxford: Basil Blackwell, 1973.
- Kaçar, Turhan. »Constantinople and Asia Minor: Ecclesiastical Jurisdiction in the Fourth Century.« V: *Early Christianity in Asia Minor and Cyprus. From the Margins to the Mainstream*, ur. Stephen Mitchell in Philipp Pilhofer, 148–163. Leiden, Boston: Brill, 2019.
- Kaplow, Lauren. »Religious and Intercommunal Violence in Alexandria in the 4th and 5th CE.« *Hirundo: The McGill Journal of Classical Studies*, 4 (2005–2006): 1–26.
- Kopecek, Thomas A. *A History of Neo-Arianism*. Patristic Monograph Series 8. Cambridge, MA: The Philadelphia Patristic Foundation, 1979.
- Manders, Erika. »Macedonius, Constantius and the Changing Dynamics of Power.« V: *Episcopal Networks in Late Antiquity: Connection and Communication across Boundaries*, ur. Carmen Angela Cvetković in Peter Gemeinhardt, 249–256. Arbeiten zur Kirchengeschichte 137. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 2019.
- Moreau, Dominic. »La partitio imperii et la géographie des Balkans: entre géopolitique et géo-ecclesiologie.« V: *Costellazioni geo-ecclesiali da Costantino a Giustiniano: dalle chiese ,principali' alle chiese patriarcali. XLIII Incontro di studiosi dell'Antichità cristiana (Rome, 7–9 May 2015)*, 268–271. Rome: Institutum Patristicum Augustinianum, 2017.
- Pack, Edgar. »Susceptor.« V: *Brill's New Pauly*, Antiquity volumes, ur. Hubert Cancik in Helmuth Schneider, angleška izdaja Christine F. Salazar. <http://dx.doi.org/nukweb.nuk.uni-lj.si/10.1163/1574-9347_bnp_e1126290> (obiskano 10. 3. 2022).
- Pietri, Charles. *Roma Christiana: Recherches sur l'Eglise de Rome, son organisation, sa politique, son idéologie de Miltiade à Sixte III (311–440)*. Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 224. Rome: École française de Rome, 1976.
- Rapp, Claudia. »The Early Patriarchate (325–726).« V: *A Companion to the Patriarchate of Constantinople*, ur. Christian Gastgeber, Ekaterini Mitsiou, Johannes Preiser-Kapeller, Vratislav Zervan, 1–23. Leiden, Boston: Brill, 2021.
- Simonetti, Manlio. *La crisi ariana nel IV secolo*. Studia Ephemeridis Augustinianum 11. Roma: Institutum Patristicum Augustinianum, 1975.

Summary

George of Cappadocia – Macedonius' man in place of Alexandrian bishop?

Based on the information available about George, Bishop of Alexandria, it can be assumed with great certainty – although there is no unequivocal proof – that Macedonius, Bishop of Constantinople, played an important role in George's election as Bishop of Alexandria in 349. The possibility is not only supported by the fact that all the bishops known to have appointed George to the position were closely connected with Macedonius, and both men could have known each other personally even before George's ordination. The close connection between Alexandria and Constantinople in George's time is also indicated by the activities of the new Alexandrian bishop, which were in line with the efforts of Constantinople: the removal of Athanasius, the enforcement of the pro-Arian theological beliefs, and close cooperation with Constantinople. These activities contributed to strengthening the power of the Constantinopolitan episcopal see at the time when the boundaries of the most important episcopal sees in the empire were not yet firmly defined. It was precisely the point of contact that most connected the two prelates. Both bishops were executors of a policy that they did not formulate entirely themselves. It was pursued by a group of the most influential bishops at the imperial court at that time, the Eusebians. As a member of this group, Macedonius became bishop of Constantinople, and he influenced the election of the new bishop of Alexandria and directed his activities. When Eudoxius replaced Macedonius as the head of the Constantinopolitan Church in 360, George did not follow Macedonius, but the new Bishop of Constantinople. He thus acted in the interests of Constantinople until his horrific death. With this, the period when the Eusebian bishops of Constantinople were able to influence Alexandria – at least for a while – came to an end.

Geldnot im Kloster von Bethlehem: Hieronymus als Ökonom

*Heinrich Schlange-Schöninghen**

Auszug

Der Beitrag beschreibt die Entstehungsgeschichte der von Paula und Hieronymus 386 n. Chr. in Bethlehem gegründeten Klöster und deren innere Struktur. Im Zentrum steht die Frage nach der Finanzierung der Klöster. Hieronymus gibt verschiedene Hinweise auf Geldquellen, stellt aber die finanziellen Leistungen der reichen römischen Aristokratin Paula, die mit ihm in das Heilige Land gegangen war, in den Vordergrund. Dabei beschreibt er auch, dass Paula ihr Vermögen im Laufe der Jahre vollständig aufbrauchte, dann aber noch Darlehen für den Unterhalt der Klöster aufnahm und die Schulden an ihre Tochter Eustochium vererbte. Ist dieser Bericht glaubwürdig? Wer gibt Menschen, die ihr Vermögen bewusst auflösen und so verarmen, noch ein Darlehen? Die Lösung könnte in einer von Hieronymus vernachlässigten Unterscheidung zwischen Bargeld als sichtbarem Vermögen einerseits und immobilem Vermögen als (in Bethlehem) unsichtbarem Besitz andererseits bestehen.

Schlüsselwörter: Bethlehem, Hieronymus, Paula, Klöster (Finanzierung von Klöstern)

* Universität des Saarlandes

Als Hieronymus, damals etwa 35 Jahre alt, im Jahr 382 aus dem Osten des Imperiums zurück nach Italien kam, fand er in Rom schnell Kontakt zu Damasus, dem damaligen Papst, und eine freundliche Aufnahme in den Kreisen der römisch-christlichen Aristokratie.¹ Vor allem die frommen Frauen aus der Senatsaristokratie waren von dem jungen Mann beeindruckt, der das asketische Programm, das er verkündete, mit seiner eigenen Erfahrung begründen konnte, hatte er doch etliche Jahre als Einsiedler in der nicht weit von Antiochia gelegenen Wüste von Chalkis verbracht. Zudem besaß Hieronymus eine sehr gute klassische wie christliche Bildung, die er für die Verkündung und Deutung der christlichen Lehre einzusetzen verstand. Hieronymus fand die rechten Worte, um den reichen Christeninnen in Rom das Ideal ihres Glaubens mitsamt aller praktischen Konsequenzen deutlich zu machen: Durch Askese sollten die frommen Frauen ihren alten, aus ihrer sozialen Stellung entspringenden Adel übertreffen und sich durch einen neuen, christlichen Adel auszeichnen: ... *nobilis genere, sed multo nobilior sanctitate*.²

Paula, eine aus der Familie der Aemilier stammende Witwe, und ihre Töchter Blesilla und Eustochium wurden diesem Programm gerecht. Paula verfügte über ein großes Vermögen und hatte schon vor Hieronymus' Ankunft in Rom begonnen, ihre Einkünfte für die Armen und Kranken in Rom zu verwenden.³ Nicht viel später, gegen Ende des Jahrzehnts, finanzierte sie den Bau der Klöster in Bethlehem, in denen sie und Hieronymus den Rest ihres Lebens verbringen sollten. Nach ihrem Tod 404 n. Chr. erinnerte Hieronymus in seinem Nachruf daran, dass die Wohltätigkeit Paulas schon damals, als sie noch in Rom lebte, in ihrer eigenen Familie auf Widerspruch gestoßen war, ein Widerspruch, von dem sie sich aber nicht beeindrucken ließ: „Den Verwandten, die sie schalten, gab sie zur Antwort, sie hinterlasse ihnen eine große Erbschaft, die Barmherzigkeit Christi.“⁴

Die Verwandtschaft fürchtete um den Bestand des Vermögens, und tatsächlich sollte Paula am Ende ihres Lebens ihren eigenen Besitz restlos aufgebraucht haben. Zumindest stellt Hieronymus diesen Sachverhalt so dar. In der Zwischenzeit waren mit Paulas Geld die zwei Klosterbauten in Bethlehem entstanden, um deren Finanzierung bzw. um die mit ihrer Finanzierung

1 Zur Biographie des Hieronymus vgl. Rebenich, *Hieronymus und sein Kreis*; Fürst, *Hieronymus*; Schlange-Schöningen, *Hieronymus*.

2 Ep. 108.1.

3 Vgl. Ep. 108.5 und Fürst, *Hieronymus*, 225f.

4 Ep. 108.5 (... *et inter objurgantes propinquos, majorem se eis haereditatem, Christi misericordiam, dimittere loquebatur*); Übs. L. Schade.

verbundenen Probleme es im Folgenden gehen soll. Zuvor sollen kurz die Entstehungsgeschichte des Klosters von Bethlehem geschildert und die Vorbilder angesprochen werden, die Paula und Hieronymus bei ihrer Klostergründung im Sinn gehabt haben dürften.

Paula und Hieronymus hatten Rom 384 verlassen, waren in den Osten des Imperiums gereist, besuchten die heiligen Städte in Palästina – dabei auch ein erstes Mal Jerusalem und Bethlehem – und erreichten schließlich Ägypten. Nachdem Paulas Wunsch, in die große Mönchssiedlung aufgenommen zu werden, die im Verlauf des 4. Jahrhunderts in der Nitrischen Wüste entstanden war, vom Abt Isidor abgelehnt worden war, zog die Pilgergruppe zurück nach Bethlehem, wo man sich nun dauerhaft niederlassen wollte. Paula bezog zunächst in einer „kleinen Herberge“ (*angusto hospitio*) Quartier, wohl zusammen mit ihrer Tochter Eustochium und Hieronymus. Bis die Klosterbauten fertiggestellt waren, wohnte man drei Jahre lang (386–389 n. Chr.) in bescheidenen Verhältnissen. Mit Paulas Geld entstanden ein Mönchs- und ein Nonnenkloster sowie eine Herberge für zukünftige Pilger.⁵ Über die Baukosten und über die vorangegangenen Kosten für den Erwerb der Grundstücke, auf denen die Klöster und die Herberge errichtet werden sollten, macht Hieronymus keine Aussagen.

Aus Hieronymus' Angaben geht nur hervor, dass sich die neue Pilgerherberge an der Hauptstraße befand, die durch Bethlehem führte; ihre genaue Lage ist aber nicht bekannt. Das gilt auch für das Mönchskloster, das möglicherweise am Ortsrand errichtet wurde, während das Nonnenkloster, wie Hieronymus mitteilt, unmittelbar an die Geburtskirche grenzte, vielleicht also dort stand, wo sich heute das im 17. Jahrhundert errichtete armenische Kloster befindet. Eine exakte Rekonstruktion der spätantiken Topographie von Bethlehem ist kaum möglich, denn die Ortschaft hat zu Beginn des 6. Jahrhunderts größere Zerstörungen erlebt.⁶ Durch die Nähe zum vermeintlichen Geburtsort des Erlösers gewann das Zönonium, das unter Paulas Leitung stehen sollte, jedenfalls eine besondere sakrale Aura.

Wie groß die Anzahl der Nonnen und Mönche war, die gegen Ende des 4. Jahrhunderts in diesen ersten Klöstern von Bethlehem lebten, ist nicht überliefert. Man kann nur vermuten, dass Paula vielen ihrer Sklaven die Freiheit geschenkt haben könnte, wenn sie anschließend ins Kloster eintraten.⁷ Klar

5 Vgl. z.B. Kelly, *Jerome*, 129f. und zuletzt Schlange-Schöningen, *Hieronymus*, 201.

6 Vgl. Kelly, *Jerome*, 130; Keel und Küchler, *Orte und Landschaften der Bibel*, 628f.

7 Vgl. dazu *Ep.* 108.2: Paula machte ihre Sklaven zu Brüdern, ihre Sklavinnen zu Schwestern.

ist jedoch, dass es eine soziale Hierarchie gab, denn Hieronymus berichtet von den drei *turmae*, die Paula unterstanden: „Sie hatte eine Reihe von Jungfrauen aus verschiedenen Provinzen, adelige sowohl als auch bürgerliche und solche einfachen Standes, um sich versammelt. Sie bildete aus ihnen drei Abteilungen und verteilte sie auf ebenso viele Klöster mit der Maßnahme, dass sie bei der Arbeit und beim Essen getrennt seien, zu den Psalmengesängen und Predigten aber zusammenkamen.“⁸

Die Idee, Klöster zu bauen, muss für Paula und Hieronymus aus mehreren Gründen nahe gelegen haben: Paula hatte schon in Rom erlebt, wie asketisch orientierte Christinnen ein klösterliches Leben im eigenen Hause führten. Hieronymus zeichnet eindrucksvolle Bilder von diesen „Hausklöstern“ einer Lea oder Asella, später auch einer Marcella.⁹ Hieronymus seinerseits hatte seinen eremitischen Lebensentwurf aufgegeben, als er in der Wüste von Chalkis mit anderen Einsiedlern aus dogmatischen Gründen aneinandergeraten war. Mit dem Geld der frommen Paula ein Zönobium zu etablieren, das seiner eigenen theologischen Leitung unterstand, würde ihm Freiräume auch für die wissenschaftliche Arbeit eröffnen können. Und noch auf weitere Vorbilder waren er und Paula gestoßen: Auf seiner ersten Reise in den Osten hatte Hieronymus wahrscheinlich in der Mönchssiedlung des Theodosius bei Rhosos Station gemacht, die ganz im Osten Kleinasien an den Bergen des Taurus lag.¹⁰ Theodosius ist aus der „Mönchsgeschichte“ des Theodoret näher bekannt. Er war nicht nur ein berühmter Asket, der durch seine Leistungen zahlreiche Anhänger gewonnen hatte, sondern auch ein erfolgreicher Organisator der so entstandenen Gemeinschaft, die ihren Unterhalt mit der Produktion von Waren sicher stellte, die von der unwirtlichen Küste aus mit einem eigenen Boot verschifft wurden.¹¹ Als Paula und Hieronymus dann 385 gemeinsam nach Jerusalem kamen, dürften sie hier in dem Kloster untergekommen sein, das in der Mitte der siebziger Jahre von der reichen Römerin Melania auf dem Ölberg begründet worden war.

8 *Ep.* 108.20 (... *plures virgines ... tam nobiles, quam medii, et infimi generis, in tres turmas monasteriaque diuisit: ita dumtaxat, ut in opere et in cibo separatae, psalmodiis et orationibus jungerentur*); Übs. L. Schade. Vgl. Brown, *Die Keuschheit der Engel*, 374f. Zur Organisation der Klöster in Bethlehem vgl. Kelly, *Jerome*, 131–134; zum Klosterleben in Ägypten Chitty, *The Desert a City*, 20–45. Im Vorwort zu seiner Übersetzung der Pachomius-Regel vermerkt Hieronymus, die Rangfolge unter den Mönchen in den Pachomius-Klöstern sei durch die zeitliche Abfolge ihres Eintritts ins Kloster bestimmt worden; wer also als erster eingetreten sei, dürfe auch „als erster bei Tisch zugreifen“ (Pachomius, *Regula*, proem.; dt. Übs. bei Merkt, *Das frühe christliche Mönchtum*, 80).

9 Vgl. Rebenich, *Hieronymus und sein Kreis*, 154–168; Fürst, *Hieronymus*, 166, 209, 211; Schlange-Schöninghen, *Hieronymus*, 145–148, 153–155.

10 *Ep.* 2.

11 Theodoret, *Mönchsgeschichte*, Kap. 10.

In Ägypten hatten Paula und Hieronymus, wie bereits erwähnt, auch noch die großen Zellen-Ansammlungen der Anachoreten in der Nitrischen Wüste besucht, die ihre Gründung auf Antonius zurückführten. Außerdem hatten sie auch Kenntnis von den Zönobien, die Pachomius in der Thebais begründet hatte. Die Klosterregel des Pachomius ist dann später durch die Übersetzung des Hieronymus in der lateinischen Welt bekannt geworden.¹²

Pachomius' strenge Klosterregel, die auch körperliche Züchtigungen ungehorsamer Mönche vorsah, bildete das Muster für alle frühen Klostergründungen im Osten des Römischen Reiches. Melanias Klöster in Jerusalem dürften diesen Vorgaben, zumindest in den Grundzügen, ebenso gefolgt sein wie die Klöster, die Paula und Hieronymus alsbald in Bethlehem einrichten sollten. Doch weder die Klöster in Jerusalem oder Bethlehem noch die Mönchsansammlung in der Wüste von Chalkis erreichten die Größenordnung der anachoretischen Siedlungen oder der Zönobien in Ägypten. Palladius nennt für die Nitrische Wüste eine Zahl von fünftausend Männern, unter denen sich sechshundert echte Einsiedler befunden hätten.¹³ In der von Pachomius begründeten Ansiedlung Tabennä in der Thebais sollen sogar siebentausend Mönche gelebt haben, darunter allein dreizehnhundert Männer im größten der hier entstandenen Klöster.¹⁴

Pachomius hatte auch die ökonomischen Aspekte des Klosterlebens geregelt. So war die Kenntnis eines Handwerks eine notwendige Bedingung dafür, als Klosterinsasse akzeptiert zu werden. Einigen Mönchen kam seiner Regel zufolge die Aufgabe zu, die „Erzeugnisse der Handarbeit der Brüder zu verkaufen und für den Erlös das Notwendige einzukaufen“.¹⁵ Und in den Klöstern der Thebais gab es dann Schneider und Schmiede, Zimmerleute, Färber und Schuster, Gerber und Gärtner, Korbflechter und Kalligraphen; es wurde Landwirtschaft inklusive von Tierhaltung (wie Schweinezucht) betrieben.

So breit aufgestellt war die Ökonomie der Klöster in Bethlehem sicher nicht.¹⁶ Aber zumindest in den Grundzügen dürfte auch für Bethlehem gegolten haben, was für die spätantiken Klöster sonst generell üblich war. In ökonomischer

12 Vgl. z.B. Chitty, *The Desert a City*, 55; Kelly, *Jerome*, 280f.

13 Palladius, *Historia Lausiaca* 7.

14 Palladius, *Historia Lausiaca* 32.

15 Regel des Pachomius (Übs. A. Merkt).

16 Zum unzureichenden ökonomischen Konzept für eine dauerhafte Finanzierung der von Paula und Hieronymus in Bethlehem gegründeten Klöster vgl. Kelly, *Jerome*, 281; Klein, „Von Hesychie zu Ökonomie“, 49.

Hinsicht bedeutet dies, dass die Klöster regelmäßige Einnahmen erzielen mussten, um ihren eigenen Unterhalt sicherstellen zu können, d.h. die Versorgung mit Lebensmitteln und Kleidung sowie die Pflege ihrer Gebäude. Hinzu kamen in der Regel noch Ausgaben für die Beherbergung von Gästen und für die Armenpflege in ihrer Umgebung. Der finanzielle Druck erzwang tägliche Handarbeit zur Herstellung etwa von Textilien oder in der landwirtschaftlichen Produktion, aber auch die Arbeit in einem Skriptorium konnte durchaus ökonomischen Zielen dienen. Hilfreich konnten Zuwendungen von außen sein, Spenden von reichen Gönnern oder Erbschaften, Spenden auch der Pilger, die Unterkunft in der von Paula gebauten Herberge fanden,¹⁷ und sicher brachten auch etliche der Frauen und Männer, die in die Klöster eintraten, ihr Vermögen oder zumindest Teile ihres Vermögens, wenn sie ein solches besaßen, in den Haushalt des Monasteriums ein. Das dürfte wohl auch für die *nobiles feminae* zutreffen, die sich in Paulas Kloster begeben hatten.

Damit stellt sich die Frage, wie die Finanzierung der Klöster in Bethlehem erfolgt ist. Welche Informationen dazu lassen sich aus den Schriften des Hieronymus gewinnen?

Verhältnismäßig wenig ist über die handwerkliche Produktion im Kloster zu erfahren: In seinem Nachruf auf Paula erwähnt Hieronymus, dass die Nonnen in den Stunden, die nicht dem Gebet gewidmet waren, Arbeiten zu erledigen hatten; er spricht dabei von der Herstellung von Kleidung, aber es wird nicht deutlich, ob er dabei auch an einen Verkauf derselben dachte.¹⁸ An anderer Stelle ist einmal von Kutten die Rede, die in Bethlehem gewebt und genäht und dann dem Bischof von Jerusalem und seiner Begleitung als Geschenk überreicht worden waren; auch dies ist ein Hinweis auf eine gewerbliche Produktion (während von landwirtschaftlichen Erzeugnissen der bethlehemitischen Klöster bei Hieronymus nicht die Rede ist).

Die Buchproduktion und der Büchertausch sind bei Hieronymus nicht direkt mit Geldzahlungen oder der Einwerbung von Zuwendungen verbunden. Aber sie dienten der Netzbildung und damit vielleicht indirekt auch der Klosterfinanzierung. Die Buchproduktion und der Büchertausch sind Hieronymus persönlich besonders wichtig, auch für die Verbreitung seiner eigenen Arbeiten. Manchmal beklagt er die Kosten für die Schreiber, denen

17 Vgl. zu diesem Aspekt der Finanzierung spätantiker Klöster Klein, „Von Hesychie zu Ökonomie,“ 38, 41. Konkrete Angaben zu Einnahmen, die Paula und Hieronymus auf diese Weise erzielten, fehlen leider.

18 *Ep.* 108.20.

er diktiert.¹⁹ Mitunter wurden auch Schreiber, die der lateinischen Sprache mächtig waren, von befreundeten Aristokraten aus Rom finanziert und nach Palästina geschickt.²⁰

Spenden von reichen Gönnern hat Hieronymus immer wieder nachdrücklich erbeten und auch erhalten, und diese Option wurde immer wichtiger, je geringer die Mittel Paulas wurden. Auf die Briefe, die Hieronymus in dieser Angelegenheit schrieb, und auf die Probleme, die mit dem spätantiken Briefverkehr sowie den Reisen der Brief- und Geldboten verbunden waren, soll hier nicht näher eingegangen werden.²¹ Erinnert sei nur daran, dass etwa die Briefe, die Augustinus von Nordafrika aus an Hieronymus sendete, überhaupt nicht oder erst nach Jahren in Palästina ankamen.²² Es hat den Anschein, dass die Geldspenden, die aus dem Westen des Reiches nach Bethlehem gingen, nicht über das spätantike Bankwesen vermittelt, sondern von Boten als Bargeld überbracht wurden.

Hieronymus war bereit, das eigene, elterliche Vermögen für Bethlehem zu verwenden, vermutlich gab dieses aber nicht mehr viel her, als man in Bethlehem in finanzielle Nöte geriet (s.u.). Sein Vater hatte – das lässt sich einigermaßen sicher rekonstruieren – zur munizipalen Aristokratie von Stridon in Dalmatien gehört und über einen gewissen Besitz verfügt, den Hieronymus gegen Ende des Jahrhunderts gerne für Bethlehem genutzt hätte.²³

Paula ihrerseits stellte über die zwei Jahrzehnte, die sie in Bethlehem lebte, ihr großes Vermögen ganz in den Dienst der Klöster, bis es schließlich erschöpft war.²⁴ Sie machte auch Schulden und am Ende ihres Lebens überließ sie diese Schulden ihrer Tochter Eustochium, die ihr als Leiterin des Nonnenklosters

19 Vgl. Schlange-Schöningen, *Hieronymus*, 122.

20 Vgl. Rebenich, *Hieronymus und sein Kreis*, 197.

21 Vgl. zu den Spenden als finanzieller Grundlage von Klöstern Caner, „Towards a Miraculous Economy“, 333, 343, 345, 350. Eine staatliche Alimentierung der Bischöfe und Klöster, wie sie dann ab dem 5. Jhd. bezeugt ist (auch dazu Caner, „Towards a Miraculous Economy“, 343, 376), gab es in der Zeit des Hieronymus noch nicht.

22 Vgl. dazu Fürst, *Augustinus – Hieronymus. Epistulae mutuae / Briefwechsel*, 13–26.

23 Vgl. Schlange-Schöningen, *Hieronymus*, 36–38, 208f.

24 Paula hatte offensichtlich keine dauerhafte Übertragung von Vermögenswerten auf die Klöster in Bethlehem vorgenommen. Rechtlich gesehen hätte diese Option bestanden; dass Paula sie nicht nutzte, muss wohl als Beleg für ihr bewusst nicht-ökonomisches Denken und Handeln bewertet werden. Anders handelte die jüngere Melania; sie überschrieb der Kirche von Thagaste eine Villa (vgl. dazu Allard, „Une grande fortune romaine au Ve siècle“, 11). Zur Ausstattung der Klöster und Kirchen Jerusalems mit Grundbesitz vgl. Hunt, *Holy Land Pilgrimage*, 139f.

nachfolgte. Dieser Punkt stellt eine wirtschaftshistorisch interessante Frage dar: Paula habe, so behauptet Hieronymus, recht demonstrativ eine ruinöse „Ausgabenpolitik“ betrieben, um sich als echte Dienerin Christi zu erweisen, dann aber, als sie kein Geld mehr zur Verfügung hatte, Darlehen aufgenommen, um so die Ausgaben fortsetzen zu können. Wie kann das sein? Wer gibt einer Frau, deren Ziel darin besteht, ihr Vermögen zu verteilen und aufzulösen, noch Darlehen? In der breiten Hieronymus-Literatur von Collombet (1848), Zöckler (1865) Grützmacher (1901), Cavallera (1922) bis Kelly (1975), Rebenich (1992) und Fürst (2016) findet sich auf diese Frage keine Antwort.

In seinem Nachruf auf Paula fällt nur ein einziges Mal ein Schatten von Kritik auf seine reiche Gönnerin, und diese Kritik betrifft Paulas Haltung gegenüber dem eigenen Vermögen. Von Paulas Reichtum hing die Existenz der Klöster und der Pilgerherberge in Bethlehem ab, die ohne ihre Gelder gar nicht erst hätten gebaut werden können. Hieronymus lässt keinen Zweifel daran, dass auch der Klosterbetrieb ohne Paulas finanzielle Mittel nur mit Mühe aufrecht zu erhalten war. Nun hatte Paula schon in Rom viel Geld unter den Armen verteilt und auch in Bethlehem erwies sie sich in großem Stil als wohltätige Gönnerin. Zunächst finanzierte sie ihre Gaben sicher aus den Zinsen ihres Kapitals und den Erträgen ihres Besitzes, doch übertrafen die Ausgaben die Einnahmen. Als die Erträge ausblieben, weil auch die Grundlagen aufgebraucht waren, nahm Paula Anleihen auf, um ihre Wohltätigkeit fortsetzen zu können.²⁵ Hieronymus versuchte schon beizeiten, Paula mit passenden Bibelworten zum Maßhalten zu bewegen. Er verwies auf den Apostel Paulus, der im Spenden einen Weg gesehen hatte, einen Ausgleich zwischen Reich und Arm zu schaffen. Dabei sollte aber der Gebende nicht selbst in wirtschaftliche Not geraten (2 Kor. 8,13f.).

Doch Hieronymus hatte mit seinen Versuchen, Paula zu einer „vorsichtigeren Vermögensverwaltung“ (*cautioorem in re familiari esse*) zu veranlassen, keinen Erfolg. Als es später soweit war, dass Paula der „Verlust ihres Vermögens und die Zerstörung ihres väterlichen Erbes“ (*dispendia rei familiaris et eversio totius patrimonii*) mitgeteilt werden musste, nahm sie dies in christlicher Demut zur Kenntnis, indem sie Matthäus 16,26 zitierte: „Was nützt es dem Menschen, wenn er die ganze Welt gewinnt, aber Schaden leidet an seiner Seele?“²⁶ In ihrem Glaubenseifer war Paula „völlig eins geworden mit dem Erlöser“ und durch die Radikalität der völligen Aufgabe des eigenen Besitzes schließlich so verarmt, dass sie nach ihrem Tod ihre Tochter Eustochium, die ihr in der

25 Ep. 108.15 (s.u.).

26 Ep. 108.19 (Übs. L. Schade).

Leitung der Klöster nachfolgte, in großen Schulden (*in grande aere alieno*) zurückließ. Dieser Zustand wurde allerdings nicht erst mit dem Tod Paulas erreicht, er war nach Ausweis des Briefes, den Hieronymus 397 n. Chr. an Pammachius schrieb, bereits einige Jahre zuvor eingetreten:

„Wir haben in diesem Lande ein Kloster gebaut und in der Nähe ein Pilgerhaus errichtet, damit nicht etwa auch jetzt Joseph und Maria nach Bethlehem kommen, ohne gastliche Unterkunft zu finden. Nun werden wir von einer solchen Menge von Mönchen aus der ganzen Welt überlaufen, daß wir dies angefangene Werk nicht unvollendet lassen können. [...] Deshalb sahen wir uns veranlaßt, unseren Bruder Paulinianus in die Heimat zu senden, um die halb zerfallenen Landgüter, soweit sie von den Händen der Barbaren verschont geblieben sind, und das sonstige durch Brand heimgesuchte Besitztum unserer gemeinschaftlichen Eltern zu verkaufen, damit wir nicht das angefangene heilige Werk aufgeben müssen und so bösen und eifersüchtigen Menschen zum Gespötte werden.“²⁷

Paulinianus scheint mit seiner Mission keinen Erfolg gehabt zu haben; jedenfalls sagt Hieronymus später nichts mehr über die Reise seines Bruders in die alte Heimat Dalmatien. Vielmehr spricht er einige Jahre später im Nachruf auf Paula wieder von dem drohenden „Schiffbruch“ – *naufragium* – der Klöster.²⁸ Das Problem war also zwischenzeitlich nicht gelöst worden.

Wie groß war denn das Vermögen, über das Paula verfügen konnte? Hieronymus stellt ihre hocharistokratische Herkunft heraus, gehörten zu ihren Vorfahren doch Männer wie Lucius Aemilius Paullus, der 168 v. Chr. Makedonien unterworfen, oder Scipio Africanus Minor, der 146 v. Chr. Karthago besiegt und zerstört hatte.²⁹ Paula sei außerdem *potens quondam divitiis* gewesen, also „hervorragend durch ihre Reichtümer“. Leider bleiben die Angaben eher allgemein. Früher, um 386, bemerkt Hieronymus (in der Einleitung zu seinem Kommentar zum Titus-Brief) wenigstens einmal, dass Paula einen großen Teil der Stadt Nicopolis in Epirus besessen habe.³⁰ Und das wird sicher nur ein Teil ihres Besitzes gewesen sein.

27 Ep. 66.14 (Übs. L. Schade). Vgl. Hunt, *Holy Land Pilgrimage*, 174.

28 Ep. 108.27.

29 Ep. 108.3;33. Vgl. Schlange-Schöningen, *Hieronymus*, 12.

30 Zu Paulas Vermögen und zu Hinweisen auf ihren Landbesitz in Epirus vgl. Rebenich, *Hieronymus und sein Kreis*, 193f.; Fürst, *Hieronymus*, 225f. Zur reichsweiten Verteilung des Landbesitzes der spätantiken Senatsaristokratie vgl. Allard, „Une grande fortune romaine au Ve siècle“, 9. Ob Paulas Vermögen, soweit es sich in den Balkanprovinzen befand, durch die Plünderungszüge der Goten zerstört oder reduziert wurde, bleibt offen. Hieronymus, der entsprechende Einbußen des eigenen väterlichen Besitzes vermerkt, berichtet darüber nicht. Vgl. zur Bedrohung der senatorischen Güter durch die germanischen Plünderungszüge Hunt, *Holy Land Pilgrimage*, 138f.

Im Fall ihrer Standesgenossin Melania d.J., die 410 n. Chr. vor Alarich zu Augustinus nach Nordafrika floh, bietet die Vita, die Gerontius kurz nach ihrem Tod schrieb, konkretere Angaben: Sie soll allein in Italien sechzig Dörfer mit jeweils vierhundert Sklaven und weitere Güter in Spanien, Britannien und Nordafrika besessen haben; ihr Jahreseinkommen habe sich auf 1600 Pfund Gold belaufen.³¹ Wenn man bedenkt, dass Melanias Großmutter, Melania d.Ä., die ebenfalls sehr reich gewesen sein muss, die Klöster in Jerusalem gegründet hatte,³² dann scheinen die Parallelen zwischen ihr, Melania d.Ä., und Paula auch auf eine ähnliche wirtschaftliche Potenz zu verweisen. Allerdings wird Paula nicht so reich gewesen sein wie die jüngere Melania; diese scheint doch über ein ungewöhnlich großes Vermögen verfügt zu haben, das den Besitz ihrer Standesgenossen bei weitem übertraf.³³ Übrigens soll auch die jüngere Melania am Ende ihres Lebens kein Vermögen mehr besessen haben. Die letzten 50 Goldstücke, die ihr geblieben waren, soll sie kurz vor ihrem Tod an „einen Bischof“ (vermutlich an Juvenal von Jerusalem) verschenkt haben.³⁴

Lässt sich das skizzierte Problem lösen? Wenn Hieronymus' Aussage zutreffen sollte, dass Paulas Vermögen gegen Ende des 4. Jahrhunderts „zerstört“ war – er spricht von dem „Verlust ihres Vermögens und die Zerstörung ihres gesamten väterlichen Erbes“ (*ep.* 108.19: *dispendia rei familiaris et eversio totius patrimonii*) – dann erscheint es sonderbar, dass sie gleichwohl noch Darlehen aufnehmen konnte, was Hieronymus ja ausdrücklich sagt. Seine Formulierung im Nachruf – *ep.* 108.15 – lautet: *Et usuras tribuens, versuram quoque saepius faciebat, ut nulli stipem rogantium denegaret*. Hier verwendet Hieronymus zwei Fachbegriffe aus der antiken Finanzsprache: *usurae* bezeichnen die Zinsen, während *versura* das Leihen auf Zins, also ein Darlehen meint.³⁵ Zu übersetzen wäre das Zitat also etwa folgendermaßen: „Paula verteilte ihre Zinsen, und oftmals nahm sie auch ein Darlehen auf, damit sie keinem Bedürftigen seine Gabe vorenthalten musste.“

Es wurde schon erwähnt, dass Hieronymus berichtet, er habe Paula aufgefordert, bei der Vermögensverwaltung vorsichtiger zu sein (*ep.* 108.15): *ego cautior in re familiari esse cupiebam*. Paula jedoch habe deutlich gemacht, dass es ihr einziger Wunsch sei, „arm wie eine Bettlerin zu sterben, ihrer Tochter keinen

31 Gerontius, *Vita Melaniae* 15. Vgl. Allard, „Une grande fortune romaine au Ve siècle“; Mickwitz, *Geld und Wirtschaft*, 163; Demandt, *Die Spätantike*, 339.

32 Vgl. dazu Palladius, *Historia Lausiaca* 46.

33 Vgl. Allard, „Une grande fortune romaine au Ve siècle“.

34 Gerontius, *Vita Melaniae* 30. Vgl. Hunt, *Holy Land Pilgrimage*, 138.

35 Vgl. Andreau, *La banque et les affaires dans le monde romain*, 171–184. Zum römischen Kreditwesen vgl. ders., *L'économie du monde romain*, 149–157.

Pfennig zu hinterlassen und bei ihrem Begräbnis in ein fremdes Leichentuch gehüllt zu werden“ (*ep.* 108.15: ... *ut mendicans ipsa moreretur, ut unum nummum filiae non dimitteret, et in funere suo aliena sindone involveretur*).³⁶ Und Paulas Wunsch ging auch in Erfüllung. Zur finanziellen Situation in Bethlehem nach ihrem Tod erklärt Hieronymus noch folgendes (*ep.* 108.15): Paula „ließ ihre Tochter in großen Schulden zurück (*in grandi aere alieno*), an welchen diese heute noch trägt (*debens*) und die sie weniger aus eigenen Kräften, als im Glauben und durch die Barmherzigkeit Christi zurückzuzahlen hofft.“

Interpretiert man die Aussagen des Hieronymus in einer zeitlichen Abfolge, dann verwendete Paula zunächst die Erträge aus ihrem Besitz und nahm gleichzeitig, solange also noch Erträge zu erzielen waren, auch Darlehen auf. Als keine Erträge mehr zu verwerten, das Vermögen aufgebraucht und wohl auch keine Darlehen mehr zu erhalten waren, blieben ihr bzw. ihrer Tochter Eustochium nur noch die Schulden. Hieronymus zufolge scheint Paula diesen Weg in den finanziellen Ruin bewusst, zielstrebig und erfolgreich beschritten zu haben.

Hieronymus macht deutlich, dass die Schulden an Eustochium übergingen und nicht etwa an die Klöster in Bethlehem, die als kirchliche Institution Schulden übernommen hätten und dafür verantwortlich gewesen wären. Paula hatte als rechtlich selbständige Frau über ihr Vermögen verfügt und entsprechend auch die Darlehensverträge geschlossen. Eustochium folgte ihr offensichtlich als Erbin nach und haftete für die Schulden ihrer Mutter. Zu ergänzen ist an dieser Stelle allerdings, dass Paulas andere Kinder beizeiten mit einer Mitgift bzw. einem Erbteil ausgestattet worden waren; Paula hatte diese Verfügungen offensichtlich bereits vor ihrem Aufbruch in den Osten des Reiches getroffen, was sich wiederum nur aus beiläufigen Bemerkungen des Hieronymus schließen lässt. Er spricht zwar wiederholt von Paulas völligem Verzicht auf Besitz und von ihrer grenzenlosen Wohltätigkeit, aber er berichtet zugleich über Paulas früh verstorbene Tochter Paulina, die Ehefrau des Pammachius, dass sie ihren Mann als „Erben ihrer Gesinnung und ihres Vermögens“ (*propositi et rerum suarum heredes*) zurückgelassen habe.³⁷ Woher aber stammte Paulinas Mitgift, wenn nicht aus dem elterlichen Besitz?³⁸ Wenn Hieronymus dann in seinem Nachruf auf Paula schreibt, sie habe „alle ihre Familienangehörigen arm“

36 Damit ist Paula auch eine frühe Akteurin im Rahmen des neuen, spätantiken Konzepts von christlicher Wohltätigkeit, in dem sich ein verändertes Verständnis des eigenen Besitzes artikuliert. Vgl. dazu Caner, „Towards a Miraculous Economy,“ bes. 334, 355, 363.

37 *Ep.* 108.4.

38 Vgl. *Ep.* 108.6 zu Paulas Geschwistern. Es ist unwahrscheinlich, dass diese – Paula hatte einen Bruder und mehrere Schwestern – eingesprungen sind, um ihre Nichte auszustatten.

zurückgelassen,³⁹ widerspricht er sich selbst; er blendet hier die Weitergabe eines Teils des Vermögens an Paulas Kinder einfach aus.⁴⁰

Zum Schluss soll die Perspektive gewechselt werden: Wie sah der Sachverhalt aus der Sicht der Darlehensgeber aus? Hatten sie einen Fehler gemacht? Paula Kredite zu geben, solange sie noch Einnahmen erzielte, war wirtschaftlich gerechtfertigt, aber hatten die Darlehensgeber nicht den Moment verpasst, in dem Paulas Ausgaben die Einnahmen übertrafen und zur Auflösung der Vermögens führten, das eigentlich als Sicherheit für die Schulden hätte dienen müssen? Anders gesagt: Hatten sie die Gelegenheit verpasst, noch rechtzeitig genug die Darlehen zu kündigen und ihr Geld zurückzuverlangen? Hätten sie das getan, hätte Paula ihrer Tochter zumindest keine Schulden überlassen.

Es wird nicht überliefert, was aus diesen Schulden letztlich geworden ist. Wie wahrscheinlich ist es, dass sie jemals zurückgezahlt wurden? Geht man von der Annahme aus, dass sie später nicht zurückgezahlt wurden, dann könnte man auch vermuten, dass Paula ihre Geldgeber bewusst in die Irre geführt hätte. Denn dann hätte sie, wohl wissend, dass ihr Vermögen zusammenschmolz, den Kreditmarkt abgeschöpft, das aus Darlehen stammende Bargeld in den Klosterbetrieb und die Armenversorgung eingespeist und gar keine Rückzahlung der Darlehen geplant. Nicht nur für sich selbst, sondern auch für ihre Geldgeber hätte sie dann auf diese Weise das – von ihr selbst auch zitierte – Gebot des Apostels Paulus verwirklicht: „Euer Überfluss soll dem Mangel anderer abhelfen.“⁴¹ Wie gesagt hätte hier zugleich eine eklatante Fehleinschätzung von Seiten der Kreditgeber vorgelegen. Deshalb ist diese Deutung letztlich wohl nicht sehr plausibel.

Aber es gibt noch eine andere Möglichkeit, den Vorgang zu interpretieren. Der polnische Alt- und Wirtschaftshistoriker Stanislaw Mrozek hat in verschiedenen Arbeiten gezeigt, dass man für das Finanzwesen der Prinzipatszeit zwischen dem Bargeldumlauf und dem Kreditgeld unterscheiden muss: Letzteres war nur schwerlich in Bargeld umzuwandeln, und zu hohe Zinserträge und ein damit stark anwachsendes Kreditgeld erzwangen mehrfach radikale Schuldenschnitte.⁴²

39 *Ep.* 108.2. Vgl. auch *Ep.* 45.3.

40 Da es sich somit, anders als im Fall der jüngeren Melania, nicht um die Aufgabe des gesamten Vermögens gehandelt hat, werden die rechtlichen Einschränkungen nicht gegriffen haben, die gegen Melania in Anwendung gebracht wurden; vgl. dazu Allard, „Une grande fortune romaine au Ve siècle,“ 16–25.

41 *Ep.* 108.15.

42 Mrozek, *Faenus*, 22.

Mrozek hat auch darauf hingewiesen, dass man nach der Krise des Geldmarktes im 3. Jahrhundert von einer „Wiedergeburt des Kredits in der ersten Hälfte des IV. Jahrhunderts sprechen“ könne.⁴³ Nun unterscheidet Hieronymus nicht zwischen Bargeld und Kreditgeld. Hier liegen die Grenzen seiner ökonomischen Argumentation. Aber es lässt sich vermuten, dass Paula gar nicht in der Lage war, während der zwei Jahrzehnte ihrer außerordentlichen Wohltätigkeit alle ihre immobilien Güter in Bargeld zu verwandeln.⁴⁴ Aktuelle Zahlungsprobleme, wie sie später z.B. im Zusammenhang mit Alarichs Eroberung von Rom auftraten – die Klöster in Bethlehem mussten kurzfristig zahlreiche Flüchtlinge aufnehmen und versorgen –, gründeten dann vor allem in dem unzureichenden Umlauf von Bargeld und wären von einer grundsätzlichen Kreditwürdigkeit eines Schuldners wie Paula zu unterscheiden, deren Bonität eben weiterhin durch immobilien Besitz gewährleistet war.⁴⁵ Vor dem Hintergrund der Strukturen des spätantiken Finanzmarktes wäre die von Paula angestrebte Armut dann allerdings zu relativieren: sie wäre sichtbar, aber gleichwohl nur virtuell gewesen.

Bibliografie

Quellen

Gerontius, *Vita Melaniae*

Gorce, Denys, Hg. und Übs. *Gerontius: Vie de Saint Mélanie*. Sources chrétiennes 90. Paris 1962.

Hieronymus

Labourt, Jerome, Hg. und Übs. *Hieronymus: Lettres*, 8 Bd. Collection des Universités de France. Paris 1949–1963.

43 Mrozek, „Zum Kreditgeld in der frühen römischen Kaiserzeit,“ 322.

44 Vgl. auch dazu wieder den Fall der Melania, die viele Jahre brauchte, um ihren Besitz zu verkaufen: Allard, „Une grande fortune romaine au Ve siècle,“ 14f., 24; Mickwitz, *Geld und Wirtschaft*, 163. Zu berücksichtigen ist, dass ein Teil der Erträge, die mit Landbesitz erzielt werden konnten, in Naturalien eingenommen wurden; vgl. zu Pachtverträgen dieser Art wieder Mickwitz, *Geld und Wirtschaft*, 120–123.

45 Zum Goldstandard der Spätantike vgl. Jones, *The Later Roman Empire*, I, 444f.; zur begrenzten Menge der Goldmünzen, die in der Spätantike im Umlauf waren, vgl. z.B. Mickwitz, *Geld und Wirtschaft*, 177; Fellmeth, *Pecunia non olet*, 171; zur Rolle der Goldmünzen für das spätantike Kreditwesen Mickwitz, *Geld und Wirtschaft*, 130. So wie Melania d.J. (vgl. Allard, „Une grande fortune romaine au Ve siècle,“ 22) hätte auch Paula Teile ihres Besitzes gegen Schuldscheine (*cautiones*) verkaufen können, doch hätte sie ein solches Verfahren nicht in den Besitz von Bargeld gebracht. Dieses aber wurde für die Wohltätigkeit gebraucht (s. wieder Melania d.J. und zu ihr Hunt, *Holy Land Pilgrimage*, 139).

Fürst, Alfons, Hg. und Übs. *Augustinus – Hieronymus: Epistulae mutuae / Briefwechsel*, 2 Teilbd. Fontes Christiani 41. Turnhout 2002.

Schade, Ludwig, Übs. *Hieronymus: Des Heiligen Kirchenvaters Eusebius Hieronymus ausgewählte Briefe*, 2 Bd. Bibliothek der Kirchenväter, 2. Reihe, Bd. XVI und XVIII. München 1936–1937.

Pachomius, *Regula*

Pachomius: *Regula*. Auszüge in dt. Übs. in: Merkt (Hg.), 2008, 79–82.

Palladius, *Historia Lausiaca*

Bartelink, G.J.M., Hg. *Palladius: La storia Lausiaca*. Trad. di M. Barchiesi. Verona 1974.

Theodoret, *Mönchsgeschichte*

Canivet, Pierre, und Alice Leroy-Molinghen, Hg. und Übs. *Theodoret: Histoire des moines de Syrie*, 2 Bd. Sources chrétiennes 234; 257. Paris 1977; 1979.

Literatur

Allard, Paul. „Une grande fortune romaine au Ve siècle.“ *Revue des Questions historiques* 37 (1907): 5–30.

Andreau, Jean. *La vie financière dans le monde romain: les métiers de manieurs d'argent (IVe siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.)*. Rom: Ecole française de Rome, 1987 (2. Aufl. Rom 2015).

Andreau, Jean. *Patrimoines, échanges et prêts d'argents: L'économie romaine*. Rom: L'Erma di Bretschneider, 1997.

Andreau, Jean. *La banque et les affaires dans le monde roman (IVe siècle av. J.-C. – IIIe siècle ap. J.-C.)*. Paris: Le Seuil, 2001 (engl. 1999).

Andreau, Jean. *L'économie du monde romain*. Paris: Ellipses, 2010.

Bange, Matthias. *Kreditgeld in der römischen Antike. Ursprünge, Entstehung, Übertragung und Verbreitung*. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf, 2014.

Binns, John. *Ascetics and Ambassadors of Christ. The Monasteries of Palestine 314–631*. Oxford: Oxford University Press, 1994.

Bogaert, Raymond. „Changeurs et banquiers chez les Pères de l'Église.“ *Ancient Society* 4 (1973): 239–270.

Brown, Peter. *Die Keuschheit der Engel. Sexuelle Entsagung, Askese und Körperlichkeit im frühen Christentum*. München: Carl Hansel Verlag, 1994.

Caner, Daniel. „Towards a Miraculous Economy. Christian Gifts and Material ‚Blessings‘ in Late Antiquity.“ *Journal of Early Christian Studies* 14 (2006): 329–377.

Cavallera, Ferdinand. *Saint Jérôme, sa vie et son oeuvre*, 2 Bd. Louvain, Paris: „Spicilegium Sacrum Lovaniense“, H. Champion, 1922.

Chitty, Derwas James. *The Desert a City. An Introduction to the Study of Egyptian and Palestinian Monasticism under the Christian Empire*. Oxford: Blackwell, 1966.

Collombet, François Zénon. *Geschichte des Kirchenvaters Hieronymus. Sein Leben, seine Zeit, seine Schriften und seine Lehre*. Nach dem Französischen des F. Z. Collombet bearbeitet von F. Lauchert und A. Knoll. Rottweil am N. 1848.

- Demandt, Alexander. *Die Spätantike. Römische Geschichte von Diocletian bis Justinian 284–565 n. Chr.* 2. Aufl. München: Verlag C.H.Beck, 2007.
- Fellmeth, Ullrich. *Pecunia non olet. Die Wirtschaft der alten Welt.* Darmstadt: WBG, 2008.
- Fürst, Alfons. *Hieronymus. Askese und Wissenschaft in der Spätantike.* Freiburg: Herder, 2016.
- Grützmacher, Georg. *Hieronymus. Eine biographische Studie zur alten Kirchengeschichte*, Bd. 1: *Sein Leben und seine Schriften bis zum Jahre 385.* Leipzig 1901; Bd. 2: *Sein Leben und seine Schriften von 385 bis 400.* Berlin 1906; Bd. 3: *Sein Leben und seine Schriften von 400 bis 420.* Berlin 1908 (ND Aalen 1969).
- Hunt, Edward David. *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire, AD 312–460.* Oxford: Oxford University Press, 1982.
- Jones, Arnold Hugh Martin. *The Later Roman Empire 284–601.* Oxford: Basil Blackwell, 1964.
- Keel, Othmar, und Max Küchler. *Orte und Landschaften der Bibel. Bd. 2: Der Süden.* Zürich: Vandenhoeck & Ruprecht, 1982.
- Kelly, John. *Jerome. His Life, Writings, and Controversies.* London: Duckworth, 1975.
- Klein, Konstantin M. „Von Hesychie zu Ökonomie: Zur Finanzierung der Wüstenklöster Palästinas (5.–6. Jh.).“ *Millennium* 15 (2018): 37–67.
- Merkt, Andreas, Hg. *Das frühe christliche Mönchtum. Quellen und Dokumente von den Anfängen bis Benedikt.* Darmstadt: WBG, 2008.
- Mickwitz, Gunnar. *Geld und Wirtschaft im römischen Reich des vierten Jahrhunderts n. Chr.* Helsingfors: Akademische Buchhandlung, 1932 (ND 1965).
- Mrozek, Stanisław. „Zum Kreditgeld in der frühen römischen Kaiserzeit.“ *Historia* 34 (1985): 310–323.
- Mrozek, Stanisław. *Faenus. Studien zu Zinsproblemen zur Zeit des Prinzipats.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2001.
- Rebenich, Stefan. *Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen.* Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992.
- Schlange-Schöningen, H. *Hieronymus. Eine historische Biografie.* Darmstadt: WBG, 2018.
- Toneatto, Valentina. *Les Banquiers du Seigneur. Évêques et moines face à la richesse (IVe–début IXe siècle).* Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2012.
- Zöckler, Otto. *Hieronymus. Sein Leben und Wirken aus seinen Schriften dargestellt.* Gotha: Friedrich Andreas Perthes, 1865 (ND 2005).

Summary

Lack of money in the monastery of Bethlehem: Hieronymus as an economist

The article describes the history of the monasteries founded by Paula and Jerome in Bethlehem in 386 AD and their internal structure. The focus is on the question of how the monasteries were financed. Jerome gives various references to sources of money, but focuses on the financial achievements of Paula, the rich Roman aristocrat who had gone with him to the Holy Land. He also claims that Paula had completely used up her fortune over the years, but then still took out loans for the upkeep of the monasteries and bequeathed

the debts to her daughter Eustochium. Is this report credible? Who still gives loans to people who deliberately liquidate their assets and thus impoverish themselves? The solution could lie in a distinction, neglected by Jerome, between cash as visible wealth on the one hand, and immobile wealth as (in Bethlehem) invisible property on the other.

Vpogled v Hieronimova učna leta in njegova srečevanja z antičnimi poganskimi pisci

*Matej Hriberšek**

Izvleček

V prispevku so sumarno predstavljena nekatera dejstva, povezana z vplivom antičnih poganskih piscev na izobraževanje, jezik in delo svetega Hieronima. Glede njegovih začetkov in prvih srečevanj s klasičnimi pisci poganske antike, ki so vezani na šolanje v Rimu v šoli Elija Donata, enega od poznejših najodmevnejših imen na področju latinske slovnice, ostaja veliko odprtih vprašanj. Kljub nespornim dejstvom, da so poganski pisci v Hieronimovem delu pustili neizbrisen in dokazljiv pečat, ostaja še vedno odprto in neodgovorjeno vprašanje, ali so navedbe, aluzije in reminiscence, ki jih najdemo raztresene vseprek v njegovem opusu, rezultat zavestne uporabe antičnih poganskih piscev in njihovih del, ali pa so se ti s svojimi izdelki in s svojim jezikom prek izobraževanja, ki je še temeljilo na prebiranju njihovih del, skorajda nezavedno integrirali tudi v Hieronimov jezik.

Ključne besede: Hieronim, pozna antika, poganski pisci, rimska književnost, grška književnost

* Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za klasično filologijo

Uvod

Vprašanje vpliva antičnih poganskih piscev na Hieronimov opus je izjemno široka in raznotera tema. In v končni fazi pripelje do nekaterih povsem nepričakovanih spoznanj, ki so lahko ob siceršnji podobi Hieronima v naši zavesti precej presenetljiva. Nekoliko zavajajoč je prvi vtis, ki ga dobimo ob branju Hieronimovih del, močnejše zaznamovanih z vsebinami in navedbami iz poganske antike, češ da je Hieronim velik poznavalec antične književnosti in kulture. A to drži le deloma. Ta prispevek je kratek vpogled v Hieronimova srečevanja z antičnimi poganskimi pisci in s tem v obsežno in zahtevno tematiko vpliva antičnih klasikov na cerkvene pisce, še zlasti Hieronima, osnova zanj pa so tri pionirska dela za to tematiko: na osnovi doktorske disertacije pod enakim naslovom izdana razprava *Hieronymus quos noverit scriptores et ex quibus hauserit* Emila Lübecka (Aemilius Luebeck), ki je izšla v Leipzigu leta 1872, monografija *Latin Fathers and the Classics. A Study on the Apologists, Jerome, and other Christian Writers* švedskega filologa Haralda Hagendahla, objavljena v Göteborgu leta 1958, in monografija *Les lettres grecques en Occident de Macrobe à Cassiodore* Pierra Courcella, izdana v Parizu leta 1948 (2. izdaja), ter njen angleški prevod *Late Latin Writers and Their Greek Sources* (prevajalec Harry E. Wedeck), ki je izšel leta 1969 v Cambridgeu.

Izobraževanje doma

O Hieronimovem¹ izobraževanju v rodnem Stridonu ne vemo ničesar; o

1 Za splošno predstavitev Hieronimovega življenja in dela, pogosto dopolnjeno tudi s predstavitvijo njegovega odnosa do poganske antike, gl. Ackroyd, Evans, *The Cambridge History of The Bible*, Volume 1, 510–540; von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, 1415–1428; Altaner, *Précis de patrologie*, 332–342; Altaner, Stuiber, *Patrologie*, 394–404; Aquilina, *The Fathers of the Church*, 177–185; Bardenhewer, *Geschichte der altkirchlichen Literatur*, 605–656; di Berardino, Quasten, *Patrology*, Volume IV, 212–246; Berschin, *Griechisch-lateinisches Mittelalter*, 59–75; Colish, *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages*, II, 70–91; Colish, *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition, 400–1400*, 21–24; Cutts, *Saint Jerome*; Dekkers, Gaar, *Clavis patrum Latinorum*; Dihle, *Greek and Roman Literature of The Roman Empire, passim*; Drobner, *The Fathers of The Church*, 339–350; Fontaine, *La littérature latine chrétienne*, 77–89; Garrison, *The Graeco-Roman Context of Early Christian Literature*, 19–26, 29; Gribomont, »Girolamo.« *Patrologia*, Vol. III, 203–233; Gribomont, »Girolamo (ca. 347–419)«, st. 262–268; Gribomont, »Jerome (ca. 347–419)«, 398–401; Grützmacher, *Hieronymus*; Hagendahl, Waszink, »Hieronymus«, st. 117–139; Jay, »XIII. Jerome (ca. 347–419/420)«, 1094–1133; Kamesar, *Jerome, Greek Scholarship and the Hebrew Bible*; Nautin, »Études de chronologie hiéronymienne (393–397)«, McHugh, »Jerome (ca. 347–419/20)«, 606–608; Moerschini, *Storia del pensiero cristiano tardo-antico*, 711–720; Moerschini, *Storia della filosofia patristica*,

družini je znanega malo, verjetna pa je domneva, da je bila družina razmeroma premožna in ena od vplivnejših.² Ali je bila njegova vzgoja v otroštvu prepriščena do jiljam, varuškam in varuhom ali pa so zanj skrbeli starši,³ ni znano, čeprav sam navaja:

memini me puerum cursasse per cellulas servulorum, diem feriatum duxisse lusibus, et ad Orbilium saevientem de aviae sinu tractum esse captivum
 »[...] spominjam se, da sem kot deček tekal po sobah sužnjev, da sem praznične dni preživiljal ob igri in iz babičinega naročja pristal pri jeznem Orbiliju [...]«⁴

Ali je omenjeni Orbilij resnična oseba, Hieronimov učitelj, ki pri vzgoji po zgledu strogega učitelja pesnika Horacija ni skoparil z udarci, ni znano. Goto-vo je bil Hieronim v domačem okolju deležen tudi začetne izobrazbe: spoznavanja črk, učenja zlogov, besed in stavkov ter pisanja v družbi svojega vrstnika Bonoza (*Bonusus*)⁵ iz bogate in ugledne stridonske družine.⁶ In družini obeh sta bili dovolj premožni, da sta lahko svojima sinovoma omogočili tudi nadaljevanje izobraževanja v Rimu.⁷

350–383; Moreschini, Norelli, *Manuale du letteratura cristiana antica greca e latina*, 372–383; Moreschini, Norelli, *Handbuch der antiken christlichen Literatur*, 422–434; Rand, *Founders of the Middle Ages*, 102–134; Rebenich, *Hieronymus und sein Kreis*; Rebenich, *Jerome*; Schanz, *Geschichte der römischen Litteratur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*, 429–498; Sigüenza, *The Life of Saint Jerome*; Simonetti, Prinzivalli, *Letteratura cristiana antica*, 876–939; Taylor, *The Medieval Mind*, 3–109; Tixeront, *A Handbook of Patrology*, 253–259; Valenčič, *Sveti Hieronim – mož s Krasa*; Williams, *The Monk and the Book*; Young, Ayres, Louth, *The Cambridge History of Early Christian Literature*, 318–327.

- 2 O Hieronimovem rodnem Stridonu gl. Valenčič, »Sveti Hieronim – mož s Krasa«, 13–18, 59–154.
- 3 O vzgoji in izobraževanju v antičnem Rimu in njegovih posameznih stopnjah gl. Bloomer, *The School of Rome*; Bonner, *Education in Ancient Rome*; Christes, Klein, Lüth, *Handbuch der Erziehung und Bildung in der Antike*; Frasca, *Educazione e formazione a Roma*; Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, 339–471; Marrou, *A History of Education in Antiquity*, 309–438.
- 4 Hieronim, Sagadin, *Proti Rufinu* 1, 30. Prim. tudi Nugent, »Patristics and Pedagogy: Jerome and Augustine«, 3–7.
- 5 Grützmacher, *Hieronymus*, 111–113.
- 6 Hieronim, *Pisma* 3.4–5 (Rufinu).
- 7 O kronologiji Hieronimovih zgodnjih let gl. tudi Berger, Fontaine, Lebrecht Schmidt, *Die Literatur im Zeitalter des Theodosius (374 – 430 n. Chr.)*, *passim*, še zlasti 353–387, 450–475, 481–489, 509, 538, 540–542, 552–561, 583–592; Booth, »The Date of Jerome's Birth«, 346–353; Booth, »The Chronology of Jerome's Early Years«, 237–259; Cain, *The Letters of Jerome*; Cain, Lössl, *Jerome of Stridon*; Cavallera, *Saint Jérôme: sa vie et son œuvre I*, *passim*; Grützmacher, *Hieronymus*, 1, 1–298; Kelly, *Jerome*, 1–128; Largent, *Saint Jérôme*; Moricca, *San Girolamo*; Rebenich, *Jerome*, 1–40.

Rim

V Rimu se je njegovo izobraževanje nadaljevalo pri gramatiku.⁸ Leta 354 se je skupaj s svojima sovrstnikoma Bonozom iz Stridona in Rufinom iz Akvileje ter s sinovi iz številnih pomembnih rimskih družin začel šolati pri najuglednejšem rimskem gramatiku: Eliju Donatu. Osebnost tega Hieronimovega učitelja, sicer najbolj znanega rimskega slovničarja, je še vedno neznanka kljub njegovemu poznejšemu pomenu in odmevu njegovega dela v srednjem veku. Zanesljivih dejstev o njem je malo; dejstvo je, da je sredi 4. stoletja v Rimu deloval kot gramatik (slovničar) in pozneje kot retor; da Hieronim sam navaja, da je bil njegov učitelj⁹ in da mu je pripisal izrek: *Pereant qui ante nos nostra dixerunt*.¹⁰ Donata sicer poznamo kot avtorja nekaj strokovnih del s področja jezikoslovja in književnosti; je pisec nepopolnih komentarjev h komediografu Terenciju (ohranjen v predelavi, nastali na podlagi drugih komentarjev) in k Vergiliju, biografskega dela z naslovom *Vergilijev življenjepis* (*Vita Vergilii*) ter slovničnega priročnika z naslovom *Ars grammatica* ali *Ars Donati*. Prva knjiga te slovnice, imenovana tudi *Ars minor* (*Mala slovnica*), je nekakšen tečaj osnov latinščine, ki v obliki vprašanj in odgovorov obravnava osem besednih vrst (*de partibus orationis*) in je bila namenjena pouku mlajših; drugi del, ki obsega knjige 2–4 in je bil namenjen splošnemu bralstvu ter imenovan tudi *Ars maior* (*Velika slovnica*), pa prinaša izčrpno ponovitev *ars minor* z nekaterimi dodatnimi poglavji, ki jih danes uvrščamo na področje glasoslovja, metrike, skladnje in stilistike, dopolnjujejo pa jo tudi citati iz klasičnih avtorjev, še zlasti iz Vergilija.¹¹

Namen Donatove slovnice je bil tistim, ki se ukvarjajo z latinskim jezikom, dati pregleden učbenik, s pomočjo katerega se bodo naučili aktivno uporabljati

8 Gl. Bonner, *Education in Ancient Rome*, 47–64; Christes, Klein, Lüth, *Handbuch der Erziehung und Bildung in der Antike*, 95–96, 104–106.

9 Hieronim, Sagadin, *Proti Rufinu* 1.16: »in komentarje k Terenciju, ki jih je sestavil moj učitelj Donat, podobno tudi k Vergiliju«.

10 Hieronim, *Komentar k Pridigarju* 1.9.

11 O Donatu gl. von Albrecht, *Geschichte der römischen Literatur*, 1261–1262; Beck, *Zur Zuverlässigkeit der bedeutendsten lateinischen Grammatik*; Brugnoli, »Donato e Girolamo«; Brugnoli, »Donato, Elio«; Cabrera, *Donatus et eius commentatores*; Chase, *The ars minor of Donatus*; Gatti, »Donatus 3. Aelius Donatus«; Jeudy, »Donatus, Aelius«; Kaster, *Guardians of Language*, 139–168 *passim*, 275–278; Lammert, *De Hieronymo Donati discipulo*; Petrilli, »Donatus Aelius, 4th century C. E.«; Schmidt, »Aelius Donatus«; Schmitt, »Die Ianua (Donatus)«; Schönberger, *Die Ars minor des Aelius Donatus*; Schönberger, *Die Ars maior des Aelius Donatus*; Berger, Fontaine, Lebrecht Schmidt, *Die Literatur im Zeitalter des Theodosius (374 – 430 n. Chr.)*, 27, 55, 60, 152–157, 159–166, 169–200, 202, 207, 220, 231, 258, 345, 465, 487, 527, 529, 582.

latinski jezik. Delo ni obsežno, ne ukvarja se z zgodovino jezika, ne sklicuje se na starejše avtoritete, namenoma teži h kratkosti in se omejuje na najnujnejše. Je tipičen primer šolskega priročnika, ki ponuja sintezo obstoječega vedenja o osnovah latinskega jezika. Že v antiki so ga imenovali *Dvojna slovnica* (*Ars duplex*). Poznejši antični slovničarji so Donatovo slovnico opisovali z zelo pohvalnimi besedami, veliko so jo uporabljali in povzemali (npr. Priscijan, Kasiodor, Izidor Seviljski); od 5. stoletja naprej so se pogosto omejili zgolj na to, da niso pisali svojih slovníc, ampak komentarje k Donatu. V srednjem veku so pri pouku uporabljali *Ars minor*, od *Ars maior* pa 3. del (poglavja od 16 naprej), zato je znaten del *Ars maior* utonil v pozabo; kadar pisci navajajo Donata, imajo v mislih *Ars minor*. Slovnica je bila zelo priljubljena že v svojem času pa tudi pozneje v srednjem veku; dokaz za to je tudi ogromno ohranjenih rokopisov (skorajda ni srednjeveške knjižnice brez Donata), med katerimi pa je veliko tekstovnih razlik, ker so različni pisci dodajali komentarje, pravila, primere ipd. Pozneje je bila slovnica združena v eno knjigo pod enakim naslovom (tj. *Ars*); skozi ves srednji in nato velik del novega veka je bila v Zahodni Evropi eden glavnih učnih pripomočkov za učenje latinskega jezika, Donat pa je skupaj s Priscijanom postal eden od dveh slovničnih klasikov in sinonim za latinsko slovnico.¹² Vpliv Donata in njegove šole je viden tudi v tem, da se je Hieronim pozneje pogosto ukvarjal s slovničnimi vprašanji in vprašanji slovnične pravilnosti, npr. z rabo različnih besednih prijemov, kot so pleonazmi¹³ ali antifraze,¹⁴ pa seveda z zahtevnimi prevajalskimi vprašanji, ki so bila povezana z njegovim prevodnim opusom.

A bolj kot slovnica ga je pritegnila književnost. Nedvomno je pouk pri Donatu vključeval intenzivno branje in razlago del številnih antičnih rimskih piscev, tako pesnikov kot proznih piscev.¹⁵ V njegovem spisu *Proti Rufinu* najdemo segment nabora piscev, ki so bili zanesljivo del redne lektire v Donatovi šoli:

12 Gl. Holtz, *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical*; Holtz, »Aelius Donatus (um die Mitte des 4. Jahrhunderts n. Chr.)«.

13 Hieronim, *Komentar k Danijelu 11: filiam autem feminarum per πλεονασμόν vocat, ut est illud poeticum: sic ore locuta est pro sic locuta est.*

14 Hieronim, *Proti Vigilanciju 1: Exortus est subito Vigilantius, seu verius Dormitantius.*

15 Za natančnejši oris vpliva latinskih piscev na Hieronima gl. Antin, »Jérôme antique et chrétien«, 35–46; Ellspermann, *The Attitude of the Early Christian Latin Writers toward Pagan Literature and Learning*; Grützmacher, *Hieronymus*, 1, 113–134; Hagendahl, »Jerome and the Latin Classics«, 216–227; Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 91–330; Luebeck, *Hieronymus quos noverit scriptores et ex quibus hauserit, passim*; Pease, »The Attitude of Jerome towards Pagan Literature«, 150–167; Rädle, »Transfer in der lateinischen Literatur von der Spätantike bis zum 11. Jahrhundert«, 211–233; Ronnenberg, *Mythos bei Hieronymus*, 59–64.

»Beri Ciceronove knjige Hereniju, njegove *Retorike*. Toda ker pravi, da je ti dve deli dal iz rok nedodelani in v grobi obliki, raje razvij tri zvitke njegovega dela *O govorniku*, v katerem skozi njuno razpravo predstavi najspretnjša govornika tistega časa: Krasa in Antonija. Ali pa beri *Govornika*, ki ga je že v starosti napisal Brutu. [...] Mislim, da si kot deček bral Asperjeve komentarje k Vergiliju in Salustiju ali Vulkatijeve k Ciceronovim govorom, Viktorinove k njegovim dialogom in komentarje k Terenciju, ki jih je sestavil moj učitelj Donat, podobno tudi k Vergiliju, in druge komentarje različnih avtorjev, recimo k Plavtu, Horaciju, Perziju in Lukanu.«¹⁶

Brali so torej Plavta,¹⁷ Terencija,¹⁸ Horacija, Vergilija,¹⁹ Perzija²⁰ in Lukana,²¹ med proznimi pisci našteje Kvintilijana,²² Cicerona,²³ Frontona²⁴ in Plinija Mlajšega²⁵ oziroma izrecno pravi, da se je učil »Kvintilijanove umske ostrine, Ciceronovih govorniških veletokov, Frontonove resnobe in Plinijeve lahkotnosti«. ²⁶ Tretja skupina piscev, ki jih izrecno omenja in jih tudi mestoma navaja v svojih delih, pa so antični komentatorji, in sicer: komentator Vergilija in Salustija Emilij Asper,²⁷ komentator Ciceronovih govorov Volkacij (Vulkacij) Sedigit,²⁸ komentator Ciceronovih dialogov Gaj Marij Viktorin²⁹ ter Hieronimov učitelj Donat kot komentator Terencija in Vergilija.³⁰ Raziskave nakazujejo, da starejših rimskih pesnikov, kot sta Enij in Najvij, ni poznal ali

16 Hieronim, Sagadin, *Proti Rufinu* 1, 16.

17 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 93, 144, 158, 171, 181, 201, 217, 246, zlasti 269–270.

18 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, *passim*, zlasti 270–274. Gl. tudi Cain, »Two Allusions to Terence, 'Eunuchus' 579 in Jerome«, 407–412.

19 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, *passim*, zlasti 240–245, 276–281, 304–307. Gl. tudi Cadwallader, »The Influence of Vergil on St. Jerome and on St. Augustine«, 170–175.

20 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 102, 110, 113, 143, 145, 156, 180, 190, 195, 214, 230, 247, 250, 255, zlasti 284.

21 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 186, 190, 230, 244, 252, 284, 325, 389.

22 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, *passim*, zlasti 197–201, 294–296. Gl. tudi Adkin, »The Ninth Book of Quintilian's 'Institutio oratoria' and Jerome«, 13–25.

23 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, *passim*, zlasti 174–177, 284–292, 347–377. Gl. tudi Adkin, »Cicero's 'Orator' and Jerome«, 25–39; Fiske, »Hieronymus Ciceronianus«, 119–138; Gilliam, »The Pro Caelio in St. Jerome's Letters«, 103–107.

24 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 10, 254, 294.

25 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 184, 186–187, 245, 324–325.

26 Hieronim, *Pisma* 125.12 (Menihu Rustiku).

27 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 175, 275.

28 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 175.

29 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 175, 209, 222, 228, 237.

30 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 175, 270, 311.

pa jih je poznal le posredno prek Cicerona; poznal je (čeprav nekoliko slabše) Ovidija,³¹ pa tudi Lucilija,³² Lukrecija,³³ Salustija (ni mogoče potrditi, ali v originalu ali prek komentatorjev),³⁴ domnevno Katula,³⁵ dalje Juvenala,³⁶ Apuleja³⁷ in druge. Že zgodaj se je v šoli seznanil z moralnimi sentencami rimskega pisca Publilija Sira,³⁸ ki so jih brali zaradi njihove poučne in vzgojne vrednosti. Tudi z deli filozofa Seneke Mlajšega³⁹ ter z znanstvenim opusom rimskega polihistorja Varona⁴⁰ se je srečal šele pozneje. Povsem odklonilen odnos pa je Hieronim pokazal do t. i. homerskih in vergilijanskih centonov (*Homerocentones*, *Vergiliocentones*), pesmi, ki so bile nekakšne »skrpanke« iz verzov, vzetih iz Homerja ali Vergilija ter razporejenih v novem zaporedju in s krščansko tematiko; tovrstne pesnitve so se mu zdele otročje in burkaške.⁴¹

Najpomembnejši literarni vzori, po katerih se je skušal zgledovati in jih tudi posnemati, pa so bili Ciceron,⁴² Vergilij⁴³ in Horacij,⁴⁴ še zlasti prva dva. Na osnovi teh je oblikoval tudi svoj slog in svoj jezik, s čimer je nesporno skušal posnemati Cicerona; čeprav se je jezikovna norma latinščine v nekaj stoletjih precej spremenila, je Ciceron še vedno ostal vzor, ki so ga posnemali in si prizadevali doseči ga. Ena od Hieronimovih slogovnih posebnosti se kaže prav v

31 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, *passim*, zlasti 390–392. Gl. tudi Tkacz, »Ovid, Jerome and the Vulgate«, 378–382.

32 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 102, 274. Gl. tudi Herbert-Brown, »Jerome's Dates for Gaius Lucilius, Satyrarum Scriptor«, 535–543.

33 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 274–276. Gl. tudi Opelt, »Lukrez bei Hieronymus«, 76–81.

34 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, *passim*, zlasti 292–294. Gl. tudi Adkin, »The Prologue of Sallust's 'Bellum Catilinae' and Jerome«, 240–241.

35 Gl. Adkin, »Catullus in Jerome?«, 408–424.

36 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 156, 181, 284, 395. Gl. tudi Adkin, »Juvenal and Jerome«, 69–72.

37 Gl. Adkin, »Some Alleged Echoes of Apuleius in Jerome«, 66–75; Weingarten, »Jerome and the Golden Ass«, 383–389.

38 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 156, 187, 269.

39 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, *passim*, zlasti 150–152, 297.

40 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 114, 120–121, 130, 217, 323. Prim. tudi Hendrickson, »The Provenance of Jerome's Catalogue of Varro's Works«, 334–343.

41 Hieronim, *Pisma* 53.7 (Pavlinu iz Nole): *Quasi non legerimus, Homerocentonas, et Virgiliocentonas [...] Puerilia sunt haec, et circulatorum ludo similia [...]* »Mar nismo brali homerocentonov in vergiliocentonov [...] Otročje je in podobno burkam potujočih komedijantov [...]

42 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, *passim*, zlasti 174–177, 284–292, 347–377.

43 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, *passim*, zlasti 240–245, 176–281, 304–307.

44 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, *passim*, zlasti 281–283.

njegovih pismih, v katerih tako kot Ciceron v svojih pismih v latinsko besedilo pogosto vpleta grške izraze, besedne zveze ali cele stavke.⁴⁵ Pri Hieronimu moramo upoštevati tudi različne druge impulze, ki so vplivali na njegov slog in jezik: vpliv krščanskih piscev, grščine, hebrejščine, strokovne terminologije itd. Eduard Norden je v svojem monumentalnem delu o antični umetni prozi Hieronima označil »za najbolj učenega krščanskega latinskega pisca, ki mu je uspelo s poganskimi pisci antike vzpostaviti tako intimen odnos kot nikomur drugemu«; mu pa poočita, da je tako kot njegovi sodobniki pogosto bombastičen in okrašen in da vsebinsko piše kot kakšen retor, da je tako pri hvali kot pri graji nezmeren, kakor mu pač ustreza, da je v utemeljevanju sofističen in da se v svojem slogu ni otesel patetičnosti.⁴⁶ Pa vendar: Hieronimov jezikovni slog je razmeroma lahek in neobremenjen, besednjak je bogat in rad posega po že pozabljenih, starejših in pesniških izrazih. Zato skupaj z Laktancijem velja med krščanskimi pisci za najboljšega latinskega stilista.⁴⁷

Po končani gramatikalni šoli se je Hieronim skladno z učnim načrtom svojega časa začel posvečati retoriki,⁴⁸ kdo je bil njegov učitelj retorike, ni znano, dejstvo pa je, da je bila retorika v Hieronimovem času posebna. To ni bila več politično angažirana retorika, ki bi v političnem življenju Rima imela pomembno vlogo, ampak je bila tipična šolska retorika, ki so se jo učili v obliki kontroverzij in svazorij, izumetničenih govorniških vaj s področja sodnega ter svetovalnega govorništva, ki so temeljile na izmišljenih primerih iz sodne prakse, politike in vsakdanjega življenja.⁴⁹ Čeprav so te govorniške vaje na neki način sicer oblikovale Hieronimov govorniški slog in osebni nastop posameznikov, pa so bili

45 Prim. tudi Berschin, *Griechisch-lateinisches Mittelalter*, 65.

46 Norden, *Die antike Kunstprosa*, II, 650–651.

47 O Hieronimovem jeziku gl. Denecker, »Language Attitudes and Social Connotations in Jerome and Sidonius Apollinaris«, 393–421; Del Ton, »De latino scribendi genere sancti Hieronymi«, 167–174; Goelzer, *Étude lexicographique et grammaticale de la latinité de Saint Jérôme*; Harendza, *De oratorio genere dicendi, quo Hieronymus in epistulis usus sit*; Hritzu, »St. Jerome, the Christian Cicero«, 230–231; Kitchin, »The Literary Influence of St. Jerome«, 165–172; Lammert, *De Hieronymo Donati discipulo*; Paucker, *De latinitate b. Hieronymi*; Paucker, »De particularum quarundam in latinitate Hieronymi usu observationes«, 556–566; Rebenich, »Jerome: The 'Vir Trilinguis' and the 'Hebraica Veritas'«, 50–77; Sajovic, »Preliminary Remarks on the Latin of Jerome«, 93–112; Wiesen, *St. Jerome as a Satirist: A Study in Christian Latin Thought and Letters*.

48 Gl. Grützmacher, *Hieronymus*, 118–125; Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, 412–421; Marrou, *A History of Education in Antiquity*, 381–490.

49 Clarke, Berry, *Rhetoric at Rome: A Historical Survey*, 100–157; Dominik, Hall, *A Companion to Roman Rhetoric, passim*; Kennedy, *The Art of Rhetoric in the Roman World: 300 BC–AD 300*, 553–642.

njihovi rezultati večinoma negativni: zaznamovala jih je pretirana patetičnost, retorično preobilje, manipulacija, laži in spodbujanje žolčnosti zaradi osnovnega namena: na vsak način in z uporabo slehernih sredstev doseči zmago. Tudi pri Hieronimu so te vaje pustile sledi, ki se jih je pozneje zaman skušal otresti.⁵⁰

Grški pisci in Hieronim

Hieronimov odnos do grške antike, do grške književnosti in grških piscev je precej drugačen kot njegov odnos do rimskih piscev.⁵¹ Z osnovami grščine se je najbrž sicer seznanil že v šoli v Rimu v sklopu svoje retorične izobrazbe,⁵² poglobljeno znanje pa si je pridobil šele po letu 373 v Antiohiji,⁵³ ko je živel na območju, kjer je bila grščina pogovorni jezik; kot navaja Rufin, menda prej ni znal grško, tako kot tudi Rufin ne.⁵⁴ Čeprav je bil za jezike nadarjen in je v Antiohiji prebiral grške filozofske spise in komentarje nekaterih filozofov in komentatorjev, na primer Porfirija⁵⁵ in Aleksandra iz Afrodiziade,⁵⁶ pa je trajalo zelo dolgo, da je grščino govoril tekoče. Njegovo ukvarjanje z grščino je povezano z obdobji njegovega bivanja v nekaterih grških kulturnih središčih na Vzhodu. Po vrnitvi v Jeruzalem leta 389 je grščino obvladal tako dobro, da je v njej lahko pridigal;⁵⁷ postala je tudi orodje njegovega izražanja in zaznamovala njegov jezikovni izraz. Pogosto si je iz grščine izposojal besede, za katere v latinščini ni našel ustreznega ekvivalenta, največkrat prislove in prislovne izraze, s katerimi je označeval pomenske odtenke odlomkov v Svetem pismu, ter nekatere samostalnike za določene retorične figure. Grške besede je dostikrat vključeval v svoje homilije, zlasti pa v svoja pisma, včasih celo cele stavke, še

50 Gl. Komentar k pismu Galačanom 1.2.2: *aliquoties cum adolescentulus Romae controversias declamare et ad vera certamina fictis me litibus exercerem, currebam ad tribunalia iudicum et disertissimus oratorum tanta inter se videbam acerbitate contendere, ut omissis saepe negotiis in proprias contumelias certerentur et ioculari se invicem dente morderent.*

51 Gl. zlasti Courcelle, *Late Latin Writers and Their Greek Sources*, 48–130; Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, *passim*; Luebeck, *Hieronymus quos noverit scriptores et ex quibus hauserit*, *passim*; McDermott, »Saint Jerome and Pagan Greek Literature«, 372–382.

52 Prim. Hieronim, *Pisma* 49.13 (Pamahiju).

53 Prim. tudi Grützmacher, *Hieronymus*, 1, 125.

54 Gl. Rufin, *Zagovor proti Hieronimu* 2.9: *Antequam converteretur, mecum pariter et litteras Graecas et linguam penitus ignorabat.*

55 Hieronim, *Pisma* 50.1. (Domnionu). Prim. Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 147–150, 178–179, 224–226.

56 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 159, 179.

57 Prim. *Homilija k psalmu* 143 1.

posebej, kadar je pisal izobražencem (na primer Pamahiju); pri tem se je zgle- doval po vzorniku Ciceronu, ki je grščino zlasti pogosto uporabljal v *Pismih Atiku*. Hieronim je grščino uporabljal tudi za definiranje filozofskih pojmov, ki jih po njegovem mnenju latinščina ni mogla dovolj jasno opredeliti.⁵⁸ Z zna- njem treh jezikov (latinskega, grškega in hebrejskega) je lahko suvereno zapi- sal, da vidi smisel svojega delovanja v tem, da se ukvarja s Svetim pismom in da latinsko govorečim sorojakom posreduje hebrejsko in grško erudicijo.⁵⁹ V po- vezavi z grščino pa je Hieronim oblikoval tudi svoj prevajalski nazor;⁶⁰ izrecno pove in odkrito prizna, da pri interpretiranju grških del ne prevaja dobesedno (*non verbum de verbo*), ampak po smislu (*sensum exprimere de sensu*), razen se- veda Svetega pisma, kjer pa je – kot omeni – »celo besedni red skrivnost«. ⁶¹ Za tak prevajalski pristop se je odločil zato, ker – kot navaja v uvodu k prevodu Evzebijeve *Kronike* – ima vsak jezik svoje posebnosti in prevajati dobesedno bi bilo jalovo početje, kakor če bi hoteli iz grščine v latinščino prevesti Homerja besedo za besedo.⁶² Skratka: Hieronim je nasprotnik dobesednega prevajanja.

Vendar analiza citatov iz grških piscev pokaže, da Hieronimovo poznavanje grščine, grške književnosti in kulture še zdaleč ni bilo tako dobro kot pozna- vanje rimske. Grščine nikoli ni znal res dobro pa tudi grško kulturo je, z izjemo cerkvenih piscev, poznal razmeroma slabo, čeprav je to skušal prikriti.⁶³ Del grških proznih piscev večinoma ni bral v izvirniku, ampak v prevodih; tako je na primer Platonov dialog *Protagora*, Ksenofontov spis *Hišno gospodarstvo* ter Demostenov govor *O vengu* in Ajshinov *Proti Ktezifontu* poznal samo v Ciceronovem prevodu.⁶⁴ Grške pesnike sicer omenja pogosto, a jih le redko navaja, pa še to ne izvirnika, ampak posredno. Tako na primer velikokrat, zla- sti v pismih, navaja Homerja, vendar le poznejše latinske prevode, citate ali

58 Prim. Courcelle, *Late Latin Writers and Their Greek Sources*, 51–53.

59 Gl. uvod *K Jeremiji* 3: [...] *Scripturarum sanctorum explanationi insistere et hominibus linguae meae Hebraeorum Graecorumque eruditionem tradere*.

60 Movrin, *Fidus interpres*. *Zvest prevajalec*, 63–72.

61 Hieronim, *Pisma* 57.5 (Pamahiju): *Ego enim non solum fateor, sed libera voce profiteor, me in interpretatione Graecorum, absque Scripturis sanctis, ubi et verborum ordo mysterium est, non verbum de verbo, sed sensum exprimere de sensu*.

62 Hieronim, *Pisma* 57.5: *Quod si cui non videtur linguae gratiam in interpretatione mutari, Homerum ad verbum exprimat in Latinum. Plus aliquid dicam: eundem sua in lingua prosae verbis interpretetur: videbis ordinem ridiculum, et Poetam eloquentissimum vix loquentem*.

63 Courcelle, *Late Latin Writers and Their Greek Sources*, 58.

64 Prim. Hieronim, *Pisma* 57.5 (Pamahiju); 106.3 (Suniju in Fretelu); 121.6 (Algaziji); *Proti Rufinu* 2, 26; *Predgovor k Pentatevu* (*Mojzesovim knjigam*).

priredbe;⁶⁵ navaja epika Hezioda, a ne njegovega imena,⁶⁶ citat pa si izposodi iz Klementa Aleksandrijskega; pozna pomembne grške zbarske, dramske in lirске pesnike, na primer Simonida, Pindarja,⁶⁷ Alkaja,⁶⁸ Stezihora⁶⁹ in Sofokla,⁷⁰ vendar očitno le po njihovem slovesu. Hieronim pozna in omenja nekatere najpomembnejše grške govornike, kot so Lizija, Hiperejd, Perikles, Demosten, Ajshin in Izokrat;⁷¹ med naštetimi je še največ vedel o Demostenu, vendar pa je očitno, da ni poznal njihovih govorov in da jih nikoli ni bral v izvirniku, ampak le v latinskem prevodu, o govornikih samih pa navaja podatke, ki jih najdemo pri rimskih piscih.

Hieronimov odnos do antičnih filozofov je dvojen, odvisen tudi od tega, komu namenja delo, v katerem filozofe omenja. Včasih izraža prezir do njih; tako sta na primer Aristotel in Platon vir vseh herezij; filozofi, ki so svojo pokončnost in zvestobo svojim filozofskim načelom plačali s smrtjo, na primer Zenon, Kleombrot in Katon, so zanj »neumni mučenci«;⁷² nauki Platona, Aristotela, Zenona in Epikura so po njegovem umazani. Po drugi strani se rad pohvali s tem, da je prebral dela številnih izmed njih, če ne kar vsa, vendar pa je več kot očitno, da v teh izjavah retorično patetično pretirava.⁷³ Sam navaja, da je v mladosti bral izbrane spise številnih grških filozofov, ki jih tudi poimen-sko navaja: to so Anaksagora, Krantor, Platon, Diogen, Kleptomah, Karnead,

65 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 186, 189, 222, 270. Prim. Hieronim, *Pisma* 52.3 (Prezbiterju Nepocijanu) in 125.18 (Rustiku), kjer navede Lukrecijev prevod (*O naravi sveta* 5.905) Homerjevega verza (*Iliada* 6.181).

66 Hieronim, *Pisma* 52.2 (Prezbiterju Nepocijanu).

67 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 186, 222.

68 Hieronim, *Pisma* 53.8 (Pavlinu iz Nole).

69 Hieronim, *Pisma* 52.3 (Prezbiterju Nepocijanu); 102.1 (Avguštinu).

70 Prim. Hieronim, *Pisma* 52.3 (Prezbiterju Nepocijanu), kjer navaja citat iz Cicerona (*Katon Starejši o starosti* 22), in *K Danijelu* 11, kjer navaja svojo *Kroniko* (75–78 olimpijada).

71 *K Amosu* 1.1 *Oratores Lysiam et Hyperidem, Periclem et Demosthenem, Gracchos, Catones, Tullios, et Hortensios in coelum laudibus ferunt*. Prim. tudi Hieronim, *Pisma* 58.5 (Prezbiterju Pavlinu). Prim. Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 167, 175, 222 (Lizija); 222 (Hiperejd, Perikles); 112–113, 158, 179, 184–189, 194, 210, 222, 256, 290 (Demosten).

72 Hieronim, *Pisma* 39.3 (Marceli): *Tales stulta philosophia habeat martyres, habeat Zenonem, Cleombrotum vel Catonem; Anecdota Maredsolana* 3.2. p. 63.25: *Omnes vero haeretici Aristotelici et Platonici sunt; Anecdota Maredsolana* 3.2, p. 359.12: *Voluit Plato, voluit Aristoteles, voluit Zeno Stoicorum princeps, voluit et Epicurus voluptatis adsertor dogmata sua sordida sermonibus quasi candidis candidare*.

73 *Homilija k Janezu* (*Anecdota Maredsolana* 3.2, p. 338.32): *Legimus et litteras saeculares, legimus Platonem, legimus ceteros philosophos [...]; Proti Rufinu* 3.29: *Si esset locus, possem tibi vel Lucreti opiniones iuxta Epicurum, vel Aristotelis iuxta Peripateticos, vel Platonis atque Zenonis secundum Academicos et Stoicos dicere*.

Pozejdonij, Pitagora in Empedokles.⁷⁴ Šele ko ga je Rufin zaradi tega okrcal, je priznal, da nima v mislih del teh filozofov, ampak njihov nauk, s katerim se je lahko seznanil zlasti pri Ciceronu in Seneki.⁷⁵ Skratka: Hieronim kaže le malo zanimanja za nauke večine grških filozofov in tudi pozna jih večinoma zelo površno.⁷⁶

Enako velja tudi za grške zgodovinarje;⁷⁷ omenja jih kar nekaj, vendar pa lahko le za redke zanesljivo rečemo, da jih je bral v izvirniku; med poganskimi zgodovinarji je morda v izvirniku bral Herodota in Ksenofonta,⁷⁸ predvsem zato, ker ju je s pridom uporabljal pri svojih eksegetskih delih, zaradi njegovega zanimanja za spore med kristjani in pogani ter za poganske kulte pa so bili zanj zanimivi tudi Filostrat, Jamblih, Porfirij in Julijan.⁷⁹ Večino zgodovinarjev je ali bral v latinskih prevodih ali pa jih je poznal iz navedb pri rimskih piscih, pri Plutarhu in Porfiriju. Omeniti je treba tudi dva judovska pisca, ki sta bila njegova vira: to sta bila Filon Aleksandrijski in Jožef Flavij; od teh je Filona poznal samo iz del Evzebijja iz Cezareje, Jožef Flavij pa je bil edini poganski zgodovinar, ki ga je Hieronim res dobro poznal in ga je uporabljal v svojih komentarjih k Svetemu pismu; imenoval ga je »grški Livij«.⁸⁰

Med uporabljenimi in citiranimi pisci so tudi avtorji medicinskih del, med katerimi je Hieronimov glavni vir Galen, ki je obenem tudi njegov edini vir za medicinska vprašanja.⁸¹ Med grškimi naravoslovci so nekateri, ki naj bi mu rabili kot vir za razlage bibličnih metafor ali kot vir za moralne sentence,

74 Hieronim, *Pisma* 60.5 (Heliodoru) [...] *Legimus Crantorem* [...] *Platonis, Diogenis, Clitomachi, Carneadis, Posidonii* [...] *opuscula percurrimus*; 84.6 (Pamabiju in Oceanu) [...] *quod in Pythagorae et Platone et Empedocle legeram* [...]

75 *Proti Rufinu* 3.39: *De dogmatibus eorum, non de libris locutus sum, quae potui in Cicerone, Bruto ac Seneca discere.*

76 Courcelle, *Late Latin Writers and Their Greek Sources*, 63–78.

77 Courcelle, *Late Latin Writers and Their Greek Sources*, 79–86.

78 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 148, 158, 210, 222, 226, 236 (Ksenofont); 152, 155, 204, 236 (Herodot).

79 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 168, 186–187 (Filostrat); 147–150, 153–154, 178–179, 224–226 (Porfirij); 251, 379 (Julijan).

80 Hieronim, *Pisma* 22.35 (Evstohiji): [...] *Josephus, Livius Graecus* [...]

81 Courcelle, *Late Latin Writers and Their Greek Sources*, 86–89; Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 148, 195–196, 223. Prim. tudi Pease, »Medical Allusions in the Works of St. Jerome«, 73–86.

med drugim tudi Aristotel⁸² in Teofrast;⁸³ vendar pa analiza primerov pokaže, da teh avtorjev sploh ni bral, ampak se glede podatkov, ki jih navaja iz njihovih del, opira na navedbe pri latinskih in grških krščanskih piscih. Edini latinski naravoslovec, ki ga Hieronim navaja in ki ga je gotovo tudi bral, je bil Plinij Starejši.⁸⁴

Hieronim pogosto zamolči svoj dejanski vir in tudi pri piscih, ki jih je poznal ne iz prve roke, ampak iz drugih virov, pogosto rad daje vtis, da jih je uporabljal neposredno. Številnih poganskih, še posebej grških piscev ni bral in tudi ne natančneje poznal, in čeprav je dolgo živel na Vzhodu, kjer je bila prevladujoči jezik grščina, se nikoli ni navzel pravega navdušenja nad grško pogansko književnostjo in kulturo. Razlogi za to so lahko njegovi verski pomisleki ali osebno nezanjemanje zanje. Odgovor na to, zakaj posega po teh piscih, je ponudil Hieronim sam v 70. pismu, naslovljenem na rimskega retorja (ali govornika?) Magna: tu je dal vedeti, da so ti pisci koristni in da je sam uporabljal tiste, ki so neposredno uporabni za komentiranje ali ponazarjanje, torej tiste, ki jih je lahko uporabil za seznanjanje z deli grških cerkvenih očetov ali katerih besedila so mu koristila pri razpravah in razlagah. Hieronimov odnos do poganskih piscev je torej precej ambivalenten, nekonsistenten in zelo niha: v svojih delih enkrat ostro nastopa proti njim in jih kritizira, drugič jih znova hvali in jim daje priznanje. Dilema torej, ki jo lahko razumemo: bil je kristjan in se je kot tak čutil obvezanega, da pogansko kulturo in njeno književnost zavrača in obsoja, po drugi strani pa se je ob njej izobrazil, se nad njo navduševal, po njej je posegal in jo bral. Upoštevanja vredna je tudi po Hagendahlu povzeta kronologija Hieronimovih del, ki jih pisec deli na štiri obdobja,⁸⁵ in sicer: 1. 374–385 (od prvega bivanja na Vzhodu do zadnjega bivanja v Rimu); 2. 386–393; 3. 394–402; 4. 403–419. Vsako obdobje ima tudi glede odnosa do poganske antike in do poganskih piscev svoje posebnosti. Hieronimu v opravičilo lahko povemo tudi, da je marsikatera nedoslednost, povezana z navajanjem poganskih piscev, posledica tega, da številnih svojih del ni pisal sam, ampak jih je narekoval. Ta ista poganska kultura ga je z grško in rimsko književnostjo skozi izobraževalni sistem tudi v veliki meri duhovno izoblikovala in zaznamovala ter ga pripeljala do tega, da je oblikoval svoj lastni literarni slog, ki je bil v

82 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 51, 64, 126, 150–151, 158–159, 172, 179, 189, 210, 213, 262, 275, 324, 367.

83 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 150, 151, 155, 156, 158, 194, 210, 219, 222, 324.

84 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 103, 217, 232, 237, 294.

85 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 5–6.

zgodnejšem obdobju njegovega ustvarjanja pod vplivom slovnične in retorične izobrazbe precej bujen in redundanten, zelo ciceronski, pozneje pa je postajal vse bolj izbrušen, prečiščen in preprost.

Ko govorimo o Hieronimovem odnosu do antike, ne moremo obiti enega od pomenljivejših dogodkov, če ne kar najpomembnejšega pripetljaja v njegovem življenju. To je bila njegova vizija, ki jo opisuje v 22. pismu iz leta 384, naslovljenem na redovnico Evstohijo. Opis začne dramatično in v popolnem retoričnem slogu – z retoričnimi vprašanji:⁸⁶

Quae enim communicatio luci ad tenebras, qui consensus Christo et Belial? Quid facit cum psalterio Horatius? Cum evangeliiis Maro? Cum apostolo Cicero? Nonne scandalizatur frater, si te viderit in idolio recumbentem?

»Kakšno zvezo ima namreč luč s temo? Kakšno soglasje je med Kristusom in Belialom? Kaj ima opraviť Horacij s psalterijem, kaj z evangeliji Vergilij, z apostolom Cicero? Ali se ne pohušuje brat, ki vidi, da se gostiš v templju malikov?«

V nadaljevanju izvemo, da je imel pred desetimi leti, leta 374, vizijo po intenzivnem postu in nočnem bdenju, ko je mrzlično prebiral Cicerona in Plavta, nato pa ga je napadla vročica in v blodnjah je v duhu prišel pred božji tribunal. In na Sodnikovo vprašanje, kakšen je njegov status, je odgovoril, da je kristjan. Odgovor Sodnika Boga je bil: *Mentiris ... Ciceronianus es, non Christianus*. »Lažeš! Ti si ciceronijan, ne kristjan!« V grozi pred usodo, ki ga čaka zaradi tega, je Hieronim prisegel, da se nikoli več ne bo dotaknil poganških del. Strokovnjaki se vedno znova vračajo k temu odlomku in vprašanju, ali gre za resnični dogodek. Najbrž ne moremo dvomiti v pristnost Hieronimovega osebnega doživetja, s katerim svari pred vabljivimi zablodami posvetnega življenja, iz njegovega opisa pa je, čeprav nekoliko prikrito, vendar razvidno, da opozorilo, ki ga sicer daje naslovnici pisma redovnici Evstohiji, ni namenjeno le njej, ampak vsej krščanski srenji. Ta epizoda odraža ne le njegovo trenutno psihološko stanje, ampak kaže tudi njegovo razpetost med krščanskimi prepričanji in navdušenjem nad izročilom poganske antike, osrednje sporočilo Hieronimovega videnja pa je, da je posvetna poganška literatura nezdržljiva s krščanstvom. Po tem dogodku naj bi se 15 let držal te prisege. Ali se je res, ni znano; to vprašanje vedno znova vznemirja raziskovalce in poskusov odgovora nanj je precej.⁸⁷ Prisege, ki jo je dal, se je gotovo

⁸⁶ Hieronim, *Pisma* 22 (Evstohiji).

⁸⁷ Prim. Adkin, »Jerome's vow 'never to reread the classics'«, 161–167; Feichtinger, »Der Traum des Hieronymus: Ein Psychogramm«, 54–77; Thierry, »The Date of the Dream of Jerome«, 28–40.

držal, vprašanje pa je, koliko časa; najbrž je šlo za krajše obdobje, morda do leta 393, ko je objavil spis *Proti Jovinijanu*, v uvodu katerega odkrito pove, da bo posegal po primerih iz poganske antike. Gotovo pa se prisega ni držal 15 let ali morda še dlje (vse do spora s svojim nekdanjim prijateljem Rufinom ok. leta 402 ali 403).

Sklep

To je nekaj segmentov, povzetih iz obsežne tematike, ki obravnava Hieronimova srečevanja s pogansko antiko. Marsikaterega vidika se predstavitev ne dotika, med drugim tudi njegove knjižnice, ki ga je spremljala povsod in je morala biti, kot nakazujejo navedbe pri samem Hieronimu, za tisti čas naravnost markantna tako z literarnega in filološkega kot tudi s kulturološkega vidika.⁸⁸ Nobenega dvoma ni, da je ostal Hieronim tesno povezan s pisci poganske antike, še zlasti z latinskimi, bolj kot večina drugih cerkvenih piscev, in to vse svoje življenje. Ob njih si je oblikoval tudi svoj lastni, v antiki in tudi pozneje cenjeni jezikovni izraz in slog, ki je mešanica klasičnih prvin, obenem pa močno zaznamovan tudi s poznoantičnimi elementi, slogovnimi in jezikovnimi vplivi. Ob povedanem o Hieronimu in vplivu poganskih antičnih piscev nanj lahko pritrdimo Harald Hagendalu, ki je kot zadnjo misel obsežnega poglavja, posvečenega Hieronimu, zapisal: »Če lahko katerega latinskega cerkvenega očeta imenujemo ‚humanist‘, je to gotovo Hieronim.«⁸⁹ Tako lahko ovrednotimo Hieronimov odnos do rimske antike, medtem ko si lahko za njegov odnos do grške antike izposodimo besedno zvezo, ki jo je v svojem delu *Late Latin Writers and Their Greek Sources* (izvirnik *Les lettres grecques en Occident de Macrobe à Cassiodore*) uporabil Pierre Courcelle: ta je Hieronimovo naravnost do grške antike označil kot »krščanski helenizem« (Christian Hellenism). A glede na povedano lahko ta izraz, če oceno podajamo z vidika sodobnega opazovalca, uporabimo z določenim pridržkom.

88 Gl. Hieronim, *Pisma* 22.30 (Evstohiji): »Ko sem pred mnogimi leti zaradi Božjega kraljestva dal slovo staršem, sestri, sorodnikom [...] in šel v Jeruzalem služiti Bogu, kar nisem mogel pogrešati knjižnice, ki sem jo v Rimu z veliko skrbnostjo in muko zbral.« Prim. tudi Grützmacher, *Hieronymus*, 126–129.

89 Hagendahl, *Latin Fathers and the Classics*, 328: »If any Latin Father can be called a humanist, it is certainly Jerome.«

Literatura

- Ackroyd, Peter R., in Christopher Francis Evans. *The Cambridge History of The Bible*. Volume 1: *From The Beginnings to Jerome*. Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
- Adkin, Neil. »Juvenal and Jerome.« *Classical Philology* 89, št. 1 (1994): 69–72.
- Adkin, Neil. »Cicero's 'Orator' and Jerome.« *Vigiliae Christianae* 51, št. 1 (1997): 25–39.
- Adkin, Neil. »The Prologue of Sallust's 'Bellum Catilinae' and Jerome.« *Hermes* 125, zv. 2 (1997): 240–241.
- Adkin, Neil. »The Ninth Book of Quintilian's 'Institutio oratoria' and Jerome.« *Arctos* 32 (1998): 13–25.
- Adkin, Neil. »Jerome's vow 'never to reread the classics': some observations.« *Revue des Études Anciennes* 101, št. 1–2 (1999): 161–167.
- Adkin, Neil. »Some Alleged Echoes of Apuleius in Jerome.« *Classical Philology* 106, št. 1 (2011): 66–75.
- Adkin, Neil. »Catullus in Jerome? Notes on the 'Cohortatoria de paenitentia ad Sabinianum (Epist. 147)'.« *Vigiliae Christianae* 65, št. 4 (2011): 408–424.
- Albrecht, Michael von. *Geschichte der römischen Literatur. Von Andronicus bis Boethius und ihr Fortwirken*. Tretja, izboljšana in razširjena izdaja. 2. zv. Berlin, Boston: De Gruyter, 2012.
- Altaner, Berthold. *Précis de patrologie*. Berthold Altaner, prevedel l'abbé Marcel Grandclaudon, Licencié es-Lettres. Mulhouse (Haut-Rhin): Éditions Salvator, 1941.
- Altaner, Berthold, in Alfred Stuiber. *Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter*. Freiburg, Basel, Wien: Herder, 1980.
- Antin, Paul. »Jérôme antique et chrétien.« *Revue d'études augustinienes et patristiques* 16, št. 1–2 (1970): 35–46.
- Aquilina, Mike. *The Fathers of the Church. An Introduction to the First Christian Teachers*. Razširjena izdaja. Huntington, Ind.: Our Sunday Visitor, 2006.
- Bardenheuer, Otto. *Geschichte der altkirchlichen Literatur. Dritter Band: Das vierte Jahrhundert mit Ausschluss der Schriftsteller syrischer Zunge*. 2. izd. Freiburg im Breisgau: Herder, 1923.
- Beck, Jan-Wilhelm. *Zur Zuverlässigkeit der bedeutendsten lateinischen Grammatik: Die 'Ars' des Aelius Donatus*. Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Geist.-wiss. Klasse, 1996.8. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1996.
- Berger, Jean-Denis, Jacques Fontaine in Peter Lebrecht Schmidt ur. *Die Literatur im Zeitalter des Theodosius (374 – 430 n. Chr.)*. Erster Teil: *Fachprosa, Dichtung, Kunstprosa*. Handbuch der lateinischen Literatur der Antike 6, 1. München: Verlag C. H. Beck, 2020.
- Berschin, Walter. *Griechisch-lateinisches Mittelalter. Von Hieronymus zu Nikolaus von Kues*. Bern, München: Francke Verlag, 1980.
- Bloomer, W. Martin. *The School of Rome: Latin Studies and the Origins of Liberal Education*. Berkeley: University of California Press, 2011.
- Bonner, Stanley. *Education in Ancient Rome. From the Elder Cato to the Younger Pliny*. Routledge Library Editions, Education 91. London, New York: Routledge, 2012.
- Booth, Alan D. »The Chronology of Jerome's Early Years.« *Phoenix* 35, št. 3 (1981): 237–259.

- Booth, Alan D. »The Date of Jerome's Birth.« *Phoenix* 33, št. 4 (1979): 346–353.
- Brugnoli, Giorgio. »Donato e Girolamo.« *Vetera Christianorum* 2 (1965): 139–146.
- Brugnoli, Giorgio. »Donato, Elio.« *Enciclopedia Virgiliana* 2 (1985): 125–127.
- Cabrera, Dolores Cruz. *Donatus et eius commentatores*. 2 zv. Granada: Universidad de Granada, Departamento de Filología Latina, 2000.
- Cadwallader Coffin, Harrison. »The Influence of Vergil on St. Jerome and on St. Augustine.« *The Classical Weekly* 17, št. 22 (1924): 170–175.
- Cain, Andrew. *The Letters of Jerome. Asceticism, Biblical Exegesis, and the Construction of Christian Authority in Late Antiquity*. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- Cain, Adrew, in Josef Lössl, ur. *Jerome of Stridon. His Life, Writings and Legacy*. Farnham, Burlington: Ashgate, 2009.
- Cain, Andrew. »Two Allusions to Terence, 'Eunuchus' 579 in Jerome.« *The Classical Quarterly* 63, št. 1 (2013): 407–412.
- Cavallera, Ferdinand. *Saint Jérôme: sa vie et son œuvre. Première partie*. Tome I. Louvain, Pariz: »Spicilegium sacrum Lovaniense«; Librairie Ancienne Honoré Champion, Édouard Champion, 1922.
- Chase, Wayland Johnson. *The ars minor of Donatus; for one thousand years the leading textbook of grammar translated from the Latin, with introductory sketch*. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin, 1926.
- Christes, Johannes, Richard Klein in Christoph Lüth, ur. *Handbuch der Erziehung und Bildung in der Antike*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006.
- Clarke, Martin Lowther, in Dominic Henry Berry. *Rhetoric at Rome: A Historical Survey*. Pregled in nov uvod D. H. Berry. London, New York: Routledge, 2002².
- Colish, Marcia L. *The Stoic Tradition from Antiquity to the Early Middle Ages*. II. *Stoicism in Christian Latin Thought through the Sixth Century*. Studies in the History of Christian Thought 35. Leiden: Brill, 1985.
- Colish, Marcia L. *Medieval Foundations of the Western Intellectual Tradition 400–1400*. New Haven, London: Yale University Press, 1997.
- Courcelle, Pierre. *Les lettres grecques en Occident de Macrobe à Cassiodore*. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 159. Pariz: de Boccard, 1943 (1948²).
- Courcelle, Pierre. *Late Latin Writers and Their Greek Sources*. Prevedel Harry E. Wedeck. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1969.
- Cutts, Edward L. *Saint Jerome*. 4. izd. London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1897.
- Dekkers, Eligius, in Aemilius Gaar. *Clavis patrum Latinorum, qua in Corpus Christianorum edendum optimas quasque scriptorum recensiones a Tertulliano ad Bedam commode recludit Eligius Dekkers. Opera usus qua rem praeparavit et iuvit Aemilius Gaar† Vindobonensis*. Editio tertia, aucta et emendata. Brepols-Steenbrugis: Editores Pontificii-in abbatia Sancti Petri, 1995.
- Del Ton, Giuseppe. »De latino scribendi genere sancti Hieronymi.« *Latinitas* 9, št. 3 (1961): 167–174.
- Denecker, Tim. »Language Attitudes and Social Connotations in Jerome and Sidonius Apollinaris.« *Vigiliae Christianae*, 69, št. 4 (2015): 393–421.
- Di Berardino, Angelo, in Johannes Quasten. *Patrology*. Volume IV: *The Golden Age of Latin Patristic Literature. From the Council of Nicea to the Council of Chalcedon*, ur. Angelo

- Di Berardino, uvod Joannes Quasten, prevod v angleščino Rev. Placid Solari, O.S.B. Westminster, Maryland: Christian Classics Inc., 1986.
- Dihle, Albrecht. *Greek and Roman Literature of The Roman Empire. From Augustus to Justinian*. Prevedel Manfred Malzahn. London, New York: Routledge, 1994.
- Dominik, William J., in Jon Hall, ur. *A Companion to Roman Rhetoric*. Oxford: Blackwell Publishing, 2007.
- Drobner, Hubertus. *The Fathers of The Church. A Comprehensive Introduction*. Prevedel Siegfried S. Schatzmann, avtorja dopolnjene in razširjene bibliografije za angleško izdajo William Harmless, S. J., in Hubertus R. Drobner. Peabody: Hendrickson Publishers, 2007.
- Ellspermann, Gerard L., O.S.B. *The Attitude of the Early Christian Latin Writers toward Pagan Literature and Learning*. Catholic University of America Patristic Studies 82. Washington: Catholic University of America Press, 1949.
- Feichtinger, Barbara. »Der Traum des Hieronymus: Ein Psychogramm.« *Vigiliae Christianae* 45, št. 1 (1991): 54–77.
- Fiske, Mother Adele M. »Hieronymus Ciceronianus.« *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 96 (1965): 119–138.
- Fontaine, Jacques. *La littérature latine chrétienne*. Pariz: Presses universitaires de France, 1970.
- Frasca, Rosella. *Educazione e formazione a Roma*. Bari: Dedalo, 1996.
- Gamberale, Leopoldo. *San Gerolamo, intellettuale e filologo*. Storia e letteratura. Raccolta di studi e testi, 282. Roma: Edizioni di storia e letteratura, 2013.
- Garrison, Roman. *The Graeco-Roman Context of Early Christian Literature*. Journal for the Study of the New Testament, Supplement Series, 137. Sheffield: Sheffield Academic Press, 1997.
- Gatti, Paolo. »Donatus 3. Aelius Donatus.« *Der Neue Pauly* 3 (Cl–Epi) (1997): 775.
- Gilliam, James Frank, »The Pro Caelio in St. Jerome's Letters.« *The Harvard Theological Review* 46, št. 2 (1953): 103–107.
- Goelzer, Henri. *Étude lexicographique et grammaticale de la latinité de Saint Jérôme*. Pariz: Librairie Hachette et Cie, 1884.
- Gribomont, Jean. »Girolamo.« *Patrologia*. Vol. III: *Dal Concilio di Nicea (325) al Concilio di Calcedonia (451). I Padri latini*. Institutum Patristicum Augustinianum Roma. Izdal Angelo Di Berardino, uvod Johannes Quasten, 203–233. Genova, Milano: Casa Editrice Marietti, 1978.
- Gribomont, Jean. »Girolamo (347 ca.–419).« V: *Nuovo dizionario patristico e di antichità cristiane*, ur. Di Berardino, Angelo, st. 262–268. Institutum Patristicum Augustinianum Roma. Genova, Milano: Casa Editrice Marietti, 2007.
- Gribomont, Jean. »Jerome (ca. 347–419).« V: *Encyclopedia of Ancient Christianity* 2, ur. Angelo Di Bernardino, Thomas C. Oden, Joel C. Elowsky in James Hoover, 398–401. Institutum Patristicum Augustinianum. Downers Grove, IL: IVP Academic, 2014.
- Grützmacher, Georg. *Hieronymus. Eine biographische Studie zur alten Kirchengeschichte*. Erste Hälfte: *Sein Leben und seine Schriften bis zum Jahre 385*. Leipzig: Dieterich'sche Verlags-Buchhandlung, 1901. Zweiter Band: *Sein Leben und seine Schriften von 385 bis 400*. Berlin: Trowitzsch & Sohn, 1906. Dritter Band: *Sein Leben und seine Schriften von 400 bis 420*. Berlin: Trowitzsch & Sohn, 1908. (Studien zur Geschichte der Theologie und der Kirche; 6,3; 10; 10, II. Hälfte).

- Hagendahl, Harald. »Jerome and the Latin Classics.« *Vigiliae Christianae* 28, št. 3 (1974): 216–227.
- Hagendahl, Harald. *Latin Fathers and the Classics. A Study on the Apologists, Jerome, and other Christian Writers*. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia, VI; tudi kot: Acta Universitatis Gothoburgensis/Göteborgs Universitets Årsskrift, Vol. LXIV, 1958, 2. Göteborg: Klanders Boktryckeri Aktiebolag, 1958.
- Hagendahl, Harald, in Jan Hendrik Waszink. »Hieronymus.« *Reallexikon für Antike und Christentum* 15 (Hibernia–Hoffnung) (1991): st. 117–139.
- Harendza, Guilelmus. *De oratorio genere dicendi, quo Hieronymus in epistulis usus sit*. Dissertatio inauguralis ... publice defendet Guilelmus Harendza, Silesius. Vratislaviae: H. Fleischmann, MCMV (1905).
- Hendrickson, George Lincoln. »The Provenance of Jerome's Catalogue of Varro's Works.« *Classical Philology* 6, št. 3 (1911): 334–343.
- Herbert-Brown, Geraldine. »Jerome's Dates for Gaius Lucilius, Satyrarum Scriptor.« *The Classical Quarterly* 49, št. 2 (1999): 535–543.
- Hieronim, *Pisma*. Izdajo uredil in spremno študijo pripravil Miran Špelič; prevajalci Franc Ksaver Lukman et al. Celje: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2021.
- Hieronim. *Zagovor proti Rufinu*. Prevod in spremna beseda Neža Sagadin. Elektronska izd. Ljubljana: KUD Logos, 2019.
- Holtz, Louis. *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical. Étude sur l'Ars Donati et sa diffusion (IV–IX siècle) et édition critique*. Par Louis Holtz, professeur a l'Université de Lyon II. Documents, études et répertoires. Pariz: Centre national de la recherche scientifique, 1981.
- Holtz, Louis. »Aelius Donatus (um die Mitte des 4. Jahrhunderts n. Chr.).« V: *Lateinische Lehrer Europas: fünfzehn Portraits von Varro bis Erasmus von Rotterdam*, ur. Wolfram Ax, 109–131. Köln: Böhlau Verlag, 2005.
- Hritz, John N. »St. Jerome, the Christian Cicero.« *The Classical Weekly* 36, št. 20 (1943): 230–231.
- Jay, Pierre. »XIII. Jerome (ca. 347–419/420).« V: *Handbook of Patristic Exegesis. The Bible in Ancient Christianity*, ur. Charles Kannengiesser, 1094–1133. The Bible in Ancient Christianity, 1. Leiden, Boston: Brill, 2004.
- Jeudy, Colette. »Donatus, Aelius.« *Lexikon des Mittelalters* 3 (Codex Wintonensis–Erziehungs- und Bildungswesen) (1999): st. 1238–1240.
- Kamesar, Adam. *Jerome, Greek Scholarship, and the Hebrew Bible. A Study of the Quaestiones Hebraicae in Genesis*. Oxford: Clarendon Press, 1993.
- Kaster, Robert, A. *Guardians of Language: The Grammarian and Society in Late Antiquity*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1997.
- Kelly, John Norman Davidson. *Jerome. His Life, Writings and Controversies*. New York, Hagerstown, San Francisco, London: Harper & Row Publishers, 1975.
- Kennedy, George Alexander. *The Art of Rhetoric in the Roman World: 300 BC–AD 300*. Princeton: Princeton University Press, 1972.
- Kitchin, William P. H. »The Literary Influence of St. Jerome.« *The Catholic Historical Review* 7, št. 2 (1921): 165–172.

- Lammert, Friedrich: *De Hieronymo Donati discipulo*. Commentationes philologiae Ienenses, 9. 2. Lipsiae: Typis B. G. Teubneri, 1912.
- Largent, Augustin. *Saint Jérôme*. Par Le R. p. Largent, Prêtre de l'Oratoire, Professeur d'Apologétique chrétienne à la Faculté de théologie de Paris. 4. izd. Pariz: Librairie Victor Legoffre, 1900.
- Luebeck, Aemilius. *Hieronymus quos noverit scriptores et ex quibus hauserit*. Lipsiae: B. G. Teubner, MDCCCLXXXII (1872).
- Marrou, Henri Irénée. *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*. Paris: Seuil 1965.
- Marrou, Henri-Irénée. *A History of Education in Antiquity*. New York: New American Library, 1982 (Mentor Book).
- McDermott, William C.: »Saint Jerome and Pagan Greek Literature.« *Vigiliae Christianae* 36, št. 4 (1982): 372–382.
- McHugh, Michael P. »Jerome (ca. 347–419/20).« V: *Encyclopedia of Early Christianity*, ur. Everett Ferguson, Michael P. McHugh in Frederick W. Norris, 606–608. 2. izd. New York, London: Routledge, 1999.
- Moreschini, Claudio, in Enrico Norelli. *Manuale della letteratura cristiana antica greca e latina*. Collana Letteratura cristiana antica. Brescia: Editrice Morcelliana, 1999.
- Moreschini, Claudio. *Storia della filosofia patristica*. Collana Letteratura cristiana antica. Brescia: Editrice Morcelliana, 2004.
- Moreschini, Claudio, in Enrico Norelli. *Handbuch der antiken christlichen Literatur*. Iz italijanščine prevedli Elisabeth Steinweg-Fleckner in Anne Haberkamm. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus, 2007.
- Moreschini, Claudio. *Storia del pensiero cristiano tardo-antico*. Presentazione di Giovanni Reale. Il pensiero occidentale. Milano: Bompiani, 2013.
- Moricca, Umberto. *San Girolamo*. A cura di Umberto Moricca. 2. zv. Il pensiero cristiano, 1. Milano: Società editrice »Vita e pensiero«, 1922.
- Movrin, David. *Fidus interpretis. Zvesti prevajalec. Slike iz dveh tisočletij zgodovine prevajanja*. Zbirka studia translatória, 2. Ljubljana: Društvo slovenskih književnih prevajalcev, Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.
- Nautin, Pierre. »Études de chronologie hiéronymienne (393–397).« *Revue d'études augustiniennes et patristiques* 18, št. 3–4 (1972): 209–218; 19, št. 1–2 (1973): 69–86; št. 3–4 (1973): 213–239; 20, št. 3–4 (1974): 251–284.
- Norden, Eduard. *Die antike Kunstprosa. Vom VI. Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*. 2. zv. Četrtri (anastatični) natis. Leipzig, Berlin: B. G. Teubner, 1923.
- Nugent, Pauline. »Patristics and Pedagogy: Jerome and Augustine.« V: *St. Augustine and his Opponents*, ur. Jane Ralls Baun, Averil Cameron, Mark Julian Edwards in Markus Vinzent, 3–7. Papers presented at the Fifteenth International Conference on Patristic Studies held in Oxford 2007. With Index Auctorum and Table of Contents of Vols. XLIV–XLIX. Studia patristica, vol. XLIX. Leuven, Paris, Walpole, MA: Peeters, 2010.
- Opelt, Ilona. »Lukrez bei Hieronymus.« *Hermes* 100, zv. 1 (1972): 76–81.
- Paucker, Karl Heinrich von. *De latinitate b. Hieronymi. Observationes ad nomen verborumque usum pertinentes*. Conscripsit C. Paucker. Berolini: apud S. Calvary eiusque socium, MDCCCLXXX (1880).
- Paucker, Karl Heinrich von. »De particularum quarundam in latinitate Hieronymi usu observationes.« *Rheinisches Museum für Philologie* 37 (1882): 556–566.

- Pease, Arthur Stanley. »Medical Allusions in the Works of St. Jerome.« *Harvard Studies in Classical Philology* 25 (1914): 73–86.
- Pease, Stanley Arthur. »The Attitude of Jerome towards Pagan Literature.« *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 50 (1919): 150–167.
- Petrilli, Raffaella. »Donatus Aelius, 4th century C. E.« V: *Lexicon Grammaticorum. A Bio-Bibliographical Companion to the History of Linguistics*, ur. Harro Stammerjohann, Lois Grossman in Mark DeVoto, 396–397. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2009.
- Rädle, Fidel. »Transfer in der lateinischen Literatur von der Spätantike bis zum 11. Jahrhundert.« V: *Deutschland und der Westen Europas im Mittelalter*, ur. Joachim Ehlers, 211–233. Vorträge und Forschungen, 56. Stuttgart: Jan Thorbecke Verlag, 2002.
- Rand, Edward Kennard. *Founders of the Middle Ages*. Cambridge: Harvard University Press, 1929.
- Rebenich, Stefan. *Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992.
- Rebenich, Stefan. »Jerome: The ‚Vir Trilinguis‘ and the ‚Hebraica Veritas‘.« *Vigiliae Christianae* 47, št. 1 (1993): 50–77.
- Rebenich, Stefan. *Jerome. The Early Church Fathers*. London, New York: Routledge, 2002.
- Ronnenberg, Karsten C. *Mythos bei Hieronymus. Zur christlichen Transformation paganer Erzählungen in der Spätantike*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2015.
- Sajovic, Miran. »Preliminary Remarks on the Latin of Jerome.« *Clotho* 3, št. 2 (2021): 93–112.
- Schanz, Martin. *Geschichte der römischen Litteratur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian*. Von Martin Schanz, redni profesor na univerzi v Würzburgu. Vierter Teil: *Die römische Litteratur von Constantin bis zum Gesetzgebungswerk Justinians*. Erste Hälfte: *Die Litteratur des vierten Jahrhunderts*. Zweite, vermehrte Auflage. Mit alphabetischem Register. Handbuch der klassischen Altertums-Wissenschaft; Achter Band. Geschichte der römischen Litteratur. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1914.
- Schmidt, Peter Lebrecht. »Aelius Donatus.« V: *Restauration und Erneuerung. Die lateinische Literatur von 284 bis 374 n. Chr.*, ur. Reinhart Herzog, 143–158. Handbuch der lateinischen Literatur der Antike, 5. München: C. H. Beck, 1989.
- Schmitt, Wolfgang. »Die Ianua (Donatus) – ein Beitrag zur lateinischen Schulgrammatik des Mittelalters und der Renaissance.« *Beiträge zur Inkunabelkunde* 3, št. 4 (1969): 43–80.
- Schönberger, Axel. *Die Ars minor des Aelius Donatus: lateinischer Text und kommentierte deutsche Übersetzung einer antiken Elementargrammatik aus dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Bibliotheca Romanica et Latina, 6. Francofurti Moenani/Frankfurt: Valentia, 2008.
- Schönberger, Axel. *Die Ars maior des Aelius Donatus: lateinischer Text und kommentierte deutsche Übersetzung einer antiken Lateinogrammatik des 4. Jahrhunderts für den fortgeschrittenen Anfängerunterricht*. Bibliotheca Romanica et Latina, 7. Francofurti Moenani/Frankfurt: Valentia, 2009.
- Sigüenza, Fray José de. *The Life of Saint Jerome, The Great Doctor of the Church*. V šestih knjigah. From the original Spanish of the reverend father Fray José de Sigüenza, professed monk of the Royal Monastery of San Lorenzo, Madrid 1595 by Mariana Monteiro. London: Sands and Co., 1907.

- Simonetti, Manlio, in Emanuela Prinzivalli. *Letteratura cristiana antica. Antologia di testi. II: Dall'epoca costantiniana alla crisi del mondo antico (quarto secolo)*. Casale Monferato: Piemme, 1998.
- Taylor, Henry Osborn. *The Medieval Mind. A History of the Development of Thought and Emotion in the Middle Ages*. Vol. 1. 4. izd. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1949.
- Thierry, Johannes J. »The Date of the Dream of Jerome.« *Vigiliae Christianae* 17, št. 1 (1963): 28–40.
- Tixeront, Joseph: *A Handbook of Patrology*. Častiti J. Tixeront, D. D. Avtorizirani prevod, ki temelji na četrty francoski izdaji. Druga izdaja. S. Louis, London: B. Herder Book Co., 1923.
- Tkacz, Catherine Brown. »Ovid, Jerome and the Vulgate.« V: *Augustine and his opponents, Jerome, other Latin Fathers after Nicaea, Orientalia with Index Patrum and Table of Contents of Vols. XXIX–XXXIII*, ur. Elizabeth A. Livingstone, 378–382. *Studia patristica*, XXXIII. Leuven: Peeters, 1997.
- Valenčič, Rafko. *Sveti Hieronim – mož s Krasa. Prispevek k ubikaciji Stridona, rojstnega kraja sv. Hieronima*. Ljubljana: Družina, 2007.
- Weingarten, Susan. »Jerome and the Golden Ass.« V: *Augustine and his opponents, Jerome, other Latin Fathers after Nicaea, Orientalia with Index Patrum and Table of Contents of Vols. XXIX–XXXIII*, ur. Elizabeth A. Livingstone, 383–389. *Studia patristica*, XXXIII. Leuven: Peeters, 1997.
- Wiesen, David S. *St. Jerome as a Satirist: A Study in Christian Latin Thought and Letters*. Ithaca, New York: Cornell University Press, 1964.
- Williams, Megan Hale. *The Monk and the Book. Jerome and the Making of Christian Scholarship*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 2006.
- Young, Frances, Lewis Ayres in Andrew Louth, ur. *The Cambridge History of Early Christian Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Zecchini, G. »Latin Historiography: Jerome, Orosius and Western Chronicles.« V: *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to Sixth Century A.D.*, ur. Gabriele Marasco, 317–348. Leiden, Boston: Brill, 2003.

Summary

Insight into Jerome's Education and His Encounters with the Ancient Pagan Writers

Nothing but a few hints is known about Jerome's education in his native Strido, although we do know that in 345 he became a student of the famous Roman grammarian Aelius Donatus. Donatus' influence on Jerome can only be speculated upon on the basis of a few excerpts, scattered throughout Jerome's opus. Jerome himself, despite his great esteem for the man, says very little about him. The influence of Donatus and his school can also be discerned from the fact that Jerome frequently deals with questions of grammar and grammatical correctness, despite the fact that he was more drawn to rhetoric than grammar. In Donatus' school Jerome certainly intensively read and interpreted the works of numerous antique Roman authors, both poets (Plautus, Terence, Horace, Virgil, Persius,

and Lucan) and writers (Quintilian, Cicero, Fronto, and Pliny the Younger). The third group of writers he explicitly mentions in his works are antique commentators, among them his teacher Donatus as the commentator on Terence and Vergil. Jerome was not acquainted with older Roman poets or knew them only through Cicero, e.g. Ennius and Naevius, and Ovid was also poorly known to him. Early in his education he was introduced to the moral sentences of the Roman writer Publilius Syrus, later he encountered the works of the philosopher Seneca the Younger and the scientific opus of the polymath Marcus Terentius Varro. Jerome's most important literary paragons, who he tried to imitate, were Cicero, Virgil, and Horace. Jerome displayed a wholly unfavourable attitude towards the so-called *Homerocentones* and *Vergiliocentones*, "patchworks" of verses taken from Homer or Virgil and redistributed in a new order with Christian subject matter, which he considered childish and buffoonish.

After he finished the grammarian's school, Jerome devoted himself to the study of rhetoric, although it is not known who his teacher was. Jerome's rhetorical education left a deep impression on him, which he later tried in vain to overcome.

Jerome's attitude towards Greek antiquity, literature, and authors differs significantly from his attitude towards Roman authors. He was acquainted with the basics of Greek in school in Rome, but his knowledge of the language gained depth only after 373 in Antioch. Greek also became the tool of expression for Jerome, and he frequently borrowed words from Greek for which he could not find appropriate equivalents in Latin, and often included Greek words in his homilies and especially in his letters, occasionally entire sentences. In relation to Greek Jerome even shaped his own translational viewpoint, and in his letter to Pammachius (57) he explicitly states and openly admits that when interpreting Greek works he does not translate literally (*non verbum de verbo*), but according to sense (*sensum exprimere de sensu*), with the exception of the Bible where – as he mentions – "even the word order is a mystery".

Jerome's knowledge of the Greek language, literature, and culture was not even remotely as good as his knowledge of Roman literature and culture. His knowledge of Greek literature was relatively poor, with the exception of church writers. In general he did not read the works of Greek prose authors in the original, but rather in translation (Plato's *Protagoras*, Xenophon's *Oeconomicus*, Demosthenes' *On the Crown* and Aeschines' *Against Ctesiphon* only in Cicero's translations). Jerome mentions Greek poets frequently, yet seldom quotes them; he quotes Homer, although never in the original but rather in later Latin translations or adaptations; he is acquainted with the most important Greek choral, drama, and lyrical poets, yet apparently only by their reputation, although he does know some of the most important Greek orators, e.g. Lysias, Pericles, Demosthenes, Aeschines, and Isocrates.

Jerome shows relatively little interest in the teachings of the majority of Greek philosophers, while his knowledge of their theories is also relatively superficial. His attitude towards antique philosophers is of double nature. Occasionally, he shows dislike for them,

occasionally even disdain. On the other hand, Jerome likes to boast that he has read works by many if not all of them, which is clearly an exaggeration. The same is true for Greek historians, of whom he mentions quite a few. Among pagan historians, he certainly read Herodotus and Xenophon in the original, but the majority of them he read in Latin translations or knew them from the quotations in Roman writers and Plutarch. Two Jewish writers were also important sources for Jerome: Philo of Alexandria and the “Greek Livy” Josephus Flavius.

The authors of medical works and natural scientists were referred to by Jerome from the secondary sources (Latin and Greek Christian writers), among them especially Galenus, Aristotle and Theophrastus. The only Latin naturalist Jerome mentioned and must have also read is Pliny the Elder.

Jerome’s attitude towards pagan writers is fairly ambivalent, inconsistent, and changes a lot: in his works he sometimes strongly opposes and criticises them, then in other places praises and compliments them. Here we can understand Jerome’s dilemma, as because he was a Christian he felt bound to reject pagan culture and its literature, while on the other hand he also read, admired and used it. Through the educational system the pagan culture and both Greek and Latin literature strongly shaped and marked Jerome’s literary style, which in the early period of his work under the influence of rhetorical education was quite luxuriant and redundant, very Ciceronian, but later became increasingly refined, purified, and simple.

These are just a few fragments recapped from the vast topic of Jerome’s encounters with pagan antiquity. Many aspects are ignored in this presentation, including Jerome’s library, which he took everywhere with him and must have been – as indicated by Jerome himself – very striking both from the literary and philological as well as culturological perspectives. Considering the influence of pagan antique writers on Jerome, it is possible to conclude that if any of the Latin Fathers can be called a humanist, it is certainly Jerome, whose disposition towards Greek antiquity can be – with some reservations – designated as a Christian Hellenism.

Image of Illyricum in Jerome's writings

*Hrvoje Gračanin**

Abstract

The paper endeavours to present and explore the evidence about Illyricum from Jerome's selected works. The focus is primarily on his numerous letters, but his *Chronicle* and two other works (*On Illustrious Men*, *Life of Hilarion*) are taken into consideration as well. The purpose of this study which has a preliminary character is twofold: to scrutinize the types of information related to Illyricum in which Jerome is particularly interested, and to conduct a textual analysis of the evidence so as to provide insights into the contexts in which Illyricum is mentioned. The overarching aim is to examine the image of Illyricum Jerome creates and to try and discern his perceived intentions in constructing the image as it is presented, however fragmentary it may be.

Key words: Jerome, Illyricum, Late Antiquity, textual analysis, literary deconstruction

* Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb

Introductory remarks

Eusebius Hieronymus, or simply Jerome, is a well-known and well-studied Late Antiquity personality.¹ The scholarly literature on Jerome and his writings is abundant, and there is no need to revisit it here, even though this paper certainly benefits from and draws upon a variety of studies.² This being said, Jerome's writings offer a plethora of research possibilities, especially those involving novel interpretations and new approaches borrowed and adapted from various disciplines.³ In this sense, the present study is to be understood as a small contribution to the *studia Hieronymiana*, in which by using the basic ideas of deconstructive literary analysis an attempt is made to elucidate the manner in which Jerome constructs the image of Illyricum and to examine the function that such an image may have had in his texts.⁴ Therefore, the purpose of the study is not to inquire into the veracity of what is stated, or to try and discern facts from fiction so as to provide firm points for a historical reconstruction, but to see how Jerome uses his own experience and knowledge of events to evoke certain imagery related to Illyricum, thus creating layers of meaning and perception.

First, Jerome's works are sifted through for information related to Illyricum, with a view to define the various types of information and detect what interests Jerome most about Illyricum. The aim is also to see if it is possible to discern Jerome's definition of Illyricum. Secondly, an examination is conducted to discover the image of Illyricum that Jerome's creates and to identify his narrative strategies concerning Illyricum, that is, to determine the place accorded to Illyricum

- 1 The paper is based on the author's presentation at the International Symposium on the 1600th Anniversary of Jerome's Death, *Hieronymus noster*, held in Ljubljana on 23–26 October 2019, and is dedicated to Prof. Rajko Bratož, who himself found in Jerome a worthwhile research topic.
- 2 For recent bibliographies, especially with regard to Jerome's epistolary writing and his scholarly output, cf. Conring, *Hieronymus als Briefschreiber*, 255ff; Cain, *The Letters of Jerome*, 233ff; Fürst, *Hieronymus*, 363ff; van 't Westeinde, *Roman Nobilitas in Jerome's Letters*, 249ff; Weingarten, *The Saint's Saints*, 273ff; Williams, *The Monk and the Book*, 305ff. For earlier bibliographies, cf. studies in Duval, ed., *Jérôme, entre l'Occident et l'Orient*, especially Banniard, "Jérôme et l'elegantia d'après le De Optimo genere interpretandi," 305–322, and Fontaine, "L'esthétique littéraire de la prose de Jérôme jusqu'à son second départ en Orient," 323–342, as well as Bartelink, *Hieronymus*, 123ff, and Polański, "Jerome as a Translator of Hebrew Poetry. Part I," 155–170; idem, "Jerome as a Translator of Hebrew Poetry. Part II," 173–187.
- 3 Cf. for example SanPietro, "The Making of a Christian Intellectual Tradition in Jerome's *De Viris Illustribus*," 231–259, who has applied network analysis to explore Jerome's *On Distinguished Men*.
- 4 On the concept of deconstruction, cf. Habib, *A History of Literary Criticism*, 649–666; Thomason, "Deconstruction," 298–318. The deconstruction is here understood as a means to detect and decipher various, even contradictory meanings of a literary text.

in Jerome's narratives. Finally, an additional question is concerned with Jerome's sources of information related to contemporary events in Illyricum. The underlying hypothesis is that Jerome may have felt strong ties to his Illyrian *patria* (to be sure, with not always positive sentiments), even though he had left the region very early on never to visit it again. A notion about Jerome's special connection to Illyricum echoes in his purported statement, which is taken as a token of his Illyrian sensibilities, but which he surely never uttered and is much more instructive about how he was viewed and has since been perceived by posterity: *Parce mihi, domine, quia Dalmata sum*. A few cautionary remarks are also in order. Since this is a preliminary study it does not aim for comprehensiveness or conclusiveness, even though it rests on the assumption that further examples of Jerome's information related to Illyricum might deepen the findings or make them more nuanced, but would not alter them substantially.⁵ Furthermore, it has to be borne in mind that such pieces of information function within specific narrative contexts and plucking them out from their textual surroundings, without taking into account their place within the whole of the narrative, might blur their intended meaning(s) and message(s). Additionally, the danger looms large that such an examination might become a mere catalogue of what Jerome could have mentioned but failed to do so, and be turned into a speculation about the reasons for his omissions.

A note on the select sources

As noted above, for the purpose of this study the focus is on Jerome's letters. They are clearly set in the Late Antique epistolographic tradition, but function as a multilayered works of literature imbued with various rhetorical devices and are essentially propagandistic in nature.⁶ The collection of Jerome's per-

5 For instance, in his *Commentary on Isaiah* Jerome mentions a drink, a beer of sorts, which, in the provinces of Dalmatia and Pannonia, is commonly called *sabaium* in native and barbarian tongue, *vulgo in Dalmatiae Pannoniaeque provinciis, gentili barbaroque sermone appellatur sabaium* (*Hieronymi Commentarii in Esaiam* 7.19.5/11 [ed. Adriaen, 280]). Cf. also Dzino, "Sabaiarius: Beer, wine and Ammianus Marcellinus," 58–59. Moreover, in his *Commentary on Hosea* Jerome lists administrative districts of different ranks indiscriminately, and combines this with a geographical view that is clearly reminiscent of his perception of the broader region of Illyricum as exemplified in two of his letters (*Ep.* 60.16.2 [ed. Hilberg, vol. I, 570]; *Ep.* 123.16.1 [ed. Hilberg, vol. III, 93], cf. *infra*): *Hoc qui non credit accidisse populo Israel, cernat Illyricum, cernat Thracias, Macedoniam atque Pannonias, omnemque terram, quae a Propontide et Bosphoro usque ad Alpes Iulias tenditur* (*Hieronymi Commentarii in Osee prophetam* 1.4.3 [ed. Adriaen, 39]).

6 For extensive monographic treatments of Jerome's epistolography, cf. Conring, *Hieronymus als Briefschreiber*, and Cain, *The Letters of Jerome*. The standard edition is *Sancti Eusebii Hieronymi*

sonal correspondence contains altogether 123 surviving, genuine letters. The second work that is scrutinized here is Jerome's *Chronicle*, a Latin translation and continuation of the second part of Eusebius of Caesarea's *Chronicle*, the so-called *Chronological Canons* (in Latin, *Chronici canones*).⁷ Eusebius's original *Chronicle* reached to AD 325, and Jerome brought it up to his own time, introducing the genre of universal Christian chronicle into the West. Jerome ends his narrative on a low note with an event that he obviously saw as a watershed: the Roman defeat against the Goths at Adrianople in Thrace in AD 378 and the death of Emperor Valens.⁸ Jerome's next work used here is his biographical collection of 135 writers, *On Illustrious Men*, which is fashioned after earlier such works primarily in the Roman historiographical tradition, but with a view to showing the non-Christian public that Christian literary production can match the non-Christian one.⁹ At the same time, it is not by

opera. Epistularum partes I-III, ed. Isidor Hilberg, *Corpus Scriptorum ecclesiasticorum Latinorum* 54–56 (Vienna–Leipzig: F. Tempsky, G. Freytag, 1910–1918; repr. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996), which contains 121 letters. The two other letters that have been identified as of Hieronymian authorship: the *Epistle to Praesidius* (= *Ep. 18**) (*Epistula ad Praesidium*, ed. Germain Morin, in "Pour l'authenticité de la lettre de s. Jérôme à Présidius," *Bulletin d'ancienne littérature et d'archéologie chrétiennes* 3 [1913]: 54–58), and the *Epistle to Aurelius* (= *Ep. 27**) (*Epistula ad Aurelium*, ed. Johannes Divjak, in *Augustinus, Epistolae ex duobus codicibus nuper in lucem prolatae*, *Corpus Scriptorum ecclesiasticorum Latinorum* 88 [Turnhout: Brepols, 1981], 130–133).

- 7 On Jerome's *Chronicle*, cf. Muhlberger, *The Fifth Century Chroniclers*, 19–23; Burgess, "Jerome's *Chronici canones*, *Quellenforschung*, and Fourth-Century Historiography," 83–104; idem, *Studies in Eusebian and Post-Eusebian Chronography*, 90–98; idem, "Jerome Explained," 1–32; Zecchini, *Latin Historiography*, 317–318 (with Burgess, "Review of Gabriele Marasco."); Jeanjean and Lançon, *Saint Jérôme, chronique* (with Burgess, "Review of Benoît Jeanjean, Bertrand Lançon."). The standard edition is *Eusebius Caesariensis, Werke. Band 7: Die Chronik des Hieronymus / Hieronymi Chronicon*, ed. Rudolf Helm, *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte* 47 (Berlin: Akademie-Verlag, 1956).
- 8 In one of his letters, in which he construes what may be termed as his vision of contemporary history of the Roman Empire in the second half of the 4th century, Jerome also refers to this event (cf. *Ep. 60.15.3* [ed. Hilberg, vol. I, 569]).
- 9 In the Preface to *On Illustrious Men* Jerome professes to have fashioned his work after several authors, both Roman and Greek (cf. SanPietro, "The Making of a Christian Intellectual Tradition in Jerome's *De Viris Illustribus*," 233–235), even though, in one of his letters (*Ep. 47.3.2* [ed. Hilberg, vol. I, 346]), he singles out Suetonius and Apollonius (probably the 1st-century BC Stoic philosopher Apollonius of Tyre). On the work itself, especially Jerome's historiographic method, cf. Ceresa-Gastaldo, "La tecnica biografica del *De viris illustribus* di Girolamo," 221–236 (= "The Biographical Method of Jerome's *De viris illustribus*," 55–68); Pricoco, "Motivi polemici e prospettive classicistiche," 69–99; Opelt, "Hieronymus' Leistung als Literaturhistoriker," 52–75; with Nautin, "La Liste des oeuvres de Jérôme," 319–334; Starowieyski, "Les 'De viris illustribus' comme source," 127–138; Whiting, "Jerome's *De viris illustribus* and New Genres," 41–51; SanPietro, "The Making of a Christian Intellectual Tradition in Jerome's

chance that Jerome stops with himself and that his own entry is among the longest in the catalogue, since he wanted to be recognized and remembered as one of the greatest patristic writers. The last of Jerome's works taken into consideration here is his *Life of Hilarion*, dedicated to St. Hilarion of Gaza.¹⁰

The selection of sources is deliberate. Jerome's letters provide ample material that can be explored in a variety of ways. Since the letters have been extensively used to map out the chronology and details of Jerome's life, it is only natural to assume that they might also supply evidence for an insight into how Jerome perceived his old home country. Jerome's *Chronicle*, as a historiographic work, may be telling of his particular interest in the history of Illyricum, while his *On Illustrious Men* is taken here into account primarily because of Jerome's entry on himself. Finally, the *Life of Hilarion* is considered relevant for this study because of the episode about the saint's time in Dalmatia.¹¹

Information on Illyricum

Letters

In Jerome's letters Illyricum is explicitly mentioned three times, cursorily in relation to St. Paul, as a place where the apostle was active (*Ep.* 59.5.4 [ed. Hilberg, vol. I, 546]; *Ep.* 65.12.3 [ed. Hilberg, vol. I, 630]; *Ep.* 71.1.2 [ed. Hilberg, vol. II, 1]). In geographical terms, Illyricum is twice hinted at but not specifically referred to as an area stretching from Constantinople to the Julian Alps (*Ep.* 60.16.2 [ed. Hilberg, vol. I, 570]), i.e. between the Black Sea and the Julian Alps in the middle of the Roman Empire (*in mediis Romani imperii*) (*Ep.* 123.16.1 [ed. Hilberg, vol. III, 93]). Jerome also mentions various provinces included in that area, with some hints at his being aware of administrative

De Viris Illustribus," 231–259. The standard edition, with an Italian translation, is *Gerolamo, Gli Uomini Illustri / De viris illustribus*, ed. Aldo Ceresa-Gastaldo (Florence: Nardini-Centro internazionale del libro, 1988).

- 10 On Jerome's *Life of Hilarion*, cf. Weingarten, *The Saint's Saints*, 81–163; Pataki, "Fiscellas iunco texens," 349–357; Nehring, "Jerome's *Vita Hilarionis*," 417–434; Harvey, Jr., "Jerome Dedicates His 'Vita Hilarionis'," 286–297; Gray, "Erzählperspektive und Wertung in der *Vita Hilarionis* des Hieronymus," 83–104; Konig, "Solitude and biography in Jerome's *Life of Hilarion*," 295–308. The recent critical edition, with a French translation, is *Jérôme, Trois vies de moines (Paul, Malchus, Hilarion)*, eds. Edgardo Martín Morales, Pierre Leclerc, Sources chrétiennes 508 (Paris: Cerf, 2007), 212–298.
- 11 For this episode, cf. Weingarten, *The Saint's Saints*, 142–144; Degórski, "Il soggiorno di sant'Illarione di Gaza in Dalmazia," 101–114.

aspects: Scythia, Thrace, Macedonia, Thessaly, Dardania, Dacia, Epiruses, Dalmatia, and Pannonias (*Ep.* 60.16.2 [ed. Hilberg, vol. I, 570]), with Epirus and Pannonia in plural forms, which may be interpreted as an illustration of his familiarity with the late Roman provincial administrative structure.¹² Of these provinces, excluding Thrace and Scythia which did not belong to Illyricum,¹³ three are additionally referred to: Dalmatia, twice explicitly (*Ep.* 60.10.2 [ed. Hilberg, vol. I, 559]; *Ep.* 118.5.6 [ed. Hilberg, vol. II, 443]); Pannonia, twice through the name of its inhabitants (*Ep.* 68.1.1 [ed. Hilberg, vol. I, 675]: *homo Pannonius*; *Ep.* 123.15.2 [ed. Hilberg, vol. III, 92]: *hostes Pannonii*), and once obliquely as the native soil (*genitale solum*) and home country (*patria*) of Emperor Valentinian I (*Ep.* 60.15.3 [ed. Hilberg, vol. I, 569]).¹⁴

The geographical picture of Illyricum in Jerome's letters is supplemented with additional references to named or unnamed toponyms. Of hydronyms, the river Danube is mentioned only once in relation to the limes (*Ep.* 123.16.1 [ed. Hilberg, vol. III, 93]: *fracto Danubii limite*). The Adriatic Sea is touched upon five times, once indirectly as the strait (*fretum*) by which the islands of Dalmatia (*insulae Dalmatiae*), where the presbyter Nepotianus is said to have lived in solitude, are separated from Altinum (a town in the province of Venetia and Histria) (*Ep.* 60.10.2 [ed. Hilberg, vol. I, 559]); four times directly: as the surge of the Adriatic Sea (*aestus Adriatici maris*) (*Ep.* 68.1.1 [ed. Hilberg, vol. I, 675]), in connection to an island in the Adriatic (*insula Hadriae*), where the monk Sisinnius is said to have found a letter addressed to Jerome from Augustine of Hippo (*Ep.* 105.1.2 [ed. Hilberg, vol. II, 243]), as the Adriatic Sea (*Adriaticus pelagus*) which the noble lady Paula had crossed on her journey to Jerusalem as if it were a pond (*stagnum*) (*Ep.* 108.7.2 [ed. Hilberg, vol. II, 312]), and as the

12 For remarks about Jerome's faulty knowledge of late Roman provincial organization in present-day southeastern Europe, cf. Bratož, "Girolamo e i suoi rapporti con Aquileia," 12, note 14, who says that Jerome mixes the exact contemporary names of provinces with anachronistic and imprecise ones.

13 Thrace is mentioned two more times, as the area which Jerome himself visited during his wanderings about (*Ep.* 3.3.1 [ed. Hilberg, vol. I, 14]), as well as the place where Emperor Valens was defeated by the hands of the Goths and where he perished (*Ep.* 60.15.3 [ed. Hilberg, vol. I, 569]).

14 Greece, even though it belonged to the prefecture of Illyricum, is referred to separately in the sense of a geographical-cultural zone (*Ep.* 39.1.3 [ed. Hilberg, vol. I, 294]: *Graecia tota*; *Ep.* 52.3.5 [ed. Hilberg, vol. I, 417]: *sapiens ille Graeciae*; *Ep.* 58.8.3 [ed. Hilberg, vol. I, 537]: *docta Graecia*; *Ep.* 58.10.2 [ed. Hilberg, vol. I, 539]: *Graeciae flores*; *Ep.* 125.6.1 [ed. Hilberg, vol. III, 123]), once even in a plural form (*Ep.* 108.3.1 [ed. Hilberg, vol. II, 308]: *per omnes Graecias*). There are two mentions of Achaia as well, but as a region of Greece (*Ep.* 33.5 [ed. Hilberg, vol. I, 259]; *Ep.* 59.5.4 [ed. Hilberg, vol. I, 546]). Crete is only referred to in connection to St. Titus (*Ep.* 69.3.3 [ed. Hilberg, vol. I, 683]; *Ep.* 146.1.3 [ed. Hilberg, vol. III, 309]), once through its inhabitants (*Ep.* 70.2.2 [ed. Hilberg, vol. I, 683]: *Cretenses*).

waves of Adria (*Adriae fluctus*) between which and the Cottian Alps the presbyter Vigilantius is said to have found refuge and spoken out against Jerome (*Ep.* 109.2.5 [ed. Hilberg, vol. II, 354]); as well as an anonymous sea in which the island stands where Jerome's friend Bonosus pursues an eremitic life (*Ep.* 3.4.2 [ed. Hilberg, vol. I, 15]: *pelagus*; *Ep.* 3.4.3 [ed. Hilberg, vol. I, 15]: *insanum mare*). Of places that are unnamed,¹⁵ there are four references to Jerome's own birthplace: he styles it as his home country of rusticity (*patria rusticitatis vernacula*) where god is one's belly and one lives for the present, and the richer one is the hollier is one held to be (*Ep.* 7.5 [ed. Hilberg, vol. I, 28]), calls it a place with half-ruined little country houses (*semirutae villulae*) that have escaped the hands of the barbarians and are to be sold along with the ashes of our (i.e. Jerome's and his brother Paulinian's) common ancestors (*Ep.* 66.14.2 [ed. Hilberg, vol. I, 665]), and two more times refers to it plainly as *patria* (*Ep.* 6.2.2 [ed. Hilberg, vol. I, 25]; *Ep.* 81.2 [ed. Hilberg, vol. II, 107]). Once it may be taken that Jerome's birthplace is alluded to in his assertion that a monk cannot be perfect in his home country (*Ep.* 14.7.2 [ed. Hilberg, vol. I, 54]). Furthermore, the islands in the Adriatic are both directly mentioned or assumed. Two instances of their direct mention have already been pointed out (*insulae Dalmatiae*: *Ep.* 60.10.2 [ed. Hilberg, vol. I, 559]; *insula Hadriae*: *Ep.* 105.1.2 [ed. Hilberg, vol. II, 243]). One further example is a reference to the islands of Dalmatia where a wealthy landowner Julian is said to have built monasteries and secured support for a multitude of holy men (*Ep.* 118.5.6 [ed. Hilberg, vol. II, 443]). An Adriatic island is also suggested by an unnamed island where Jerome's friend Bonosus lives as a hermit, and which is said to cause shipwrecks since it is surrounded by the roaring sea and encircled with precipitous cliffs, and has rough crags, bare rocks and a desolate aspect with no grass or flourishing fields offering shade, while the sea surface resounds when crashing against cliffs of winding rocky heights, but which Jerome compares to a paradise (*Ep.* 3.4.2, 4 [ed. Hilberg, vol. I, 15, 16]),¹⁶

15 In a letter to the hermit Castricianus Jerome directly mentions a place called Cissa to where Castricianus is said to have managed to arrive in his attempt to visit Jerome before being forced to turn back home (*Ep.* 68.1.1 [ed. Hilberg, vol. I, 675]), and which has been identified with either Cissa Pullaria, i.e. the Brioni archipelago, or Cissa Liburnica, i.e. the island of Pag (cf. Ciglenečki and Bobovnik, "Blue Deserts," 450–451, with further literature), but it is more likely that the Thracian Cissa (an alternative name for the Cressa on the coast of Thracian Chersonesus) is meant, since Jerome explicitly says that Castricianus arrived to the Aegean and Ionian seas.

16 This description is combined from two passages: *insulam pelago circumsonante navifragam, cui asperae cautes et nuda saxa et solitudo terrori est, quasi quidam novus paradisi colonus insedit ... totam circa insulam fremit insanum mare et sinuosis montibus inlissum scopulis aequor reclamant; nullo terra gramine viret; nullis vernans campua densatur umbraculis; abruptae rupes quasi quendam horroris carcerem claudunt.*

and calls a safe place (*in tuto insulae*) and the Church's bosom (*ecclesiae gremio*) where Bonosus resides following the example of St. John of Patmos (*Ep.* 7.3.1 [ed. Hilberg, vol. I, 28]). Regardless of whether or not this description is a figment of Jerome's imagination and a literary invention, or it may be taken at face value as a result of his first-hand knowledge, it is illustrative of the features of the marine climate and island morphology which are applicable to maritime Dalmatia. As another reference to the geographical quality of a certain area may be considered Jerome's remark about a Pannonian Castricianus, whom he calls a land animal (*terrenum animal*) (*Ep.* 68.1.1 [ed. Hilberg, vol. I, 675]), which hints at Pannonia as a landlocked region.¹⁷

Jerome also provides glimpses into the contemporary situation in Illyricum in the late 4th century as he saw it. He says that Emperor Valentinian I died leaving his home country unavenged (*inultam*) after his native soil had been ravaged (*vastato*), while his brother Valens was defeated and killed in a battle against Goths in Thracia (*Ep.* 60.15.3 [ed. Hilberg, vol. I, 569]). In the same letter that dates from AD 396, Jerome speaks of twenty and more years that have passed with Roman blood being shed every day in the area between Constantinople and the Julian Alps, where various barbarian groups (Goths, Sarmatians, Quadi, Alans, Huns, Vandals, Marcomanni) ravage, pillage and plunder, while God's matrons and virgins of noble descent have been made their sport, bishops have been captured and priests and other clerics killed, churches have been destroyed, altars turned into places for stalling horses and the relics of martyrs dug up, everywhere there is mourning, fear and death, and the barbarians even rule over the whole of Greece (*Ep.* 60.16.2–4 [ed. Hilberg, vol. I, 570–1]).¹⁸ In another letter that dates from AD 409, Jerome relates about how for thirty years after the Danube limes had been breached the regions in the middle of the Roman Empire, from the Black Sea to the Julian Alps, were not under Roman control but became a battleground, where all but few old people were born either in captivity or under the siege and did not long for freedom which they had never known (*Ep.* 123.16.1 [ed. Hilberg, vol. III, 93]).¹⁹ Moreover, Jerome mentions the *hostes Pannonii*, the Pannonian

17 In similar vein, Jerome calls Bonosus, who was also very likely from Dalmatia, a son of the Fish and says that he sought water (*Ep.* 7.3.1 [ed. Hilberg, vol. I, 28]).

18 It is worth pointing out that Jerome remarks that the east seems to be free from these evils but is panic-stricken through news about them (*Ep.* 60.16.4 [ed. Hilberg, vol. I, 57]), which alludes to how Jerome himself has learned of such developments.

19 Jerome talks about these events in the past tense, and the use of a temporal adverb *olim* at the beginning of the passage indicates that they are something that lies in the past. He also finds a culprit for such bad condition of the Roman Empire: a semibarbarian traitor (*semibarbarus*

foes, who had joined different barbarian groups (he lists the Quadi, Vandals, Sarmatians, Alans, Gepids, Herulians, Saxons, Burgundians, Alamanni) in laying waste to the entire Gaul between the Alps, the Pyrenees, the Rhine and the Atlantic Ocean (*Ep.* 123.15.2 [ed. Hilberg, vol. III, 92]).²⁰

Chronicle

In Jerome's *Chronicle* Illyricum is directly referred twice: Claudius II defeats the Goths who plunder Illyricum and Macedonia (s.a. 270 [ed. Helm, 221–222]); Probus, the prefect of Illyricum, is said to have destroyed with his most unjust tax exactions the provinces that he was ruling (*provincias quas regebat*) even before they were ravaged by barbarians (s.a. 372 [ed. Helm, 246]).²¹ Of the provinces mentioned that belonged to Illyricum, but which are not explicitly referred to as such, are Dacia (s.a. 290 [ed. Helm, 225]: Galerius is native of Dacia in the vicinity of Serdica);²² Moesia (s.a. 254 [ed. Helm, 219]: Aemilianus plans a revolt in Moesia);²³ and Pannonia, in singular form (s.a. 179 [ed. Helm, 208]: Marcus Aurelius Antoninus dies in Pannonia; s.a. 251 [ed. Helm, 218]: Decius is a native of Budalia in Lower Pannonia, *Pannonia Inferior*; s.a. 364 [ed. Helm, 244]: Valentinian I hails from Pannonia), as well as in plural form (s.a. 263 [ed. Helm, 220–221]: the Quadi and Sarmatians conquer Pannonias; s.a. 375 [ed. Helm, 247]: the Sarmatians ravage Pannonias and because of this the same consuls remain in office); whereas the choronym Macedonia seems to have been used more in the sense of a historical region than province (s.a. 263 [ed. Helm, 220]: the Goths plunder Greece, Macedonia, Pontus and Asia; s.a. 270

proditor) by whose crime Rome's enemies were armed against Romans with Roman money (*Ep.* 123.16.2 [ed. Hilberg, vol. III, 93]), meaning Flavius Stilicho. Jerome does not specify here the barbarian groups that have caused devastation in Illyricum, but he names them in the letter 60 (cf. *supra*). His two catalogues of barbarians (*Ep.* 60.16.2 [ed. Hilberg, vol. I, 570]; *Ep.* 123.15.2 [ed. Hilberg, vol. III, 92]) are consistent with other such contemporary catalogues and may be considered to be primarily a literary device. On catalogues of barbarians, cf. Mathisen, "Catalogues of Barbarians in Late Antiquity," 17–32.

- 20 The *hostes Pannonii* may probably be compared to the Bacaudae movement, especially since Jerome defines as their area of activity the provinces of Gaul. For the Bacaudae, cf. Drinkwater, "The Bacaudae of fifth-century Gaul," 208–217; Sánchez León, *Los Bagaudas*, with Drinkwater, "Review of J. C. S. León, *Los Bagaudas*," 287–288; Lambert, "Salvian and the Bacaudae," 255–259.
- 21 The *Chronicle* also mentions the Illyrians: Alexander the Great successfully fights the Illyrians and Thracians (s.a. 335 a.Ch. [ed. Helm, 123]), and the Illyrians and Galatians are declared free by Romans following the demise of Perseus, the king of Macedonians (s.a. 165 a.Ch. [ed. Helm, 140]).
- 22 One other mention of Dacia is related to the Transdanubian province (s.a. 102 [ed. Helm, 194]).
- 23 Aemilianus was a governor of Upper Moesia (*Moesia Superior*), which later become part of the prefecture of Illyricum (cf. Kienast, Eck, and Heil, *Römische Kaisertabelle*, 203).

[ed. Helm, 221–222]). Pannonia and Dalmatia are indicated indirectly through mentions of their inhabitants: Probus allows the Pannonians (and the Gauls) to grow vineyards and gives the hills Alma and Aureus, planted by soldiers' hands, to be cultivated by provincials (s.a. 280 [ed. Helm, 224]); Diocletian is called Dalmatian (*Dalmata*) (s.a. 286 [ed. Helm, 225]).²⁴

Of toponyms, a number of oikonyms are specified: Brigetio (Brigetio) (s.a. 375 [ed. Helm, 247]: the deathplace of Valentinian I); Budalia (s.a. 251 [ed. Helm, 218]: the birthplace of Decius); Carnuntum (s.a. 308 [ed. Helm, 229]: Licinius is made emperor at Carnuntum by Galerius); Cibalae (s.a. 313 [ed. Helm, 230]: the place where the battle against Licinius was fought; s.a. 364 [ed. Helm, 244]: the birthplace of Valentinian I who is called a Cibalensian, *Cibalensis*); Dyrrachium (s.a. 346 [ed. Helm, 244]: destroyed in an earthquake);²⁵ Margum (s.a. 285 [ed. Helm, 225]: Carinus is defeated in a battle at Margum and killed); Mursa (s.a. 350 [ed. Helm, 238]: Vetrano is made emperor at Mursa; s.a. 351 [ed. Helm, 238]: the place of Magnentius's defeat in a battle in which the Roman forces have been ruined); Naissus (s.a. 351 [ed. Helm, 238]: Vetrano is deposed at Naissus by Constantius II); Salonae (s.a. 316 [ed. Helm, 230]: Diocletian dies in a palace not far away from Salonae); Serdica (s.a. 290 [ed. Helm, 225]: Galerius's birthplace is not far away from Serdica); Sirmium (s.a. 271 [ed. Helm, 222]: the deathplace of Claudius II; s.a. 283 [ed. Helm, 224]: Probus is killed at Sirmium in a military mutiny, in a tower called Ferrata; s.a. 371 [ed. Helm, 246]: an unnamed presbyter has been unjustly beheaded at Sirmium because he did not want to betray the former proconsul Octavian²⁶ whom he was hiding); Siscia (s.a. 308 [ed. Helm, 229]: Quirinus,

24 The Pannonians and Dalmatians are also referred to as inhabitants of the respective regions before their transformation into Roman provinces (ss.aa. 10, 6 [ed. Helm, 167–168]): Tiberius celebrates triumphs over the Pannonians; s.a. 4 [ed. Helm, 170]: Asinius Pollio triumphed over the Dalmatians; s.a. 7 [ed. Helm, 170]: Tiberius brings the Dalmatians and Sarmatians back under Roman authority). The *Chronicle* also mentions Dardania but only as the ancient kingdom of the Dardani (*Eusebii praefatio* 9/10F, ss.aa. 1477, 1415, 1365 a.Chr. [ed. Helm, 12, 45b, 48b, 51b]), as well as Achaia (ss.aa. 1746, 1398, 74 a.Chr. [ed. Helm, 32b, 49b, 188]) and Thessaly (ss.aa. 1794, 1578, 1526 a.Chr. [ed. Helm, 30b, 40b, 42b]) but solely as regions/kingdoms of ancient Greece. The choronym Greece (*Graecia*) is consistently used to denote a geographical-cultural zone (7F, 9/10F, 11/12F, 17F, ss.aa. 1471, 913, 568, 377 a.Chr., 49, 105, 263 [ed. Helm, 9, 12, 15, 20b, 46b, 77b, 101b, 119, 181, 194, 220]). Crete and its inhabitants are predominantly mentioned in the contexts of mythological Greece (ss.aa. 1962–1955, 1887, 1564, 1503, 1461, 1447, 1445, 1406, 1319, 1250 a.Chr., 144, 171 [ed. Helm, 22b, 26b, 40b, 44b, 46b, 47b, 49b, 53b, 57b, 202, 206]).

25 Dyrrachium, i.e. Epidamnus is also mentioned once in a pre-Roman context (ss.aa. 627 a.Chr. [ed. Helm, 97b]).

26 On Clodius Octavianus, cf. Jones, Martindale, and Morris, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, 637.

bishop of Siscia, *episcopus Siscianus*, is killed gloriously for Christ); Thessalonica (s.a. 323 ed. Helm, 231]: Licinius is slain at Thessalonica contrary to a solemn pledge). Among other places mentioned are an unnamed river in which Bishop Quirinus of Siscia was thrown (s.a. 308 [ed. Helm, 229]), but it is not indicated if the river was in Pannonia, and two hills, Alma and Aureus (s.a. 280 [ed. Helm, 224]), both of which are seemingly connected to Pannonia, even though it is known from other sources that the *mons Aureus* that is meant here was located in Upper Moesia (*Eutropius, Breviarium ab urbe condita* 17.2 [eds. Bleckmann, Gross, 168]; *Aurelius Victor, Historiae abbreviatae* 37.3 [eds. Groß-Albenhausen, Fuhrmann, 108]).

On Illustrious Men

Jerome's *On Illustrious Men* is practically devoid of references to Illyricum and its provinces, except for one in relation to the author himself: Jerome is called native of the *oppidum* Stridon which is said to have been once the border between Dalmatia and Pannonia and destroyed by Goths (*De viris illustribus* c. 135). Jerome also mentions Achaia (c. 44, 54) and, indirectly through the name of its inhabitants (c. 27, 28) and in adjective form (c. 30), Crete, but neither as provinces.²⁷ There is one mention of Sirmium in connection to Photinus who is said to have been ordained its bishop (c. 107), as well as two mentions of Poetovio in adjective form in relation to Bishop Victorinus (c. 18, 74). The latter deserves some attention in the context of this analysis, since Jerome seems to indicate in his letters that he identified Victorinus as his regional compatriot if that is what lies behind Jerome's labeling of Victorinus as *noster* (*Ep.* 36.16.1 [ed. Hilberg, vol. I, 283]).²⁸

Life of Hilarion

More informative is the *Life of Hilarion*, the last of Jerome's works that are scrutinized here, since one of the episodes in the saint's life is set in Dalmatia. Dalmatia is directly named only once (*Vita Hilarionis* 28.2) but is also explicitly referred to as *provincia* (28.3). Of the oikonyms mentioned are Epidaurus (28.2: *Dalmatiae oppidum*; 29.2: *oppidum*; 29.4), along with its region (29.4: *illa regio*) and municipal area (29.7: *omnis civitas*), and its inhabitants (*Epidauritani*) (29.2), as well as Salonae, which is clearly implied in the text as an important centre (29.7). There are also two references to the Adriatic Sea

27 Greece (*Graecia*) is referred to several times but in usual sense of a geographical-cultural zone (c. 10, 19, 83).

28 Cf. also Bratož, "Girolamo e i suoi rapporti con Aquileia," 10, note 7.

(*Adria*), which both St. Hilarion and later his disciple Hesychius are said to have crossed to arrive at Sicily (25.2; 27.4).

The *Life of Hilarion* also offers what could be termed as ethnographical information, which may be indicative of Jerome's familiarity with local knowledge. He speaks of a big serpent (*draco, serpens*) that is called *boa* in the native tongue (*gentili sermone*) because it is so large that it can swallow oxen, *boves* (28.3),²⁹ and uses the word *lemb* (29.7: *in brevi lembo*) to describe a small vessel in which St. Hilarion sailed off secretly by night from Dalmatia, a type of ship usually connected with the southern Adriatic and the Illyrians.³⁰ Moreover, Jerome seems to preserve another piece of information that might be interpreted as testifying to his tapping into local knowledge, regardless of whether his depiction is primarily a literary device or not: he narrates how the inhabitants of Epidaurus were fearful about their coastal town being destroyed by roaring waves (*frementes fluctus*), heaving masses of water (*undarum moles*) and mountains of swirling billows (*montes gurgitum*), which were caused by an earthquake that is said to have befallen the whole world (*terrae motu totius orbis*) after the death of Emperor Julian II (29.1–2). Various sources attest to an earthquake that hit Palestine and adjacent regions in May 363, which had a strong impact on contemporaries who ascribed both political and religious significance to the seismic event.³¹ In Jerome's story the fear by the local population of the earthquake's devastating consequences provides another opportunity for the saint to prove his miraculous valour and solidify the victory of Christianity over the powers of chaos and destruction by stopping – with the signs of the cross in the sand – the swelling sea that rises to an unbelievable height and threatens the town. It is precisely this achievement of the saint that attracts the attention of the local population, much more than his doing away with the *boas*, which as a snake also symbolizes chaos and the chthonic forces of destruction.³² Indeed, Jerome makes this feat become part of collective memory, a story that is recounted by locals and even reaches Salonae, and which mothers teach their children to hand down to posterity (29.3–7), thus

29 Weingarten, *The Saint's Saint*, 142 believes that the phrase *gentili sermone* denotes the Greek-speaking gentiles but she does not back up her claim.

30 On *lemb*s, cf. Boršić, Džino, and Radić Rossi, *Liburnians and Illyrian Lembs*, 61–138, 173–175, 192–193.

31 On the 363 earthquake, cf. Russell, "The Earthquake of May 19, A. D. 363," 47–64; Levenson, "The Palestinian Earthquake of May 363," 60–83; Ward, "The 363 Earthquake and the End of Public Paganism in the Southern Transjordan," 132–170.

32 For the interpretation of Jerome's story of St. Hilarion's triumph over the *boa* as a victory over the local pagan cult of Cadmus, cf. Weingarten, *The Saint's Saints*, 143–144.

cementing the saint's fame. Such an ending is in contrast to Jerome's remark about St. Hilarion's reason for coming to Dalmatia in the first place: the saint wanted to go to certain barbarous nations (*ad barbaras quasdam nationes*) who knew not of his name and reputation (28.1). With this remark Jerome brands the provincials of Dalmatia as barbarians, which may be seen as his criticism of their habits and practices, comparable to what he says about inhabitants of his own home region (*Ep.* 7.5 [ed. Hilberg, vol. I, 28]).³³

Image of Illyricum

The image of Illyricum that can be deduced based on the information from Jerome's writings analysed here is sketchy, since his treatment of Illyricum is not systematic nor is Illyricum presented as a coherent administrative or geographical entity. Be that as it may, the extracted information provides a sufficient basis for instructive insights into Jerome's mindset with regard to how he depicts as well as perceives Illyricum. To be sure, the image that emerges is not a comprehensive portrayal, that is to say, Jerome's focus is on Dalmatia, whereas other regions are only passingly touched upon. Furthermore, the representation is composite as it is constructed from different textual contexts, but which may be assumed to be connected by Jerome's own perception as an overarching framework.

In Jerome's letters Illyricum is strictly speaking presented only as one of the places where apostles were active, along with India, Rome, Crete and Achaia (cf. *Ep.* 59.5.4 [ed. Hilberg, vol. I, 546]). Jerome's reference to St. Paul in connection to Illyricum is taken from St. Paul's *Epistle to Romans* (15:19), to which Jerome alludes (*Ep.* 65.12.3 [ed. Hilberg, vol. I, 630]) as well as explicitly mentions (*Ep.* 71.1.2 [ed. Hilberg, vol. II, 1]). It remains an open question what St. Paul actually understands by Illyricum, but it is likely that for Jerome it denotes the Illyricum of his own time and age. This Illyricum was a geographically vast region stretching practically from the Black Sea to the Julian Alps, to which Jerome only hints, but which is also what other 4th- and 5th-century Latin and Greek writers imply.³⁴ This region is depicted by Jerome as a place of long-standing insecurity and danger caused by the

33 Ciglenečki and Bobovnik, "Blue Deserts," 444 believe that the mention of "barbarous nations" refers to the pagan population of Dalmatia.

34 For the extent of Illyricum as presented in the works of 4th- and 5th-century Latin and Greek writers, cf. Gračanin, "Illyricum of the 2nd and 3rd centuries AD in the works of Latin and Greek historians," 289–290.

barbarian destruction and deadly violence visited upon the local population in the late 4th and early 5th centuries.³⁵ It is a grim picture, which when one takes into account the contexts of the relevant letters serves specific purposes: consolatory (*Ep.* 60) and exhorting (*Ep.* 123).³⁶ As another illustration to the point Jerome offers the fate of his own home place Stridon: it was destroyed by Goths (*De viris illustribus* c. 135). Similarly in the *Chronicle* Illyricum and its provinces are shown as an area where civil wars, power struggles and military uprisings as well as fights with barbarians were almost an ordinary thing in the 3rd and 4th centuries, and even those who might have helped mitigate consequences of such devastating events were more keen to contribute to the general misfortune by incurring even more misery, as exemplified by the case of the Illyrian prefect Sextus Petronius Probus (*Chronicon* s.a. 372).³⁷ What, however, can also be surmised from this image of Illyricum is its importance. This is further supported by Jerome's concern to note that the Illyrian provinces were where emperors hailed from as well as died, which may arguably be also interpreted as obliquely indicating a certain amount of Jerome's pride about his home region.

As has been pointed out, Dalmatia is given the most attention, which is to be expected since it was Jerome's home province. The image of Dalmatia that can be derived from what Jerome says is ambivalent. On the one hand, Dalmatia is portrayed as a land with islands that offer ideal conditions for an eremitic life of solitude and where holy men dwell (*Ep.* 3.4.2–4; *Ep.* 7.3.1; *Ep.* 60.10.2; *Ep.* 105.1.2; *Ep.* 118.5.6) as well as a country where saints come to perform their miraculous deeds (*Vita Hilarionis* 28.2–4; 29.1–4). On the other hand, Dalmatia is also depicted as a province exposed to barbarian attacks (*Ep.* 66.14.2; *De viris illustribus* c. 135), a country of uneducated peasants where people are only in pursuit of material gain and earthly pleasures (*Ep.* 7.5), which makes them a barbarous folk who care so little for the spiritual and godly that are ignorant of a saint of world fame (*Vita Hilarionis* 28.1–2) and are menaced by a monstrous creature of apparently demonic nature (*Vita Hilarionis* 28.3).

Pannonia, too, is accorded a prominent place. The image of Illyricum as a region of conflict, barbarian incursions and civil strife as well as a region from where important emperors came is largely based on what is said about

35 Cf. also Bratož, "Girolamo e i suoi rapporti con Aquileia," 26–27.

36 For the classification of the letters, cf. Cain, *The Letters of Jerome*, 212, 215.

37 On Sextus Petronius Probus and his administration of Illyricum, cf. Seyfarth, "Sextus Petronius Probus," 411–425; McCoy, "Corruption in the Western Empire: the Career of Sextus Petronius Probus," 101–106; Kovács, "Petronius Probus és Illyricum," 140–160.

Pannonia. A particularly bleak picture of Pannonia is painted in Jerome's accounts of contemporary conditions: after the Pannonian provinces are ravaged by barbarians the regular consuls remain in their office (*Chronicon* s.a. 375), which is a comment that creates an additional impression of grave and extraordinary circumstances. Furthermore, Emperor Valentinian I dies before he is able to strike back at the enemy and is soon followed by his brother Valens who perishes while fighting another barbarian group (*Ep.* 60.15.3). This triggers a period of protracted sufferings for the Roman population of the broader region (*Ep.* 60.16.2–4; *Ep.* 123.16.1), even to the point that the Romans of Pannonia seem to have had no choice but become Roman enemies by joining the barbarians in their onslaught against the Roman cities of Gaul, a deplorable development as Jerome explicitly remarks (*Ep.* 123.15.2: *o lugenda res publica*). Such an image is a far cry from the situation a century earlier when the Pannonians are said to have been allowed to grow vineyards (*Chronicon* s.a. 280), which invokes a sense of peace and incipient prosperity.

A note on Jerome's sources of information

When it comes to Jerome's depiction of contemporary events and circumstances in Illyricum and its provinces, as well as offering details on the situation in his own home region it is worthwhile to discuss his sources of information. To be sure, much of what he provides in his narratives might have derived from common knowledge or been a result of a literary convention or even invention. Some material might be based on his acquaintance with local myths or stories, such as the elements of the legend about St. Hilarion combating the giant serpent, which seems to have been connected to the cult of Cadmus.³⁸ Other material might have come from Jerome's personal experience or recollections, such as his comments about the way people of his home region live. The material on contemporary events, which he included in his *Chronicle*, is more or less dependent on various written accounts, especially since much of what Jerome reports can be found in other historical works.

However, some of the information that is concerned with the contemporary Illyricum, and especially with Jerome's own home country, must have been acquired by him indirectly, through personal channels, at some later date as he had left Stridon and Dalmatia for good in the early 360s.³⁹ Jerome

38 Cf. Weingarten, *The Saint's Saint*, 143–144.

39 Cf. Rebenich, *Jerome*, 3; with Bratož, "Girioloamo e i suoi rapporti con Aquileia," 23–24,

mentions in his letters several people who might have provided him with recent news on the situation in Dalmatia as well as in the broader region. In 370s he was in contact with his maternal aunt Castorina even though his letter to her alludes to a somewhat disturbed relationship (*Ep.* 13 [ed. Hilberg, vol. I, 42–44]). Around that time Julian, the deacon of Aquileia, informed Jerome about Jerome's sister (*Ep.* 6.2.1 [ed. Hilberg, vol. I, 25]). Jerome's brother visited their hometown when he was sent to effect the sale of their estate (*Ep.* 66.14.2; *Ep.* 81.2). Jerome also sent at least one letter to a Dalmatian landowner named Julian (*Ep.* 118). The letter is said to have been dictated hastily (*velociter*) and with it Jerome has broken his long silence towards Julian (*longum ad te silentium rumpo*) (*Ep.* 118.1.1 [ed. Hilberg, vol. II, 435]), which is an indication that they weren't much in contact. As is noted in the letter, it was carried by Julian's brother Ausonius who briefly visited Jerome.⁴⁰ Therefore it may be inferred that Jerome could also acquire additional first-hand information on local and provincial as well as regional affairs from the people with whom he corresponded – presumably a conspicuous place among them had the clerics from Aquileia⁴¹ – or who paid him visits in his distant abode.

Concluding remarks

Even though Illyricum and its provinces are accorded only sporadic attention in Jerome's narratives, and thus the image constructed based on available information is fragmentary, it is nevertheless not unfounded to claim that Jerome seems to be both interested in and informed about the general situation in late antique Illyricum. True, he is quite vague about what he understands by Illyricum and never ventures to even hint at its precise administrative extent, although it may be assumed that, same as other 4th- and 5th-century writers, he saw Illyricum as the spacious territory stretching between the Black Sea and the Julian Alps, which he mentions twice in his letters. Once, however, he differentiates in his *Chronicle* between Illyricum and Macedonia in the context of the late 3rd century. That he wasn't utterly indifferent to administrative matters

40 In the letter to Castricianus, Jerome says that he was informed about Castricianus's unfinished journey to visit him by one Heraclius the deacon (*Ep.* 68.1.1 [ed. Hilberg, vol. I, 675]), but Heraclius is likely to have come from Thrace, if the more probable assumption that the Cissa which Castricianus reached was the Thracian Cissa, i.e. Cressa (cf. here note 15) is accepted, and therefore could not have served as Jerome's informant about developments in Dalmatia and western Illyricum.

41 About Jerome's Acquileian circle, cf. Rebenich, *Hieronymus und sein Kreis*, 44–46, 48–49.

is shown, apart from his mention of the Illyrian prefect and his tax management, by his indication that his hometown was once the border between Dalmatia and Pannonia.

What Jerome has to say about Illyricum and its provinces gives an impression of an area frequently plagued by civil wars and barbarian devastations, a region of instability and crisis, especially in the 4th century. This is in a stark contrast with the portrayal of Illyricum in the more distant past, where it is referred to as an area of apostolic missionary activities, as well as from the image that Jerome paints of the insular Dalmatia, which is represented as place of eremitic peace and where the only disturbance is created by the might of the sea and not by clashing armies, barbarian attacks or base human pursuits. In terms of Jerome's narrative strategies, it may perhaps be argued that he gives a special place to Illyricum as a striking, vivid example of all the uncertainties and perils of living in the late Roman Empire as a result of both external and internal threats and hardships, which could serve as a poignant admonishment to change one's ways, abandon worldly pursuits and turn oneself over to God.

Bibliography

Primary sources

Aurelius Victor, *Historiae abbreviatae*

Groß-Albenhausen, Kirsten, und Manfred Fuhrmann, ed. and transl., *S. Aurelius Victor: Die römischen Kaiser. Liber de Caesaribus*. 2nd edition. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002.

Eutropius, *Breviarium ab urbe condita*

Bleckmann, Bruno, and Konathan Gross, ed. and transl., *Eutropius: Breviarium ab urbe condita*. Paderborn: Verlag Ferdinand Schöningh, 2018.

Hieronymi Chronicon

Helm, Rudolf, ed. *Eusebius Caesariensis, Werke. Band 7: Die Chronik des Hieronymus / Hieronymi Chronicon*. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 47. Berlin: Akademie-Verlag, 1956.

Hieronymi Commentarii in Esaiam

Adriaen, Marc, ed. *S. Hieronymi presbyteri Opera. Pars I: Opera exegetica 2. Commentariorum in Esaiam libri I–XI*. Corpus Christianorum Series Latina 73. Turnhout: Brepols, 1963.

Hieronymi Commentarii in Osee prophetam

Adriaen, Marc, ed. *S. Hieronymi presbyteri Opera. Pars I: Opera exegetica 6. Commentarii in prophetas minores*. Corpus Christianorum Series Latina 76. Turnhout: Brepols, 1969, 1–158.

Hieronymi De viris illustribus

Ceresa-Gastaldo, Aldo, ed. and transl. *Gerolamo: Gli Uomini Illustri / De viris illustribus*. Florence: Nardini-Centro internazionale del libro, 1988.

Hieronymi epistula ad Aurelium

Divjak, Johannes, ed. *Hieronymi epistula ad Aurelium*. In *Augustinus, Epistolae ex duobus codicibus nuper in lucem prolatae*. Corpus Scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 88. Turnhout: Brepols, 1981, 130–133.

Hieronymi epistula ad Praesidium

Morin, Germain, ed. *Hieronymi epistula ad Praesidium*. In “Pour l’authenticité de la lettre de s. Jérôme à Présidius.” *Bulletin d’ancienne littérature et d’archéologie chrétiennes* 3 (1913): 52–60 (54–58).

Hieronymi epistulae

Hilberg, Isidor, ed. *Sancti Eusebii Hieronymi opera. Epistularum partes I–III*, vols. I–III. Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 54–56. Vienna, Leipzig: F. Tempsky, G. Freytag, 1910–1918. Reprint Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1996.

Hieronymi Vita Hilarionis

Morales, Edgardo Martín, and Pierre Leclerc, ed. and transl. *Jérôme: Trois vies de moines (Paul, Malchus, Hilarion)*. Sources chrétiennes 508. Paris: Cerf, 2007, 212–298.

Secondary sources

Banniard, Michel. “Jérôme et l’elegantia d’après le *De Optimo genere interpretandi*.” In *Jérôme, entre l’Occident et l’Orient (Actes du colloque de Chantilly, septembre 1986)*, edited by Yves-Marie Duval, 305–322. Paris: Études augustiniennes, 1989.

Bartelink, Gerhardus Johannes Marinus. *Hieronymus. Liber de optimo genere interpretandi (Epistula 57). Ein Kommentar*. Leiden: Brill, 1980.

Boršić, Luka, Danijel Džino, and Irena Radić Rossi, *Liburnians and Illyrian Lembs: Iron Age Ships of the Eastern Adriatic*. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd., 2021.

Bratož, Rajko. “Girolamo e i suoi rapporti con Aquileia.” *Quaderni giuliani di storia* 34.1 (2013): 7–32.

Burgess, Richard W. “Jerome’s *Chronici canones*, *Quellenforschung*, and Fourth-Century Historiography.” In *Historiae Augustae Colloquium Argentoratense. Atti dei Convegni sulla Historia Augusta VI*, edited by Giorgio Bonamente, François Helm, Jean-Pierre Callu, 83–104. Bari: Edipuglia, 1998.

Burgess, Richard W. *Studies in Eusebian and Post-Eusebian Chronography*. With the assistance of Witold Witakowski. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1999.

- Burgess, Richard W. "Jerome Explained: An Introduction to his Chronicle and a Guide to its Use." *The Ancient History Bulletin* 16 (2002): 1–32.
- Burgess, Richard W. "Review of Gabriele Marasco, ed., *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to Sixth Century A.D.*, Leiden, Boston: Brill, 2003." *Bryn Mawr Classical Review*, <https://bmcr.brynmawr.edu/2004/2004.03.49/>.
- Burgess, Richard W. "Review of Benoît Jeanjean, Bertrand Lançon, *Saint Jérôme, chronique: Continuation de la chronique d'Eusèbe, années 326–378. Suivie de quatre études sur les chroniques et chonographies dans l'antiquité tardive (IVe–VIe siècles)*. Histoire, Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2004." *Bryn Mawr Classical Review*, <https://bmcr.brynmawr.edu/2005/2005.09.47>.
- Cain, Andrew. *The Letters of Jerome: Asceticism, Biblical Exegesis, and the Construction of Christian Authority in Late Antiquity*. Oxford, New York: Oxford University Press, 2009.
- Ceresa-Gastaldo, Aldo. "La tecnica biografica del De viris illustribus di Girolamo." *Renovatio* 14 (1979): 221–236 (= "The Biographical Method of Jerome's *De viris illustribus*." *Studia Patristica* 15.1 [1984]: 55–68).
- Ciglencečki, Jan, and Nena Bobovnik. "Blue Deserts: Jerome and the Origins of Insular Monasticism in the Adriatic." *Bogoslovni vestnik* 81.2 (2021): 437–452.
- Conring, Barbara. *Hieronymus als Briefschreiber. Ein Beitrag zur spätantiken Epistolographie*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 2001.
- Degórski, Bazyli. "Il soggiorno di sant'Ilarione di Gaza in Dalmazia secondo La vita s. Hilarionis di san Girolamo." *Vox Patrum* 67 (2017): 101–114.
- Drinkwater, John F. "The Bacaudae of fifth-century Gaul." In *Fifth-century Gaul. A crisis of identity?*, edited by John F. Drinkwater and Hugh Elton, 208–217. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Drinkwater, John F. "Review of J. C. S. León, *Los Bagaudas: rebeldes, demonios, mártires. Revueltas campesinas en Galia e Hispania durante el Bajo Imperio*." *The Classical Review* 49.1 (1999): 287–288.
- Duval, Yves-Marie, ed. *Jérôme, entre l'Occident et l'Orient (Actes du colloque de Chantilly, septembre 1986)*. Paris: Études augustinienes, 1989.
- Dzino, Danijel. "Sabaianus: Beer, wine and Ammianus Marcellinus." In *Feast, fast or famine. Food and drink in Byzantium*, edited by Wendy Mayer and Silke Trzcionka, 57–68. Brisbane: Australian Association for Byzantine Studies, 2005.
- Fontaine, Jacques. "L'esthétique littéraire de la prose de Jérôme jusqu'à son second départ en Orient." In *Jérôme, entre l'Occident et l'Orient (Actes du colloque de Chantilly, septembre 1986)*, edited by Yves-Marie Duval, 323–342. Paris: Études augustinienes, 1989.
- Fürst, Alfons. *Hieronymus. Askese und Wissenschaft in der Spätantike*. Freiburg, Basel and Vienna: Herder Verlag, 2016 (1st edition 2003).
- Gračanin, Hrvoje. "Illyricum of the 2nd and 3rd centuries AD in the works of Latin and Greek historians." In *Illyrica antiqua. Ob honorem Dujice Rendić-Miočević*, edited by in Mirjana Sanader, Marina Šegvić, and Ivan Mirnik, 287–298. Zagreb: Odsjek za arheologiju, Filozofski fakultet; Arheološki muzej, 2005.
- Gray, Christa. "Erzählperspektive und Wertung in der Vita Hilarionis des Hieronymus." In *Narratologie und Intertextualität: Zugänge zu spätantiken Text-Welten*, edited by

- Christoph Brunhorn, Peter Gemeinhardt and Maria Munkholt Christensen, 83–104. Tübingen: Mohr Siebeck, 2020.
- Habib, M. A. Rafey. *A History of Literary Criticism. From Plato to the Present*. Malden, MA, Oxford: Blackwell Publishing, 2006.
- Harvey, Jr., Paul B. "Jerome Dedicates His 'Vita Hilarionis'." *Vigiliae Christianae* 59.3 (2005): 286–297.
- Jeanjean, Benoît, and Bertrand Lançon. *Saint Jérôme, Chronique. Continuation de la Chronique d'Eusèbe années 326–378. Suivie de quatre études sur les Chroniques et chronographies dans l'Antiquité tardive (IVe–VIe siècles)*. Latin text by R. Helm, French translation, notes and commentaries by Benoît Jeanjean and Bertrand Lançon. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2004.
- Jones, Arnold Hugh Martin, John Robert Martindale, and John Morris. *The Prosopography of the Later Roman Empire*. Volume I: A.D. 260–395. Cambridge: Cambridge University Press, 1971.
- Kienast, Dietmar, Werner Eck, and Matthäus Heil. *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. 6th, revised edition. Darmstadt: WBG, 2017.
- Konig, Jason Peter. "Solitude and biography in Jerome's *Life of Hilarion*." In *The Oxford Handbook of Ancient Biography*, edited by Koen De Temmerman, 295–308. Oxford: Oxford University Press, 2020.
- Kovács, Péter. "Petronius Probus és Illyricum." In *Tíz évbét. Tanulmányok Fröhlich Ida 70. születésnapja alkalmából*, edited by Dávid Nóra, Fodor György, and Őze Sándor, 140–60. Budapest: Szent István Társulat, 2018.
- Lambert, David. "Salvian and the Bacaudae." In *Gallien in Spätantike und Frühmittelalter. Kulturgeschichte einer Region*, edited by Steffen Diefenbach and Gernot Michael Müller, 255–276. Berlin, Boston: De Gruyter, 2013.
- Levenson, David B. "The Palestinian Earthquake of May 363 in Philostorgius, the Syriac *Chronicon Miscellaneum*, and the Letter Attributed to Cyril on the Rebuilding of the Jerusalem Temple." *Journal of Late Antiquity* 6.1 (2013): 60–83.
- Mathisen, Ralph W. "Catalogues of Barbarians in Late Antiquity." In *Romans, Barbarians, and the Transformation of the Roman World. Cultural Interaction and the Creation of Identity in Late Antiquity*, edited by Ralph M. Mathisen and Danuta Shanzer, 17–32. Farnham, Burlington: Ashgate, 2011.
- McCoy, Marsha B. "Corruption in the Western Empire: the Career of Sextus Petronius Probus." *Ancient World* 11 (1985): 101–106.
- Muhlberger, Steven. *The Fifth Century Chroniclers: Prosper, Hydatius and the Gallic Chronicler of 452*. Leeds: Francis Cairns, 1990.
- Nautin, Pierre. "La Liste des oeuvres de Jérôme dans le *De viris inlustribus*." *Orpheus* NS 5 (1984): 319–334.
- Nehring, Przemysław. "Jerome's *Vita Hilarionis*. A Rhetorical Analysis of its Structure." *Augustinianum: Periodicum Semestre Instituti Patristici Augustinianum* 43.2 (2003): 417–434.
- Opelt, Ilona. "Hieronymus' Leistung als Literarhistoriker in der Schrift *De viris illustribus*." *Orpheus* NS 1 (1980): 52–75.
- Pataki, Elvira. "Fiscellae iunco texens: Some Classical Allusions in Jerome's *Vita Hilarionis*, ch. 5." *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 41.3–4 (2001): 349–357.

- Polański, Tomasz. "Jerome as a Translator of Hebrew Poetry. Part I. Grammar and Lexicography." *Grazer Beiträge: Zeitschrift für die klassische Altertumswissenschaft* 18 (1992): 155–170.
- Polański, Tomasz. "Jerome as a Translator of Hebrew Poetry. Part II. Poetics." *Grazer Beiträge: Zeitschrift für die klassische Altertumswissenschaft* 19 (1993): 173–187.
- Pricoco, Salvatore. "Motivi polemici e prospettive classicistiche nel *De viris illustribus* di Girolamo." *Siculorum gymnasium* 32 (1979): 69–99.
- Rebenich, Stefan. *Hieronymus und sein Kreis. Prosopographische und sozialgeschichtliche Untersuchungen*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1992.
- Rebenich, Stefan. *Jerome*. London, New York: Routledge, 2002.
- Russell, Kenneth W. "The Earthquake of May 19, A. D. 363." *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 238 (1980): 47–64.
- Sánchez León, Juan Carlos. *Los Bagaudas. Rebeldes, demonios, mártires. Revueltas campesinas en Galia e Hispania durante el Bajo Imperio*. Jaén: Universidad de Jaén, 1996.
- SanPietro, Irene. "The Making of a Christian Intellectual Tradition in Jerome's *De Viris Illustribus*." *Memoirs of the American Academy at Rome* 62 (2017): 231–259.
- Seyfarth, Wolfgang. "Sextus Petronius Probus. Legende und Wirklichkeit." *Klio* 52 (1970): 411–425.
- Starowieyski, Marek. "Les 'De viris illustribus' comme source pour l'histoire de la littérature chrétienne ancienne." *Pomoerium: Studia et commentarii ad orbem classicum spectantia* 1 (1994) 127–138.
- Thomson, Alex. "Deconstruction." In *Literary Theory and Criticism. An Oxford Guide*, edited by Patricia Waugh, 298–318. Oxford, New York: Oxford University Press, 2006.
- van 't Westeinde, Jessica. *Roman Nobilitas in Jerome's Letters. Roman Values and Christian Asceticism for Socialites*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2021.
- Ward, Walter D. "The 363 Earthquake and the End of Public Paganism in the Southern Transjordan." *Journal of Late Antiquity* 9.1 (2016): 132–170.
- Weingarten, Susan. *The Saint's Saints. Hagiography and Geography in Jerome*. Leiden, Boston: Brill, 2005.
- Whiting, Colin. "Jerome's *De viris illustribus* and New Genres for Christian Disputation in Late Antiquity." In *Shifting Genres in Late Antiquity*, edited by Geoffrey Greatrex and Hugh Elton, the assistance of Lucas McMahon, 41–51. London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, 2016.
- Williams, Megan Hale. *The Monk and the Book. Jerome and the Making of Christian Scholarship*. Chicago: University of Chicago Press, 2006.
- Zecchini, Giuseppe. "Latin Historiography: Jerome, Orosius and the Western Chronicles." In *Greek and Roman Historiography in Late Antiquity. Fourth to Sixth Century A.D.*, edited by Gabriele Marasco, 317–345. Leiden, Boston: Brill, 2003.

Rezime

Slika Ilirika u Jeronimovim djelima

U radu se nastoje predstaviti i istražiti svjedočanstva o Iliriku iz odabranih Jeronimovih djela. Težište je ponajprije na njegovim brojnim pismima, ali se u obzir uzimaju i njegova *Kronika* te dva druga djela (*O znamenitim muževima*, *Život Hilarionov*). Svrha ove studije preliminarnoga karaktera jest dvojaka: pomno ispitati vrste informacija vezanih uz Ilirik koje Jeronima posebno zanimaju te provesti tekstualnu analizu građe kako bi se dobio uvid u kontekste u kojima se Ilirik spominje. Opći cilj je ispitati sliku Ilirika koju Jeronim stvara i pokušati razlučiti njegove percipirane namjere u konstruiranju slike kakva je predočena, koliko god ona bila fragmentarna.

Iako Iliriku i njegovim provincijama Jeronim u svojim spisima pridaje tek sporadičnu pozornost, pa je slika izgrađena na temelju dostupnih podataka fragmentarna, ipak nije neutemeljeno ustvrditi kako se čini da Jeronima zanima kasnoantički Ilirik i da je upućen u opću situaciju na tom području. Istina, prilično je neodređen u vezi s time što podrazumijeva pod Ilirikom ne odvažujući se niti naznačiti njegov točan upravni opseg, premda se može pretpostaviti da je, kao i drugi pisci iz 4. i 5. stoljeća, Ilirik doživljavao kao prostrano područje između Crnog mora i Julijskih Alpa, koje u svojim pismima dvaput spominje. Jedanput pak u svojoj *Kronici* pravi razliku između Ilirika i Makedonije u kontekstu kraja 3. stoljeća. Da nije bio posve ravnodušan prema administrativnim pitanjima, pokazuje to što je, uz spominjanje iliričkog prefekta i njegove porezne uprave, naznačio da je njegov rodni grad nekoć tvorio granicu između Dalmacije i Panonije.

To što Jeronim kaže o Iliriku i njegovim provincijama stvara dojam da je to bilo područje koje su često pogađali građanski ratovi, barbarske provale i pustošenja, regija prožeta nestabilnošću i krizom, osobito u 4. stoljeću. To je u oštroj suprotnosti s prikazom Ilirika u daljoj prošlosti, kada je on oblast u kojoj misionare apostoli, kao i s Jeronimovom slikom dalmatinskih otoka koji su predočeni kao mjesto pustinjačkoga spokoja, gdje jedini poremećaj stvara snaga mora, a ne sraz vojski, barbarski napadi ili prizemna ljudska htijenja. Možda se može ustvrditi da Jeronim u sklopu svoje narativne strategije Iliriku daje posebno mjesto kao upečatljivom, živopisnom primjeru svih neizvjesnosti i opasnosti života u kasnome Rimskom Carstvu uslijed vanjskih i unutarnjih prijetnji i poteškoća, a s mogućom svrhom da bude oštra opomena kako čovjeku valja promijeniti svoje navade, ostaviti se svjetovnih težnji i predati se Bogu.

Mining in the Inland of the Roman province of Dalmatia in the 3rd and 4th centuries

*Amra Šačić Beća**

Abstract

The paper starts with a short overview of the mining activities in the inland of the Roman province of Dalmatia during the first two centuries of the Roman rule, followed by a detailed analysis of Roman mining in this province in the 3rd and 4th centuries. The interpretation of narrative sources and texts carved on ancient epigraphic monuments presents the administration in the mines in the context of gold, lead, silver, and iron mining. It should be noted that the most important mines in the province of Dalmatia are located around Domavia. This mining settlement was the administrative centre of the largest Dalmatian mining district of Argentaria, whose name we know from the itinerary *Tabula Peutingeriana* from Late Antiquity. Under the Severan dynasty (193–235), Domavia got its municipal status. Epigraphic monuments corroborated that Domavia was declared *colonia metalla* during the period of barracks emperors. Using the official title, we concluded that the mines and colonies were mutually dependent primarily on state interests in order to maintain a high level of silver and lead production. During the 3rd and 4th centuries, Domavia was the centre of *procurator argentariarum*, i.e., *procurator metallorum Pannoniorum et Delmaticorum*. Apart from Argentaria in the eastern part of present-day Bosnia, other important mining centres of Dalmatia were in central Bosnia, southwestern Serbia, and northwestern Montenegro. Sources suggest that Dalmatian mines of the 3rd and 4th centuries were part of a single mining administration that, in different time periods,

* University of Sarajevo, Faculty of Philosophy, History Department, Ancient History

were ruled by *curator Illyrici metallarius*, *comes sacrarum largitionum*, and *comes metallorum per Illyricum*. The mines in the inland of Dalmatia, hidden by inaccessible Bosnian mountains, were relatively well-protected from barbarian intrusions during the Late Empire.

Keywords: mining, Dalmatia, *procurator metallorum*, Illyricum, Domavia, Argentaria, epigraphy, Late Antiquity, Late Empire, third century, fourth century.

Archaeological and historical research suggests that mining was one of the most important industries in the Roman province of Dalmatia. Indeed, one of the motives for conquering the Adriatic hinterland was to control this mining wealth. Through their previous trade connections, the Romans were familiar with the fact that the inland of the Roman province of Dalmatia was rich in gold, silver, iron, and copper mines. In order to better understand the process of production and administration of Dalmatian mines in the 3rd and 4th centuries, we present a short overview of mining in the earlier period, as follows.

A short overview of mining in the 1st and 2nd centuries

The narrative source analysis suggests that after quelling the Great Illyrian Uprising (AD 6–9), the Romans started mining gold in the area. The Roman author and historian Publius Annius Florus wrote that Emperor Augustus ordered the military legate (*praepositus Dalmatiae*) of the province of Dalmatia, Gaius Vibius Postumus, to recruit locals for mining gold veins and gold panning.¹ Pliny the Elder and Publius Papinius Statius also wrote about the gold mining in Dalmatia during the 1st century.² According to the analysis of the archaeological finds, epigraphic monuments, and narrative sources, Dalmatian gold mines were located in central Bosnia (the foothills of Vranica mountain and the valleys of the rivers Lepenica, Željeznica, and Fojnica).³ Dušanić assumes that the administration of Illyrian mines was centralized under *tabularium* within the office of *procurator a rationibus* under the Flavian dynasty (69–96).⁴ All precious metal mines in Illyricum, including those

1 Flor, *Epit.* 2.25.

2 Plin. *Nat. hist.* 33.67; Stat. *Silv.* 3.3.89.

3 Škegro, “Eksploatacija zlata,” 149–155; Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, 51–52; Hirt, *Imperial Mines*, 73–74; Šačić, “Antički epigrafski spomenici,” 91–92.

4 Dušanić concluded that the jurisdiction of the office of *procurator a rationibus* also included the surveillance of imperial mines during the 1st century based on a poem about the father

in Dalmatia, may have been consolidated under a single administration. On the other hand, the data from Late Antiquity suggest that iron mines were organized differently.

There are two epigraphic monuments attesting to gold mining in this area – those from Salona and Rignanum mentioning *Augusti commentariensis aurariarum* and *dispensator aurariarum*, respectively.⁵ This function is associated with the mining administration in the gold mines.⁶ The dating of the monument is relatively uncertain, but through onomastic analysis, Škegro dated them to the reign of Trajan (117–138).⁷ Although this conclusion should be taken with a grain of salt, it is justified to assume that Dalmatian mines lost their importance following Trajan's conquest of Dacia.⁸ Nevertheless, given the epigraphic monuments from Dacia (*Ampelum*), we know that gold mines were governed by procurators and their deputies (*subprocuratores*) during the 2nd century.⁹ We can anticipate that Dalmatian mines had the same model of administration, i.e., Dalmatian mines were not leased to private persons (*conductores*). Nevertheless, we should note that Dalmatian gold mines were not large in terms of capacity, so we can assume that they were already exhausted in the 1st century.

The first reliable information regarding iron, silver, and lead mining in the Roman province of Dalmatia only appears in the 2nd century. The oldest evidence is numismatic, in the form of small copper coins (*nummi metallorum*)

of Claudius Etruscus written by Statius (*Stat. Silv.* 3.3.89-90: ([...] *ab auriferis eiecat Hiberia fossis, Dalmatico quod monte nitet*). Dušanić, "Aspects of Roman Mining," 93-94.

- 5 *D(is) M(anibus) / Thaumasto / Aug(usti) comen-/tarie(n)si(!) aurari-/arum Delmatarum / felicissimus dis-/pe(n)sator titu-/lum p(osuit) (CIL 03, 01997 = ILS 1595); Iovi Op(timo) M(aximo) / M(arcus) Ulpus Aug(usti) lib(ertus) / Thaumastus / a commentariis / operum publicorum / et rationis patrimoni / d(ono)d(edit) (CIL 11, 03860 = ILS 1603 = EDR 145750).*
- 6 This expression primarily referred to the person who took care of the finances in wealthy homes, but in time it became a term that refer to civil servants in charge of the public treasury (Andreau, *Banking and Business*, 65; Fagan, *Bathing in Public*, 204).
- 7 Škegro, "Eksploatacija zlata," 147; Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, 43.
- 8 Considering the epigraphic monuments from Dacia and the mining region *Apulum*, we can conclude that the Dacian gold mines were ruled by procurators and their deputies (*subprocuratores*) during the 2nd century.
- 9 *D(is) M(anibus) / M(arco) Ulpio Aug(usti) / lib(erto) Hermiae proc(uratori) / aurariarum cuius / reliquiae ex indulgentia / Aug(usti) n(ostr)i Romam latae / sunt / Salonia Palestrice / coniunx et Diogenes / lib(ertus) bene merenti fecer(unt) / vixit ann(os) LV (CIL 03, 01312 = ILS 1593 = EDH 045816); I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Taviano / et dis deabusque / pro salute et victori[a] / domini n(ostr)i sanctissi[mi] / [T?]avianus Aug(usti) lib(ertus) / sub pro(curator) auraria[r(um)] / v(otum) s(olvit) a(nimo) [l(ibenter)] (CIL 03, 01088 = CIL 03, 01088 add. p. 1390).*

whose reverse contains the text *Metalli Ulpiani Delm(atici)* and which can be dated to the period from 102/103 to 111/112.¹⁰ Given the plural form of the word *metallum*, Bojanovski concluded that Trajan's mines in Dalmatia and their smelters encompassed many smaller plants that belonged to the imperial treasury (*fiscus*).¹¹ Such an administrative principle was maintained even among Trajan's successors, Hadrian and Antoninus Pius. These two emperors also forged money with the legend *Metalli Ulpiani Delm(atici)*.¹²

We can make certain conclusions regarding the organization of iron mines in the province of Dalmatia in the 2nd century based on *lex metalli Vipascensis* (LMV). Although this law refers to the organization of mining districts in the Roman Vispascense (modern-day Aljustrel in Portugal), the discovery of this law is a very important resource for the study of mining in other provinces, since scholars believe that this law may be a corroboration that there was a general law on iron mines (*lex ferrariarum*) under Antoninus.¹³ Such a conclusion seems logical, since an imperial-level law regulating the mining operations must have existed. Some provisions of *lex metalli Vipascensis* regarding the matters of private lease of mines or iron production can be assumed to have been implemented in Dalmatian iron mines.

The votive altar discovered in *Municipium Claudium Virunum* (present-day Liebenfels in Austria) shows that the iron mines from the province of Dalmatia were leased to conductors in the first half of the 2nd century.¹⁴ A monu-

10 RIC II, 249 no. 705; RIC III, 234, 235; Cohen, *Description historique*, 183; Dušanić, "Organizacija rimskog rudarstva," 10-13; Bojanovski, "Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije," 95; Škegro, "Rimski rudnički novac," 175.

11 Bojanovski, "Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije," 95-96.

12 RIC II 474 no. 1013; RIC II 474 no. 1014; RIC III, 534 no. 1856; Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 92; Dušanić, "Aspects of Roman Mining," 69; Škegro, "Rimski rudnički novac," 175; Hirt, *Imperial Mines*, 65.

13 The first plate contains a carved text that reads that *the lessee was entitled to seize the anvil from persons who were doing shoe repair services without authorization and to sell it in accordance with the law on iron mines* (LMV I, 4, 2). Although there is no direct corroboration that this law existed, Hirt believes that the existence of a law on iron mines for the entire Empire is possible, and compares it with the information from Hadrian's rescript to Aphrodisias (Paulus, *Dig.* 39.4.11. pr., Hirt, *Imperial Mines*, 244). Using the same source, Mateo believes that a general law on iron mines was made under Vaspasian's reign and used even under Antoninus (Mateo, *Observaciones sobre el régimen jurídico*, 191-192).

14 *Isidi Norei(ae) / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito) / pro salute / Q(uinti) Septuei⁵ / Clementis / con(ductoris) fer(rariarum) N(oricarum) P(annoniarum) D(almatarum) / et Ti(beri) Cl(audi) Heraclae / et Cn(aei) Octa(vi) Secundi / pro(curatorum) fer(rariarum) Q(uintus) Septueius¹⁰ / Valens pro(curator) ferr(ariarum)* (CIL 03, 4809 = ILS 1467 = EDH = 042469).

ment was erected to the health of Quintus Septueius Clemens, the conductor of the iron mines of Pannonia, Dalmatia, and Noricum. Conductors were private persons that leased mines for five years and paid half of their earnings to the imperial fiscus.¹⁵ Apart from the conductor, the monument also mentions three procurators who seemed to be in charge of the administration of leased mines in these three provinces. In this specific case, the Dalmatian iron mines unmistakably imply only the mines of central Bosnia.¹⁶ This is because archaeological explorations have shown that iron was intensively mined in Roman central Bosnia.¹⁷ The monument from Virunum is the only epigraphic monument mentioning *ferrariae Dalmaticae*.

The text of another law on mining, *lex metallis dicta* (LMD), was found in the same mining district in Aljustrel, Portugal. This law's provisions regulate the silver and lead mining in imperial mines, unlike *lex metalli Vipascensis* which regulates the iron mines.¹⁸ It is important to note that both of these laws distinguish three different territorial units within the mining administrative region (district): *vicus* / *vici metalli*, *metallum* / *metalla*, and *territoria metallorum* or *fines metallorum*.¹⁹ By all accounts, the mining districts of Dalmatia were organized under the same principle as shown on the example of Argentaria mining district whose administrative centre is located in the village of Sase near Srebrenica in the eastern part of present-day Bosnia and Herzegovina. Namely, archaeological exploration has proved the existence of a *vicus* in Sase near Srebrenica, which is believed to be the administrative centre of the district (Domavia), during the 1st and 2nd centuries.²⁰ The existence of the other two territorial units *metallum*, as well as *territoria metallorum* within Argentaria

15 Elkington, "Roman mining law," 62.

16 Dušanić believes that in the 2nd century, when this monument was produced, the mines of the valley of the Japra River in northwestern Bosnia belonged to *ferrariae Dalmaticae* and states that he believes that the mines of northwestern Bosnia were consolidated into *ferrariae Pannonicae* in the 3rd century (Dušanić, "Aspects of Roman Mining," 83-84). Nevertheless, the analysis of numismatic and epigraphic finds, as well as written sources, suggests that all the mines of northwestern Bosnia, including those from the Japra Valley, belonged to the *ferrariae Pannonicae* since the Flavian dynasty (Šaćić, "Administrative organization," 166-181; Merdanić Šahinović, "Administrativno-pravno uređenje," 179).

17 Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 276; Bojanovski, "Antičko rudarstvo u Bosni," 142; Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, 103-104; Šaćić, "Antički epigrafski spomenici," 97.

18 Mateo, *Manceps, redemptor, publicanus*, 96-120; Mateo, *Observaciones sobre el régimen jurídico*, 126-166; Hirt, *Imperial Mines*, 39; Maričić and Šajin, "The status of the coloni," 287-288.

19 LMD I, 27; LMV I, 5; LMV II, 10; Dušanić, "Roman mining," 249; Hirt, *Imperial Mines*, 49; Šajin, *Uređenje rimskih rudnika*, 63.

20 Srejšević, "Ispitivanje rimske nekropole," 21-27.

mining district, is corroborated by inscriptions of mining officials from the 1st and 2nd centuries.²¹ This is the period when silver and lead mines were at their peak.

The inscriptions on the epigraphic monuments suggest that Dalmatian silver and lead mines, unlike iron mines, were never leased to private persons. The administrative centre of Argentaria mining district was in *municipium Malvesiatium* (Skelani near Bratunac) in the 1st century, and then Domavia (Sase near Srebrenica) was isolated from *municipium Malvesiatium* as a separate *vicus*.²² However, already in the first half of the 2nd century Domavia became the centre of the procurator in charge of all the silver mines of the province of Dalmatia (*procurator argentariarum Delmaticarum*).²³ Thus this settlement became the most important economic centre in the inland of the province.

In the context of the mining administration, Domavia reached its peak under the reign of Marcus Aurelius when it became the administrative centre of all the mines in the three Roman provinces – Dalmatia, Pannonia Superior, and Pannonia Inferior. This is suggested by inscriptions mentioning the persons with the title *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*.²⁴ It is important to note that, according to their rank, the procurators of the consolidated Pannonian and Dalmatian mines were above the gold mine governors in Dacia, who ranked as *sexagenarian*.²⁵ These procurators, headquartered in Domavia, also governed the mines from present-day western Serbia and all the iron and gold mines from both provinces, including large Pannonian *ferrariarum* from northwestern Bosnia.²⁶ Domavia was selected as the administrative centre of Pannonian and Dalmatian mines for two reasons. Firstly, Domavia was the centre of a rich mining district of Argentaria and had the

21 *CIL* 03, 12728 = EDH 055815, *CIL* 03, 08361, (B) = *CIL* 03, 12721, (B) = EDH 057727. It should be noted that there are different opinions. For example, Dušanić believes that Argentaria signifies the *vicus* of the Drina mines (*metalla*) and not the name of a mining district (Dušanić, "Aspects of Roman Mining," 90, no. 283; Dušanić, "Organizacija rimskog rudarstva," 43).

22 Šačić, "Administrative organization," 273.

23 *CIL* 03, 12739 = *CIL* 03, 12740. (B) = *AE* 1948, 0243 = *ILJug* I, 0083; Dušanić, "Aspects of Roman Mining," 86; Bojanovski, "Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije," 104; Hirt, *Imperial Mines*, 139; Salmedin Mesihović, *Antiqvi homines Bosnae*, 172.

24 *AE* 1956, 0123 = *AE* 1991, 1691 = *AE* 1992, 1866; *CIL* 03, 08361. (B) = *CIL* 03, 12721. (B); Bojanovski, "Prilozi za topografiju, III," 180; Bojanovski, "Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije," 103; Škegro, "Eksploatacija srebra," 97, no. 37.

25 Šajin, *Uređenje rimskih rudnika*, 122.

26 Dušanić, "Aspects of Roman Mining," 67; Hirt, *Imperial Mines*, 71-73; Šajin, *Uređenje rimskih rudnika*, 123.

adequate infrastructure for accommodating numerous mining officials. Secondly, Domavia was selected because of its favourable geographical position, relatively close to the mines of central and northwestern Bosnia as well as the mining basins of present-day Serbia and Montenegro.

With the arrival of Commodus, the situation in the Dalmatian mines changes drastically. In order to obtain the money needed for the war against the Sarmatians, Marcomanni, and Quadi as quickly as possible, this Roman emperor dissociated iron mines from the united mining administration and leased them to private lessees.²⁷ We know this because of two facts. In Ephesus in present-day Turkey, an inscription was found for Titus Claudius Xenophon, who claimed to be the procurator of silver mines of Dalmatia and Pannonia (*procurator argentariarum metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum*) in his *cursus honorum*, meaning that he was not in charge of iron mines.²⁸ On the other hand, a somewhat later inscription discovered in Ljubija in northern Bosnia shows that iron mines were no longer part of Pannonia and Dalmatia provinces and were leased to private lessees. This is a votive monument erected in 201 for the health of lessees of iron mines (*conductor ferrariarum*).²⁹ Major changes to the management of mining operations in Dalmatia took place in the subsequent period.

Mining in the inland of the province of Dalmatia in the 3rd century

Iron mines

A new era in the development of mining in the province of Dalmatia begins with the reign of Septimius Severus. Under the Severan dynasty (193–235), the Illyrian mines were the leading mines in the entire Empire.³⁰ The texts of jurists Marcianus and Ulpian, preserved in *Digestae*, show the importance

27 Škegro, "Eksploatacija zlata," 9.

28 *CIL* 03, 6575 = *CIL* 03, 7127; Škegro, "Eksploatacija srebra," 9; Bojanovski, "Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije," 104; Hirt, *Imperial Mines*, 135.

29 *ILJug* II, 779 = *AE* 1973, 0411 = EDH 011306.

30 Apart from the Dalmatian mines, the Illyrian mines include the mines of the provinces Pannonia Superior, Pannonia Inferior, and Moesia Superior. In the wider context, the Illyrian mines also include the mines of Noricum. These provinces were part of the historic territory covered by *portorium Illyrici et ripae Thraciae*.

Septimius Severus gave to metals.³¹ The first major change that took place under the reign of this emperor was that iron mines of Pannonia and Dalmatia were no longer leased to private persons since, after the year 209, the inscriptions from the mining district of northwestern Bosnia mention state officials, the procurators, instead of lessees (i.e. the conductors).³² The youngest monument mentioning the imperial procurator for iron mines dates back to the reign of Emperor Gallienus (235–268), so we can undoubtedly conclude that the iron mines of Dalmatia and Pannonia were not leased to private persons in the first sixty years of the 3rd century.

Unlike the silver and lead mines, iron mines in the inland of Dalmatia are unknown today. A few archaeological, numismatic, and epigraphic finds have helped to determine that the iron mines of this Roman province were located in two geographic micro-regions: the valleys of the rivers Janj and Pliva and the region of central Bosnia.

Traces of Roman mining activities were discovered at several locations in the valleys of the rivers Janj and Pliva.³³ The main metallurgical plant of this region is located in Gromile near Šipovo.³⁴ The mining helped develop an entire urban complex at this site, and scholars believe that *municipium Baloie* should be located here.³⁵ Intensive iron and copper mining in the 3rd and 4th centuries ensured that *Baloie* achieved urban prosperity.³⁶ The largest deposits of iron and copper in central Bosnia were located in the upper Vrbas river and the valleys of the Fojnica and Lepenica rivers.³⁷ The remains of slag and the presence of Roman entrepreneurs show that iron mining occurred in this region. Roman citizens

31 *Dig.* 39.4.16.11 (*Marcianus*); *Dig.* 24.3.7.13–4 (*Ulpian*).

32 *AE* 1958, 0063 = *ILJug* I, 157 = EDH 019705; *AE* 1973, 0412. = *ILJug* II, 778 = EDH 011309; *AE* 1973, 0413. (B) = *ILJug* II, 780 = EDH 011312; *AE* 1958, 0064. (B) = *ILJug* I, 158. (B) = EDH 019708; *AE* 1973, 0414 (B) = *ILJug* II, 781 = EDH 011315; *CIL* 03, 13240. (B) = *AE* 1958, p. 21 s. n. 65. (B) = *ILJug* I, 161. (B) = EDH 033130; *CIL* 03, 13239 = *AE* 1958, p. 21 s. n. 65. = *ILJug* I, 162 = EDH 033133.

33 Older historiography associates the territory of Stari Majdan in the Sana Valley with the province of Dalmatia. However, the more recent research suggests Pannonian mines.

34 Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, 122.

35 Rav. *Cosmographia* 4.19; Bojanovski, "Baloie – rimski municipij," 364; Čače, *Civitates Dalmatiae*, 12; Škegro, "The Diocese of Baloie," 358; Mesihović, "Prilozi antičkoj topografiji," 171.

36 During the Late Roman Empire, there was a local workshop for sarcophaguses (Cambi, "Sarkofag iz Šipova," 6–14; Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 288–291).

37 Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 126; Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, 124–126.

with the title *vir egregius* appeared in this region in the 3rd century.³⁸ In the 3rd century Dalmatian inland, *virii egregii* mostly appeared in mining regions, so imperial procurators in Argentaria mines also had this title.³⁹ We may assume that the iron production intensified after the gold production in Dalmatian mines had nearly been halted at the beginning of the 2nd century. It is assumed that the iron mines in central Bosnia were somewhat threatened by plundering incursions until the mid-3rd century. Such a conclusion is made on the basis of hoards of Roman coins from Fojnica and the surroundings of Kiseljak, which can be dated from Gordian III to Gallienus and from Septimius Severus to Valerian II, respectively.⁴⁰ This scarce data is, unfortunately, the only data that we today have regarding the iron mines in the 3rd century.

Silver mines

Silver and lead mining was the most important industry in the inland of Dalmatia in the 3rd century. Domavia as the administrative centre of all Pannonian and Dalmatian mines in the 2nd century, and subsequently of all silver mines of the mentioned provinces, significantly reflected on the development of mining in the inland of Dalmatia. In the 3rd century, silver was mined in the central region, southeast, and northeast of the province.

The urban development of Domavia accelerated in the 3rd century, implying the expansion of existing and building of new public facilities. Domavia's population undoubtedly grew with the immigration of merchants, craftsmen, mining officials, and tenant farmers (*coloni*) who settled there because of rich silver mines.⁴¹ Hence, Domavia was a municipal unit with a strong economic influence.

Epigraphic research has shown that Domavia had the municipal status at the beginning of the 3rd century, i.e., during the reign of Septimius Severus. Specifically, the monument to the imperial procurator for silver mines Caius

38 *CIL* 03, 12763 = EDH 052302.

39 *CIL* 03, 12724 = EDH 052470 = *CIL* 03, 08361. (B) = *CIL* 03, 12721. (B) = EDH 057727; *CIL* 03, 8363b = *CIL* 03, 8363 + p. 2328, 117 = *CIL* 03, 12733 = EDH 047989; *AE* 1893, 0130b = *CIL* 03, 12734 = EDH 055846; *CIL* 03, 8360 = *CIL* 03, 12720b = EDH 061443; *CIL* 03, 8360 = *CIL* 03, 12720b = EDH 061443; *AE* 1893, 0131. (B) = *CIL* 03, 12736 = EDH 055847.

40 Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 46; Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, 126.

41 The settlement of foreigners is manifested through the onomastics and the appearance of oriental cults (Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 257–273). The region of Srebrenica, where Domavia is located, is the one of the rare places in the inland of Dalmatia where monuments in Greek have been found (Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 201; Mesihović, *Antiqvi homines Bosnae*, 160; Veletovac, "Istočnobosanska rudarska oblast," 117).

Iulius Silvanus Melanio, discovered in the city hall (*curia*), mentions the term *municipium Domavianum*.⁴² Prosopography shows that the fact that Melanio was appointed procurator in his district indicates the importance of this mining region to the Empire. The *cursus honorum* of Caius Iulius Silvanus Melanio, reconstructed by Abascal and Alföldy on the basis of inscriptions from different parts of the Empire, suggests that he was the procurator in twentythree different mining districts in nine different provinces.⁴³ Based on the inscription from Domavia, we see that he had an honorary title of a patron of the province of Dalmatia, meaning that Melanio was a prominent Roman citizen who protected the province with his influence, represented provincial interests before the court, took care of the construction of public facilities and alike.⁴⁴ He is the only procurator who appears on inscriptions associated with Dalmatian mines and who has the term “patron” in his *cursus honorum*. Melanio might have also been a patron of the municipium of Domavia as suggested by earlier text reconstructions.⁴⁵ In any case, the example of this procurator shows the close connection between the Roman provincial administration and the civil municipal administration. The key difference between the municipal and mining administration lies in the fact that municipal representatives directly reported to the provincial governor, whereas mining procurators directly

42 The original inscription reading: *C(aio) Iul(io) Silvano / Melanioni eq(uo) / publ(ico) flam[i]ni Po-/m[on]ali [---]VR om⁵-/nibus eq[ue]s[tri]-/bus militiis [fu]nc(to) / proc(uratori) Aug(usti) [---] / [---]RC per provin(cias)¹⁰ / XXIII proc(uratori) Augu(sti) / [ra]tionis [---] / [---]RCIIRO / [pr]oc(uratori) O[---]¹⁵ / [---]IC[---] / [patrono] muni[cipii] / [Do]maviano(rum)²⁰ / [---]NI I[---]E / [---] patrono / [---] provinc(iae) / [---]V[---] (AE 1893, 0129. (B) = CIL 03, 12732. (B). AE 1893, 0129. (B) = CIL 03, 12732. (B)) = EDH 052634.*

On the account of a Greek inscription discovered in 1995 at the site of the Roman town Segobriga (Cuenca, Spain), erected by Caius Iulius Silvanus Melanio in honour of *Zeus Theos Megistos*, Abascal and Alföldy offered a somewhat different text reconstruction compared to earlier readings:

C(aio) Iul(io) Silvano / Melanioni eq(uo) / pub(lico) flam[i]ni Po-/monali [in] u(rbe) R(oma) (?) , om⁵-/nibus equestri-/bus militas fune-/t[] o proc(uratori) Aug(usti) [fe]rr(ariarum) et/ qrg(entariarum) (?) per provin-/cias XXIII proc(uratori) Aug(usti)¹⁰ / [rationis] [priua-/tae per p]rovinc(ias) (?) / [... p]roc(uratori) C[---] / proc(uratori) pro[ui]nc[---] (?) --- / [---]ic[---]¹⁵ / [---]ic[---] / --- in] muni-/cipio Do[ma]uiano / [---]ni [---]++[---]++[---] / [---] patrono²⁰ / [optimo?] pro- [u]inc(iae) / [Dalm]a[tiae] (Abascal and Alföldy, “Zeus Theos Megistos,” 159–160).

According to Abascal, Alföldy and Hirt, this monument should be dated to the end of the 2nd century (Abascal and Alföldy, “Zeus Theos Megistos,” 159–160; Hirt, *Imperial Mines*, 133).

43 Abascal, Alföldy, “Zeus Theos Megistos,” 161–162.

44 Following the end of his service in Dalmatia, Melanio was appointed *procurator Augustorum Hispaniae citerioris* (AE 1968, 0229 = EDH 014108; CIL 02, 3136; Hirt, *Imperial Mines*, 133).

45 Radimský, “Generalbericht,” 234; Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres*, 734–735.

reported to the emperor.⁴⁶ Thus procurators cannot be seen as local officials, because their authority over mining districts was equivalent to that of Roman provincial governors.

The territory of *municipium Domavianum* might have been reduced to a small area without mineral resources. On the other hand, Argentaria was the imperial property that occupied a much larger territory. It is assumed that the monument dedicated to the god Terminus, discovered near Ustikolina in eastern Bosnia, represents the border between the mining district territory and the *municipium* of Domavia.⁴⁷ The act of assigning the municipal status to a settlement where the mining administration was settled can be associated with the tax policy of the Severan dynasty. The arrival of a large number of people in the Domavia *vicus* caused changes in this settlement's status for the purpose of collecting more taxes.⁴⁸ Namely, the tax policy in mining districts and *municipia* was certainly not the same. Mining districts were mostly temporarily settled by miners, metal workers, and mining officials who lived in the *municipium*, as well as different craftsmen, merchants, and artisans. In order to adequately collect taxes from persons who were not directly associated with metal production, Roman authorities gave Domavia the status of *municipium*.

The local municipal authority of Domavia and the mining administration of Argentaria apparently cooperated for the purpose of improving the living conditions of everyone in this region. The oldest monuments indicating this are those produced under Macrinus and his son Diadumenianus (May – June 218) and Elagabalus (218–222). These monuments recorded that the procurator Valerius Super was entrusted with the construction of public facilities. The text of the first monument from 218 reveals that this procurator was entrusted with the construction of a city market (*macellum*) that was destroyed in a fire.⁴⁹ It is important to note that the text clearly shows that Domavia was a municipium because it is mentioned in the context of *res publica Domaviana*. The second inscription from 220 shows that Valerius Super was in charge of

46 Rogan, *Roman Provincial Administration*, 90-91.

47 *Term(ino) // Lib(ero) P(atri) // I(ovi) O(primo) M(aximo)* (*AE* 1939, 0301 = *ILJug* III, 1572 = *EDH* 023070; Dušanić, "Organizacija rimskog rudarstva," 24; Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 199–201).

48 Šajin, *Uređenje rimskih rudnika*, 136.

49 *[[Imp(eratore) [Cae]s(are) M(arco) O[p]ell(io) Sever(o)]] / [[M[ac]rin[o] Pio Fel[ici]] Au[g]usto)]*
p(ontifice) m(aximo) trib(unica)]] / [[p[ot]est(ate) co(n)]s(ule) [---]I?I?I?I?---]I?] / [---]I?I?---
M?---]N[---]I?---]A?N?S]] / macellum vi ignis conflagr<a>tum⁵/curante Val(erio) Supero v(iro)
e(gregio) proc(uratore) arg(entariarum) / r(es) p(ublica) Dom(aviana) ad pristinum / faciem restituit
XXI Kal(endas)] (CIL 03, 8363b = CIL 03, 8363 + p. 2328, 117 = CIL 03, 12733 = EDH 047989).

improving the water supply of public baths (*balneum*) in a civil settlement in Domavia.⁵⁰ The need for additional water suggests the increased number of public baths in Domavia. Moreover, this also indicates that the number of citizens in the municipium had increased, as well as the number of miners in the district. This information certainly indicates the increased production capacity in the mines, because the immigration of miners implies an increased need for a new workforce.

Interestingly, Valerius Super is titled only as *procuratores argentariarum* on both monuments, unlike his predecessors whose titles include the words *Pannonicarum et Dalmaticarum*.⁵¹ Mrozek and Dušanić provide opposing views regarding this issue. Mrozek believed that the procurators who did not have the full title *procurator argentariarum Pannonicarum et Dalmaticarum* were subordinated to those who had it. This means that Valerius Super had less jurisdiction, unlike the procurators from the central Bosnia mining district who had the title *procuratores argentariarum Pannonicarum et Dalmaticarum*. Unlike Mrozek, Dušanić emphasizes that even Valerius Super had the rank of *vir egregius*, common to both procurator categories of this inscription. Dušanić believes that these procurators had the same duties.⁵² His conclusion seems more likely. The title *procuratores argentariarum Pannonicarum et Dalmaticarum* was likely abbreviated for practical reasons to accommodate the text in the space given for the inscription. Moreover, the full title was possibly implied by the 3rd century, as it had long been in use. The example of procurator Valerius Super shows another important fact – the succession of emperors was not necessarily followed by a change in mining administration.

At the site of a former city hall (*curia urbana*), honorary inscriptions were carved on the base of the statue erected in honour of Alexander Severus and his mother Iulia Mamaea. The monument construction was funded with public money.⁵³ The council of decurions of the municipium Domavia approved

50 *[[Im[p(eratore) Caes(are) M(arco) Aure]]-/[li]o [Antonino Aug(usto) III]] / [[et] Com[azonte co(n)s(ulibus)]] / Val(erius) Super v(ir) e(gregius) pr[o]c(urator) argentiari⁵-arum balneo p[ublico] a]-/quam sufficiente[m] ind[ux]it] (AE 1893, 0130b = CIL 03, 12734 = EDH 055846).*

51 CIL 03, 8361 = CIL 03, 12721; CIL 03, 12739 = CIL 03, 12740 = IJug I, 83 = AE 1948, 243.

52 Mrozek, "Die kaiserlichen Bergwerksprokuratoren," 48; Dušanić, "Aspects of Roman Mining," 87.

53 *[[[Iuliae Ma]]/[maeae Aug(ustae)]] / [[matri] Imp(eratoris) / Caes(aris) [[M(arci) Aur(eli)]⁵ / [[Seve[ri] Alexa]]/[n[dri] P]ii [Fel(ici) in]]/[v[ic(ti)]] Aug(usti) [[e[t]]] / [[castr(orum) e[t]]] senat(us) / ac patr(iae) ordo / mun(icipii) Domav(ianorum)¹⁰ / d(ecreto) d(ecurionum) p(ecunia) p(ublica) dedicante / Iul(io) Tacitano / v(iro) e(gregio) proc(uratore) Aug(usti) [[n(ostri)]] / [[de-votissimo]] / [[numini eorum]]] (CIL 03, 8360 = CIL 03, 12720b = EDH 061443).*

the use of public money for this purpose, while imperial procurator Iulius Tacitanus was signed as the dedicant of the monument.⁵⁴ This example shows how closely associated were the mining administration and municipal institutions. The mediation of procurators in the erection of monuments in honour of emperors is a clear indicator that Domavia played an important role within the imperial domain.

The analysis of the texts carved on public inscriptions reveals a difference in the context of presenting titles of mining procurators. Namely, Iulius Tacitanus, the mining procurator under Alexander Severus, is titled as *procurator Augusti*, whereas Valerius Super, as the mining procurator under Macrinus and Elagabalus, is titled *procurator argentariarum*. This might reflect the administrative change in silver mines of Dalmatia that appear to have happened under Alexander Severus.⁵⁵ Škegro believes that *procurator Augusti* is a title that refers to the procurator of a single mine, not the entire district, based on the example of a mine from Rudnik mountain in western Serbia. An honorary inscription erected for Emperor Septimius Severus by a certain Cassius Ligurinus titled *procurator Augusti* was discovered at the site of Gornji Milanovac (Rudnik, western Serbia).⁵⁶ Škegro suggests that it is significant that the name of the province was left out from the title of Cassius Ligurinus.⁵⁷ Dušanić also believes that this procurator was in charge only of mines near Rudnik mountain, because other people appear as procurators in other mines from the same region.⁵⁸ Škegro's comparison is a good indicator that there may be

Imp(eratori) Caes(ari) [[M(arco)]] / [[Aurel(io) Severo]] / [[Alexandro]] / [[Pio Fel(ici) inv[ic]it[ur] o]]⁵ / [[Aug(usto) pont(ifici) ma[x]imo]] / [[trib(unicia) pot(estate) X[I?] p[at](ri)]] / [[p(atriae) co(n)s(uli) I[I]I [i]ndul]] / [[gent[i]ss[imo]]] / [[principi]] ordo¹⁰ / mun(icipii) Dom(avianorum) d(ecreto) d(ecurionum) / p(ecunia) p(ublica) dedicante / Iul(io) Tacitano / v(iro) e(gregio) proc(uratore) Aug(usti) [[n(ostri)]] / [[num[ini] ei]u[s]]¹⁵ / [[devotissimo]] / [[e]t d[i]c[a]t[ur]issim[o]]] (CIL 03, 8360 = CIL 03, 12720b = EDH 058377).

54 These inscriptions are very important for determining the name of the municipium. Bojanovski claims that the comparison of the texts of these two monuments under Alexander Severus corroborate that the municipium's name was *Domavia*. Namely, both monuments were erected by *ordo mun(icipii) Dom(avianorum)*, or *ordo mun(icipii) Domav(ianorum)* (Bojanovski, "Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije," 102; Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 196; Bojanovski, "Antičko rudarstvo u Bosni," 139, no. 33).

55 Šaćić, *Administrative organization*, 301, no. 1045.

56 *Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Septimius / Severus Pert(inax) Aug(ustus) templ(um) / Terr(a)e Matris conlaps(um) restituit sub cura⁵ / Cassi Ligurini proc(uratoris) Aug(usti) / instantia(!) P(ublio) Fundanio Eutyche/te et P(ublio) Ael(io) Muciano colon(is)* (CIL 03, 8333 = CIL 03, 6313 = EDH 035636).

57 Škegro, "Eksploatacija srebra," 100.

58 Dušanić, "Aspects of Roman Mining," 89.

other procurators with the title of *procurator Augusti* who governed only one mine, not the entire district. On the other hand, we should be cautious when making conclusions regarding this issue, because the title of procurators from the Pannonian mining district of northeastern Bosnia is also only *procurator Augusti* even though they governed the entire district.⁵⁹ In this context, we can offer another hypothesis. Since *procurator argentariarum* governed all silver mines of Pannonia and Dalmatia, procurators titled *procurator Augusti* might have governed only the mines of one of these two provinces. This means that Valerius Super was the procurator of all silver mines of Pannonia and Dalmatia, and Iulius Tacitianus was the procurator of silver mines in Dalmatia only.

Apart from Iulius Tacitianus, we know of another procurator under Alexander Severus – *Marcus Arrius* [–] *nianus* – whose cognomen has not been preserved.⁶⁰ Interestingly, *vilici* do not appear in inscriptions from Argentaria, but they do appear in other Illyrian mining districts. The fact that no inscriptions with their names have yet been discovered does not necessarily mean that they did not exist, as it is difficult to imagine a Roman mining district without a *vilicus*, because *vilici* took care of the technical implementation of production – they supervised miners, smelters, and other workers in charge of metal production.

A votive altar under Gordian III (238–244) suggests that the practice of procurators being low-ranked knights, *virii egregii*, was retained after the Severan dynasty.⁶¹ The monument was dedicated to Jupiter, additionally emphasizing the military character of procurators who governed Dalmatian silver mines in the 3rd century. Škegro set forth an interesting thesis regarding this monument. He believes that under Gordian III, the procurators of the Argentaria mining district were no longer in charge of silver mines in Dardania.⁶² He supports his argument with an epigraphic monument of Titienus Verus who was a *procurator metallorum municipii Dardanorum* under Gordian III.⁶³ How-

59 Šačić, “Administrative organization,” 301, fn. 1045.

60 *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Iunoni R(eginae) / M(arcus) Arrius / [–]nianus* ⁵ / *proc(urator) Aug(usti) / pro sal(ute) [sua] / et suor[um] //* *v(otum) l(ibens) s(olvit)* (AE 1893, 10 = CIL 03, 12725 = CIL 03, 13269 = CIL 03, 14219 = ILJug III, 1519 = EDH 033912).

61 *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / et Genio loc[i] / pro salute I[mp(eratoris)] / M(arci) A[ntonini] G[regori] / o[r]i⁵ / diani Pii Fel(icis) / Aug(usti) N[on] M[arc] / [–] A[ntonini] / tus v(iri) e(gregius) / proc(urator) eius / [–] V[er] / [–] 10 / [–] (CIL 03, 12724 = EDH 052470).*

62 Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, 85–86.

63 *Invicto et / super omnes / indulgentis–simo Imp(eratori) Caes(ari) ⁵ / M(arco) Ant(onio) Gordiano / nobilissimo prin/cipi / dedicante Tit[i]¹⁰ / eno Vero v(iro) e(gregio) / proc(uratori) mm(etallorum) DD(ardanorum) / ordo colonor(um) / devotus numi¹⁵ / ni maiestati/que eius* (ILJug I, 503 = EDH 033718).

ever, silver mines from Dardania were never administratively connected with Domavia, because they were located in Upper Moesia, while the procurators from Domavia only controlled the mines in Dalmatia and Pannonia. This is known because research has confirmed that the mines of Dardania were already consolidated into one district under the direction of imperial procurators titled *procurator metallorum* at the beginning of the 2nd century under Trajan.⁶⁴ The same can be said for the mines from northern Moesia whose administration was located in *Demessus*.⁶⁵

Because of two inscriptions preserved on two honorary monuments, we know that Domavia became *colonia metalla* during the period of the barracks emperors. The council of decurions of the mining colony Domavia had these monuments made in honour of Trebonianus Gallus and his son Vibius Volusianus between 251 and 253.⁶⁶ It is clear from the title *colonia metalla* that the colonial administration had ties with the mining district. There are a few key reasons why Domavia obtained the status of *colonia metalla*. The first reason is the demographic changes or economic boom that led to a considerable increase in the population. The second reason could be the interests of the local elite. We can assume that members of the local elite, as private entrepreneurs, were involved in the local mining industry.⁶⁷ The third reason could be the need to reduce the number of mining officials and conceding a part of the administrative affairs to the local administration. This means that the local administration now took over a part of the obligations regarding the mining production.

We can assume that the distribution of duties between the mining administration and local authorities in the context of mining operations and metal production was the result of the poor economic situation in the Empire after Alexander Severus. Therefore, Dušanić and Bojanovski concluded that the mines and colonies were mutually dependent primarily due to state interests in order to maintain a high level of silver and lead production, believing that

64 Dušanić, "Aspects of Roman Mining," 72; Dušanić, "Organizacija rimskog rudarstva," 1980, 25; Hirt, *Imperial Mines*, 58; Šajin, *Uređenje rimskih rudnika*, 162.

65 Dušanić, "Late Roman mining," 221.

66 *Imp(eratori) C(aesari) / G(aio) Vibio / Traebo -/niano(!)⁵ / Gallo P(io)/F(elici) Inv(icto) Aug(usto) / ordo dec(urionum) / col(oniae) m(etallae) D(omavianae)* (CIL 03, 12728 = EDH 055815). *Imp(eratori) C(aesari) / G(aio) Vibio / Traebon(iano)(!) / Veldum(niano)⁵ / Volusi- /ano P(io) F(elici) / Inv(ictis) Aug(ustis) / ord(o) dec(urionum) / col(oniae) m(etallae) D(omavianae)* (CIL 03, 12729 = EDH 055822).

67 Mócsy, *Gesellschaft und Romanisation*, 90.

the colony of Domavia participated in some way in the mining administration.⁶⁸ A comparable case of associating a mining district with a local municipal administration appears in Moesia Superior for the mines in Sočanica in Kosovo. The previously mentioned inscription of procurator Titienus Verus contains the following term *m(etallorum) m(unicipii) D(ar)d(anorum)*.⁶⁹ Although Domavia was a colony, the settlement from Upper Moesia was a municipium, so we can make a parallel on the basis of the term *metallorum* that appears in the official inscriptions of both of these administrative units. The term *metallorum* suggests the integration of imperial mines with municipium and colony into a new administrative unit. This consolidation was done by means of a legal act ensuring the equal status of mines, as well as the colony of Domavia, in order to facilitate the economic position of the imperial mining district.⁷⁰ In this manner, the care of some administrative and technical needs of the mining district of Argentaria would be transferred to the neighbouring colony Domavia.⁷¹ In practice, this means financial and technical support of the colonial administration for mines.⁷² In general, the official title *ord(o) dec(urionum) col(oniae) m(etallae) D(omavianae)* clearly implies that the local assembly (the council of decurions) extended its influence over the mining district from eastern Dalmatia. We should note that Domavia is the only settlement in the inland of the province of Dalmatia where the colony rank has been confirmed.

The last *procurator argentariarum* from the 3rd century is Aurelius Verecundus, as suggested by epigraphic finds. He is mentioned in a public inscription from AD 274.⁷³ The text carved on the monument reads that this procurator ordered the exterior of old baths to be restored (*balneum vetustate conlapsum ad pristinam faciem reformare curavit*). It is apparent that city baths had been ruined as

68 Dušanić, "The Antinous inscription," 247-254; Dušanić, "Aspects of Roman Mining," 90; Dušanić, "Organizacija rimskog rudarstva," 45; Bojanovski, "Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije," 105; Bojanovski, "Antičko rudarstvo u Bosni," 147.

69 *ILJug* I, 503 = EDH 033718.

70 Such a form of association became binding, most probably under the Severan dynasty, and should be observed as a form of *contributio* of mines and towns in its vicinity (*Dig.* 50.6.6.11; Šajin, *Uređenje rimskih rudnika*, 167).

71 Dušanić, "The Antinous inscription," 250; Bojanovski, "Antičko rudarstvo u Bosni," 147.

72 Dušanić, "The Antinous inscription," 224.

73 *[[[Imp(eratore) Caes(are) L(ucio)] D[o]m[iti]o [Au]re[li]ano [A]u[g(usto)]]] / II et Capitolino co(n)s(ulibus) / Aur(elius) Verecundus v(ir) e(gregius) pro(curator) / argentariarum balneum ⁵/vetustate conlapsum / ad pristinam faciem re -/formare curavit* (*AE* 1893, 0131. (B) = *CIL* 03, 12736 = EDH 055847).

suggested by a comparison with the inscription from AD 220 stating that previously mentioned Valerius Super restored a public bath.⁷⁴ However, the purpose of restoration is different. Under Elagabalus, the existing baths were expanded to accommodate the increased number of citizens, whereas under Aurelian they were restored. There is a hypothesis that public baths in Domavia were restored because they were destroyed in some Barbarian invasion, since by the mid-3rd century there was a growing pressure from the Barbarians on the borders of the Danubian provinces.⁷⁵ And a rich mining colony, like Domavia, was obviously attractive to the Barbarians. The fact that a representative of the imperial government restored the destroyed bath suggests that the destruction was not a consequence of a local fire or natural disaster. However, the sources reveal no information to support this claim because the raid of the Vandals in Pannonia can hardly be associated with the incineration of the baths in Domavia.⁷⁶ The major construction works performed under Aurelian, such as the restoration of the city baths, can be interpreted as a consequence of the economic boom that occurred during the short-lasting reign of Aurelian.

The importance of the Dalmatian silver mines undoubtedly grew as a result of Aurelian's monetary system reforms. Zosimus wrote that Aurelian revoked the damaged, old coins and replaced them with new, silver ones.⁷⁷ Coins that have been discovered have helped determine that the quality of money under Aurelian's reforms increasingly improved, because the silver content rose considerably. On the other hand, state control over money production was much stricter.⁷⁸ One of the four imperial mints was located in Siscia, which was the main mint of Aurelian at the beginning of his reign. This Pannonian town minted one-quarter of Aurelian's money.⁷⁹ We can thus conclude that the silver mines in the inland of Dalmatia, which were geographically close to Siscia, were the main source of raw material – silver – for the coin production in Siscia.

The aforementioned texts carved on epigraphic monuments dated between 238 and 274 clearly show that the mines from the eastern part of the province

74 *AE* 1893, 0130b = *CIL* 03, 12734 = EDH 055846.

75 Watson, *Aurelian and the Third Century*, 19; Šajin, *Uređenje rimskih rudnika*, 140.

76 *Dex. Frag.* 7; *v. Aur.* 18.2, 30.2, 33.4; *Zos.* 1.48-49.1, 50.1; *Petr. Patr. Frag.* 11; Jacob, *Aurelians Reformen*, 38-40; Kovács, *A history of Pannonia*, 260-264.

77 *Zos.* 1.61.3.

78 Contemporary analysis of such coins suggests an increase in silver content compared to the average before the reforms, rising from 3.49% to 4.1% after (Watson, *Aurelian and the Third Century*, 129).

79 Watson, *Aurelian and the Third Century*, 133-134.

of Dalmatia – the mining district of *Argentaria* – were under the jurisdiction of the state official titled *procurator argentariarum*.

Some scholars assume, based on a single piece of data from the biography of Claudius Gothicus preserved in *Historiae Augustae*, that the crisis produced by Barbaric incursions caused the consolidation of the mining administration in the entire Illyricum.⁸⁰ This biography mentions a state supervisor over the mines in Illyricum – *curator Illyrici metallarius*.⁸¹ Following this text, we can conclude that the administration of the mines in Illyricum was consolidated before AD 268 when Claudius Gothicus officially became the emperor. *Curator Illyrici metallarius* is mentioned in the part of this biography referring to the period of his life before he was crowned emperor, i.e., when he served as a military tribune under the reign of Decius (269–251). Thus, the oldest data regarding the possible consolidated mining administration should be dated to the reign of Decius, not Claudius II (268–270).⁸² The title can be literally translated as the *supervisor concerning the mines / who is in charge of the mines of Illyricum*, and we get the impression that this official controlled all the mines in Illyricum, not only the silver mines. Interestingly, the source states that he was paid in silver, implying that this data refers to the silver mines of Dalmatia, Pannonia, and Upper Moesia. Nevertheless, having in mind that *Historia Augusta* is the only source containing this information, we cannot say more about the existence of a consolidated mining administration in Illyricum. We should not rule out the possibility that this term is intended to remind people of the title *procurator argentariarum metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum* from the 2nd century.

Although the mines around Domavia, i.e., the mining district of *Argentaria*, were the most important ones, we should mention other ore rich regions in the inland of the province of Dalmatia. Archaeological exploration has

80 Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, 88; Freu, “Le statut du metallarius,” 428.

81 ...tantum ei a nobis decretum salarii, quantum habet Aegypti praefectura... tantum argenti, quantum accipit curator Illyrici metallarius (HA Claud. Goth., 15.4).

82 Dušanić believes that *curator Illyrici metallarius* represents a variation of terms *procurator metallorum per Illyricum* or *comes metallorum per Illyricum*. He also believes that this term was taken over from a later source, i.e., *Codex Theodosianus* which mentions *comes metallorum* (CTh. 10.19.3). The same assumption was made by Freu (Freu, “Le statut du metallarius,” 428). On the other hand, Dušanić does not entirely dismiss the possibility that a consolidated mining administration existed in Illyricum in the mid-3rd century. He believes that it is possible that Gallienus appointed this governor of consolidated Illyrian mines because a mint was opened in Siscia (Dušanić, “The Roman mines of Illyricum,” 154, no. 89).

shown that silver, lead, zinc, and copper were mined in the southeast of the province in the 3rd century. This is the territory of present-day southwestern Serbia and northern Montenegro – the territory of the valleys of rivers Četina and Lim.⁸³ These mines might have belonged administratively to the mining district whose centre was in Domavia.⁸⁴ Inscriptions found on epigraphic monuments are the main resources with regard to mining in this part of the Roman province of Dalmatia. Representatives of the mining administration that appear on these monuments are *procurator* (mining governor), *argenti actor* (senior mining official), and *vilicus* (governor of the metal production plan).⁸⁵ It should be noted that there is a possibility that two more mining officials, *tabularii argentariarum* (state archivists in silver mines) and *adiutores tabulari* (auxiliary archivists), appear on the inscriptions from the valley of the river Lim.⁸⁶ However, this assumption is based on a vague reconstruction of the text of two epigraphic monuments from Kolovrat near Prijepolje, Serbia, and should be taken with some caution.

Ore was more intensively produced in this part of the Roman province of Dalmatia in the 3rd century, as suggested by several factors. The preserved epigraphic monuments from the 3rd century corroborate an increased presence of

83 Škegro, "Eksplotacija srebra," 94–95.

84 Zotović, *Population and Economy*, 64.

85 *S(ilvano) // A(u)g(usto) // Mercu(rus) / argen(s)ti / actor // v(otum) l(ibens) p(osuit) (ILJug III, 1685 = EDH 33987); Invicto / Aug(usto) Aur(elius) / [A]rgyria/[n]us proc(urator) / [Aug(usti)?] Orfito(s) / [c]o(n)s(ule) l(aetus) l(ibens) m(erito) po(suit) (AE 1998, 1027 = CIL 03, 13849. (B) = CIL 03, 13849 add. p. 2320 = EDH 042305); D(is) M(anibus) s(acrum) / Virus vil(i)cus HA / Secandoni parin(ti) / q(ui) vixit an(nos) LXXX / e(t) Sicundoni c(oniugi) / q(uae) v(ixit) a(nnos) XX e(t) sii viv(us) / m(emoriam) p(o)s(uit) (ILJug III, 1690 = EDH 033992).*

86 In her paper *Iz istorije Polimlja u rimsko doba* (1975), Miroslava Mirković proposed that two abbreviations AT and TA, that appear on two monuments mentioning slaves, should be read as *tabularii argentariarum* or *adiutores tabulari* (AE 1980, 0700 = EDH 006000; AE 1980, 0703 = EDH 006009; Mirković, "Iz istorije Polimlja," 106). Škegro accepts such a reading in his paper *Eksplotacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije* (1998) in his book *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije* (1999) (Škegro, "Eksplotacija srebra," 96; Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, 70). On the other hand, for the inscription AE, 1980, 0700, Loma offered a reading revision where she reconstructed the abbreviation AT as *aet (!) conp(ari)* (Loma, "Domaće stanovništvo municipija S.," 40). As far as the second inscription is concerned, AE 1980, 0703, the abbreviation TA may have signified the rest of the name. According to Epigraphische Datenbank Heidelberg, the most widely accepted reading of these two inscriptions is the following: *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) [---] / Secund[us] / Aug(usti) lib(ertus) AT[---] / et Alb(ia) Ingen[ua] / cum Secun(dina) filia e[x] / v(oto) p(ientissimi?) p(osuerunt) (AE 1980, 0703 = EDH 006009); D(is) M(anibus) / Narens / v(ixit) a(nnos) XXXVIII / Amac(a)e Ael(iae) P(antoni)s ser(va) / v(iva) s(ibi) aet(!) conp(ari) p(osuit) (AE 1980, 0700 = EDH 006000).*

the Roman military that was obviously tasked with guarding the mines during the reign of Alexander Severus when the Roman Empire started to stagnate.⁸⁷ The mines from this south-eastern part of Dalmatia were located in the border area between the provinces of Dalmatia and Moesia Superior, so the surveillance of these mines had to be increased.

It is evident that the reign of Aurelian in the inland of Dalmatia marked the revival of the mining activities. A monument of the procurator from AD 270, i.e., from the first year of the reign of Aurelian, was discovered in the valley of the river Četina.⁸⁸ This mine governor had the title *procurator Augusti*, unlike the previously mentioned procurator from Domavia, whose title was *procurator argentariarum*, meaning that the procurator from the Četina Valley was subordinate to the procurator from Domavia in the silver mine organizational hierarchy in the 3rd century.

The importance of the mines in the inland of Dalmatia for the Empire in the 3rd century resulted in the reconstruction of roads from Salona and Narona towards the eastern part of the Dalmatia province. We should note that Argentaria was connected through roads with the most important urban centres of Pannonia and Dalmatia. There is evidence of the existence of a road through the Drina Valley that connected the mining district of Argentaria with Sirmium in Pannonia. This road did not end in Argentaria, but continued towards Salona.⁸⁹ A road section in the Nevesinje field in eastern Herzegovina branched off toward the second most important centre of Dalmatia – Narona.⁹⁰ Ivo Bojanovski, the scholar who has done most to explore these roads, concluded that the majority of milestones discovered in this region can be dated to the 3rd and 4th centuries.⁹¹ When analysing the 3rd century specifically, milestones reveal that these roads were intensively restored from AD 235 to AD 276.⁹² This means that silver

87 *ILJug* III, 1689 = EDH 033991; *ILJug* III, 1692 = *CIL* 03, 13848 = EDH 033993.

88 *AE* 1998, 1027 = *CIL* 03, 13849. (B) = *CIL* 03, 13849 add. p. 2320 = EDH 042305.

89 Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 146–151; Bojanovski, “Prilozi za topografiju, III,” 189–191; Imamović, “Rimske rudarske ceste,” 33–37; Popović, “Rimske komunikacije,” 204–208; Popović, “Rimska putna stanica Gensis,” 55–60.

90 Bojanovski, “Prilozi za topografiju, II,” 63–64; Samardžić, “Epigrafski miljkazi,” 182–183.

91 Bojanovski, “Prilozi za topografiju, II,” 64.

92 The majority of epigraphic milestones from the roads connecting the mining district Argentaria with large provincial urban centres can be dated to the reigns of Maximinus Thrax, Philip the Arab, Decius, Trebonianus Gallus, and Tacitus (*CIL* 17, 04, 00426 = EDH065587; *ILJug* III, 2972; *AE* 1980, 0682 = *CIL* 17, 04, 00411; Fig. α; Fig. β = *ILJug* III, 1026 = EDH 005967; *AE* 1980, 0683 = *CIL* 17, 04, 00416; Fig. α; Fig. β = EDH005970; *ILJug* III, 2972 = *CIL* 17, 04, 00420; Fig. α; Fig.

production was particularly intense in the mining district of Argentaria in this period.

Mining in the inland of the province of Dalmatia in the 4th century

The evidence of mining in the inland of Dalmatia in the 4th century is very scarce. However, there are some indirect indicators. Archaeological finds and epigraphic monuments show the accelerated urban development of settlements in present-day central Bosnia in the 4th century.⁹³ This development could be linked with mining. Due to its geostrategic position, Domavia could no longer have the importance it had in the 3rd century. On the other hand, the iron, silver, and lead mines of central Bosnia were distant enough from the limes for undisturbed ore production, which strongly suggests certain economic events.

The most recent epigraphic research concluded that a preserved monument from the Late Empire mentions *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*.⁹⁴ This monument was found in 1884 at the site of Gradina in the village of Sase near Srebrenica and erected in honour of Lucius Domitius Eros, who was *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*. The monument was dedicated by a knight of the highest rank (*ducenarius*), Marcus Aurelius Rusticus, and was previously dated to the period between AD 170 and 250.⁹⁵ However, as in the case of procurator Melanio, the discovery of a

β = EDH 035338; *AE* 1980, 0682 = *ILJug* III, 1026 = *CIL* 17, 04, 00411; Fig. α; Fig. β = EDH 005967; *ILJug* III, 2970 = *CIL* 17, 04, 00368 = EDH 035336; *CIL* 03, 13306 = *CIL* 17, 04, 00429 = EDH057706; *CIL* 03, 10166 = *CIL* 03, 10166 + p. 2174 = *CIL* 17, 04, 00423; Fig. α u. γ; Fig. β = EDH 057971; *AE* 1980, 0680 = *CIL* 17, 04, 00383 = EDH 005961; *ILJug* III, 2965 = *CIL* 17, 04, 00443; Fig. α u. β; Fig. = EDH 035331; *CIL* 03, 13311 = *CIL* 17, 04, 00436; Fig. α; Fig. β = EDH 057710; *CIL* 03, 10165 = *CIL* 03, 10165 + p. 2174 = *CIL* 17, 04, 00422; Fig. α u. γ; Fig. β = EDH 057970; *ILJug* III, 2973 = *CIL* 17, 04, 00419; Fig. α; Fig. β = EDH035339).

93 *CIL* 03, 12764 = *ILJug* III, 1610 = EDH 055950; *CIL* 03, 12768 = *ILJug* III, 1610 = EDH 055951; *AE* 1937, 0248 = *ILJug* III, 1578 = EDH 023622; Basler, *Arhitektura kasnoantičkog doba*, 125-134; Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 114-115; Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 146; Čače, *Civitates Dalmatiae*, 84; Škegro, "The Bestoen bishopric," 370; Šaćić Beća, "Koji je administrativni status," 155.

94 *L(ucio) Domitio* / {I} *Eroti vi-ro ex eques-/tribus tur-⁵/mis egregio / procuratori / metallorum* / [P] *annon(iorum)* / [et] *Delmat(orum)*. *Mi-*¹⁰ / [r] *jae integritatis* / [e] *t bonit[at]is* / *M(arcus) Aur(elius) Ru[s]ticus/ v(ir) e(gregius) duce(n)arius amico / praestan[tissimo]* (*CIL* 03, 08361. (B) = *CIL* 03, 12721. (B) = EDH 057727).

95 Bojanovski, "Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije," 103; Škegro, "Eksploatacija srebra," 97, no. 37; Mesihović, *Antiqvi homines Bosnae*, 164-165. In Epigraphic Database

monument outside the territory of Dalmatia offered a new interpretation of this important inscription. Namely, an honorary inscription in the name of Emperor Diocletian, erected by seemingly the same dedicant Marcus Aurelius Rusticus, was discovered in Turkey in 2002.⁹⁶ The Turkish scholars Akyürek Şahin and Metin Türktüzün believe that Marcus Aurelius Rusticus was initially a *ducenarius* in Dalmatia, after which he was appointed as the governor of imperial property (*procurator patrimonii*) in the province of Asia.⁹⁷ It is possible that Rusticus erected the monument in honour of Emperor Diocletian as a token of gratitude for changing his service.

Following the comparison of these two monuments with the previously mentioned monument of *procurator argentariarum* Aurelius Verecundus, we can conclude that the consolidated administration of all the mines of Pannonia and Dalmatia was re-established after the reign of Aurelian. The centralized administration of all Pannonian and Dalmatian mines with the centre in Domavia might have been introduced in the first years of the reign of Diocletian. This can be associated with Diocletian's visit to the Illyrian mines in 293-294. Namely, we know from *Codex Iustinianus* that Emperor Diocletian visited the Pannonian mines and quarries in the vicinity of Sirmium.⁹⁸ The Pannonian mines visited by the emperor had to be under the authority of the procurator in Domavia which was, judging by the aforementioned inscription from the vicinity of Srebrenica, the centre of *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum* at the end of the 3rd century and the beginning of the 4th century. Coins from the reign of Diocletian were also found in the remains of baths in Domavia, supporting this thesis.⁹⁹ This means that these baths were operating in this period, i.e., that life in the mining settlement was bustling.

There were attempts in historiography to date the honorary inscription from Glamoč, mentioning *procurator metallorum*, to the end of the 3rd and the

Heidelberg (EDH), this monument is dated between AD 300 and 400.

96 *Bona Fortuna // Fortissimo ac Piissi[mo] / [I]mp(eratori) Caes(ari) Gaio Valerio / Diocletiano P(io) F(elici) Inuict(o)⁵ / Aug(usto) pontifici maximo / tribuniciae potestatis VII / p(atri) p(atriciae) procons(uli) restitutori orbis / M(arcus) Aurel(ius) Rusticus v(ir) p(erfectissimus) proc(urator)¹⁰ / [p]atrimonii(i) prov(inciae) Asiae d(evotus) n(umini) m(aiestatique) / eorum(!) //* ἀγαθῇ τύχῃ (AE 2008, 1341).

97 Akyürek Şahin and Türktüzün, "Weihung eines Patrimonialprocurators," 143.

98 The quarry Lugio in Pannonia near *Ad statua* (at the beginning of November 293), *Aur(a)riae* to the south of Sirmium (3 May 294), *T(h)rac(i)* (the mine or quarry near Sirmium in May or July 294), *(Metalla) Agrippi (a)* again in the region to the south of Sirmium (5 August 294) (Mommsen, *Über die Zeitfolge*, 428-441; Dušanić, "Roman mining," 268).

99 Šajin, *Uređenje rimskih rudnika*, 135, no. 610.

beginning of the 4th century, i.e., under the reign of Diocletian.¹⁰⁰ However, this monument is dated between AD 1 and 150. The most recent research shows that this inscription is associated with the administration of the gold mines from the Early Empire.¹⁰¹ A proper reconstruction of the monument's text is impossible today as the result of considerable damage. Interestingly, this is the only inscription associated with the gold mine administration discovered in the inland area. This honorary inscription was probably produced at the time when Dalmatian gold mines operated at full capacity, which is, chronologically, quite distant from the reign of Diocletian.

It is difficult to determine how Diocletian's decision on the monetary system reform and introduction of new denominations influenced the silver mines in the inland of Dalmatia.¹⁰² Nevertheless, the silver production in Dalmatia was certainly more impacted by the reforms of Constantine the Great and the introduction of gold coins – *solidus*.¹⁰³ Šain believes that Constantine the Great decided to introduce a new monetary system precisely because of the general state in Illyricum. She presented a thesis that gold mines in eastern provinces (from Asia Minor and Pontus) were better protected from the Barbaric incursions forcing Constantine the Great to turn to gold coins.¹⁰⁴ This thesis has a certain validity since we know that the role of *solidi* became more important up until 324, when Constantine became a ruler over Licinius's part of the Empire. He then gained control over the mines and access to new sources of metal from the eastern provinces. By conquering the east, Constantine came into possession of large stores of metal from pagan temples, and he turned the gold from these into coins. This sudden influx of gold ensured that *solidi* could become a sustainable currency used throughout the Empire.¹⁰⁵ We can suppose that Constantine's monetary policy directly caused the reduction of silver production in Dalmatia.

The Dalmatian mines following the year 324 were administratively under the control of the high official holding the title *comes sacrarum largitionum*.¹⁰⁶ We

100 *ILJug* III, 1655 = EDH 033953; Dušanić, "Aspects of Roman Mining," 86; Dušanić, "Late Roman mining," 221.

101 Hirt, *Imperial Mines*, 74.

102 Allen, "How Prosperous were the Romans?" 332; Estiot, "The Later Third Century," 548-550.

103 Ammianus Marcellinus, *Res gestae* 14.11.10; Van Dam, *The Roman Revolution*, 238.

104 Šajin, *Uređenje rimskih rudnika*, 141.

105 Depeyrot, "Economy and Society," 237-238.

106 It is difficult to date the establishment of an office that was in charge of *comes sacrarum largitionum* with any certainty. A series of high officials appeared in the twenty-five years from

can conclude from the text of *Codex Theodosianus* that this high official was, among other things, in charge of collecting direct taxes for the production of precious metals. One of the tasks of *comes sacrarum largitionum* was to supervise the administration in mines.¹⁰⁷ Low-ranked officials in the mining administration from the first half of the 4th century are unknown.

Later, in the second half of the 4th century, the mines of the province of Dalmatia were part of a consolidated administration of Illyrian mines. *Comes metallorum per Illyricum* was at the head of this administration who is mentioned in *Notitia Dignitatum*.¹⁰⁸ Apart from Dalmatian, he controlled the Panonian and Moesian mines.¹⁰⁹ The centre of the consolidated Illyrian mines in the second half of the 4th century is unknown, since there is no sufficient epigraphic or other evidence to help answer this question.

Milestones are important archaeological evidence from the 4th century in the context of mining. Mining was the main economic activity of the inland of Dalmatia, and milestones are evidence of the restoration of roads used to transport the ore. Judging by milestone findings, the roads in the inland of Dalmatia were restored again in the period of the tetrarchy.¹¹⁰ The milestones and honorary inscriptions made after the end of the tetrarchy in 324 mention only Constantine the Great and Julian the Apostate.¹¹¹ Interestingly, the majority of milestones originate from the short reign of Julian the Apostate (361-363). Two milestones from this period were discovered in the vicinity of Glamoč on the road *Salona – Servitium*.¹¹² This road section

213 to 337. It is possible that this position *comes sacrarum largitionum* was established after the victory of Constantine the Great over Licinius and consolidating the Empire. Some scholars believe that this position was established around 326 since it coincides with promoting *magistra officiorum* from *tribune* to *comes* (Kelly, "Bureaucracy and Government," 190).

107 *CTh.* 10.19.4.12.

108 *Not. Dig. Or.* 42.26.

109 Dušanić, "Organizacija rimskog rudarstva," 53; Hirt, *Imperial Mines*, 209.

110 *CIL* 17, 04, 00378; Fig. α; Fig. β; Fig. γ = *ILJug* III, 2971 = EDH 035337; *CIL* 17, 04, 00352; Fig. α; Fig. β = *ILJug* III, 2981 = *AE* 1999, 1221 = EDH HD035355; *CIL* 17, 04, 00307; Fig. α; Fig. β = *ILJug* 2993 = EDH 035371; EDH 056557.

111 *ILJug* III, 2968 = *CIL* 17, 04, 00379; Fig. α u. β = EDH 035334; *ILJug* III, 2992 = *CIL* 17, 04, 00308; Fig. α; Fig. β = EDH 035370; *ILJug* III, 2994 = *CIL* 17, 04, 00306; Fig. α u. β; Fig. δ; Fig. γ = EDH 035372; *CIL* 03, 13304 = *CIL* 17, 04, 00376; Fig. α; Fig. β = EDH 058957; *CIL* 03, 13319 = *CIL* 17, 04, 00359; Fig. α; Fig. β = EDH 059003.

112 Through systematic archaeological research, Ivo Bojanovski determined that the waystation *Salviae*, mentioned in the Antonine Itinerary, should be located in Halepići in Glamočko polje (Bojanovski, "Pelva i Salviae," 508-520; Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta*, 59-74; Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 238-239).

is mentioned by the Antonine Itinerary from Late Antiquity.¹¹³ This road passed along the iron mines in the inland of Dalmatia in the valleys of the rivers Janj and Pliva. We can thus assume that the road restoration in the inland between 361 and 363 can be associated with the increased iron production in the Dalmatian mines.

The iron production in Dalmatia in the mid-4th century is corroborated by a narrative source preserved in the work *Expositio totius mundi et gentium* of an anonymous author whose origin can be dated to the period of 350-362.¹¹⁴ This work states that apart from cheese and wood, Dalmatia also exports iron.¹¹⁵ Iron was listed as one of the three most important products of Dalmatia in the 4th century in this source.¹¹⁶ Although we should not dismiss the iron coming from Dalmatian mines, and this source implies from the mines in the valleys of the rivers Sana and Japra, it is more plausible that this information refers to the iron mines of present-day central Bosnia. Wilkes and Dušanić believe that the administrative centre of these mines was in the vicus *Ad Matricem*, which can be located near presentday Gornji Vakuf.¹¹⁷ Indeed, there are archaeological remains of buildings from Late Antiquity at the site of Otinovci (presentday Kupres municipality) relatively close to Gornji Vakuf, indicating the existence of some form of administrative centre in the Late Empire.¹¹⁸ The name *Ad Matricem* can also be associated with mining. According to Dušanić, the name of this mining settlement derives from the Latin words *matrix* or *matricula*, meaning a list of *coloni* in the imperial domain. Such lists were displayed in public places in imperial mining settlements.¹¹⁹ The word *matricula* for the register was used in Latin in Late Antiquity. Protected by high mountains (Vranica, Zec, Raduša, Vlašić, Vitorog, Šator, Komar, Igman), iron mines in this region could operate

113 *Itin. Ant.* 268-269.

114 Grüll, "Expositio totius mundi," 630; Basić, "Dalmatinski biskupi," 179; Veletovac, "Provincija Dalmacija u doba ostrogotske prevlasti," 62, no. 262.

115 *Expositio totius mundi et gentium*, ed. Riese, 119.

116 Veletovac notes that in his interpretation of this source Škegro translates the term *res species* as the "three types of iron", while in other issues this term is interpreted as the three types of produces (cheese, construction wood, and iron) that are exported from the province of Dalmatia (Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, 127; Veletovac, "Provincija Dalmacija u V. stoljeću," 55, no. 134; Pillon, "Une énigme," 124). It is possible that this text in brackets was later added by someone who edited the text.

117 *Tab. Peut.* 5.3-6.2; Wilkes, *Dalmatia*, 274; Dušanić, "Aspects of Roman Mining," 86; Dušanić, "Roman mining," 254.

118 Basler, "Kupres," 339-340; Gudelj, "Ranokršćanski kompleks," 100-110.

119 Dušanić, "Organizacija rimskog rudarstva," 22-23, no. 100.

almost without interruption in the period when Dalmatian iron was praised by the anonymous author of *Expositio totius mundi et gentium*.

According to Tabula Peutingeriana, *Ad Matricem* was connected with Salona and Argentaria through a Roman road: *Salona XVI – Tilurium XXII – ad Libros IX – in monte Bulsinio VI – Bistue Vetus XXV – ad Matricem XX – Bistue Nova XXIV – Stanecli ... – Argentaria*.¹²⁰ In case of this source from Late Antiquity, we should note that Tabula Peutingeriana is the only source that has preserved the name of the largest Dalmatian mining district. Interestingly, Argentaria is the only mining district in the wider territory of Illyricum whose name has been preserved. Nevertheless, it should be noted that the data of this itinerary refers to the Early Empire, not the 4th century when the itinerary was made.

The importance of the geographic position of Dalmatian mines at the end of the 4th century can be deducted from a letter from Saint Jerome. This Christian author wrote that Dalmatia was one of the provinces raided and sacked by Barbarians on a daily basis.¹²¹ Such an unfavourable social and political situation must have certainly reflected on the mining, but in case of Barbarian incursions the mines in the inland of Dalmatia were in a much better position compared to the Pannonian and other Illyrian mines.

The mines in the inland of Dalmatia in the 4th century were most certainly an important source of raw materials for mints in the Pannonian centres of Siscia and Sirmium. The money minted in these *officinae* was used to finance the construction of limes that were supposed to protect the Pannonian provinces and Dalmatia from the Barbarians. Along with the intensity of forging coins in these mints, we can trace the intensity of ore production in the 4th century. In Siscia, money was most intensively forged under Diocletian, Constantine the Great and his sons, and Valentinian.¹²² Due to constant threat from the Barbarians, Emperor Theodosius shut down all *officinae* in Siscia in 387.¹²³ The mint in Sirmium was closed much sooner under Valens and Valentinian, probably in 365.¹²⁴ Due to the unfavourable geographic position, the mint in Sirmium had not opened until the period of the Visigoths when silver money was forged in Sirmium in honour of emperors Anastasius (491-518) and Justinian I (527-565). On the other hand, the mint in Siscia operated under Honorius (393-423) and

120 *Tab. Peut.* 5.3-6.2.

121 NPNF, II, 6. St. Jerome, *Letter* 60.16.

122 Buzov, "Siscijska kovnica," 624-626.

123 Biró-Sey, "Currency," 345; Sardelić, "Literary Sources," 77.

124 Kos, *Leksikon antične numizmatike*, 314.

Theoderic the Great (489–526).¹²⁵ The closure of mints in Sirmium and Siscia in the 4th century decreased the demand for metals from Dalmatian mines, as reflected in the silver and copper mines. On the other hand, iron production in Dalmatia never depended on large Pannonian centres because iron was produced for local usage and the production of tools and weapons.

In his poem *De Bello Gothico* dedicated to the famous commander (*magister militum*) Stilicho, the poet Claudius Claudianus wrote that the cities in Illyricum produced iron used for forging weapons.¹²⁶ This information should be dated to the end of the 4th and the beginning of the 5th century since Stilicho, the commander of Emperor Honorius, was at the peak of his power. Although not specified in the source text, it is possible that Dalmatian mines gave iron for the production of weapons under the reign of Honorius. Dalmatian mines were most certainly part of the Illyrian mines – a generic term for all mines in the Balkans.

The sources from Late Antiquity contain data regarding the quality of Dalmatian lead. The quality of lead mined in Dalmatia is mentioned in a text that represents a compilation of works of Greek alchemists, including Gnostic mystic Zosimus of Panopolis who lived in the 4th century in southern Egypt.¹²⁷ Berthelot, the editor of the collection on Greek alchemists, noted that *the lead from Sabye and Dalmatia was pure and soft, and if it is processed without other admixtures, for every ten libras, one libra of zinc had to be added*. The objective was to point out the difference in the quality of lead from Sabye and Dalmatia compared to that produced in other parts of the Empire, for which the same source states that it was *astringent and dirty, and fifty libras of lead from Sabye and one libre of white zinc had to be added so it did not crack*.¹²⁸ Dušanić means that the term *plumbum Sabye*, in fact, means *plumbum Saviense* – the Sava silver mines. It is possible that in Late Antiquity this term implied Pannonian mines with an echo of an earlier name *Pannonia Savia* that contained the word *Savia*.¹²⁹ To support this thesis of Dušanić, Škegro notes that the previously mentioned poet Claudius Claudianus, in his work *De consulatu Stilichonis* from 399, described the activities of Stilicho in Pannonia and used the term *Pannonius potorque Savi*.¹³⁰ On the other hand, by mentioning Dalmatian lead mines this source implies lead

125 Kos, *Leksikon antične numizmatike*, 314, 316; Buzov, “Siscijska kovnica,” 627.

126 Cl. Claudianus, *De Bello Gothico*, 535.

127 Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, 92–93; Šajin, *Uređenje rimskih rudnika*, 141, no. 643.

128 Berthelot, *Collection des anciens alchimistes grecs*, 17, 377.

129 Dušanić, “Organizacija rimskog rudarstva,” 21, no. 87.

130 Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, 93.

mines in Domavia. Therefore, we can conclude that this information regarding the quality of Pannonian and Dalmatian lead from Late Antiquity refers to the mines under the authority of *procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum*, whose centre was in Domavia. We can assume that even in the 4th century Domavia retained its administrative character as the centre of mines from the eastern part of Dalmatia and the southern part of eastern Pannonia.

Bibliography

Abbreviations

- AE* *L'année épigraphique*, Paris.
- CIL* 03 *Corpus Inscriptionum Latinarum III* (ed. Th. Mommsen), Berlin 1873: Supplementa 1889-1902.
- CIL* 11 *Corpus Inscriptionum Latinarum XI* (ed. E. Bormann), Berlin 1888: Supplementa 1888-1926.
- CIL* 17 *Corpus Inscriptionum Latinarum XVII, Miliaria Imperii Romani / Pars quarta, Illyricum et provinciae Europae Graecae. Fasciculus primus, Miliaria provinciarum Raetiae et Norici* (eds. A. Kolb, G. Walser, G. Winkler, M. G. Schmidt, U. Jansen), Berlin 2005.
- EDR* Epigraphic Database Rome / L'Epigraphic Database Roma (project: Electronic Archive of Greek and Latin Epigraphy (EAGLE)).
- ILJug* *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963 (št. 1-451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX e MCMLXX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 19, Ljubljana 1978 (št. 452-1222); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986 (št. 1223-3128).
- ILS* *Inscriptiones Latinae Selectae* (ed. H. Dessau), Berlin 1892-1916.
- LMD* *Lex Metallis Dicta* in *Lex Metallis Dicta. Studi sulla seconda tavola di Vipasca* (ed. S. Lazzarini), Rome 2001.
- LMV* *Lex Metallis Vipascensis* in *Ephemeris Epigraphica* (ed. W. Henzen), Berlin 1877.
- RIC* II *The Roman imperial coinage. Vespasian to Hadrian*, Vol. 2 (ed. H. Mattingly and A. E. Sydenham), London 1926.
- RIC* III *The Roman imperial coinage. Antoninus Pius to Commodus*, Vol. 3 (ed. H. Mattingly and A. E. Sydenham), London 1930.

Primary sources

Cl. Claudianus, *De bello (Pollentino sive) Gothico*

Birt, Theodor, ed. *Claudii Claudiani Carmina*. MGH AA 10. Berlin: Weidmann, 1892, 259–283.

Cl. Claudianus, *De consulatu Stilichonis*, liber I

Birt, Theodor, ed. *Claudii Claudiani Carmina*. MGH AA 10. Berlin: Weidmann, 1892, 189–203.

Codex Iustinianus

Mommsen, Theodor, Paul Krüger, Rudolf Schöll, and Wilhelm Kroll, eds., *Corpus iuris civilis*, vol. II. Dublin: Weidmann, 1967.

Codex Theodosianus cum Constitutionibus Sirmondianis

Mommsen, Theodor, Roland Delmaire, François Richard, Jean Rougé, eds. *Les Lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312–438)*, I: *Code Théodosien* XVI. Paris: Les Éditions du Cerf, 2005.

Mommsen, Theodor, Paul Martin Meyer, Paul Krüger, Jean Rougé, Roland Delmaire, eds. *Les Lois religieuses des empereurs romains de Constantin à Théodose II (312–438)*, II: *Code Théodosien I–XV, Code Justinien, Constitutions sirmondiennes*. Paris: Les Éditions du Cerf, 2009.

Expositio totius mundi et gentium

Riese, Alexander, ed. *Geographi Latini minores*. Heilbronn: Henninger, 1878.

Jerome, *Letters*

Schaff, Philip, ed. *St. Jerome: Letters and selected Works*. Nicene and Post-Nicene Fathers, series II, vol. VI. New York, Oxford, London: Christian Literature Company, Parker & company, 1893.

Lucius Annaeus Florus, *Epitome of Roman History*

Forster, E. Seymour, ed. *Florus: Epitome of Roman History*. Loeb Classical Library 231. Cambridge (Mass.), London: Harvard University Press, 1984.

Notitia dignitatum

Seeck, Otto, ed. *Notitia dignitatum accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum*. Berlin: Weidmann, 1876.

Plinius, *Naturalis historia*

Winkler, Gerhardt, and Roderich König, eds. *Plinius Secundus Caius: Naturalis historia*. Libri III/IV. Darmstadt : WBG; Zürich: Artemis, 1988.

Ravennatis Anonymi Cosmographia

Schnetz, Joseph, ed. *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica. Itineraria Romana* II. Stuttgart: Teubner, 1990.

Statius, *Silvae*

Coleman, Kathleen M., ed. *Statius: Silvae IV* (Classic Commentaries). Bristol: Bristol Classical Press, 1998.

Tabula Peutingeriana

Škrivanić, Gavro A., ed. *Monumenta cartographica Jugoslaviae I: Anticke karte*, book 17. Beograd: Narodna knjiga, 1974.

Secondary sources

Abascal, Juan Manuel, and Géza Alföldy. "Zeus Theos Megistos en Segobriga." *Archivo espanol de arqueología* 71 (1998): 157-168.

Akyürek Şahin, Nalan Eda, and Metin Türktüzün. "Weihung eines Patrimonialprocurators für Kaiser Diocletian aus Mysia Abbaïtis." *Gephyra* 5 (2008): 139-145.

Allen, Robert C. "How Prosperous were the Romans? Evidence from Diocletian's Price Edict (AD 301)." In *Quantifying the Roman Economy: Methods and Problems*, edited by Alan K. Bowman Andrew and Ian Wilson, 327-345. Oxford: Oxford University Press, 2009. DOI:10.1093/acprof:oso/9780199562596.001.0001

Andreau, Jean. *Banking and Business in the Roman World*. Key Themes in Ancient History. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

Basić, Ivan. "Dalmatinski biskupi na crkvenom saboru u Hijereji 754. godine." In *Spalatumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, edited by Ivan Basić and Marko Rimac, 149-196. Split: Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest, 2014.

Basler, Đuro. "Kupres." *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* (nova serija) 8 (1953): 335-343.

Basler, Đuro. *Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1972.

Berthelot, Marcellin. *Collection des anciens alchimistes grecs*. Paris: G. Steinheil, 1888.

Bíró-Sey, Emlékkönyv Katalin. "Currency." In *The Archaeology of Roman Pannonia*, edited by Alfonz Lengyel, George T. Radan et al., 337-348. Lexington, Ky.: University Press of Kentucky; Budapest: Akadémiai Kiadó, 1980.

Bojanovski, Ivo. "Pelva i Salviae. Prilog antičkoj topografiji rimske provincije Dalmacije." In *Adriatica praehistorica et antiqua. Zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, edited by Vladimir Mirosavljević, Duje Rendić-Miočević, and Mate Suić, 503-522. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1970.

Bojanovski, Ivo. *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974.

Bojanovski, Ivo. "Baloie - rimski municipij na Šipovu na Plivi." *Arheološki radovi i rasprave* 7 (1974): 347-369.

Bojanovski, Ivo. "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, II, Prahistorijska i rimska ceasta Naron - Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima." *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 17 (1978): 63-175.

- Bojanovski, Ivo. "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, III, Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni." *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 19 (1981): 125-197.
- Bojanovski, Ivo. "Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora." *Arheološki radovi i rasprave* 8-9 (1982): 89-120.
- Bojanovski, Ivo. *Bosna i Hercegovina u antičko doba*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988.
- Bojanovski, Ivo. "Antičko rudarstvo u Bosni u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora." In *Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka XX. st.*, edited by H. Kulović, 133-175. Zenica: Muzej grada Zenice, 1999.
- Buzov, Marija. "Siscijska kovnica." In *Dioklecijan, tetarhija i dioklecijanova palača – O 1700. obljetnici postojanja*, edited by Nenad Cambi, 621-645. Split: Književni krug, 2009.
- Cambi, Nenad. "Sarkofag iz Šipova." *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 20 (1982): 6-14.
- Cohen, Henry. *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain: communément appelées médailles impériales*, II. Graz: Akademische Druck, 1955.
- Čače, Slobodan. *Civitates Dalmatiae u 'Kozmografiji' Anonima Ravenjanina*. Zadar: Arheološki muzej, 1995.
- Depeyrot, Georges. "Economy and Society." In *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, edited Noel Lenski, 226-252. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Dušanić, Slobodan. "The Antinous inscription at Sočanica and the Metalla Municipii Dardanorum." *Živa antika* 21 (1971): 241-261.
- Dušanić, Slobodan. "Aspects of Roman Mining in Noricum, Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior." In *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW) / Rise and Decline of the Roman World*, edited by Hildegard Temporini and Wolfgang Haase, 52-94. Berlin: De Gruyter, 1977.
- Dušanić, Slobodan. "Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji." *Istorijski glasnik* 12 (1980): 7-55.
- Dušanić, Slobodan. "The Roman mines of Illyricum: Organization and Impact on provincial life." In *Minería y metalurgia en las antiguas civilizaciones mediterráneas y europeas*, edited by Claude Domergue, 148-156. Madrid: Ministerio de Cultura, 1989.
- Dušanić, Slobodan. "Roman mining in Illyricum. Historical aspects." In *Dall'Adriatico al Danubio. L'Ilirico nell'età greca e romana. Atti del convegno internazionale Cividale del Friuli, 25-27 settembre 2003*, edited Gianpaolo Urso, 247-270. Pisa: Edizioni Ets, 2004.
- Dušanić, Slobodan. "Late Roman mining in Illyricum. Historical observations." In *Ancient mining and metallurgy in southeast Europe*, edited by Petar Petrović and Slađana Đurđekanić, 219-225. Belgrade: Archaeological Institute; Bor: Museum of Mining and Metallurgy, 1995.
- Elkington, David. "Roman mining law." *Mining History: The Bulletin of the Peak District Mines Historical Society* 14, no. 6 (Winter 2001): 61-65.
- Estiot, Sylviane. "The Later Third Century." In *The Oxford Handbook of Greek and Roman Coinage*, edited by William E. Metcalf, 538-560. Oxford: Oxford University Press, 2012.

- Fagan, Garrett G. *Bathing in Public in the Roman World*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2002.
- Freu, Christel. "Le statut du metallarius dans le Code Théodosien." In *Société, économie, administration dans le Code Théodosien*, edited by Sylvie Crogiez-Pétrequin and Pierre Jailletten, 427-558. Lille: Presses universitaires du Septentrion, 2012.
- Gudelj, Ljubomir. "Ranokršćanski kompleks u Otinovcima na Kupreškoj visoravni. Rezultati revizijskih istraživanja 1999. godine." *Starohrvatska prosvjeta* 27, no. 27 (2000): 95-113.
- Grüll, Tibor. "Expositio totius mundi et gentium. A peculiar work on the commerce of [the] Roman Empire from the mid-fourth century - compiled by a Syrian textile dealer?" In *Studies in Economic and Social History of the Ancient Near East in Memory of Péter Vargyas*, edited by Zoltán Csabai, 629-642. Budapest: Department of Ancient History, University of Pécs & L'Harmattan, 2014.
- Hirt, Michael Alfred. *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC - AD 235*. Oxford: Oxford Classical Monographs, 2010.
- Imamović, Enver. *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1977.
- Imamović, Enver. "Rimske rudarske ceste na području Bosne i Hercegovine." *Prilozi Instituta za istoriju* 20 (1985): 31-52.
- Jacob, Peter. *Aurelians Reforms in Politik und Rechtsentwicklung*. Göttingen: V&R unipress, 2004.
- Kelly, Christopher. "Bureaucracy and Government." In *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, edited by Noel Lenski, 183-204. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Kos, Peter. *Leksikon antične numizmatike s poudarkom na prostoru Jugovzhodnih Alp in Balkana*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1997.
- Kovács, Peter. *A history of Pannonia in the late Roman period I (284-363 AD)*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH, 2016.
- Loma, Svetlana. "Domaće stanovništvo municipija S. u svetlosti novih epigrafskih svedočanstava." *Starinar* 53-54 (2003-2004): 35-63. <https://doi.org/10.2298/STA0454035L>
- Maričić, Gordan, and Željka Šajin. "The status of the coloni in the mining district of Vipasca in view of the provisions of the Lex metallis dicta." *Starinar* 69 (2019): 287-296. <https://doi.org/10.2298/STA1969287>
- Mateo, Antonio. *Manceps, redemptor, publicanus. Contribución al estudio de los contratistas públicos en Roma*. Santander: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Cantabria, 1999.
- Mateo, Antonio. *Observaciones sobre el régimen jurídico de la minería en tierras públicas romanas*. Santiago de Compostela: Universidad de Santiago de Compostela, 2001.
- Mesihović, Salmedin. "Prilozi antičkoj topografiji Bosne i Hercegovine – dva toponima sa šireg jajačkog područja." *Godišnjak Preporod* 9 (2009): 171-185.
- Mesihović, Salmedin. *Antiqvi homines Bosnae*. Sarajevo: Filozofski fakultet, 2011.
- Merdanić Šahinović, Dženefa. "Administrativno-pravno uređenje rudarskog distrikta sjeverozapadne Bosne u III stoljeću." *Journal of BATHINVS Association Acta Illyrica / Godišnjak Udruženja BATHINVS Acta Illyrica* 4 (2020): 175-221. DOI: <https://doi.org/10.54524/2490-3930.2020.175>

- Mirković, Miroslava. "Iz istorije Polimlja u Rimsko doba." *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 14 (1975): 95-108.
- Mócsy, András. *Gesellschaft und Romanisation in der römischen Provinz Moesia Superior*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970.
- Mommsen, Theodor. *Über die Zeitfolge der Verordnungen Diokletians und seiner Mitregenten*. Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Berlin: Königliche Akademie der Wissenschaften, 1861.
- Mrozek, Stanislaw. "Die kaiserlichen Bergwerksprokuratoren in der Zeit des Prinzipats." *Historia* 4 (1968): 45-67.
- Pašalić, Esad. *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Svjetlost, 1960.
- Pflaum, Hans-Georg. *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*. Paris: Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1960-1961.
- Pillon, Michel. "Une énigme de l'histoire administrative épirote au ive siècle: l'Epirus Nova Dalmatarum." In *Byzance et ses périphéries (Mondes grec, balkanique et musulman)*, edited by Christophe Picard and Bernard Doumerc, 283-294. Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2020.
- Popović, Goran. "Rimske komunikacije u sjeveroistočnoj Bosni sa posebnim osvrtom na novootkrivenu dionicu puta na planini Bišini." *Journal of BATHINVS Association Acta Illyrica / Godišnjak Udruženja BATHINVS Acta Illyrica* 2 (2018): 193-216. DOI: <https://doi.org/10.54524/2490-3930.2018.193>
- Popović, Goran. "Rimska putna stanica Gensis." *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini* 49, no. 4 (2019): 55-68. DOI:10.5937/ZRFFP49-23633
- Radimský, Václav. "Generalbericht über die bisherigen Ausgrabungen der römischen Stadt Domavia in Gradina bei Srebrenica." *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 1 (1893): 218-254.
- Rogan, John. *Roman Provincial Administration*. Stroud: Amberley Publishing, 2011.
- Samardžić, Gligor. "Epigrafski miljokazi i njihov značaj za proučavanje rimskih komunikacija na jugu provincije Dalmacije (Primjeri iz istočne Hercegovine i zapadne Crne Gore)." *Journal of BATHINVS Association Acta Illyrica / Godišnjak Udruženja BATHINVS Acta Illyrica* 2 (2018): 179-192.
- Sardelić, Mirko. "Literary Sources from the End of the 2nd to the End of the 6th Century." In *The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, edited by Branka Migotti, 71-92. Oxford: British Archaeological Reports, 2012.
- Srejšević, Dragoslav. "Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962." *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 6 (1965): 7-49.
- Šačić, Amra. "Administrative organization of today's Bosnia and Hercegovina during the early Roman empire (I - III century)." PhD diss., University of Ljubljana, 2016.
- Šačić, Amra. "Antički epigrafski spomenici kao izvor za izučavanje rimskog rudarstva u dolinama srednjobosanskih rijeka Lepenice, Fojnice, Kreševke, Dragušnice i Crne Rijeke." In *Rudarstvo, metalurgija i geonastlijeđe Kreševa, Fojnice i Kiseljaka*, edited by Milo Jukić, 90-213. Kreševo: Općina Kreševo, 2018.
- Šačić Beća, Amra. "Koji je administrativni status rimskog naselja na Ilidži?" *Journal of BATHINVS Association Acta Illyrica / Godišnjak Udruženja BATHINVS Acta Illyrica* 2 (2018): 149-178. doi.org/10.54524/2490-3930.2018.149

- Šajin, Željka. "Uređenje rimskih rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku." PhD diss., University of Belegarde, 2014.
- Škegro, Ante. "Rimski rudnički novac." *Opuscula archaeologica* 18, no. 1 (1994-1995): 85-116.
- Škegro, Ante. "Eksploatacija zlata u Bosni i Hercegovini u rimsko doba." *Bosna Franciscana* 10, no. 1 (1998): 144-160.
- Škegro, Ante. "Eksploatacija srebra na području rimskih provincija Dalmacije i Panonije." *Opuscula arheologica* 22, no. 1 (1998): 89-117.
- Škegro, Ante. *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 1999.
- Škegro, Ante. "The Bestoen bishopric in the light of prior research." *Arheološki vestnik* 56 (2005): 369-389.
- Škegro, Ante. "The Diocese of Baloie (Ecclesia Baloiensis)." *Arheološki vestnik* 58 (2007): 357-365.
- Van Dam, Raymond. *The Roman Revolution of Constantine*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Veletovac, Edin. "Provincija Dalmacija u V. stoljeću." Master's thesis, University of Sarajevo, 2013.
- Veletovac, Edin. "Istočnobosanska rudarska oblast." *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine* 43 (2014): 113-121.
- Veletovac, Edin. "Provincija Dalmacija u doba ostrogotske prevlasti i vladavine Justinijana (493-565. god.)." PhD diss., University of Sarajevo, 2017.
- Watson, Alaric. *Aurelian and the Third Century*. London, New York: Routledge, 2003.
- Wilkes, John Joseph. *Dalmatia*. London, New York: Routledge & K. Paul, 1969.
- Zotović, Radmila. *Population and Economy in the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia*. Oxford: Archaeopress, 2002.

Digital epigraphic database

EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [last checked 2021-11-10].

Sažetak

Rudarstvo u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije u trećem i četvrtom stoljeću

Predmet analize u ovom radu će biti administrativno uređenje rimskih rudnika sa područja današnje srednje i istočne Bosne, te zapadne Srbije i sjeverozapadne Crne Gore. Riječ je o rudarskim oblastima za koje sa sigurnošću znamo da su u administrativnom smislu pripadali rimskoj provinciji Dalmaciji. *Tabula Peutingeriana* je jedini pisani izvor na osnovu kojeg je potvrđeno da se rudarski distrikt zvao *Argentaria*. Distrikt se locira na prostoru današnje istočne Bosne i zapadne Srbije. S druge strane, za rudarsku oblast srednje Bosne

još uvijek nije pouzdano utvrđeno da li je u pitanju zaseban rudarski distrikt ili dio spomenute Argentarije. To pitanje će se svakako problematizirati i u ovom radu. Osnovni izvor za izučavanje rudarstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije u trećem stoljeću su tekstovi uklesani na antičkim epigrafskim spomenicima. Korpus pronađenih spomenika ukazuje da je rudarstvo na ovom prostoru bilo posebno intenzivno u razdoblju od vladavine Markina (217–218) do vladavine cara Aurelijana (270–275). Za razliku od drugih rudarskih područja u rimskim provincijama Panoniji i Dalmaciji, u *Argentariji* imamo posvjedočeno postojanje municipalnog uređenja. Naime, natpisi na epigrafskim spomenicima jasno potvrđuju da je rudarska uprava bila smještena u *municipium Domavianum* (urbano sjedište locira se u selu Sase kod današnje Srebrenice). Pored toga, utvrđeno je i to da je u periodu između 235. i 253. godine Domavija imala status *colonia metalla*. Po svemu sudeći, rudnici i kolonije bili su međusobno ovisni, te je lokalna uprava na neki način participirala u rudarskoj administraciji. Nakon 274. godine nema više nikakvih epigrafskih dokaza o rudarskoj upravi u Argentariji. Situacija u svim rudnicima, pa tako i u dalmatinskim, mijenja se značajno u četvrtom stoljeću. U pitanju je razdoblje koje je obilježilo stalno političko previranje usljed slabljenja centralne vlasti i pritiska barbarskih naroda na granice imperije. O stanju u rudnicima u unutrašnjosti provincije Dalmacije u četvrtom stoljeću najbolje svjedoče dva kasnoantička izvora (*Expositio totius mundi et gentium* i *Cl. Claudianus, De Bello Gothico*, 535). Unutarnja i vanjska kritika izvora ukazuje da je proizvodnja ruda u ovom dijelu carstva bila manjeg intenziteta u četvrtom u poređenju sa proizvodnjom iz trećeg stoljeća. Između ostalog, zbog teških uslova za rad rudari su počeli bježati iz rudnika. Eksploatirana ruda u unutrašnjosti Dalmacije primarno se koristila za proizvodnju oružja i kovanje novca u rimskim kovanicama u Sisciji i Sirmiju. Nakon zatvaranja kovanica u Sisciji 387. godine i 397. godine u Sirmiju ilirski rudnici gube značaj koji su imali. Njihova proizvodnja se temelji na zadovoljavanju potreba lokalne zajednice. Međutim kontinuitet rada ilirskih rudnika može pratiti u narednom periodu odnosno u srednjem vijeku.

Kralji Herulov: vladarji ljudstva, ki ni »spisalo« zgodovine, in njihov *regnum*

*Jaka Banfi**

Izvleček

Heruli so bili poznoantično germansko ljudstvo (*gens*), ki se v virih pojavlja med 3. in 6. stoletjem. Od okoli leta 512 so kot zavezniki Bizanca prebivali v bližini Singiduna. Živel so v monarhično urejeni plemenski skupnosti, vendar o njihovih kraljih (*reges*) vemo izjemno malo, kar je posledica skopih podatkov v virih. Na voljo imamo predvsem podatke za prvo polovico 6. stoletja. Iz tega obdobja poznamo šest kraljev, vendar so njihove pristojnosti in položaj v skupnosti slabo poznani. Raziskovalni problem predstavlja tudi obstoj t. i. kraljevih rodov (dinastij), iz katerih naj bi izvirali kralji. V glavnih virih kralje Herulov zasenčijo herulski vojaški poveljniki, ki so poveljevali herulskim vojaškim enotam, te pa so se v času cesarja Justinijana I. bojevale na strani Bizanca v vojnah proti Perzijcem, Vandalom in Vzhodnim Gotom. Če sodimo po Prokopiju, vloga kraljev ni bila tako velika, njihova moč pa precej omejena s strani skupnosti. Namen tega članka je na podlagi razpoložljivih virov analizirati zgodovino kraljev Herulov in jih smiselno uvrstiti v poznano zgodovinsko dogajanje.

Ključne besede: Heruli, Germani, barbari, Bizanc, pozna antika

* ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa

Zgodovina Herulov za raziskovalca pozne antike ni lahka tema. Vzrok za to je dejstvo, ki ga raziskovalci starejših obdobj predobro poznamo, namreč, da so pisni viri izredno skopi, posledično pa pogosto tavamo v temi in smo prepuščeni goli spekulaciji. Nekoliko jasnejšo predstavo o Herulih si lahko ustvarimo šele, če posežemo v 6. stoletje, in to predvsem po zaslugi enega avtorja, Prokopija iz Cezareje,¹ čigar monumentalna *Zgodovina vojn*² je *conditio sine qua non*, če se želimo seznaniti s tem, v virih redko izpričanim poznoantičnim ljudstvom (*gens*). Historiografski monopol, ki ga ima v tem pogledu Prokopij, je za raziskovalca problematičen, saj mu je redko dana priložnost, da lahko Prokopijeve informacije preveri pri drugem avtorju oziroma viru. Da ne bo pomote – Prokopij ni edini vir za Herule, a je zdaleč najizčrpnější in tudi sicer so številni kasnejši avtorji povzemali po njem, tako da je v tem pogledu skoraj brez konkurence.³ Toda Prokopij ne piše prvenstveno o Herulih, ki jih po večini omenja samo toliko, kolikor je potrebno, da smiselno zaključi svojo naracijo, ki je bolj ali manj omejena na vojaško dogajanje; v njegovem fokusu so bizantinske vojaške operacije, glavni protagonisti pa so Justinijanovi *magistri militum* in ne Heruli. Čeprav je res, da naredi en krajši »etnografski« ekskurz, v katerem se razpiše o Herulih⁴ (ki je, mimogrede, za raziskovalce izrednega pomena), ne moremo trditi, da zadovoljivo nadomešča manko »zgodovine ljudstev« (*origo gentis*), kot jih imamo na voljo za Gote, Franke, Langobarde in Angle.⁵ A stanje virov je, kakršno je, in tako so Prokopij, Agatij⁶ ter v manjši meri Kasiodor,⁷ Jordanes⁸ in Pavel Diakon⁹ tako rekoč edini, ki so nam na voljo.

1 Luthar, Šašel Kos, Grošelj in Pobežin, *Zgodovina historične misli*, 321–324. Podrobneje o Prokopiju v Cameron, *Procopius*; PLRE III/B, 1060–1066 (Procopius 2).

2 Gl. Prokopios, *The Wars* (posodobljen angleški prevod izvirnika).

3 Ekscerpti iz virov, ki zadevajo Herule, so objavljeni v Lakatos, *Quellenbuch*, 7 sl.

4 Procopius, *De bellis* 6.14.

5 V mislih imamo predvsem Zgodovino Gotov (Jordanes), Zgodovino Gotov, Svebov in Vandalov (Izidor iz Sevilje), Zgodovino Frankov (Gregor iz Toursa), Zgodovino Langobardov (Pavel Diakon) in Zgodovino Anglov (Beda Častitljivi). Več o barbarski historiografiji in *origo gentis* v Goffart, *The Narrators*; Plassmann, *Origo gentis*.

6 Gl. Agathias, *The Histories* (angleški prevod izvirnika). Več o Agatiju v PLRE III/A, 23–25 (Agathias).

7 Gl. Cassiodorus, *Variae* 3.3, 4.2, 4.45 (za angleški prevod gl. Cassiodorus, *The Variae*). Več o Kasiodorju v PLRE II, 265–269 (Fl. Magnus Aurelius Cassiodorus Senator 4).

8 Gl. Iordanes, *Getica*, 3.23–24, 23.116–119, 46.242, 50.259–263 (za slovenski prevod gl. Jordanes, *Getika*). Več o Jordanesu v PLRE III/A, 713–714 (Iordanes 1 (Jordanes)); Goffart, *The Narrators*, 20 sl.; Heather, *Goths*, 34–67.

9 Gl. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 1.1, 1.20, 1.21, 2.3 (za slovenski prevod gl. Pavel Diakon, *Zgodovina Langobardov*). Več o Pavlu Diakonu v Goffart, *The Narrators*, 329 sl.

Da so Heruli ljudstvo brez lastne historiografije (in kakršnekoli literarne zapuščine sploh), je dejstvo; v tem pogledu si delijo usodo drugih manjših ljudstev, kot so Skiri, Rugijci in Gepidi. Beseda jim je odvzeta, o njih govorijo drugi. Gre za stanje, ki ga je Walter Pohl označil kot »fenomen rimskih očal«, tj. spoznavanje drugih skozi perspektivo rimskih avtorjev (kontaminacija z njihovimi miselnimi vzorci torej).¹⁰ Lahko rečemo, da danes Herule poznamo predvsem po vojaški plati, saj so se kot zavezniki (*foederati* oziroma *symmachoi*/*xymmachoi*) Bizanca redno angažirali na strani bizantinske vojske med letoma 530 in 554 v vojnah proti Perziji, Vandalom in Vzhodnim Gotom ter tako avtomatično pritegnili Prokopijevo pozornost.¹¹ Zelo malo pa vemo o njih samih, o njihovi družbi in kulturi. Njihovi kralji, ki so glavni predmet naše razprave, so bolj ali manj samo črka na papirju. Zgodovina Herulov se po tej plati ne more primerjati z zgodovino Vandalov, Gotov, Frankov in Langobardov, ki je polna karizmatičnih »vojaških kraljev« (*Heerkönige*),¹² izmed katerih še posebej izstopajo »ustanovni očetje« germanskih kraljestev (*regna*), kot so Alarik I. (Zahodni Goti), Gajzerik (Vandali), Teoderik Veliki (Vzhodni Goti), Klodvik (Franki) in Alboin (Langobardi), ki se lahko ponašajo s prestižnimi naslovi, kot so *patricius*, *consul* ali *magister militum*.¹³ V primerjavi z njimi se kralji Herulov¹⁴ zdijo kot nekakšni sedeči, scela neaktivni poglavarji, ki ne dosegajo primerljivih uspehov.¹⁵ Med njimi bomo zaman iskali take, ki bi se kitili z imenom *Flavius*. To je po eni strani odraz stvarnosti, saj Heruli po moči dejansko niso bili primerljivi z večjimi ljudstvi (npr. z Vzhodnimi Goti) in so se toliko težje uveljavljali proti drugim, večjim barbarskim »konkurentom«, sploh pa proti Rimu/Bizancu, po drugi strani pa je ta navidezna neaktivnost posledica naših virov. Prokopija, ki nam o Herulih pove še največ, njihovi kralji niso posebej zanimali, ker – lahko si predstavljamo – niso poveljevali zavezniškemu herulskemu vojaškemu enotam od Male Azije preko Afrike do Italije in jih ni mogel smiselno vpeti v rdečo nit svojega pripovedovanja. Seznam herulskih

10 Pohl, *Völkerwanderung*, 14.

11 Gl. tudi Sarantis, »The Justinianic Herules«, 381–393. Več o Justinijanovi rekonkvisti (t. i. *renovatio imperii*) v Heather, *Rome Resurgent*.

12 Več o tem v Pohl, *Die Germanen*, 86; Wolfram, *Die Germanen*, 87.

13 Gl. PLRE II, 43–48 (Alaricus 1), 288–290 (Chlodovechus (Clovis)), 496–499 (Geisericus), 1077–1084 (Fl. Theodericus 7); PLRE III/A, 38–40 (Alboin).

14 V razpravi izraza *kralj(i)* Herulov in *herulski kralj(i)* uporabljamo istopomensko.

15 Kot primer »zapoostavljanja« Herulov v sodobni historiografiji naj navedemo sicer odličen zbornik *Regna et Gentes*, ki pa ne posveča nobenega poglavja Herulom. So pa Heruli ustrezno obravnavani v zborniku *Neglected Barbarians* (gl. Steinacher, »The Herules«, in Sarantis, »The Justinianic Herules«).

kraljev je tako skop in luknjičast; vsega skupaj jih po imenu poznamo manj kot deset. Skoraj vsi so na svoj način tragične osebnosti: eden je padel v vojni, drugi je bil umorjen, tretji je umrl, še preden je zavladal, spet drugi je bil odstavljen, zadnjega pa so obesili. V povprečju sta med njimi dve desetletji časovnega razmaka (508 – Rodulf, 528 – Grepes, 547/548 – Ohos, Datij in Suartuas, 567/568 – Sindual), torej nekaj manj kot ena generacija. Vsi z izjemo zadnjega so tudi zelo težko oprijemljivi.¹⁶ Njihova imena so edinstvena v smislu, da v tem času in prostoru skoraj ne srečamo oseb z enakimi imeni, vprašanje pa je, ali gre za pravilne navedbe dejanskih imen ali za njihove latinske oziroma grške popačenke.¹⁷

Monarhija je bila prevladujoča oblika vladavine germanskih ljudstev, ki so se po razpadu hunske zveze naselila na območju Podonavja (Vzhodni Goti, Gepidi, Heruli, Rugijci, Skiri itd.) ali so bila že prej naseljena na območju nekdanjega Zahodnega Rima (npr. Zahodni Goti, Vandali itd.).¹⁸ Ko govorimo o monarhiji, imamo v mislih tisto obliko vladavine, pri kateri vrhovna oblast pripada enemu človeku, ki ga imajo za vladarja. Kakšna je njegova dejanska oblast, je odvisno od posamezne družbe in ne nazadnje od kraljeve spretnosti pri uveljavljanju svoje avtoritete. Po Tacitu, ki pozno antiko prehiteva za nekaj stoletij, zgodnji germanski kralji (*reges*) niso bili absolutni vladarji, ampak je bila njihova oblast omejena s sodno oblastjo svečenikov (*sacerdotes*) in vojaško oblastjo vojskovodij (*duces*) ter občega zbora, ki je odločal o vseh pomembnejših zadevah.¹⁹

Poznoantičnih Germanov seveda ne moremo istovetiti s tistimi iz zgodnjega cesarskega obdobja, kljub podobnostim v imenu in navidezni kontinuiteti, zato tudi Tacit ni vedno aktualen. Bolj kot o plemenih je sedaj priporočljiveje govoriti o ljudstvih (*gentes*), ki so le redko ali sploh ne etnično homogena. Njihove »države«, t. i. *regna* ali kraljestva,²⁰ se sicer razlikujejo po velikosti, a v ve-

16 Gl. PLRE II, 964 (Rodulfus); PLRE III/A, 388 (Datus), 555 (Grepes); PLRE III/B, 951 (Ochus), 1154–1155 (Sindual), 1205 (Suartuas).

17 Za primerjavo naj omenimo, da pa poznamo kar 12 poveljnikov herulskih vojaških enot, od katerih je eden (Sindual) postal kralj. Gl. PLRE III/A, 50 (Alutih), 132 (Arufus), 132 (Aruth), 536 (Gibrus), 574 (Guntharis 1), 1015 (Phantieus); PLRE III/B, 1015–1016 (Pharas), 1020–1021 (Philemuth), 1378 (Visandus), 1379–1380 (Verus), 1389 (Vligagus).

18 Pohl, *Die Germanen*, 65; Pohl, »*Regnum und gens*«, 436–437. Znanstvene literature o *regna* in *gentes* je sicer veliko. Gl. npr. Goetz, Jarnut in Pohl, *Regna et Gentes*; Pohl in Wieser, ur., *Der frühmittelalterliche Staat*; Pohl, »*Regnum und gens*«.

19 Gl. Tacitus, *Germania*, 7. Gl. tudi Pohl, *Die Germanen*, 51; Wolfram, *Die Germanen*, 54 sl.

20 V uporabi je tudi izraz *plemenska državna tvorba* oziroma *plemenska država*. Gl. npr. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 354, 366.

čini primerov gre za primitivne, nestabilne in slabo institucionalizirane tvorbe, ki so se ponekod naslonile na stare rimske strukture. Če lahko pri kraljestvih Gotov in Vandalov govorimo o nekakšni romansko-barbarski institucionalni vzporednosti ter (sicer ne vedno mirnem) »sožitju« s starim romanskim prebivalstvom, pa česa takega za izrazito vojaško skupnost, kot so Heruli, ki so živeli na periferiji in imeli le malo stika z rimsko kulturo, ne moremo trditi. Če vzamemo vire dobesedno, lahko rečemo, da Heruli niso bili najboljši sosedje; vsekakor imamo opravka z zelo bojevitim ljudstvom, ki je svoje vojaške veščine znalo uspešno tržiti pri rimski in kasneje bizantinski vojski.

Latinski avtorji, kot je Tacit, ali grški, kot je Prokopij, za germanske vladarje uporabljajo termine iz lastnega besednjaka: *rex*, *basileus* in podobno.²¹ Že Cezar je Ariovista označil za *rex Germanorum*.²² Dejansko vemo zelo malo o tem, kako so se germanski vladarji naslavljali v lastnem jeziku; stari germanski termini za kralja so npr. *thiudans*, *reiks* in nekoliko mlajši *kuning*.²³ Če za merilo vzamemo Bizanc, lahko rečemo, da *rex* ni bil položaj, ki bi bil primerljiv z bizantinskim cesarjem (*augustus*). *Rex* je bil v prvi vrsti »rezerviran« za vladarje barbarov, saj je beseda pri Rimljanih asociirala na rimske kralje pred republikanskim obdobjem (posebej na zadnjega tiranskega Tarkvinija Ošabnega) in je imela negativno konotacijo. Germanski *reges* in bizantinski *augusti* niso veljali za enakovredne, in tudi če so lahko prvi drugim konkurirali po moči, jim niso mogli po prestižu.²⁴

Herule prvokrat zasledimo že v 3. stoletju, a je zaradi pomanjkanja virov njihova zgodovina vse do poznega 5. stoletja precej obskurna in za našo razpravo niti ni pomembna, zato ni smiselno, da jo na tem mestu posebej osvetlimo.²⁵ Naše izhodišče bo čas po letu 453 oziroma 454, ko je z Atilovo smrtjo razpadla hunska zveza, ki je dobrega tri četrt stoletja dominirala nad širšim delom Evrope vzhodno od rensko-donavskega limesa in tamkaj živečimi ljudstvi ter resno ogrožala oba dela rimske

21 Gl. Pohl, *Die Germanen*, 68; Chrysos, »Der Kaiser und die Könige«, 143.

22 Caesar, *De bello Gallico* 1.31.

23 Pohl, *Die Germanen*, 68.

24 Gl. Chrysos, »Der Kaiser und die Könige«, 143 sl.

25 Na tem mestu navajamo ožji izbor literature, ki obravnava Herule: Lintner-Potz, *Die Eruler*; Ellegård, »Who were the Heruli?«; Sarantis, »The Justinianic Herules«; Steinacher, »The Herules«; Steinacher, »Rex oder Räuberhauptmann?«, 317 sl.; Turlej, »Herulian Settlements«; Schwarcz, »Die Heruler an der Donau«; Schwarcz, »Die Heruler am Schwarzen Meer«. V pošteve pridejo tudi pregledna dela, npr. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 352 sl.; Schmidt, *Die Ostgermanen*, 529 sl.; Goffart, *Barbarian Tides*, 205–210. Za prvo resno študijo o Herulih lahko imamo Aschbach, *Geschichte der Heruler*. Osnovne informacije o Herulih so v večini strokovnih in znanstvenih del, ki obravnavajo ljudstva pozne antike.

države. Zaton Hunov je sprožil »etnogenezo« prejšnjim ljudstev;²⁶ Heruli so se uveljavili na območju Moravske severno od Donave.²⁷ Gre za prvi poznani herulski *regnum*, ki je trajal vsega skupaj okoli pol stoletja (ok. 454–508). O njihovih kraljih iz tega časa nimamo nobenih poročil; prvi poznani in tudi zadnji kralj tega kraljestva stopi pred nas šele na predvečer njegovega propada. Po letu 487, ko so Odoakrove čete porazile Rugijce, so se Heruli razširili še vzhodneje v prostor, ki so ga prej poseljevali Rugijci, t. i. *Rugiland* na območju Obrežnega Norika.²⁸ Z Odoakrom Heruli očitno niso imeli težav, po sesutju države Rugijcev v letih 487 in 488 pa je bilo že prepozno, da bi barbarski uzurpator izvajal kakršnekoli vojaške operacije globlje v zaledje, saj so Teoderikovi Goti stali tako rekoč pred Sočo.²⁹ Odoakra naj bi v času državnega udara Heruli razglasili za kralja (*Intra Italiam Eruli, qui Romano iuri suberant, regem creant nomine Odoacrem*),³⁰ toda upoštevati moramo, da pri tem ne gre za moravske Herule, ki jih lahko imamo za matično skupino, ampak Odoakrove vojake – federate, ki so pod njim služili v rimski vojski.³¹ Imeti Odoakra za kralja Herulov je zato povsem skregano s stvarnostjo; *rex Italiae* je bil v prvi vrsti *rex foederatorum*, tj. kralj tistih barbarskih federatov različnega gentilnega porekla, ki so mu pomagali izvesti državni udar, in v najboljšem primeru *rex populi*, to se pravi kralj vseh, ki jih je imel pod svojo oblastjo, in ne *rex gentis*, tj. kralj specifičnega ljudstva.³²

Pismo vzhodnogotskega kralja Teoderika (vl. 471/493–526), naslovljeno na neimenovanega kralja Herulov, izdaja, da so moravski Heruli enkrat med letoma 493 in 508 postali del t. i. Teoderikovega sistema zavezništva.³³ Teoderik

26 Glavni vir za Atilo je nedvomno Prisk (gl. Blockley, *The Fragmentary Classicising Historians*, 222 sl., angleški prevod izvirnika). Spopad pri reki Nedao omenja Iordanes, *Getica*, 50.259–263. Več o Atili in njegovem času v Maenchen-Helfen, *Die Welt der Hunnen*, 69–113; Thompson, *A History of Attila*, 63 sl., Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 333 sl. Več o stanju v Podonavju po Atilovi smrti v Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 352 sl.; Pohl, »Die Gepiden und die Gentes«, zlasti 263 sl.

27 Gl. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 352 sl.; Pohl, »Die Gepiden und die Gentes«, 277 sl.

28 Gl. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 1.20. Več o ozadju Odoakrovega vojaškega pohoda proti Rugijcem v Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 366–367.

29 Gl. Heather, *Goths*, 304–308; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 371–375.

30 *Auctarii Hauniensis ordo prior*, 476.2 (str. 309).

31 Nekaj Herulov je sledilo Odoakru v Italijo po letu 473. Gl. Iordanes, *Getica*, 46.242 (*Odoacer Torcilingorum rex (sic!) habens secum Sciros, Herulos diversarumque gentium auxilios Italiam occupavit.*) Za Jordanesa je bil Odoaker kralj Torcilingov.

32 Prim. Steinacher, »The Herules«, 343–344; Steinacher, »Rex oder Räuberhauptmann?«, 320 sl. Gl. tudi Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 361; Pohl, »Regnum und gens«, 435, 439; PLRE II, 791–793 (Odoacer).

33 Gl. Wolfram, *Die Goten*, 86 sl.; več o Teoderikovi dobi v Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 371 sl.

je s spretno poročno politiko prišel v svaštvo z dinastijami Frankov, Zahodnih Gotov, Vandalov in Turingijcev. Pri manjših ljudstvih, kot so bili Heruli, pri katerih poroka ni prišla v poštev, pa je ubral drugačno metodo; iz drugega nedatiranega pisma izvemo, da je vzhodnogotski kralj posinovil herulskega kralja, in sicer po gotskem običaju (*adoptio per arma*), ter ga primerno opremil z bojno opravo – s konji, meči, ščiti in drugim (*damus tibi equos enses clipeos et reliqua instrumenta bellorum*).³⁴ Ton pisma je subtilno ukazovalen in izdaja, da je imel Teoderik adoptivnega kralja za svojega klienta, njegove Herule pa za satelit na sicer perifernem, a strateško zdaleč ne nepomembnem območju moravskih vrat.

Moravski Heruli so torej na prelomu iz 5. v 6. stoletje živeli v monarhično urejeni družbi. Hipoteza, da so bili zgolj zveza bojevnikov različne provenience, danes med zgodovinarji ni več aktualna.³⁵ Vsaj v času konsolidacije moravskega kraljestva so bili ljudstvo tako kot Goti, Vandali ali Langobardi, a so se od njih razlikovali predvsem po velikosti. O svečenikih, ki bi imeli sodno oblast, ali vojskovodjih, ki bi poveljevali vojski, pri Herulih ni ne duha ne sluha, tako da Tacitovega tipizirajočega vzorca splošne politično-družbene ureditve germanskih plemen ne moremo preslikati nanje.³⁶ Tisti herulski vojskovodje, o katerih govorita Prokopij in Agatij, niso plemenski vojskovodje, ampak poveljniki zavezniških enot Herulov, ki so se bojevale na strani Bizanca in so imele pravico do lastnega poveljniškega kadra.³⁷ Ti vojskovodje očitno niso konkurirali kralju in ga niso v ničemer omejevali. Herulskim enotam niso poveljevali zato, ker bi bili kralji vojaško nesposobni, ampak zato, ker je kralja domača skupnost potrebovala ob sebi doma, pa tudi sicer je bilo istočasno aktivnih več enot na različnih frontah, tako da v nobenem primeru ne bi mogel en kralj poveljevati vsem hkrati. Ne nazadnje pa si skupnost ni mogla privoščiti, da kralj tvega svoje življenje na več sto ali tisoč kilometrov oddaljenem bojišču. Da se herulski kralji niso osebno angažirali v spopadih na strani Bizanca, nam torej ne pove ničesar o njihovih vojaških sposobnostih. Prokopijeve večkratne opazke o značajski šibkosti herulskih kraljev lahko mirno označimo za stereotipne. Kralji so se vsekakor angažirali v spopadu, ko je bila celotna skupnost v vojni, kot bomo videli v nadaljevanju.³⁸

34 Cassiodorus, *Variae*, 4.2. Gl. tudi Sarantis, »The Justinianic Herules«, 366.

35 Sarantis, »The Justinianic Herules«, 399–400. To hipotezo je med drugim predlagal Ellegård, »Who were the Heruli?«, 6–7, 29–30.

36 Gl. Tacitus, *Germania*.

37 Gre torej za neke vrste herulske *magistre militum*.

38 Gl. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 1.20.

Prokopij poroča, da je pri Herulih obstajal t. i. kraljevi rod, ki je očitno imel nekakšno prerogativo (tj. ekskluzivno pravico) vladati.³⁹ Kdor je seznanjen s Tacitom, se ob tem morda spomni zelo znane in nič manj kontroverzne navedbe, da Germani izbirajo kralje glede na plemenito poreklo (*reges ex nobilitate sumunt*).⁴⁰ Kraljevi rodovi (dinastije) pri Germanih sicer niso nič neobičajnega; dva taka rodova – Amalijci in Balti – sta domnevno obstajala tudi pri Vzhodnih Gotih; iz prvega naj bi svoje poreklo izpeljeval Teoderik Veliki.⁴¹ S kraljevim rodom se bomo ukvarjali še pozneje, pri zadnjem kralju.

Kraljevi rod odpira tudi vprašanje monarhične ureditve: gre pri Herulih za nekakšno arhaično obliko volilne ali nasledstvene monarhije? Kot možne se ponujajo tri hipoteze: 1. da je kralj določil svojega naslednika, 2. da ga je predlagal, a ga je morala potrditi še skupnost in 3. da je novega kralja brez vpliva predhodnega kralja izbrala skupnost (ali morda »ožji zbor«, tj. starešine). Zaradi skoposti informacij je morda še najprimerneje, da ne zapletamo po nepotrebnem, sploh ker gre pri Herulih za precej primitivno in slabo institucionalizirano družbo. Glede na vladarsko nasledstvo pri drugih ljudstvih – Vandalih, Gotih, Frankih – so se tudi Heruli verjetno držali načela, da v primeru obstoja dinastije starega kralja nasledi njegov ožji moški sorodnik. Če Prokopijeve informacije držijo, je moral biti naslednik v vsakem primeru član kraljevega rodu, tako da je bil potencialni izbor (tj. volitve) kralja omejen na ozek krog ljudi. Glede na tisto malo, kar vemo o položaju žensk pri Herulih,⁴² ženske kot vladarice niso verjetne.⁴³ Prav tako ne moremo odgovoriti na vprašanje, ali so kralji lahko postale mladoletne osebe, kar odpira tudi vprašanje kraljevega namestništva – regentstva.

Moravski Heruli, ki jih je materialno podpiral vzhodnogotski kralj, so bili v svoji regiji brez konkurence, zato so lahko svojo oblast neomejeno izvajali tudi nad okoliškim prebivalstvom in sosednjimi ljudstvi. Izrazito brutalno naj bi se vedli do Langobardov, naseljenih na območju Tullnerfelda, od katerih so terjali tribut, kar se jim je na koncu maščevalo.⁴⁴ Kaj točno je bil povod za vojno med Heruli in Langobardi, ne moremo zanesljivo reči; poročili Prokopija⁴⁵ in

39 Procopius, *De bellis* 6.15.2.

40 Tacitus, *Germania*, 7.

41 Gl. Heather, *Goths*, 19–33.

42 Procopius, *De bellis* 6.14.6–7, omenja izrazito kruto navado, da vdove, ki dajo nekaj na čast, s samomorom sledijo možu v smrt.

43 Več o položaju žensk v Lintner-Potz, *Die Eruler*, 139.

44 Procopius, *De bellis* 6.14.8–9.

45 Procopius, *De bellis* 6.14.8–22.

Pavla Diakona,⁴⁶ ki se v nebitvenih podrobnostih sicer nekoliko razlikujeta, sta preveč površinski, da bi ju lahko sprejeli brez kritike.

Vojna, ki so jo Heruli izgubili, je trenutek, ko pred nas stopi prvi, z imenom poznani herulski kralj – Rodulf. Wolfram vidi v njem tistega anonimnega herulskega kralja, ki se omenja v dveh Teoderikovih pismih, njegovega sina v orožju (*Waffensohn*) torej. Glede na časovno bližino med predvidenim nastankom pisma in vojno se njegovo stališče ponuja kot verjetno.⁴⁷ Rodulf naj bi imel vsaj enega brata, ki ga glede na sorodstveno korelacijo lahko mirno označimo za princa, čigar imena pa Diakon žal ne omenja. Herulski princ je končal dokaj klavрно, saj naj bi ga v gosteh umorila langobardska princesa Rumetruda,⁴⁸ kar je bil po Diakonu povod za vojno.⁴⁹ Prokopij o Rodulfovem bratu in njegovem umoru ne piše ničesar, zanj so Heruli vojno izzvali sami zaradi gole objestnosti. Za Prokopija Rodulf ni dober kralj (in niti približno tako vzoren ali genialen kot Justinijan v Prokopijevih *Zgradbah*);⁵⁰ manjkata mu spoštovanje in oblast (nekaj, kar ima Justinijan v presežku) ter racionalnost (s smrtjo grozi slu, ki bi mu prinesel novico, da Heruli izgubljajo vojno; del odgovornosti torej prelaga na druge). Prokopij ga prikaže kot žrtev lastnega ega in sprevrženega okolja; ker ni znal brzdati bojaželjnosti svojih ljudi, je sprožil vojno, za katero ni bilo racionalnega povoda, zgolj potreba, da ustreže drugim in reši svoj položaj. Njegova smrt na bojišču je zaslužena in je bila že vnaprej predvidena z neugodnimi nebesnimi znamenji.

Šibki herulski kralji so pri Prokopiju ponavljajoč se vzorec, ki ga bomo še srečali v nadaljevanju. Bolj kot o značajski šibkosti herulskih kraljev se zdi smiselno govoriti o institucionalni šibkosti, to se pravi šibkosti kraljeve funkcije kot take, ki je bila očitno v opoziciji z gentilno aristokracijo (starešinami). Angelika Lintner-Potz je tako Herule označila za egalitarno skupnost bojevnikov, ki ni dopuščala centralizacije oblasti v kraljevih rokah.⁵¹ Da bi bili herulski

46 Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 1.20.

47 Gl. Wolfram, *Die Goten*, 87. Enako meni tudi Pohl, *Die Germanen*, 42. Steinacher, »The Herules«, 345–346, in Steinacher, »Rex oder Räuberhauptmann?«, 321, je glede identitete Teoderikovega adoptivnega sina bolj skeptičen. Prim. Bratož, »Zur Präsenz«, 226.

48 Gl. PLRE II, 959 (Rumetruda).

49 Spor med Rumetrudo in herulskim princem se zdi povsem nesmiseln, skoraj tragikomičen. Rumetruda naj bi herulskega princa zasmehovala zaradi njegove nizke rasti. Princ ji je žalitev vrnil z enako mero, kar je Rumetrudo tako razjezilo, da se mu je sklenila maščevati z umorom. Gl. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 1.20.

50 Gl. npr. Procopius, *De aedificiis* 1.1.6–16.

51 Prim. Lintner-Potz, *Die Eruler*, 134–135.

kralji slabiči, se zdi povsem neskladno, celo protislovno s tem, da viri Herule opisujejo kot izrazito bojevite.⁵² Tudi vojne, ki se Prokopiju zdijo nesmiselne, so bile bistven del življenja tovrstnih ljudstev; vojskovanje je bilo *modus vivendi* gentilnih bojevnikov, ki so iskali čast in plen, kralji pa so morali ustreči njihovim pričakovanjem, v nasprotnem primeru je bila resno ogrožena njihova oblast.⁵³

Kako zanesljive so informacije naših poročevalcev, je vprašanje, a očitno je, da Diakon ni preprosto povzemal po Prokopiju, če sploh, ampak je poročilo o vojni nekoliko dopolnil in ji dal smiselno ozadje, pri čemer je verjetno črpal iz ustnega izročila (kot Langobardi je pač moral kaj vedeti o zgodovini svojih prednikov). V nasprotju s Prokopijem pa do nasprotnika svojih prednikov Diakon ni pokazal averzije.

Porazu je avtomatično sledilo sesutje herulske oblasti in *regnuma* na Moravskem, vendar pa poraz ni bil tako usoden, da bi Herule izbrisal iz zgodovine, kot se je zgodilo s Huni pol stoletja prej ali z Vandali manj kot tri desetletja kasneje.⁵⁴ Po Diakonu naj bi Heruli poslej živeli brez kralja (*ex illo tempore omnis Herulorum virtum concidit, ut ultra super se regem omnimodo non haberent*),⁵⁵ toda sedisvakanca je morala trajati krajši čas, saj iz drugih virov vemo, da institucija kralja ni ugasnila. Kar je dejansko sledilo, je bila očitna politična kriza, ki je razdrobila dotlej enotno skupnost; Heruli so se razdelili na (vsaj) štiri skupine in vsaka je izbrala svojo alternativo.⁵⁶ Kralja je vse do restavracije kraljeve funkcije pri dveh skupinah, ki sta ohranili herulsko identiteto, verjetno nadomeščala že omenjena gentilna aristokracija.

Ena skupina je odšla proti otoku Tule (nekateri so prepričani, da je Tule del Skandinavije),⁵⁷ med njimi naj bi bili mnogi kraljevega rodu.⁵⁸ Glede na Pro-

52 Gl. npr. Procopius, *De bellis* 2.25.27–28, 6.18.6; Iordanes, *Getica*, 3.23.

53 Prim. Steinacher, »The Herules«, 348; Steinacher, »Rex oder Räuberhauptmann?«, 322: »Die Kriegerverbände waren auf Raub spezialisiert. Krieg war das grundlegende Element des Lebens und der Gesellschaft. Der exercitus verlangte Ruhm und Beute. Konnte ein König diese Wünsche nicht erfüllen, war er schnell entmacht. Die Gruppe war auf Erfolg angewiesen.«

54 Bitko pri Nedau omenja Iordanes, *Getica*, 50.259–263. Gl. tudi Maenchen-Helfen, *Die Welt der Hunnen*, 107–122. Bitko pri Trikamaru (*Tricamarum*) omenja Procopius, *De bellis* 4.4. Gl. tudi Steinacher, *Die Vandalen*, zlasti 6. poglavje.

55 Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 2.3.

56 Prim. Steinacher, »The Herules«, 349; Bratož, »Zur Präsenz«, 226–227.

57 Steinacher, »The Justinianic Herules«, 369.

58 Procopius, *De bellis* 6.15.1–4; Ellegård, »Who were the Heruli?«, 9.

kopijeve navedbe bi lahko šlo za precej številčno, morda celo največjo skupino.⁵⁹ Ta skupina je, kot bomo videli kasneje, restavriral monarhijo, a ker ni bila vpeta v dogajanje v Sredozemlju, se za njo v virih izgubi vsaka sled.

Druga skupina je očitno ostala pri Langobardih in se dolgoročno asimilirala v novo okolje; del te skupine je bila tudi hči kralja Herulov (*filia regis Herulorum*),⁶⁰ princesa Salinga, kasnejša langobardska kraljica, za katero lahko domnevamo, da je bila Rodulfova hči. Da jo je langobardski kralj Vako vzel za svojo tretjo ženo, nakazuje, da bi poroki lahko botrovalo kaj več kot le čista ljubezen (samo pomislimo na Teoderikovo poročno politiko). Kot princesa je morala Salinga med Heruli uživati ugled, ne nazadnje je bila njena »identiteta« herulska, njeno poreklo pa kraljevsko; prav mogoče je, da je bila poroka politična poteza, ter jo lahko razumemo kot utrjevanje vezi med Langobardi in »prišleki«.⁶¹

Tretja skupina bi lahko odšla k Teoderiku v Italijo; ta hipoteza ima oporo v še enem Teoderikovem pismu, ki ga je naslovil na svoje uradnike v Ticinu.⁶² Pismo je sicer nedatirano, toda v Kasiodorjevi zbirki pisem (*Variae*) kronološko sledi »adoptivnemu pismu«, ki smo ga omenili zgoraj. Teoderik je zaukazal, da je treba *supplices Erulos* primerno oskrbeti z živežem in jim omogočiti plovbo do Ravene. Kakšna je bila usoda te hipotetične skupine, lahko samo ugibamo, saj se za njo izgubi sled. Na tem mestu moramo omeniti podatek, ki ga dobimo pri Jordanesu in ga zelo težko smiselno uskladimo s Prokopijevim ali Diakonovim poročilom. Jordanes namreč omenja herulskega kralja Rodulfa (*Roduulfus* (sic!) *rex*), nekoč mogočnega potentata, ki je imel oblast ne le nad Heruli, temveč tudi nad drugimi manjšimi ljudstvi in ki je zaradi »zaničevanja lastnega kraljestva« (*contempto proprio regno*) izgubil vso oblast ter se zatekel h kralju Teoderiku v Italijo.⁶³ Gre za Rodulfa, ki ga omenjata Prokopij in Diakon? Z gotovostjo tega ne moremo trditi. Zanesljivost Jordanesovih informacij variira. Kot vemo, je gotski apologet po lastnem priznanju povzemal

59 Procopius, *De bellis* 6.15.1.

60 Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 1.21.

61 Prim. Wolfram, *Die Germanen*, 105.

62 Cassiodorus, *Variae* 4.45. Gl. tudi Sarantis, »The Justinianic Herules«, 369. Steinacher, »The Herules«, 347, meni, da lahko v *supplices Erulos* vidimo preprosto poslanike Herulov, bodisi tistih, ki so bili že od Odoakrovih časov v Italiji, bodisi moravskih. Glavni problem je seveda dejstvo, da je pismo nedatirano, zgodovinarji pa so za leto nastanka predlagali več možnih datumov, od 507 do 527. Gl. tudi Bratož, »Zur Präsenz«, 227–228.

63 Iordanes, *Getica*, 3.23–24.

po danes izgubljeni Kasiodorjevi »proto-Getiki«,⁶⁴ kar mu mestoma daje vsaj minimalno verodostojnost tudi, kadar se zdi kaj vprašljivo.⁶⁵ Povsem mogoče je Jordanes podatek o *rexu Roduulfu* dobil ravno pri Kasiodorju; predpostavljamo lahko, da je Kasiodor kot visoki državni uradnik že vedel kaj o tem, kaj se je godilo na Teoderikovem dvoru, zagotovo pa več kot Prokopij, da Diakona sploh ne omenjamo. Drugo vprašanje pa je, ali je Jordanes pravilno povzel Kasiodorja. Naj potegnemo črto: Jordanesovega podatka ne moremo *a priori* zavreči kot napačnega samo zato, ker ni skladen s Prokopijevimi in Diakonovimi informacijami, ampak ga lahko upoštevamo kot njuno alternativo. Konec koncev Rodulfova usoda za našo temo niti ni pomembna; tudi če je preživel, ni verjetno, da je obnovil svojo oblast kot *rex* – prej bi pričakovali, da ga srečamo na Teoderikovem dvoru v kaki funkciji.

Prisotnost Herulov v Italiji je sicer evidentirana že pred Odoakrom. Vsaj od 5. stoletja je bil v Konkordiji tabor pomožne vojaške enote (*auxilia*) Herulov, kasneje federatov Zahodnega Rima.⁶⁶ Nekaj Herulov je nato, kot rečeno, prišlo v Italijo z Odoakrom in kasneje še s Teoderikom. Zadnji herulski kralj, ki ga bomo obravnavali kasneje, naj bi bil celo potomec Herulov, ki so nekoč sledili Odoakru v Italijo.⁶⁷ Težko si predstavljamo, da bi bil poboj Odoakrovih Herulov, njegovih »najzvestejših« vojakov, ki ga je zaukazal Teoderik po zmagi nad Odoakrom, popoln.⁶⁸ Verjetneje je, da je del teh Herulov našel milost pri novem kralju in se vključil v novo okolje. Kako so bili organizirani italški Heruli, lahko samo ugibamo, nič pa ne kaže, da bi imeli svojega kralja. Pri njih bi lahko omenjeni *Roduulfus rex* našel novo »domovino«. Glede na omenjeno pismo bi ta skupnost lahko bila naseljena v okolici Ravene. Edino, kar izpodbija obstoj večje skupine italških Herulov, ki bi funkcionirala kot notranje avtonomna skupnost, je dejstvo, da jih Prokopij, ki je natančen pri opisu gotških vojn, ne omenja.⁶⁹

Zadnja, četrta skupina je migrirala južneje navzdol ob Donavi in se sprva naselila v bližini reke Tise ob Gepidih in najkasneje leta 512 prestopila donavski limes ter se s pristankom cesarja Anastazija I. (vl. 491–518)⁷⁰ naselila v bližini

64 Iordanes, *Getica*, 1.1.

65 Gl. tudi Goffart, *The Narrators*, 20 sl.

66 Več o tem v Lintner-Potz, *Die Eruler*, 75–77.

67 Gl. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 2.3.

68 O množičnem pokolu Odoakrove vojske govori *Anonymus Valesianus*, 56 (str. 320). Gl. tudi Bratož, »Zur Präsenz«, 216.

69 Prim. Bratož, »Zur Präsenz«, 226 sl.

70 PLRE II, 78–80 (Anastasius 4).

Singiduna⁷¹ na območju Zgornje Mezije.⁷² Zaradi stanja virov je ta skupina edina, o kateri so na voljo dejansko oprijemljivi podatki.

Z naše perspektive so Heruli v tistem trenutku začeli *ab ovo*, toda tokrat ne več kot suverena entiteta, ampak kot klienti Bizanca; kasneje so odigrali pomembno vlogo kot vojaški zavezniki (*foederati* oziroma *symmachoi/xymmachoi*) cesarja Justinijana I. (vl. 527–565) in njegovi sateliti na perifernem ter ranljivem območju cesarstva, ki je mejilo na Gote, Langobarde in Gepide.⁷³ Zavezništvo med Heruli in Teoderikom je bilo na tej točki mrtvo.

S prehodom Herulov na območje in v politično okrilje Bizanca tudi ne moremo več govoriti o njihovem kraljestvu, vsaj ne v teritorialnem smislu. Zdi se malo verjetno, da bi Bizanc toleriral nastanek tuje države na svojem ozemlju, in to prav v času, ko si je resno prizadeval obnoviti cesarstvo v približno nekdanjih mejah. Oblast herulskih kraljev je bila tedaj slej ko prej omejena na Herule in ni veljala za ozemlje ali romansko provincialno prebivalstvo. Vedelo se je, kdo je formalni gospodar ozemlja – Bizanc.

Bizanc je na Herule gledal kot na sebi podrejene subjekte. Krst herulskega kralja Grepesa leta 528⁷⁴ – za botra mu je šel Justinijan osebno – skupaj s krstom kraljevih »senatorjev«⁷⁵ in dvanajstih sorodnikov nakazuje poskuse cesarskega dvora, da bi Herule dolgoročno vsaj kulturno nekoliko asimilirali.⁷⁶ Čeprav o Grepesovem sprejemu na cesarskem dvoru v Konstantinoplu ne vemo ničesar bistvenega, Justinijan herulskega kralja zagotovo ni sprejel kot sebi enakovrednega; v najboljšem primeru ga je imel za poglavarja »vazalnih« barbarov, ki so bili navsezadnje naseljeni na njegovem »dvorišču«.⁷⁷ Odnosi med Grepesom in Justinijanom so morali biti dobri; cesar je očitno načrtno in preračunljivo vlagal v Herule in jih materialno izdatno podprl, tudi na račun provincialnega

71 Današnji Beograd.

72 Marcellinus, *Chronicon*, 512.3; Procopius, *De bellis* 6.14.23–32. O tem gl. tudi Turlej, »Herulian Settlements«.

73 Prim. Steinacher, »The Justinianic Herules«, 374. O Justinijanu in njegovi dobi je na voljo veliko literature; gl. npr. Evans, *The Age of Justinian*; Evans, *The Emperor Justinian*; Heather, *Rome Resurgent*; Meier, *Das andere Zeitalter Justinians*. Za Justinijanov civilni in vojaški kader gl. Parnell, *Justinian's Men*. Več o samem Justinijanu v PLRE II, 645–648 (Fl. Petrus Sabbatius Iustinianus 7).

74 Ioannis Malalas, *Chronographia* 18.6.

75 Kaj točno je imel Malalas s »senatorji« v mislih, ni znano. Morda gre za gentilne aristokrate.

76 Prim. Sarantis, »The Justinianic Herules«, 371–373.

77 Prim. Sarantis, »The Justinianic Herules«, 395.

prebivalstva, kar ni ostalo neopaženo.⁷⁸ Grepes je moral vedeti, da je krst diplomatska poteza Bizanca in da formalno nima smisla vztrajati pri poganskih običajih. V medsebojnem zblíževanju sta cesar in kralj odigrala svojo vlogo in dala nekaj od sebe. V krstu lahko vidimo podobnost z Rodulfovo adopcijo; gre za isto dejanje, tj. sklenitev zavezništva, samo metoda je drugačna. Justinijan pač ni mogel posinoviti barbarskega kralja, ki mu v ničemer ni bil enakovreden, lahko pa ga je spreobrnil in postal njegov duhovni oče. Herulski kralj je tako namesto sina v orožju postal cesarjev krščenec. Po letu 528 so postala herulska poslanstva na dvor nekaj običajnega, kar pomeni, da so bili diplomatski stiki bolj živi, kot je videti na prvi pogled, Heruli pa niso preprosto tičali pozabljeni in odmaknjeni na obrobju države.⁷⁹

Kraljevi krst očitno ni naletel na odpor skupnosti, kar pomeni, da so bili Heruli že prej složni glede tega.⁸⁰ Razen krsta pa za druge resne poskuse kulturne asimilacije Herulov s strani Bizanca ne vemo; Justinijan je bil verjetno tako ali tako prezaseden z velikopoteznimi vojnami na vseh možnih frontah in se ni imel časa ukvarjati s Heruli, ki so mu prišli povrh vsega še kako prav kot zavezniki.

Singidunski Heruli so torej po letu 508 restavrirali institucijo kralja – če je ta sploh kdaj ugasnila za daljši čas –, in to najkasneje dvajset let po sesutju moravskega kraljestva, kot nam izdaja omemba Grepesa. Kaj se je z Grepesom dogajalo po krstu, ostaja uganka; Goffart sklepa, da bi lahko umrl kot žrtev bubonske kuge, ki je razsajala v letih 541 in 542.⁸¹

S prehodom pod okrilje Bizanca so Heruli izgubili del suverenosti, vendar so v zameno dobili vsaj osnovno eksistencialno varnost. Glede na to, da so v času Justinijana svoje bojovnike redno pošiljali na številne fronte – Prokopij govori o enotah, ki jih je sestavljalo tudi do tri tisoč mož⁸² –, so svoje obveznosti, ki so izhajale iz dogovora o zavezništvu, redno izpolnjevali. Bizanc je moral Herule razmeroma uspešno držati pod nadzorom, saj razen tega, da so občasno ropali okoliško prebivalstvo,⁸³ niso povzročali večjih težav.

78 Procopius, *De bellis* 6.14.33, 7.33.13.

79 Procopius, *De bellis* 7.33.14.

80 Nekaj Herulov, a zdaleč ne večina, je moralo kasneje priti v stik z arijanskim krščanstvom. Gl. Procopius, *De bellis* 4.14.12. Več o tem in prej povedanem v Sarantis, »The Justinianic Herules«, 395–396.

81 Goffart, *Barbarian Tides*, 209.

82 Procopius, *De bellis* 8.26.13.

83 Procopius, *De bellis* 7.33.13.

Kljub temu je okoli leta 547 prišlo do spora med Bizancem in Heruli, povod zanj pa je v neposredni povezavi s kraljevo oblastjo pri Herulih. Če verjame-mo Prokopiju, naj bi Heruli iz gole objestnosti umorili svojega kralja Ohosa, ker so »poslej želeli živeti brez kralja, ki pa naj že prej ne bi imel dejanske oblasti«. ⁸⁴ Pozornemu bralcu Prokopija ne bo ušlo, da je položaj skoraj po-doben tistemu izpred štiridesetih let: objestni Heruli na eni in šibak kralj na drugi strani; tako kot Rodulf mora tudi Ohos prenašati psovke svojih ljudi, ki so celo tako drzni, »da si delijo isto mizo z njim«. ⁸⁵ Prav zaradi tega mo-ramo takšno poročilo vzeti *cum grano salis*. Precej verjetno je, da Prokopij ni imel kaj dosti pojma o tem, kaj se je dogajalo med Heruli. Novice o Ohoso-vem umoru, ki so se morale širiti tudi na cesarskem dvoru (umor vazalnega kralja pač ni mogel ostati neopažen), so ga najbrž dosegle že kot govorice. Koliko je Prokopij vedel o vsem skupaj in koliko je bil voljan objektivno poročati, je vprašanje, a očitno se ni posebej trudil raziskati ozadja. Upor Herulov v letih 547 in 548 je eno izmed manj kvalitetnih poglavij Prokopi-jeve *Zgodovine vojn*, luknjičasto in nekonsistentno, kar med zgodovinarji ni ostalo neopaženo. ⁸⁶

Če sprejmemo Goffartovo hipotezo o Grepesovi smrti v času kuge v letih 541 in 542, se Ohos ponuja kot njegov neposredni naslednik. Morda je bil eden izmed njegovih »dvanajstih sorodnikov« ali »senatorjev«, za katere Malalas pravi, da so bili krščeni skupaj s kraljem v Konstantinoplu. Če odmislimo mo-žnost, da si je Ohos nakopal zamero kakega Herula, lahko v umoru vidimo resno politično krizo, ki se je manifestirala v afektiranem uboju ali celo na-črtovanem umoru kralja. Ohosov umor znova aktualizira herulsko gentilno aristokracijo in njen odnos do kralja ter razmerje moči med njima. Umorjeni kralj verjetno ni bil nebogljena oseba; to, da ga Prokopij viktimizira, je zelo očitno in tudi namerno, samo da potencira zverinskost Herulov, ki naj bi bili tako kruti, da so dvignili roko nad nedolžnega kralja, in to samo zato, ker so hoteli živeti v brezvladju. Karkoli Heruli naredijo kot skupnost, skuša Prokopij zreducirati na iracionalno raven: tako kot napadajo druge brez razloga, tako tudi mimogrede morijo svoje kralje. So najslabši od najslabših, brez moralnih kreposti, zahrbtni in zapiti. ⁸⁷

84 Procopius, *De bellis* 6.14.38–39.

85 Procopius, *De bellis* 6.14.40.

86 Prim. Steinacher, »The Herules«, 353; Goffart, *Barbarian Tides*, 209; Sarantis, »The Justinianic Herules«, 393–397.

87 Prim. Sarantis, »The Justinianic Herules«, 394. Nekaj Prokopijevih opazk v Procopius, *De bellis* 4.4.30.

Že druga poznana sedisvakanca v zgodovini Herulov, ki je nastopila okoli leta 547, pa ni trajala prav dolgo, saj naj bi si Heruli čez čas premislili. Heruli, nadaljuje Prokopij, so naposled sklenili, da bodo poiskali novega kralja zunaj svoje skupnosti, zato so v ta namen poslali sle k svojim rojakom na »otok Tule«. ⁸⁸ Da so Heruli iskali kralja zunaj svoje skupnosti, pomeni, da so tudi po štiridesetih letih ohranili stike s severno enklavo. Nekateri menijo, da je »lov za novim kraljem« posledica tega, da je z Ohosom izumrl domači kraljevi rod. ⁸⁹ Spet drugi so prepričani, da so želeli kralja, ki bi bil čim manj podvržen vplivu Bizanca ⁹⁰ – hipoteza, ki je ne moremo preprosto ovreči in ima subtilno oporo tudi pri Prokopiju.

Herulska ekspedicija je bila uspešna, toda ne v prvem poskusu; skandinavska enklava je res dala kandidata (za katerega ne vemo, *kako* oziroma *kdo* ga je izbral), ki pa je umrl na poti, zato so se morali Heruli vrniti po novega. (Na tej točki je očitno, da so tudi »tulski« Heruli restavrirali *regnum* po njegovem propadu leta 508. Kot »periferci«, ki niso bili vpeti v krščansko sfero, pa so verjetno obdržali pogansko verovanje; ne zdi se verjetno, da bi bil Grepesov krst veljaven tudi zanje, ne nazadnje ni bil njihov kralj.) V drugo so imeli več sreče; novemu kandidatu, po imenu Datij, ki ga je spremljal njegov brat princ Aordij ⁹¹ in 200 mladih Herulov (vsekakor odlično spremstvo in zadovoljiv človeški vir), je zdravje dobro služilo, tako da je skupina po določenem času prispela domov. ⁹² Toda v vmesnem času so se na domačem terenu zgodile stvari, na katere ni mogla biti pripravljena. Prokopij pravi, da naj bi se Heruli naposled zamislili nad svojim početjem, tj. uvažanjem tujca z nekega obskurnega otoka, in se skesano obrnili na Justinijana s prošnjo, da jim izbere novega kralja, ki bo po njegovem okusu. ⁹³ Verjetneje je, da je na cesarskem dvoru vrelo zaradi samovoljnosti Herulov, kar so morali ti zaznati in skušali rešiti, kar se je rešiti dalo. Da bi Justinijan, ki je bil znan po avtoritarni vladi, mirno prenašal samopašnost svojih vazalov, je malo verjetno. Za Bizanc nepričakovani umor kralja je moral povzročiti mnogo več kot le cesarjevo jezo; z Ohosovim umorom je bilo zavezništvo med Bizancem in Heruli, personificirano v zavezi med cesarjem in kraljem, v simboličnem smislu pretrgano. Tako je vprašanje o njihovem odnosu do cesarstva bržkone naenkrat postalo aktualno.

88 Procopius, *De bellis* 6.14.41–42.

89 Heather, *Empire and Barbarians*, 225; Goffart, *Barbarian Tides*, 209.

90 Gl. Sarantis, »The Justinianic Herules«, 398.

91 PLRE III/A, 94 (Aordus).

92 Procopius, *De bellis* 6.15.27–29.

93 Procopius, *De bellis* 6.15.30.

Justinijan je sprva krotil svojo jezo in po diplomatsko ugodil prošnji Herulov ter jim poslal preverjenega človeka – Herula seveda – po imenu Suartuas, ki je že dalj časa bival v Konstantinoplu.⁹⁴ Na podlagi tega skromnega podatka lahko sklepamo, da ne gre za povprečnega Herula. Kako je Suartuas prišel v Konstantinopel, ostaja uganka, logičen sklep pa je, da je naredil kariero v bizantinski vojski in pritegnil cesarjevo pozornost. S tega vidika je podoben primer kot vojaški poveljnik Ilirika (*magister militum per Illyricum*) Mundo, ki je bil gepidskega porekla⁹⁵ (bizantinska vojska je bila edina institucija, ki je bila vseskozi odprta za nove rekrute tujega porekla in je bila odskočna deska za ambicioznejše med njimi).⁹⁶ Suartuas je moral uživati Justinijanovo zaupanje, in če kaj, se je cesar od njega nadejal zvestobe. Toda vse ni šlo po načrtih; Suartuas je resda prevzel oblast kot kralj, a njegovo kraljevanje ni trajalo dolgo. Ob Datijevem prihodu so se mu Heruli kratkomalo izneverili, Suartuas pa je, povsem zapuščen (v kritičnem trenutku mu Justinijan vendarle ni vojaško pomagal), še pravi čas rešil svojo kožo z begom v Konstantinopel. Justinijan, ki z begom svojega varovanca pričakovano ni bil zadovoljen, se je odločil, da restavrira Suartuasovo oblast, Heruli pa so se v strahu pred cesarjevim maščevanjem zatekli h Gepidom.⁹⁷ S tem Prokopij konča svojo pripoved, ki se je začela z Ohosovim umorom.

To, da so se Heruli v celoti podvrgli Gepidom, je daleč od resnice. Od Prokopija zaman pričakujemo, da nas seznani z nadaljnjo usodo singidunskih Herulov. Kako resni so bili Justinijanovi nameni, da *ad hoc* obračuna z odpadlimi (Datijevimi) Heruli, ne vemo, kakor tudi ne, ali je cesar v nadaljevanju res poskušal restavrirati Suartuasovo oblast. Slednji je nedolgo zatem naredil kariero kot vojaški poveljnik primestne straže (*magister militum praesentalis*)⁹⁸ – v službi, ki je verjetno pomenila vrhunec njegove kariere –, kar pomeni, da Justinijan ni bil posebej vztrajen pri svojih načrtih. Sicer pa je za zvestega Suartuasa našel dobro alternativo. Prav na podlagi tega podatka smo sklepali, da je bil Suartuas vojaški karierist; do takšnega položaja se pač ni mogel dokopati brez predhodne vojaške službe. Da je sploh prišel do tako pomembnega položaja, pa ne pomeni nič drugega kot to, da sta si bila s cesarjem osebno blizu.⁹⁹

94 Procopius, *De bellis* 6.15.32.

95 Munda omenja Ioannis Malalas, *Chronographia* 18.46. Gl. tudi PLRE III/B, 903–904 (Mundus).

96 Gl. Parnell, *Justinian's Men*, 33 sl.

97 Procopius, *De bellis* 6.15.33–36.

98 Procopius, *De bellis* 8.25.11.

99 Več o kariernem vzponu oziroma napredovanju/imenovanju na pomembne civilne in vojaške funkcije pod Justinijanom v Parnell, *Justinian's Men*, 79 sl.

S tega vidika se zdi Justinijanova izbira Suartuasa za novega herulskega kralja povsem logična in njegova jeza zaradi Suartuasovega izгона razumljiva. Za konec naj omenimo, da bi lahko bil Suartuas eden izmed Prokopijevih virov; Prokopij je Herule poznal osebno, kot Belizarjev tajnik jih je imel priložnost srečati na fronti ali v prestolnici.¹⁰⁰ Njegove zveze na dvoru niso mogle biti slabe in verjetno je imel možnost priti v stik z ljudmi z vrha državnega aparata – civilnega in vojaškega. Po nepričakovanem in nasilnem izgonu mu osramočeni nesojeni kralj najbrž ni imel povedati veliko dobrega o Herulih, ki so mu obrnili hrbet. V vsakem primeru pa je bil Prokopij kot avtor na strani cesarja in cesarju lojalnih Herulov.¹⁰¹

Datijeva usoda je neznana; njegov brat Aordij je kasneje padel v vojni med Gepidi in Langobardi – morda je Datija doletela podobna usoda.¹⁰² O kraljih singidunskih Herulov poslej ne izvemo ničesar več. Ali to pomeni, da je oblast ponovno prevzela gentilna aristokracija, kot domnevamo za obdobje, ki je sledilo porazu proti Langobardom, ostaja vprašanje. Še leta 552 so se Heruli zadrževali v bližini Singiduna, ko je Narzes pri njih uspešno nanovačil tri tisoč bojevnikov za končni obračun z Goti v Italiji,¹⁰³ v zadnjih treh letih Justinijanove vlade pa jih tam ni bilo več.¹⁰⁴

O možni usodi singidunskih Herulov po letu 548 lahko povemo tole: približno tretjina Bizancu zvestih Herulov, kolikor jih je ostalo od celote, je bila tako močno politično oslabljen, da restavracija kralja ni prišla več v poštev, po drugi strani pa je že dovolj dolgo živela na območju cesarstva, da je postopoma začela prevzemati del romanske provincialne identitete. Namesto pred kraljem so zadeve urejali v krogu starešin.¹⁰⁵

Zadnji herulski kralj, ki pa ne sodi več v krog singidunskih Herulov, je bil Sindual. Gre za pripadnika herulske »vojaške kaste«, ki naj bi bil po Diakonu potomec tistih Herulov, ki so Odoakra oklicali za kralja.¹⁰⁶ Ta navedba sama

100 Poleg Suartuasa bi lahko v Konstantinoplu bival tudi Arut, za katerega Prokopij pravi, da je že od mladih nog občudoval bizantinsko kulturo. Gl. Procopius, *De bellis* 8.26.13.

101 Prim. Sarantis, »The Justinianic Herules«, 399. Prokopij tako ali tako čisla samo Herule, kot so Faras, Suartuas in Arut, ki so bili tako ali drugače blizu Belizarju in Justinijanu, oziroma jih ima za napol romanizirane barbare.

102 Procopius, *De bellis* 7.34.44–45.

103 Procopius, *De bellis* 8.26 sl. Več o Narzesu v PLRE III/B, 912–928 (Narses 1).

104 Menander Protector, *Historiai* 5.4.

105 Gl. tudi Sarantis, »The Justinianic Herules«, 396–397, zlasti 402–401.

106 Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 2.3.

po sebi odpira vprašanje o njegovi krajevni provenienci in obstoju t. i. italške skupine Herulov, ki smo jo že omenili. Sindualova vojaška kariera zagotovo ni bila kratka, očitno pa je, da jo je gradil na dobrih odnosih z Narzesom (*huic Narsis fideliter sibi primum adhaerenti multa beneficia contulit*).¹⁰⁷ Prav ta ga je namreč leta 553 imenoval za novega poveljnika herulske vojaške enote, ki je pred kratkim izgubila starega. Ne samo Narzesu, tudi drugim Herulom je bil Sindual pogodu; bil je bojevitega značaja in vojaško izkušen, absolutno nasprotje svojih predhodnikov, ki sta jih zaletavost in junačenje pognala v prezgodnjo smrt.¹⁰⁸ Preudarnost in zvestobo človeku, ki mu je dolgoval karierni vzpon, je pokazal kasneje, ko je v ključnem trenutku uspešno pacificiral dobršen del upornih Herulov, ki so Narzesu odpovedali poslušnost zaradi pregro-bega kaznovanja nekega njihovega aristokrata.¹⁰⁹

Sodelovanje med možema je trajalo tudi po koncu gotskih vojn. Narzes je Sindualovim Herulom odredil varovanje strateško pomembnega severovzhodnega dela Italije. Viri niso dovolj natančni, a po skromnem indicu lahko domnevamo, da gre za območje Benečije. Verjeten scenarij je, da se je vsaj dobršen del singidunskih Herulov priključil tistim v Italiji. Če je kadarkoli obstajala italška skupnost Herulov, bi lahko bila po letu 554 jedro ali vsaj človeški vir Sindualove enote. Morda je Narzes Sindualove Herule preprosto združil z italskimi, kar bi bilo po svoje logično.

Na predvečer prihoda Langobardov, ki so se odzvali Narzesovemu mamljivemu povabilu,¹¹⁰ poslednjikrat slišimo o Herulih: *Habuit nihilominus Narsis certamen adversus Sinduald Brentorum regem, qui adhuc de Herulorum stirpe remanserat, quos secum in Italiam veniens olim Odoacar adduxerat. Huic Narsis fideliter sibi primum adhaerenti multa beneficia contulit; sed novissime superbe rebellantem et regnare cupientem, bello superatum et captum celsa de trabe suspendit*.¹¹¹ Iz navedenega je očitno, da je Diakon nekaj vedel o Sindualu; morda več, kot je povedal. Dober odnos med Narzesom in Sindualom lahko potrdi tudi Agatij.

Oznake *Brentorum regem* (kralj Brentov) ne smemo razumeti dobesedno, saj Brentov kot ljudstva ni bilo. Gre za krajevno zaznamovano oznako: Brenta je reka v Benečiji. Na podlagi tega podatka sklepamo, kje so se Heruli zadrževali po koncu gotskih vojn. Kdaj točno je Sindual postal kralj, ne vemo. Diakonovo

107 Prav tam.

108 Gl. Procopius, *De bellis* 7.27.1–11, 7.37.28; Agathias, *Historiae* 1.14.1–7, 1.15.1–5.

109 Agathias, *Historiae* 2.7.6–7, 2.9.7–9, 2.8.1–11.

110 Gl. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 2.5–11, zlasti 2.5.

111 Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 2.3.

tangencialno poročanje nam razloga za upor Herulov sicer ne razkriva, a verjetno ni bil v neposredni povezavi s Sindualovim imenovanjem za kralja. Navedba *regnare cupientem* je slej ko prej zavajajoča; italški Heruli so najbrž pridobili podoben položaj kot (nekoč) tisti pri Singidunu, to se pravi notranjepolitično avtonomijo pod vodstvom lastnega *rexa*, a *de facto* so bili podrejeni Bizancu. Povoda za upor v letih 566 in 567¹¹² verjetno res ne smemo iskati v dejstvu, da je Sindual bil oziroma postal *rex*, ampak v tem, kakšno stališče je kot *rex* zavzel nasproti Bizancu. Je Sindual računal, da bo ostareli Narzes v kratkem rekel zadnjo besedo?¹¹³ Razmerje sil v Sredozemlju se je s koncem gotških vojn in Justinijanovo smrtjo leta 565 spremenilo. Na Balkanu so nova sila postajali Avari (novi »Huni«), ki so imeli že od leta 562 pod nadzorom tudi del območja, ki so ga nekoč poseljevali Heruli.¹¹⁴ V Panoniji so se krepili Langobardi, v Galiji pa merovinški Franki. Bizanc pod Justinom II. ni bil to, kar je bil pod Justinijanom. Heruli, ki so že pol stoletja živeli kot vazali Bizanca, so morda računali, da si bodo v tem novem redu priborili samostojnost. Ta hipoteza seveda v ničemer več ne izpodbija drugih alternativnih hipotez, ne nazadnje te, da je bil povod za spor z Narzesom morda res v tem, da je vojaški poveljnik postal *rex*.

Sindualov kraljevski položaj aktualizira tudi vprašanje kraljevega rodu pri Herulih. V virih nimamo opore za trditev, da je potomec Odoakrovih Herulov izviral iz t. i. kraljevega rodu, pa tudi za trditev, da ni. Pa vendar se zdi prva domneva verjetnejša od druge; Odoakrovo skupino Herulov so verjetno sestavljali bojevniki, ki so iskali srečo na bojišču, in ne plemenski odličniki, ki so se lahko uveljavili doma. Po pol stoletja nenehnega angažiranja v vojnah in notranjih sporih pa vprašanje kraljevega porekla morda ni bilo več aktualno, preprosto zato, ker takega rodu ni bilo več. Sindual je glede na to, kar vemo o njem, moral biti primeren človek za kralja.

Sindualov upor je zadnja poznana – in po svoje tragična – epizoda iz zgodovine Herulov. Sindual in njegovi Heruli niso dosegli ničesar, ravno nasprotno – ostarelemu eksarhu je uspel še eden zadnjih vojaških podvigov; svojega nekdanjega varovanca je premagal in za kazen obesil na tram. Precej sramoten konec za sicer sposobnega človeka. Da se je Narzes odločil tako opraviti s svojim nekdanj zvestim Herulom, kaže, da sta moža šla vsak svojo pot; najmanj petnajstletno sodelovanje je bilo dokončno pri kraju.

112 Letnico 566 oziroma 567 navajata Marius, *Chronica*, a. 566, in *Excerpta Sangallensia*, 335.

113 Po PLRE III/B, 912–928 (Narses 1), bi jih Narzes leta 567 ali 568 lahko štel že okoli devetdeset, kar je za tisti čas zelo visoka starost.

114 Gl. Menander Protector, *Historiai* 5.4.

Sindualova smrt za zgodovinopisje pomeni konec zgodovine Herulov. To je najbrž daleč od resnice; Heruli niso preprosto izumrli skupaj s svojim kraljem »Brentov«, ampak so se, kolikor jih je ostalo, še naprej – to lahko verjamemo – zadrževali tam, kjer so pač bili. Svoj »konec« so verjetno doživeli nekoliko kasneje, ko je severna Italija s prihodom Langobardov dobila novega gospodarja. Heruli niso izumrli, ampak so postopoma izgubili herulsko identiteto in se postopoma, skozi generacije, poistovetili z novim kulturnim okoljem, koderkoli so že bili.¹¹⁵

Bibliografija

Viri

Agathias, *Historiae*

Frendo, Joseph D., izd. in prevod. *Agathias. The Histories*. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1975.

Anonymus Valesianus

Mommsen, Theodor, izd. *Anonymus Valesianus*. Monumenta Germaniae Historica: Auctores antiquissimi 9: Chronica minora saec. IV. V. VI. VII., Vol. I. Berlin: Weidmann, 1892, 306–328.

Auctarii Hauniensis ordo prior

Mommsen, Theodor, izd. *Auctarii Hauniensis ordo prior*. Monumenta Germaniae Historica: Auctores antiquissimi 9: Chronica minora saec. IV. V. VI. VII., Vol. I. Berlin: Weidmann, 1892, 307–321.

Cassiodorus, *Variae*

Bjornlie, M. Shane, prevod. *Cassiodorus. The Variae. The Complete Translation*. Oakland: University of California Press, 2019.

Mommsen, Theodor, izd. *Cassiodorus. Variae*. Monumenta Germaniae Historica: Auctores antiquissimi 12. Berlin: Weidmann, 1894.

Excerpta Sangallensia

Mommsen, Theodor, izd. *Excerpta Sangallensia*. Monumenta Germaniae Historica: Auctores antiquissimi 9. Berlin: Weidmann, 1892, 298–339.

115 Steinacher, »Rex oder Räuberhauptmann?«, 321–322, v izginotju Herulov vidi podobnosti z izginotjem Vandalov: »Ab der Mitte des 6. Jahrhunderts erscheint der Herulurname nicht mehr in unseren Quellen. Eine Generation noch gab es herulische *foederati* am Balkan. Dann wurde diese Identität aufgegeben, vergleichbar der vandalischen nach 533.« Prim. Ellegård, »Who were the Heruli?«, 30.

Ioannis Malalas, *Chronographia*

Jeffrey, Elizabeth, Michael Jeffreys and Roger Scott, prevod. *The Chronicle of John Malalas*. Australian Association for Byzantine Studies: Byzantina Australiensia 4. Melbourne: University of Melbourne, 1986.

Iordanes, *Romana et Getica*

Mommsen, Theodor, izd. *Iordanes. Romana et Getica*. Monumenta Germaniae Historica: Auctores antiquissimi 5.1. Berlin: Weidmann, 1894.

Šmit, Žiga, izd. in prevod. *Jordanes. O izvoru in dejanju Gotov. Getika*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

Lakatos, Pál. *Quellenbuch zur Geschichte der Heruler*. Szeged: Jate BTK, 1978.

Marcellinus Comes, *Chronicon*.

Mommsen, Theodor, izd. *Marcellini V. C. comitis chronicon*. Monumenta Germaniae Historica: Auctores antiquissimi 11: Chronica minora saec. IV. V. VI. VII., Vol. II. Berlin: Weidmann, 1894, 37–108.

Marius episcopus Aventicensis, *Chronica*

Mommsen, Theodor, izd. *Marius episcopus Aventicensis. Chronica a. 481–581*. Monumenta Germaniae Historica: Auctores antiquissimi 9: Chronica minora saec. IV. V. VI. VII., Vol. II. Berlin: Weidmann, 1894, 225–236.

Menander Protector, *Historia*

Blockley, Roger C., prevod. *The History of Menander the Guardsman*. ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 17. Liverpool: Francis Cairns, 1985.

Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*

Waitz, Georg, izd. *Pauli Historia Langobardorum*. Monumenta Germaniae Historica: Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum. Hannoverae: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878.

Bradač, Fran, Bogo Grafenauer in Kajetan Gantar, prevod in komentar. *Pavel Diakon. Zgodovina Langobardov*. Maribor: Obzorja, 1988.

Priscus

Blockley, Roger C., prevod. *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire: Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus*. Vol. 2. ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs, 10. Liverpool: Francis Cairns, 1983.

Procopius, *De aedificiis*

Dewing, H. B., in Glanville Downey, izd. in prevod. *Procopius. On Buildings. General Index*. Loeb Classical Library 343. Cambridge: Harvard University Press, 1940.

Procopius, *De bellis*

Kaldellis, Anthony, izd. *Prokopios. The Wars of Justinian*. Prevod H. B. Dewing. Indianapolis, Cambridge: Hackett Publishing Company, Inc., 2014.

Tacitus, *Germania*

Fuhrmann, Manfred, izd. in prevod. *Tacitus. Germania*. Stuttgart: Reclam, 2007.

Literatura

- Aschbach, Joseph. *Geschichte der Heruler und Gepiden. Ein Beitrag zur Geschichte der germanischen Völkerwanderung*. Frankfurt am Main: Verlag von Siegmund Schmerber, 1835.
- Bratož, Rajko. »Zur Präsenz und Mobilität ethnischer Kleingruppen im Alpen-Adria-Raum während der Ostgotenherrschaft.« V: *Ad amussim: Festschrift zum 65. Geburtstag von Franz Glaser. Sonderdruck*, ur. Ines Dörfle, Paul Gleirscher, Sabine Ladstätter, Igor Pucker, 215–248. Kärntner Museumsschriften, Band 85. Klagenfurt am Wörthersee: Verlag des Landesmuseum für Kärnten in Zusammenarbeit mit dem Österreichischen Archäologischen Institut an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017.
- Bratož, Rajko. *Med Italijo in Ilirikom: slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014.
- Cameron, Averil. *Procopius and the Sixth Century*. London, New York: Routledge, 2005.
- Chrysos, Evangelos. »Der Kaiser und die Könige.« V: *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert*. Österreichische Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, zv. 145, ur. Herwig Wolfram in Falko Daim, 143–148. Wien: Verlag der Akademie der Wissenschaften, 1980.
- Ellegård, Alvar. »Who were the Eruli?« *Scandia* 53 (1987): 5–34.
- Evans, James Allan Stewart. *The Age of Justinian: The Circumstances of Imperial Power*. New York, London: Routledge, 2000.
- Evans, James Allan Stewart. *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*. Westport, Connecticut, London: Greenwood Press, 2005.
- Goetz, Hans-Werner, Jörg Jarnut in Walther Pohl. *Regna et Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms and Transformation of the Roman World*. Leiden, Boston: Brill, 2003.
- Goffart, Walter A. *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006.
- Goffart, Walter A. *The Narrators of Barbarian History*. Princeton: Princeton University Press, 1988.
- Heather, Peter. *Empire and Barbarians. The Fall of Rome and the Birth of Europe*. Oxford: Oxford University Press, 2010.
- Heather, Peter. *Goths and Romans, 332–489*. New York: Oxford University Press, 1991.
- Heather, Peter. *Rome Resurgent: War and Empire in the Age of Justinian*. New York: Oxford University Press, 2018.
- Lintner-Potz, Angelika. »Die Eruler – eine misslungene Ethnogenese«. Diplomarbeit. Universität Wien, 2006.
- Lotter, Friedrich, Rajko Bratož in Helmut Castrittius. *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600)*. Ljubljana: Sophia, 2005.

- Luthar, Oto, Marjeta Šašel Kos, Nada Grošelj in Gregor Pobežin. *Zgodovina historične misli: od Homerja do začetka 21. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
- Maenchen-Helfen, Otto J. *Die Welt der Hunnen: eine Analyse ihrer historischen Dimension*. Wien, Köln, Graz: Hermann Böhlhaus Nachf., 1978.
- Martindale, John Robert, ur. *The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. II: A.D. 395–527*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1980.
- Martindale, John Robert, ur. *The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. III/A: A.D. 527–641*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1992.
- Martindale, John Robert, ur. *The Prosopography of the Later Roman Empire. Vol. III/B: A.D. 527–641*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 1992.
- Meier, Mischa. *Das andere Zeitalter Justinians: Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert n. Chr.* Hypomnemata: Untersuchungen zur Antike und zu ihrem Nachleben 147. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.
- Parnell, David Allan. *Justinian's Men: Careers and Relationships of Byzantine Army Officers, 518–610*. London: Macmillan Publishers Ltd., 2017.
- Plassmann, Alheydis. *Origo gentis: Identitäts- und Legitimitätsstiftung in früh- und hochmittelalterlichen Herkunftserzählungen*. Orbis mediaevalis: Vorstellungswelten des Mittelalters 7. Berlin: Akademie Verlag, 2006.
- Pohl, Walter. »Regnum und gens.« V: *Der frühmittelalterliche Staat – europäischen Perspektiven*. Österreichische Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse: Denkschriften, zv. 386. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, zv. 16, ur. Walther Pohl in Veronika Wieser, 435–450. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.
- Pohl, Walter. *Die Germanen*. Enzyklopädie deutscher Geschichte, zv. 57. München: Oldenbourg, 2004.
- Pohl, Walter. *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*. Stuttgart: Kohlhammer Verlag, 2002.
- Pohl, Walther, in Veronika Wieser, ur. *Der frühmittelalterliche Staat – europäischen Perspektiven*. Österreichische Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse: Denkschriften, zv. 386. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, zv. 16. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.
- Sarantis, Alexander. »The Justinianic Herules: From Allied Barbarians to Roman Provincials.« V: *Neglected Barbarians*. Studies in the Early Middle Ages 32, ur. Florin Curta, 361–402. Turnhout: Brepols Publishers n.v., 2010.
- Schmidt, Ludwig. *Die Ostgermanen*, 2. izd., ponatis. München: C. H. Beck, 1969.
- Schwarcz, Andreas. »Die Heruler an der Donau.« V: *Sprache als System und Prozess. Festschrift für Günther Lipold zum 60. Geburtstag*, ur. Christiane M. Pabst, 504–512. Wien: Edition Praesens, 2005.
- Schwarcz, Andreas. »Die Heruler am Schwarzen Meer.« *Bulgaria Pontica Medii Aevi* 4–5/2 (2006): 199–210.
- Steinacher, Roland. »Rex oder Räuberhauptmann? Ethnische und politische Identität im 5. und 6. Jahrhundert am Beispiel von Vandalen und Herulern.« V: *Grenzen und Entgrenzungen. Historische und kulturwissenschaftliche Überlegungen am Beispiel des Mittelmeerraums*, ur. Beate Burtscher-Bechter, Peter W. Haider, Birgit Merz-Baumgartner, 309–325. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2006.

- Steinacher, Roland. »The Herules: Fragments of a History.« V: *Neglected Barbarians*. Studies in the Early Middle Ages 32, ur. Florin Curta, 319–360. Turnhout: Brepols Publishers n.v., 2010.
- Steinacher, Roland. *Die Vandalen. Aufstieg und Fall eines Barbarenreiches*. Stuttgart: Klett-Cotta Verlag, 2016.
- Thompson, Edward Arthur. *A History of Attila and the Huns*. Oxford: Clarendon Press, 1948.
- Turlej, Stanisław. »Herulian Settlements in Byzantium under Emperors Anastasius and Justinian.« *Electrum: Journal of Ancient History* 20 (2013): 163–176.
- Wolfram, Herwig. *Die Germanen*. München: C. H. Beck, 2004.

Summary

Herule kings: rulers of the people “without history” and their *regnum*

The Heruli were a late antique Germanic people (*gens*) who can be traced between the 3rd and 6th centuries. Most of what is known about them derives from the writings of Procopius of Caesarea, who – compared to other authors, such as Agathias or Jordanes – mentions them extensively (mostly in a negative way) in his *History of Wars*.

In contrast to other late antique Germanic *gentes* that formed stable kingdoms, also called *regna*, in the provinces of the former Western Roman Empire, such as the Goths, Franks, or Lombards, the Heruli were far less successful. Much of their history prior to the 5th century remains unknown. From the end of the 4th century onwards, they were part of the so-called Hunnic system, which dominated over the vast majority of barbaric *gentes* situated on the border of the Roman Empire from the North Sea to the Sea of Azov. After the Huns suffered a crushing defeat in the Battle of Nedao in 454, the Heruli settled in Moravia north of the Danube, where they established their only known independent kingdom. From there, they controlled much of the neighbouring regions while also maintaining ties with Theoderic the Great, who acted as a sponsor to the unnamed Herule king (possibly Rodulf), his adopted son-in-arms. After a lost war against the Lombards around 508 that took the life of King Rodulf, the Heruli split into at least four major groups, of which one migrated south and in 512 settled in Upper Moesia near Singidunum (modern Belgrade) with the permission of the Byzantine Emperor Anastasius. In 528, Emperor Justinian renewed his alliance with the Heruli and made their King Grepes convert to Christianity. Thenceforth, the Heruli remained in Byzantine service for almost four decades, often fighting in their own units on the Byzantine side against the Persians, Vandals, and Goths. These Heruli were Byzantine vassals without their own independent kingdom. Sometime after 560, they most likely migrated to northern Italy (Venetia), where they revolted against Byzantine overlordship but ultimately failed in their attempt. After that, no mention of them is found in our sources.

Herule kings are among lesser-known Germanic kings, which hardly ever appear in our sources. There are altogether six Herule kings known from the 6th century (Rodulf, Grepes,

Ochos, Datius, Suartuas, and Sindual), all referred to simply as *rex*. Because our sources deal primarily with wars, they convey very little information on Herule kings and instead focus on Herule military commanders.

Even though Herule kings were most probably no match for their Gothic or Frankish counterparts, they were far from as unimportant as our sources suggest. In contrast to Herule military commanders, they seem to have stayed on home territory and not spear-headed the allied units for the obvious reason that they could not afford to risk their lives on the battlefield when there was no real need to. Their role was more political in nature, and they seem to have dealt primarily with domestic issues, which were of little interest to Procopius and other authors like him.

Razotkrivanje Istre: crkva koje više nema, posvećena nepoznatom titularu

*Vesna Lalošević**

Abstrakt

U radu se razotkriva jedan kršćanski kult u kasnoantičkoj Istri. Na temelju malobrojnih arheoloških nalaza, pisanih izvora i literature komparacijom s novijim rezultatima hagioloških istraživanja osvjetljava se aspekt kršćanske pobožnosti ranoga srednjeg vijeka u Istri. Istražuje se tko stoji iza nepoznatog patrona ranosrednjovjekovne crkvice u okolici Pule, kad i kako je kult uvezen, tko ga je štovao, kao i mogući razlozi zašto je nestao.

Ključne riječi: Istra, Pula, kult svetaca, kasna antika, predromanika

* Hrvatsko društvo za proučavanje antičkih mozaika (HDPAM)

Uvod¹

Istarski poluotok, unatoč sustavnom istraživanju, još uvijek nudi materijal za proučavanje neriješenih slučajeva, pogotovo o svetačkim kultovima. O tome svjedoče brojni arheološki nalazi koji izlaze na vidjelo, i dok se arheolozi pokušavaju dogovoriti oko datacija određenih predmetnih nalaza s istarskih lokaliteta, uočen je jedan detalj, bolje rečeno, zapis o nepoznatom titularu crkve koja danas više ne postoji.

Crkva na rubu Pule

Kad se iz Pule krene prema Rijeci, prolazi se kroz Šijansku šumu (karta 1), i na njezinu istočnom rubu, na brežuljku sjeverno od raskrižja ceste za Valturu, postojala je do 1941. g. crkva koja je nestala u vapnenici.² S obzirom na to da nema materijalnih ostataka objekta, toj crkvi novija literatura uopće nije pridavala nikakvu pozornost, a zabilješke o starijim istraživanjima mogu se naći kod B. Marušića i A. Šonje.³ Unatoč brojnim arheološkim istraživanjima koja su prekopala dobar dio istarskog poluotoka, taj lokalitet nije bio predmetom novijih arheoloških iskapanja. Iz tog je razloga još uvijek temeljno izvješće koje je Branko Marušić dao 1955. g., u kojem stoji kako je iz pisanih izvora bilo poznato postojanje crkve sv. Lovre u Šijani. U izvješću se bilježi kako su te 1941. g. prilikom gradnje vapnenice nađeni ostaci iz kojih je M. Mirabella Roberti nacrtao tlocrt dvoranske crkve s troapsidalnim korom, a srednja polukružna apsida bila je izbočena dok su lijeva i desna ucrtane u ravno začelje. Marušić spominje kako se crkva zbog izbočene apsida približava Eufrazijevoj bazilici u Poreču, a zbog dvije učahurene apsida srodna je predromaničkim crkvama u Istri. Crkveni pločnik bio je sastavljen od spika u obliku ribljeg uzorka (*opus spicatum*) i vjerojatno je ostatak iz antike.⁴ Prilikom tog istraživanja u ruševinama crkve nađeni su dijelovi prozorske rešetke s ucrtanim križem, natpisne frustule (sl. 1. i 2.) i gotovo u cijelosti očuvana pregrada od vapnenca koju je M.

1 Zahvaljujem gđi. Alenki Cedilnik, i g. Milanu Lovenjaku koji su me pozvali da sudjelujem u zborniku posvećenom prof. Rajku Bratožu.

2 Marušić, *Kasnoantička*, 46.

3 Crkvu s povijesno-umjetničkog aspekta razmatraju B. Marušić i A. Šonje u svojim radovima. Spominje se i u članku Regan, Nadilo "Stare crkve," 437. Tu stoji navod kako je svetac kojemu je crkva posvećena nepoznat, što je bio izravan poticaj za ovaj rad.

4 Marušić, "Djelatnost," 219.

Slika 1. Slika oltarne pregrade iz crkve sv. Laura u Šijani (Dokumentacijski odjel Arheološkog muzeja Istre, Pula).

Slika 2. Luk oltarne pregrade iz crkve sv. Laura u Šijani (foto: Željko Ujčić; Arheološki muzej Istre, Pula).

Slika 3. Ulomak arhitrava iz crkve sv. Laura u Šijani (foto: Željko Ujčić; Arheološki muzej Istre, Pula).

Slika 4. Ulomak arhitrava iz crkve sv. Laura u Šijani (foto: Željko Ujčić; Arheološki muzej Istre, Pula).

Slike 5 i 6. Pilastar oltarne pregrade sa stupićem i kapitelom iz crkve sv. Laura u Šijani (foto: Željko Ujčić; Arheološki muzej Istre, Pula).

No već sljedeći put kad se posvetio ovoj crkvi, B. Marušić ju je na osnovu tlocrta, koji je sada izgubljen, a koji oponaša troapsidalni završetak Eufrazijane, datirao na kraj 6. st. ili odmah nakon 611. g., svrstavajući je u spomenike ranosrednjovjekovne arhitekture.⁷ S tom datacijom složio se i A. Šonje, koji spominje kako je crkva podignuta početkom 7. st.⁸

U radu iz 1955. g. B. Marušić imenuje za patrona crkve sv. Lovru, dok se u kasnijim radovima spominje kako je objekt posvećen sv. Lauru (sic!).⁹ To je, za početak, proizvelo sumnju je li riječ o istom objektu, a potom se proteglo i na zamjenu Laur-Lovro, koja se uobičajila i u znanstvenoj literaturi, kao da nisu u pitanju dva različita sveca i patrona crkve. Međutim, najraniji sačuvani spomen crkve u povijesnom pisanom izvoru u Statutu grada Pule iz 1424. g.¹⁰ i on nam odaje ime pravog titulara crkve sv. Laura.¹¹ U kasnom srednjem vijeku dolazi

7 Marušić, *Kasnoantička*, 46.

8 U svojem kratkom spomenu crkve Šonje prihvaća Marušićeve spoznaje; Šonje, *Bizant*, 90.

9 Marušić, *Kasnoantička*, 46.

10 “in contrada di S. Lauro, e l'altra in contrada di Beller“ *Stat. Pola*, 1. i Moretti, “Zemljopisna imena,” 155.

11 U srednjovjekovnim pisanim izvorima nema zapisa o crkvi u Šijani, pa se do podataka dolazi preko izvora o granicama antičkog pulskog agera. Crkva je podignuta na posjedu ravnorskog patrijarha na samoj granici pulskog kasnoantičkog agera. Dokument koji govori o darivanju zemlje, tzv. “Maksimijanova darovnica“, datiran u 546. ili 547. g., sporne je vjerodostojnosti jer je sačuvana samo u prijepisu iz 1657. g. Po njemu dokument “Feud Sant’Apollinare“ je zemljišni posjed u pulskom ageru kojeg je car Justinijan 548. g. darivao na uživanje ravnorskom nadbiskupu Maksimijanu (546.–556.). U sastavu feuda bila su zemljišta: Kuje, Medulin, Vinkuran, Kostajnica, Šijana, Galizana, Štinjan, Fažana i Peroj, koja se spominju kao vlasništvo ravnorske nadbiskupije u ravnorskim ispravama s kraja 12. st.; Marušić, *Kasnoantička*, 22. Stoljećima kasnije ravnorski nadbiskup je 1197. g. feud sv. Apolinara dao u zakup pulskim građanima, a dvije godine kasnije 1199. g. pulski biskup Ubaldo dao je taj posjed na upravu Ruggeru Morosiniju. U pisanim izvorima postoji potvrda vlasništva feuda sv. Apolinara ravnorskoj nadbiskupiji iz 1200. g., koju su potvrdili car Henrik VI. i papa. Već 1209. godine, akvilejski patrijarh Volchero postao je markiz Istre i upravitelj feuda sv. Apolinara, a sve do 1230. g. Pula i Istra bile su pod akvilejskim patrijarhom. Dvadesetak godina kasnije, 1250. g., feud sv. Apolinara bio je predan plemićkoj obitelji Sergi di Pola, kasnije nazvanoj Castopola; Kandler, “Del Feudo,” 266.

do zamjene titulara u sv. Lovru,¹² iz kojeg je izvedena skraćenica “san“ Loro.¹³ Kada je početkom 1616. g. u Uskočkom ratu spaljen Barban, a stanovništvo iz okolice pobjeglo u utvrđena mjesta, kraj oko sv. Laura bio je napušten,¹⁴ za pretpostaviti je da je u to vrijeme i crkva sv. Laura bila oštećena i napuštena.¹⁵ U vrijeme kada B. Schiavuzzi piše o pulskom ageru, te 1907. g. bilježi kako crkvi S. Laura više nema traga.¹⁶

Nepoznati sv. Laur?

Tijek povijesnih previranja na istarskom poluotoku u srednjem i novom vijeku nije sačuvao ni jedan drugi izvor koji bi dao podatak kojem je sv. Lauru bila posvećena crkva u pulskom ageru. Prvi pogled na povijesne martirologije koji popisuju svece koji se štuju u srednjem vijeku u zapadnoj Europi ne ostavlja puno prostora za zaključivanje, budući da u njima nema niti jednog sv. Laura.

- 12 Godine 1332. obitelj Casto Pola ima u svojim rukama posjed feud s. Apolinara i feude Ruggera Morosinija, a 1338. zapisano je kako je crkva na istočnom rubu Šijane bila u posjedu obitelji Castopola. Prvi zapis o tome je na početku 14. st., kada se tijekom procesa o utvrđivanju vlasništva i sukobu između obitelji Casto Pole i pulskog biskupa Sergeja pojavio kao titular crkve u Šijani sv. Lovro: *Capitoli del Patriarca d'Aquileja Bertrando contro Sergio Vescovo di Pola: XL. Item de anno 1332 de mense Februarii idem Episcopus spoliavit Dnum. Petrum natum Nobilis vir i D. Nassinguerre de Castro Pole Canoniatu et Prebenda Pollensiet quibus damali is suis beneficiis videlicet et Ecclesiarum S. Mathei prope Polam et Sanctorum Laurentii, Jacobi et Michaelis de Turtiglano, Canciani, Syri et Laurentii de Siana.* (CDI II.) Zbog toga u izvješću o vizitaciji pulske biskupije 1580. g. Agostino Valier ne spominje crkvu sv. Laura u Šijani, nego bilježi da je u okolici Šišana postojala crkva sv. Lovre: *Ecclesiae campestris, quae sunt: sancti Laurentii, omnes consecrate, habent tectum bonum et fores sine pessulo et sera. Visitatio A. Valerii fol. 223v.*
- 13 Do 15. st. formiran je uz crkvu sv. Laura posjed, prema zapisu u Pulskom statutu iz 1424. g.: “Martina figlinola di donna Vrana, ... terre della suddetta Martina, delle quali una è in contrada di S. Lauro,” *Stat. Pola*, 1.: Ubrzo se pojavljuje novi toponima *San Loro* koji označava zemlju odmah iznad ceste koja je prolazila uz sjevernu stranu crkve; Matijašić, “Toponomastica,” 330. U Valturskoj knjizi (*Libro Altura*) postoji podatak da je 1589. Gerolamo Barbo da Pola dobio investituru nad zemljama Santo Loro; Schiavuzzi, “Attraverso,” 132. Krajem 17. st. na kartama Vincenza Marie Coronellija 1687. g. pojavljuje se naziv *San Lor*. Monte di San Lauro, zabilježen je 1704. g., a nalazi sjevernije od Bosco Siane, u blizini Stanzije Petris; Bertoša, “Toponimi,” 423.
- 14 Istarski generalni providur Marco Loredan napisao je u izvješću vladi u Veneciji (datirano 8. travnja 1616.) da je poraz kod Žavlja toliko uplašio stanovništvo da ono napušta sela i sklanja se u utvrđena mjesta; Bertoša, *Istra*, 304–407.; Ivetić, *Istra*, 56.
- 15 Kada Morosini popisuje stanje šuma, ne spominje crkvu sv. Laura, nego bilježi 1775. g. postojanje niske šume zvane San Lauro koja je vlasništvo Pere Becicha iz Marčane, a drvo iz kontrade San Lauro je vlasništvo Vrigolana; Morosini, *Catastico generale*, 310.
- 16 Schiavuzzi, “Attraverso,” 138. Nakon toga, 1926. g. u Šijani je spomenut Monte San Lorenzo s ostacima crkve koja je svedena na hrpu ruševina; Ghirardo, “Cenni sopra,” 441.

U sadašnjem popisu svetaca katoličke crkve postoji prezbiter i opat sv. Laur, koji se slavi 30. rujna. Rodom iz Wellesa, stigao je u Bretanju i djelovao u dijecezi Macloviensa kod Armorike. U zapisima Kronike benediktinskog samostana u Turonu zabilježena je translacija tijela u crkvu njegova imena u 595. g.¹⁷ Njegovo štovanje nije se proširilo izvan granica Bretanije, a sv. Laur iz Armorike ne spominje se u povijesnim martirologijima.¹⁸ Postoji teoretska mogućnost da je njegov kult preko misionarskih pothvata benediktinaca došao u Istru početkom 7. st., ali sami podaci o crkvi u Šijani ne govore tome u prilog. Naime, ako se složimo s datacijom B. Marušića i A. Šonje da je crkva podignuta oko 611.,¹⁹ onda je ona nastala u vrijeme dok se kult sv. Laura iz Armorike nije još bio dovoljno razvio da bi zahvatio južni dio istarskog poluotoka. Drugo, činjenica jest da je crkva podignuta na posjedu sv. Apolinara, koji je u to vrijeme bio u rukama ravenkog nadbiskupa i koji je za gradnju crkve morao dati svoj pristanak. Nadbiskup je u to doba bio predstavnik vlasti Bizantskog Carstva i samim tim okrenut ka istočnim utjecajima, što ukazuje da su okolnosti za uvoz zapadnjačkog kulta sv. Laura iz Armorike bile puno teže. Iz tog razloga, s obzirom na taj vremenski raskorak i činjenicu da sam kult sv. Laura Macloviensisa iz Armorike uopće nije bio poznat na istoku Europe, mogli bismo zaključiti kako on nije svetac kojemu je posvećena crkva u Šijani kod Pule.

U popisu svetaca ne postoji više ni jedan sveti Laur koji se štuje kao pojedinačan svetac. Postoji sveti Laur koji se slavi u paru sa sv. Florom.²⁰ Dva brata blizanca Flor i Laur podrijetlom iz Bizanta stradali su u vrijeme cara Licinija u Ulpijani, a o njihovu stradanju sačuvan je kratki grčki spis na kojima se zasnivaju kasniji zapisi u Sinaksariju Konstantinopolske crkve.²¹ Mučeničkom paru u Ulpijani bila je u 5–6. st. podignuta bazilika, koja je imala mozaički pod iznad relikvijara u obliku groba.²² Taj mučenički par nije spomenut u Je-

17 BHL 4797–4799.: *Laurus ab. in dioecesi Macloviensi, saec. VII – Sep. 30.*; U *Historia Britannia Armorica* spominje se *Acta s. Lauri* a iz njih i lauda su kasnije načinjena gesta. *De S. Lauro*, 692–698.

18 Jeronimijanski martirologij, Beda, Adon i Usuard ne spominju ga, a zapisa o njemu nema ni kod Rabana Maura i Wandalberta. Sv. Laur iz Macloviensa ne spominje se ni u Rimskom martirologiju.

19 Povijesne okolnosti tih godina bile su izuzetno nepovoljne za građenje crkve u Istri. Prvo Pavle Đakon piše za g. 610./611. o invaziji Slavena na Istru. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, 4,40 (... *Sciaevi Histriam, interfectis militibus, lacrimabiliter depraedati sunt*). Uz to shizma tri poglavlja, koja je zahvatila dobar dio Istre, završila je tek 628. g. iako se, kada je 607. g. osnovan katolički patrijarhat u Gradu, situacija sa shizmom pomalo smirila već i zbog prijašnjih akcija pape Grgura VII. (590–604. g.) koji je inzistirao da se raskolnički kler vrati u katoličke redove; Bratož, “La chiesa Aquileiese,” 133–135.

20 BHG 660–661.; BHG *Novum Auct.* 660–664.; *Acta Floro*, 520–524.

21 *Synax. Eccl. Const.* 907. Bratož, “Dioklecijanovo preganjanje,” 64; Bratož, “Le persecuzioni,” 290.; Lalošević, *Cum esset persecutio*, 23.

22 Iskopavanja u Ulpijani 1956. g. na prostoru ranokršćanske bazilike u oltarskom prostoru

ronimijanskom martirologiju.²³ Da je njihov kult bio štovan u kasnoj antici, svjedoči Menolog Bazilija II., koji spominje kako su njihove relikvije pronađene i prenijete u Carigrad u vrijeme Konstantina Velikog.²⁴ Metrički menolog bilježi da im je podignut hram blizu crkve apostola Filipa i samostana Krista Pantokratora, a ondje je 1350. g. Stefan Novgorodac vidio njihove glave.²⁵ Njihove relikvije bile su u Carigradu 1200. g., kako je zapisao Hadžija Antonije.²⁶ Njihov kult bio je jak na Istoku u vrijeme Bizantskog Carstva. Mučenički par prikazuje se u Meneolozima iz Starog Negočina iz 1317. g. i iz Peći 1561. g., a pojavljuje se i u slikarstvu Gračanice.²⁷ U Novgorodu u 15. st. Flor i Laur postali veoma štovani kao zaštitnici konja, vjerojatno kao odraz preslojavanja antičkog kulta Dioskura, što se može pratiti preko novgorodskih ikona.²⁸

Prema gore navedenom, razvoj kulta sv. Flora i Laura može se dobro pratiti od kasnoantičkih vremena na istoku Europe, no na zapadu nema nikakve potvrde njihova štovanja, iako se bilježe u Rimskom martirologiju.²⁹ Susljedno tome, došlo se do zaključka kako oni nisu bili poznati na zapadu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku jer nije bilo tragova njihova kulta na tom području. Zbog toga je potrebno oprezno razmotriti sve aspekte kako bi se moglo utvrditi je li kult sv. Flora i Laura ipak prenijet u Istru, i ako jest, gdje je nestao sv. Flor njegov par. Drugo je pitanje na koji je način njihov kult mogao dospjeti u Istru, i tko ih je štovao.

Nije neobična ni rijetka pojava da se mučenički par odvoji i da je titular crkve jedan od svetaca mučeničkog para, dok se drugi postavlja kao titular crkvenog objekta negdje u okolici. Izgleda da se to dogodilo u ovom slučaju.

otkrila su relikvijar u obliku groba iz 5. ili 6. st. Grobnica je manja kript s oplatom od mramornih ploča. Bila je ispunjena pijeskom a iznad je bio pod s mozaikom. Prije postavljanja mozaičkog poda grobnica je bila ispražnjena, a ostaci su preneseni; Čreškov, "Ulpiana," 375.

23 Ni drugi povijesni martirologiji koji se zasnivaju na Jeronimijanskom martirologiju ne bilježe klesare iz Ulpijane - Beda, Adon i Usuard, a ne spominju ih ni Raban Maur i Wandalbert.

24 *Temporibus autem magni Constantini manifestatae ipsorum reliquiae, Constantinopolim fuere translate, et in eo loco, ubi nunc jacent, reconditae. Men. Graec.* 1894., 589–590. Najkasnije u 6. st. došlo je do prijenosa njihovih relikvija; Mijović, "Flor i Lavr," 344.

25 Mijović, "Flor i Lavr," 339–353.; Eldarov, "Floro, Lauro," 946.

26 Lalošević, *Cum esset persecutio*, 54.

27 Mijović, "Flor i Lavr," 345.

28 Mijović, "Flor i Lavr," 346.

29 *Martyrologium Romanum* 18. Augusti: *In Illyrico sanctorum Marytrum Flori et Lauri artis lapicidinae, qui, consumptis martyrio eorum magistris Proculo et Maximo, sub Licione Praeside post multa tormenta in profundum puteum sunt demersi.*

U Istri postoje crkve posvećene sv. Floru, no smatra se kako titular, iako nosi isto ime, zapravo nije taj svetac. Ime sv. Flor sadržano je u "prefiksu" imena Florijan, te ne čudi ako je došlo do preimenovanja titulara.³⁰ Kako bi bilo kompliciranije, u Istri postoji lokalni sv. Fiore,³¹ o kojemu je sačuvana himna u kojoj piše kako je bio biskup koji je živio u Fažani (um. 620. g.).³²

Kombinaciju crkava-toponima Lorenzo-Flori imamo na više mjesta u pulskom ageru. U Lobarici kod Pule jednobrodna crkva sv. Flora bila je podignuta do 8. st., a u okolici su pronađeni brojni kameni spomenici sakralne namjene (sl. 7.).³³ Na otočiću Uljanik u Puli postojala je bizantska jednobrodna crkva sv. Florijana koja je imala mozaik.³⁴ Kod groblja u Pomeru, selu kod Pule, crkva sv. Flora ranoromanička je jednobrodna građevina s istaknutom apsidom.³⁵ Zapadno od sela Žuntići, na padini brda Gradina, bila je crkva sv. Florijana, a u blizini je bila crkvice sv. Lovrenca.³⁶ Sva ta mjesta nisu puno udaljena od crkve u Šijani i moguće je da su bila u suodnosu s njom. S obzirom na preklapanje imena teško bi se moglo utvrditi koja bi od poznatih kasnoantičkih ili ranosrednjovjekovnih crkvi u pulskom ageru mogla biti izvorno posvećena sv. Floru³⁷ iz para Flor–Laur i za svaku od njih bilo bi potrebno posebno istraživanje koje je dodatno otežano nedostatkom pisanih izvora. Čak i ako bi isključili iz razmatranja crkve koje su posvećene sv. Florijanu, ostaju kao odlični kandidati dvije crkve (u Lobarici i u Pomeru) jer nisu puno udaljene od crkve

30 Doduše ravenski biskup Maksimijan je oko 550. g. posvetio crkvu sv. Stjepana u Raveni, u koju je spremio relikvije dvadesetak svetaca, a među njima i sv. Florijana; Bratož, *Kršćanstvo*, 271–272.

31 U svojoj raspravi o kultu sv. Florijana iz Opitergiuma i sv. Fiora iz Pule Nežić prikazuje nastanak i razvoj kulta sv. Fiora u Istri; Nežić, "Sveti Flor," a istoga svetog Fiore-a spominje i B. Schiavuzzi, "Attraverso," 119.

32 Sv. Flora rodом iz Oderza (dakle iz Akvileje), koji je misionario u Istri i širio kršćansku vjeru među Slavenima na tom području toliko je sumnjiv da ne dopušta korisne zaključke; Bratož, "La chiesa Aquileiese," 137.

33 Marušić, "Varia," 55–56. i Regan, Nadilo "Stare crkve," 437.

34 Spominje da je bila dvostruko veća od obližnje crkve sv. Sabe koja je bila na obali; Schiavuzzi, "Attraverso," 125–126.; Marušić, *Kasnoantička*, 25.

35 U raspravi spominje kako crkva sv. Fiore na groblju pripada bizantskom dobu. Schiavuzzi, "Attraverso," 160.

36 Crkva sv. Florijana spominje se u dokumentu o razgraničenju rovinjske i dvigradske komune. Crkvice, zvana Sv. Lovrenac, nepoznate lokacije, spominje se u starom dokumentu o koncesiji iz 1096. g.; Regan, Nadilo, "Stare crkve," 749.

37 U svojem popisu patrona crkava u Istri Anđelko Badurina i Marko Tadić spominju Flora i stavljaju ga u skupinu lokalnih svetaca kojima su se podizale crkve u 10. i 11. st. i to pretežito u gradovima; Badurina i Tadić, "Hagiotopografija," 62. Prema gore navedenome može se primijetiti kako su datacije nastanka nabrojanih sakralnih objekata utvrđene najkasnije do 8. st., a nalaze su u selima, šumama, poljima oko Pule.

u Šijani. Uz to potrebno je dobro promotriti još dvije crkve: crkvu sv. Lovre u četvrti Suargnan u Šišanu kod Pule, koja je imala podni mozaik od keramičkih *tessera*, a koju su 1587. g. obnovili novi slavenski stanovnici Ližnjana,³⁸ i crkvu sv. Lovre u Premanturi, koja je 1664. g. podignuta povrh manje koja je tu bila ranije izgrađena.³⁹

Slika 7. Crkva sv. Flora u Loborici (foto: V. Lalošević 2021.).

Postoji još jedna zanimljivost, sjeverozapadno od Pule kod Valbadona sačuvana je ranosrednjovjekovna crkva sv. Flora (san Fiore), po kojem se predio nazivao *Florianum*. U tom predjelu je do 19. st. postojala ranoromanička crkva sv. Lovre kod rta Mede u Fažani⁴⁰ na poziciji točno uz gat s kojeg se prelazilo

38 Schiavuzzi, "Attraverso," 146.

39 Schiavuzzi, "Attraverso," 161.

40 Kod rta Mede crkvice sv. Lovre možda je mjesto gdje su bile kasnije otkriveni kameni

na Brijune odakle se vadio i transportirao kamen.⁴¹ Crkva je bila sagrađena na ostacima rimske rustikalne vile na imanju koje je kasnije pripalo ravenskom nadbiskupu, kao i dobro u Šijani.⁴² I ovdje imamo zanimljivu kombinaciju koja bi trebala pažljivo razmatranje, s obzirom na oskudne arheološke nalaze i gotovo potpunu odsutnost pisanih izvora.⁴³

Implikacije sv. Laura

Razmatranje o kultu započeli bismo od točke koja je sigurno najranija, a to je posjed ravnog nadbiskupa na kojem je sagrađena crkva.⁴⁴ Potrebno je vratiti se u vrijeme ravnog nadbiskupa Maksimijana koji je prema predaji oformio feud. To je vrijeme bilo prije gradnje crkve u Šijani. Na početku smo utvrdili da se gradnja crkve, prema tlorisu koji nije sačuvan, datira u 611. g., no s obzirom na činjenicu kako je to razdoblje veoma nepovoljno ne samo za crkvu nego i za mir i sigurnost u Istri, tu dataciju trebalo bi pomaknuti prije

spomenici: kapitel i stup oltarne pregrade datiran u razdoblje od 5. do 7. st.; kapitel oltarne pregrade iz 6. st. i plutej predromaničke oltarne pregrade ukrašen pleterom iz 8.–9. st.; Učić, "Starokršćanska Fažana," 67.

- 41 Brijunsko je otočje također bogato kvalitetnim kamenom, a može se pretpostaviti eksploatacija kamena u antici na nekoliko lokacija: kamenolom u Valmadoni (Dobrika), kamenolom u zoološkom vrtu, Čufarov kamenolom, kamenolom pod Gradinom te Kochov kamenolom, koji je ujedno i jedan od najeksploatiranih na otočju; Šprem, "Rimski kamenolomi," 17.
- 42 Villa je bila dobro nekog kolonista; Schiavuzzi, "Attraverso," 119. Naziv dovodi u vezu sa sv. Fiore jer je južnije od Fažane na području u kojem je djelovao sv. Fiore.
- 43 Postoji još jedna situacija koja bi mogla upućivati na taj kult, u Mugglia su stube uklesane u stijenu nazvane *calle dei Lauri*, a i sam naziv mjesta službeno je *Burgus Lauri*; Cuscito, "Il castello," 292.
- 44 U antičkom razdoblju sjeverozapadnije od tog mjesta postojao je antički lokalitet, veliki građevni sklop *pars urbana* – *pars rustica* od 5000 čm koji se sastojao od gospodarskog i stambenog dijela, a karakteriziraju ga tri dobro očuvane cisterne, od kojih jedna izuzetne građevinske i arhitektonske kvalitete s dobro očuvanom hidrauličnom nepropusnom žbukom, u cijelosti dna prekrivenoga podom u tehnici *opus spicatum* i taložnicom za vodu, te pet monolitnih baza stupova svoda od kamena vapnenca (12,80 x 6,80 x 3,10 m). *Pars urbana* objekta bila je dekorirana crno–bijelim mozaičkim podom, najvjerojatnije geometrijskog uzorka, što je moguće zaključiti iz uzoraka mozaika s hipokausta, dok su zidovi bili ukrašeni višebojnim freskama (crveni, žuti, plavi, zeleni, bijeli) te mozaikom od staklenih *tessera* u plavoj i zlatnoj boji u tehnici *opus vermiculatum*. Villa je možda pripadala obitelji *Settidii*; Džin, "Nuove scoperte," 20. Povrh uzvisine naziva Sv. Lovro u Šijanskoj šumi, na 4 km od antičke Pole, te uz komunikacijski pravac prema Nezakciju početkom 20. st. Anton Gnirs uočio je obrađene kamene blokove s po dva četvrtasta udubljenja koji su ostaci prostora za prerađu maslina; Gnirs, "Überreste," 475. Matijašić, *Gospodarstvo*, 45.

ozbiljnih slavensko-avarskih upada u Istru.⁴⁵ Činjenica da sastavljači Jeronimijanskog martirologija koji su živjeli na akvilejskom području u ranom 5. st.⁴⁶ ne znaju za sv. Flora i Laura iz Ulpijane pokazuje kako njihov kult tada još nije bio prisutan u Istri.

Kult sv. Flora i Laura doista je implikacija utjecaja Bizanta, te nije povezan s karolinškim utjecajem. Crkva je mogla biti sagrađena i kasnije dok se kult nije udomaćio i prihvatio; no nesumnjivo ne bismo pogriješili pretpostavimo li da je kult stigao u Istru u doba ponovnoga bizantskog osvajanja tog poluotoka nakon kratkotrajne gotske vladavine koja nije ostavila bitnijeg traga u Istri. To turbulentno vrijeme za istarski poluotok značilo je renesansu u kulturnom i vjerskom pogledu.

Bizant je 552. g. osvojio cijeli poluotok Istru koji su prije toga opustošili Goti,⁴⁷ i nastao je proces u povijesti nazvan Justinijanova obnova tijekom koje je pod geslom obnove stare rimske kulture u Istru uvedena nova bizantska kultura.⁴⁸ Poznato je kako je tijekom obnove car Justinijan kao instrument svoje politike (cezaropapizma) postavljao sebi odane ljude na ključna mjesta u crkvenoj hijerarhiji kao nadbiskupa Maksimijana u Raveni, biskupa Eufrazija u Poreču, biskupa Izaka u Puli, biskupa Makedonija za Grado i biskupa Frugifera u Trstu.⁴⁹ Svi novopostavljeni biskupi stupivši na svoju dužnost prihvatili su se konstruktivnog rada u crkvi koja im je dodijeljena, unoseći bizantsku kulturu u svoju okolicu. Tako je Grk Eufrazije stigao u Poreč i izgradio baziliku, kasnije nazvane po njemu "Eufrazijana".⁵⁰ Biskup Izak u Puli gradio je pulsku

45 Istra je u vrijeme avarsko-slavenskih upada krajem 6. i početkom 7. st. kao i seobom Hrvata na njezino područje u prvoj polovini 7. st. (611. g.) ostala opustošena; Šonje, *Bizant*, 111. U avarsko-slavenskim napadima stradale su bazilike u Nezakciju i crkva u Vrsaru. Paljevinski tragovi na dijelu crkve sv. Foške u Žminju također su nastali prilikom upada Avara i Slavena; Belošević, *Predromanička*, 21. Ti tragovi događaja u okolici Šijane preblizu su da bismo mogli reći kako je taj kraj bio siguran za gradnju crkve sv. Laura u to doba.

46 Nastao na akvilejskom području, na lokalitetu Monastero, sredinom 5. st., u vremenu između pontifikata pape Damaza (366.–384. g.) i 452. g., kad su Atilini Huni razorili Akvileju. Pripisivan je sv. Jeronimu vjerojatno na temelju Kasiodorova (†o. 580.) spomena navodnog Jeronimova pisma Kromaciju i Heliodoru te izjave Grgura Velikog (†o. 604.) o "katalogu imena, mjesta i slavlja mučenika"; Lalošević, *Cum esset persecutio*, 34.

47 Bratož, "La produzione," 152.

48 Justinijanova vlada donijela je u Istru proces stvaranja novog identiteta stanovništva. Bilo je potrebno pokazati novo na polju kulture, uprave, politike, religije, etničkih skupina, crkvenih odnosa – upravnih, ekonomskih, urbanih, susjedskih itd. što je utjecalo na promjenu identiteta; Novak, *L'Istria*, 86.

49 Novak, *L'Istria*, 91. Bilj. 330.

50 Dolaskom Eufrazija stanovnici Istre stupili su u kontakt s doseljenicima s Istoka, koji su ubrzo apsorbirani; Novak, *L'Istria*, 95.

katedralu sv. Tome, a i ostali novopostavljeni biskupi gradili su crkve na svojem području, a njihovi graditeljski pothvati imali su velik utjecaj na crkvene građevine cijeloga istarskog poluotoka.

Graditelji tih objekata bili su po svemu sudeći, domaći klesari.⁵¹ A klesari, kršćani, imaju svoje svete zaštitnike. Od početka 6. st. u Rimu na brdu Celij bazilika posvećena Četvorici Ovjenčanih bila je centar okupljanja klesara, a oni su bili njihovi priznati zaštitnici.⁵² Njihov kult brzo se širio na zapad Europe, tako da su iz Rima prešli uz Španjolsku, Francusku, Englesku gdje su u 13. st. preuzeti za naslovnike masonskih loža.⁵³ Na jugoistoku Europe nema tragova njihova kulta, a nema ih ni u Istri, unatoč činjenici da su svetačke relikvije kao i njihov kult bili preneseni početkom 5. st. zajedno s izbjeglicama iz Panonije u Rim vjerojatno cestom koja je prolazila preko Akvileje.⁵⁴

Postavlja se pitanje tko su bili sveci zaštitnici istarskih klesara u vrijeme razgrnate građevinske djelatnosti polovicom 6. stoljeća. Kako u Eufrazijani nema ni traga orijentalnim svecima iz bizantskog doba, jer su prikazani samo kultovi starih rimskih, akvilejskih i porečkih mučenika, kojima su nadodani ravenski mučenici kao izraz vladavine ravninskog egzarhata nad prijašnjim akvilejskim područjem,⁵⁵ možemo samo pretpostaviti da je kult sv. Flora i Laura bio prihvaćen od klesara u Istri jer nisu imali druge zaštitnike. U to vrijeme legende o bizantskim svecima počele su kružiti Istrom i bile su dobro prihvaćene od strane domaćih ljudi.⁵⁶

Kako je kult sv. Flora i Laura bio jak u Bizantu tog vremena, lako je pretpostaviti da je s tim pridošlicama stigao u Istru. Možemo pretpostaviti da među vojnicima i administracijom nije bilo puno onih koji su štovali sv. Flora i Laura i da njihov kult nije stigao u prvom valu doseljenika s Istoka. Lako bi bilo pretpostaviti kako su kult sv. Flora i Laura sa sobom donijeli klesari koji su došli izgraditi te bazilike, ili mozaički radnici iz Bizanta i s Istoka, no nemamo potvrdu da su oni došli u Istru. Mozaički radnici došli su u Raveno,

51 Ova rješenja ostvarili su lokalni istarski graditelji samostalno bez stranih utjecaja, slijedeći tradicionalan način gradnje koja se temelji na tekovinama ranobizantske crkvene arhitekture u Istri iz sredine 6. st. Stožer tih tekovina predstavlja nesumnjivo građevni ansambl Eufrazijeve bazilike u Poreču; Šonje, *Bizant*, 90.

52 Lalošević, *Cum esset persecutio*, 80.

53 Lalošević, "Problemi," 67.

54 Bratož, "Izseljavanje," 262.

55 Bratož, *Kršćanstvo*, 254–263.

56 Novak, *L'Istria*, 180.

ali i Marušić i Šonje naglašavaju kako su u Istri bili samo lokalni obrtnici, jer kvaliteta radova pokazuje domaće majstore.⁵⁷ Na koji način je kult sv. Flora i Laura stigao u Istru ako nije bilo njihovih štovatelja? Možemo slobodno reći da je kult sv. Flora i Laura u izravnoj vezi s građenjem bazilika u Raveni, Poreču i Puli, kao i s politikom crkvenih vođa koja je u početku bila u skladu s carem Justinijanom, da bi se promijenila sa shizmom triju kapitula,⁵⁸ koja je zapravo i stvorila povoljnu klimu za ukorjenjivanje tog kulta u Istri. Činjenica da su istarski biskupi bili u otvorenoj opreci prema rimskom biskupu tijekom sedam desetljeća,⁵⁹ zaustavila je prodor kulta Četvorice Ovjenčanih sa zapada (iz Rima ili Akvileje) u Istru i otvorila prostor za prihvaćanje kulta zaštitnika klesara s Istoka.

Ravenski nadbiskup Maksimijan, rodom iz Vistra južno od Rovinja, koji je prije toga bio đakon u Puli, više je puta bio u Bizantu, i car Justinijan osobno ga je poznao.⁶⁰ Maksimijan je tijekom 530. g. i poslije više puta odlazio u Bizant k caru da bi dobio potporu suda i ojačao svoj položaj prema papi tijekom shizme triju kapitula i razvio vlastitu aktivnost.⁶¹ Tijekom svog mandata Maksimijan je trebao održavati te odnose i zato je nekoliko puta odlazio u Carigrad, gdje se bolje upoznao s kulturom na bizantskom dvoru, postajući blizak prijatelj carskog para a karijeru je završio 22. veljače

57 Šonje, *Bizant*, 33–36.; Marušić, *Kasnoantička*, 22, 27.

58 Bratož, "La chiesa istriana," 68.

59 Bratož, "La chiesa istriana," 66.

60 Pripovijest Agneta Ravenskog donosi iz izgubljene Maksimijanove kronike priču punu konkretnih podataka, legendu o skrivenom blagu (*vas magnum auro plenum et alias multas divitiarum species*). Ako je blago doista pronađeno negdje u Istri, to potvrđuje da je bilo skriveno iz straha od invazije barbara, jer su ljudi obično tako postupali. Prema Agnelovu izvještaju, Maksimijan je Justinijanu poslao dio blaga, što je poslužilo kao opravdanje za imenovanje stranca za ravenkog biskupa (*Sed cur alienigena pontificatum istius urbis tenuit?*). Maksimijan je, kako proizlazi iz izvještaja, u vlastitoj kronici argumentirao svoje osjećaje i razloge koji su ga vezali za Justinijana (*Per salutem tuam, domine i pro salute anima vestra*); Agnellus Andreas Ravennatis, *Liber pontificalis Ecclesiae Ravennatis. De Sancto Maximiano*, XXVI, c. 81. Priča koja je možda u potpunosti izmišljena, ali prepuna vjerojatnih i mogućih događaja (otkrice blaga, susret između Maksimijana i Justinijana), otkriva Maksimijanov politički horizont, no skriva razloge njegovog imenovanja. Ta priča, zajedno s pričom iz 71. poglavlja, gdje se zlato spominje za ravenku aristokraciju, otkriva još jedan aspekt suradnje između Maksimijana i Justinijana. Podršku lokalne aristokracije biskup je mogao steći samo s Justinijanovim forumom, ali nije morao otkriti njegovo podrijetlo, jer ga je to moglo kompromitirati u očima javnog mnijenja. Pokloni su protumačeni kao gesta dobre volje... Novak, *L'Istria*, 112.

61 "In quest'occasione introdusse anche la nuova liturgia di Costantinopoli, nella quale comparve la funzione delle reliquie." Agnellus Andreas Ravennatis, *Liber pontificalis Ecclesiae Ravennatis. De Sancto Maximiano*, XXVI, c. 81.

556. g.⁶² U tijeku tih posjeta Maksimijan je bio i u Justinijani Primi⁶³ i u Caričinu Gradu,⁶⁴ urbani centri koji su blizu Ulpijani, mjestu stradanja Flora i Laura, u kojima je nesumnjivo postojao razvijen njihov kult, osobito među klesarima.

Poznato je kako je u pulskoj luci nadbiskup Maksimijan dao sagraditi crkvu S. Marije Formoze u ravenkom stilu, ukrašavajući je mozaicima, štukaturama i mramorima sa Proconnesea⁶⁵ koji je stigao direktno brodom s Istoka. Novi stanovnici također su stigli morem, s Istoka, a taj orijentalni element nije bio samostalan, nego je djelovao poduprt od istarske lokalne vlasti i samih urbanih centara, u ovom slučaju ravske i porečke crkve.⁶⁶ Eufrazije je osim bazilike dao sagraditi i biskupsku palaču u Poreču, a izvršitelji su mogli stići preko Ravene, s obzirom na to da je ravska crkva imala interes ojačati svoj položaj u Istri podizanjem novih sakralnih prostora.⁶⁷

S tim radnicima kult Flora i Laura došao je iz Bizancija ili iz Justinijane Prime u 6. st. budući da je u to vrijeme bio intenzivan kontakt između tih dvaju centara i Istre. Preživio je zato što klesari u Istri nisu imali drugog zaštitnika. Isto tako, to je razlog dugotrajnosti crkve sv. Laura, koju su, nakon što je crkva u Raveni izgubila interes za feud san Apolinara i upravu prepustila akvilejskoj

62 Novak, *L'Istria*, 114.

63 Justinijan je uspostavio nadbiskupiju *Iustiniana Prima* kao crkveno područje koje je proširilo sjevernu "latinsku" polovicu Istočnog Ilirika (uključujući i ostatak *Pannonia Secunda* i *Macedonia Secunda*) koja je u 6. stoljeću imala oko 15 biskupija; Bratož, "Die kirchliche Organisation," 229.

64 Građevni motivi ranobizantske crkvene arhitekture, koji su u Poreč donijeti iz Carigrada, postojali su osim harmonije pastoforija s oltarnim prostorom glavnih apsida, kod crkvi u Caričinu Gradu u okružju Jablanačkom u Srbiji gdje se locira i Justinijana Prima, koja je podignuta u 6. st. Zajedničke osobine crkava u Caričinu Gradu i u Poreštini u Istri (Muntanjana, Eufrazijana), odražavaju jednaka svojstva stila i konstrukcije ranobizantske arhitekture koja se u Solunu i Carigradu gradila u vrijeme Justinijana. Taj utjecaj je neposredan, a utjecaj na Pulu je posredan preko Ravene; Šonje, *Bizant*, 61–62.

65 Ravenski biskup Maksimijan uvijek je održavao privilegiran odnos s Konstantinopolom, odakle su mogli doći ne samo mramori koje je koristio u uređenju vjerskih zgrada Ravene i Pule nego i radnici koji su stvarali mozaike bazilike S. Marije Formoze. Od tih mozaika ostao je samo fragment bazena apsida, koji možda prikazuje *traditio legis*. Stilske značajke omogućuju približavanje fragmenta mozaicima na ambonu bazilike B u Nikopolisu i radovima s istočnog područja, poput mozaika Hosiosa Davida u Solunu i Panagia Kanakari na Cipru. Podrijetlo radnika S. Marije Formoze s mediteranskog istoka potvrđuje se natpisom na grčkom jeziku, koji je sada nestao, a nalazio se ispod slike; Marano, "Tra centro," 104.

66 Novak, *L'Istria*, 101.

67 Novak, *L'Istria*, 180.

patrijaršiji, klesari sami obnavljali⁶⁸ kao dio svojeg zavjeta patronu i na taj način je održavali sve do početka 17. st.

Zaključak

Kult sv. Flora i Laura, zaštitnika klesara došao je u Istru tijekom 6. st. s gradnjom porečke bazilike i bazilike Marije Formoze u Puli. Tada su dopremani blokovi od prokoneškog mramora izravno s Istoka u Istru. S njima je došao i građevinski umjetnik koji je to postavljao, kao i mali broj klesara koji su obučili domaće istarske klesare. Sam ravenki nadbiskup Maksimijan, dok je bio u Bizantu, bio je u kontaktu s Caričinim Gradom, koji je preblizu Ulpijani da ne bi došao u doticaj s još uvijek živim centrom kulta koji su štovali osobito klesari na Istoku. U to vrijeme postojao je centar kulta u Bizantu i crkva s njihovim relikvijama sigurno je bila dobro posjećena klesarima. Na taj način su došli u doticaj s kultom.

Dolaskom u Istru klesari su trebali svoj centar. Lokacija je izabrana jer je zemlja bila u vlasništvu ravenkog nadbiskupa koji im je dopustio da na njoj izgrade crkvu. Bila je u blizini Pule, ali ne u samom gradu, i ne predaleko od mjesta gradnje. U blizini lokacije postoje 4 kamenoloma iz antičkog doba su u kojima su klesari radili (Šandalja, Vinkuran-Vintijan,⁶⁹ Valtura i Loborika). Na istočnom rubu Šijane u Puli padina je jednog brežuljka odrezana suvremenim kamenolomom, no dobro su bili vidljivi tragovi vađenja kamenih blokova za izradu sarkofaga.⁷⁰ Uz njih tu su i klesarske radionice u obližnjoj Galizani do kojeg se dolazi pješice od crkve sv. Laura.

Još jedna tajanstvena lokacija u blizini je srednjovjekovno naselje Beller koje za sada ostaje nepoznato, a koje je moglo biti nastanjeno klesarskim obiteljima.

68 Za crkvu posvećenu sv. Lovri u Šijani, liturgijska oprema nabavljena je kod lokalnih radionica, u skladu s financijskim mogućnostima zajednice. Uz pilastre s integriranim stupićima i kapitelima, pripisane Južnoistarskoj kontinentalnoj radionici, cjelinu oltarne ograde činili su arhitravi i zabatni luk, koji na prvi pogled ne pokazuju zajedničkih svojstava, ali komparativna analiza morfoloških, izvedbenih i kompozicijskih odlika s istovrsnim ulomcima iz obližnjih crkvi neupitno ih svrstava u opus Klesarske radionice iz Galizane. Reljefni ukrasi pokazuju sličnost s onima u crkvama u Fažani, i crkvi sv. Pelegrina, kao i ostacima s nepoznatih nalazišta između Pule i Vodnjana, te iz samostana sv. Mihovila i Klementa na Vrhu; Belošević, *Predromanička*, 211–212.

69 Kod Vinkurana se nalazi kamenolom iz kojega je vađen kamen rabljen za izgradnju najvećega dijela vanjskoga plašta Amfiteatra u Puli. Do danas je sačuvao naziv *Cave Romane*, vjerojatno zbog samoga značaja ili svijesti o starosti kamenoloma; Šprem, "Rimski kamenolomi," 16.

70 Šprem, "Rimski kamenolomi," 17.

Izgleda da je crkva sv. Laura bila dobro posjećena od strane klesarskih obitelji i oni su je održavali sve do 1616. g. kad je bila razrušena u Uskočkom ratu. Možda su je Morlaci koji su se naselili na okolnim kontradama, nakon što je kraj zbog ratova i epidemija opustošio, malo održavali, ali izgleda da nije više bila toliko posjećena. U svakom slučaju do 1907. g. potpuno je propala, a potom spaljena u japlenici da bi bila ponovno pretvorena u građevni materijal.

Ovaj rad pokazao je mogućnost štovanja kulta sv. Flora i Laura, klesara iz Ulpijane, u Istri tijekom ranog srednjeg vijeka. Za utvrđivanje rasprostranjenosti kulta sv. Flora i Laura u Istri potrebno je dublje istraživanje koje je dodatno onemogućeno nedostatkom adekvatnih pisanih izvora. Nužno je pritom pojedinačno ispitati sve objekte i naslovnike Laur-Lovro, kao i Flor-Florijan-Fiore da bi se došlo do drugih centara kulta u srednjem vijeku.

Bibliografija

Izvori

Acta Floro

Pinius, Joannes, izd. *Acta sanctorum Floro et Lauro, Proculo, Maximo, et aliis in Illtrico*. Acta Sanctorum Augusti I, 520–524. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1970.

Agnellus Andreas Ravennatis

Mauskopf-Deliyannis, Deborah, izd. *Agnallus Ravennas: Liber pontificalis Ecclesiae Ravennatis*. Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis 199. Turnhout: Brepols 2006.

BHG

Delehay, Hippolyte, izd. *Bibliotheca hagiographica Graeca*. 2. izd. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1909.

Halkin, François, izd. *Bibliotheca hagiographica Graeca*. Subsidia hagiographica 8 a. 3. izd. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1957.

BHG Novum Auct.

Halkin, François, izd. *Bibliotheca hagiographica Graeca. Novum Auctarium*. Subsidia hagiographica 65. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1984.

CDI II

Kandler, Pietro, ur. *Codico Diplomatico istriano*, vol. 2, Trieste: Tip. del Lloyd austriaco, 1847.

De S. Lauro

Suyskeno, Constantino, izd. *De S. Lauro, presb. Abbate min dioecesi Macloviensi apud Armo-ricos*. Acta Sanctorum Septembris VIII, 692–698. Bruxelles: Société des Bollandistes, 1970.

Men. Graec.

Meneologium Graecorum Basilii Porphyrogeniti imperatoris jussu editum. Patrologiae cursus completus, Series Graeca 117, 20–614. Paris: Apud Garnier Fratres, 1894.

Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*

Bethmann, Ludwig, i Waitz, Georg, izd. *Paulus Diaconus: Historia Langobardorum*. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1878.

Statuto di Pola manoscritto pad. 89. *Atti del museo civico della citta' di Pola* 1 (1903): 1–2.

Synax. Ecc. Const.

Delehaye, Hippolyte, izd. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*. Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Bruxellis: Apud socios Bollandianos, 1902.

Visitatio A. Valerii

Joksimović, Milena, prir. *Visitatio apostolica Dioecesis Polensis episcopi Augustini Valerii a.d. MDLXXX. Apostolska vizitacija Pulske biskupije biskupa Augustina Valiera 1580. godine*. Pazin, Poreč, Pula: Državni arhiv u Pazinu, Porečka i Pulska biskupija, Istarska županija – Regione Istriana, Arheološki muzej Istre, 2021.

Literatura

Badurina, Anđelko i Marko Tadić. “Hagiotopografija Istre i dubrovačkog područja.” *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 12–13 (1988–1989): 50–63.

Belošević, Nikolina. *Predromanička kamena liturgijska skulptura na području Pulske biskupije*. Doktorska teza. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2019. <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:162:745088>

Bertoša, Miroslav. *Istra: Doba Venecije (XVI.–XVIII. stoljeće)*. Pula: Zavičajna naklada “Žakan Juri”, 1995.

Bertoša, Slaven. “Toponimi istriani nei libri parrocchiali di Pola.” *Atti centro di ricerche storiche – Rovigno* 35 (2005): 421–432.

Bratož, Rajko. “La chiesa Aquileiese e i barbari (V–VII Sec.).” *U: Aquileia e il suo patriarcato: Atti del Convegno internazionale di studio (Udine, 21–23 ottobre 1999)*, ur. Sergio Tavano, Giuseppe Bergamini i Silvano Cavazza, 101–149. Udine: Regione autonoma Friuli-Venezia Giulia, Deputazione di storia patria per il Friuli, 2000.

Bratož, Rajko. “La chiesa istriana del VII e nell’ VIII secolo: dalla morte di Gregorio Magno al placito di Risano.” *Acta Histriae* 2 (1994): 65–77.

Bratož, Rajko. “Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana.” *U: Mednarodni znanstveni simpozij ob 1700-letnici smrti sv.*

- Viktorina Ptujskega, ur. Slavko Krajnc, 29–98. Ptuj: Minoritski samostan sv. Viktorina Ptujskega i Nadžupnijski urad sv. Jurija, 2003.
- Bratož, Rajko. "Izseljevanje prebivalstva iz zahodnega Ilirika v 5. in 6. stoletju: Vojni ujetniki in begunci v pozni antiki." U: *Arhivistika, zgodovina, pravo: Vilfanov spominski zbornik*, ur. Nataša Budna Kodrič i Tatjana Šenk, 247–284. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2007.
- Bratož, Rajko. "Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen." U: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, ur. Orsolya Heinrich-Tamáská, 211–248. Rahden: M. Leidorf, 2011.
- Bratož, Rajko. *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode*. Acta Ecclesiastica Sloveniae 8. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve i Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1986.
- Bratož, Rajko. "Le persecuzioni dei christiani delle provincie danubiane e balcaniche sotto Diocleziano." *Quaderni Giuliani di storia* 25, no. 2 (2004): 261–342.
- Bratož, Rajko. "La produzione e il consumo di alimenti nella provincia della Venetia et Histria al tempo dei Goti Orientali." *Antichità Altoadriatiche* 84 (2016): 131–158.
- Cuscito, Giuseppe. "Il castello di Muggia." *Atti centro di ricerche storiche – Rovigno* 25 (1995): 287–300.
- Čerškov, Emil. "Ulpiana." *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* IV–V (1960): 371–379.
- Džin, Kristina. "Nuove scoperte archeologiche effettuate nel complesso romano situato nei pressi di Stanzia Pelliccetti nel polese." *Atti centro di ricerche storiche – Rovigno* 35 (2005): 9–28.
- Eldarov, Giorgio. "Floro, Lauro, Proculo e Massimo, santi, martiri nell'Ilirico." *Bibliotheca Sanctorum* 5 (1964): 946–947.
- Ghirardo, Corrado. "Cenni sopra le chiese esistenti o crollate nel territorio di Gallesano." *Atti centro di ricerche storiche – Rovigno* 36 (2006): 417–471.
- Gnirs, Anton. "Überreste antiker Werkstätten in der Umgebung Pola." *Mitteilungen der k. k. Zentral-Kommission* 3 (1904): 473–484.
- Ivetić, Egidio. *Istra kroz vrijeme: Pregled povijesti Istre s osvrtom na grad Rijeku*. Rovinj: Centro di Ricerche Storiche – Rovigno, 2009.
- Jurković, Miljenko. "Le 'Maitre des chapiteaux de Bale'." *Hortus artium medievalium* 8, (2002): 349–360.
- Kandler, Pietro. "Del Feudo di S. Apollinare di Pola." *L'Istria* a. 2, no. 65–66 (23. Ottobre 1847): 263–267.
- Lalošević, Vesna. "Problemi vezani uz mučeničku grupu svetih Četvorice Ovjenčanih." *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 38 (2006): 59–72.
- Lalošević, Vesna. *Cum esset persecutio: Dioklecijanovo doba na području između Akvileje i dunavskog limesa u mučeničkim legendama*. Split: Književni krug, 2018.
- Marano, Yuri A. "Tra centro e periferia: la distribuzione della scultura Costantinopolitana nella regione Adriatica tra V e VI secolo D.C." U: *Realtà Medioadriatiche a confronto. Contatti E Scambi Tra Le Due Sponde. Atti del convegno Termoli 22–23 Luglio 2016*, ur. Gianfranco De Benedittis, 90–108. Campobasso: Editrice Lampo, 2018.
- Marušić, Branko. "Djelatnost srednjovjekovnog odjela Arheološkog muzeja Istre u Puli 1947–1955." *Starohrvatska prosvjeta* 3.6 (1958): 211–227.

- Marušić, Branko. *Kasnoantička i bizantska Pula*. Pula: Arheološki muzej Istre, 1967.
- Marušić, Branko. "Varia archaeologica secunda." *Histria archaeologica* 13–14 (1982–1983): 33–84.
- Matejčić, Ivan i Sunčica, Mustać. "Kiparstvo od 4. do 13. stoljeća." *Umjetnička baština istarske crkve* 1. Poreč: Arheološki muzej Istre, 2014.
- Matijašić, Robert. "Toponomastica dell'agro palese." *Atti centro di ricerche storiche – Rovigno* 14 (1983–84): 307–344.
- Matijašić, Robert. *Gospodarstvo antičke Istre: arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u istri u antici*. Pula: Zavičajna naklada "Žakan Juri", 1998.
- Mijović, Pavle. "Flor i Lavr – neimari i kamenoresci iz Ulpijane." *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* 7–8 (1964): 339–353.
- Moretti, Violeta. "Zemljopisna imena u Pulsom statutu iz 1500." *Folia onomastica Croatica* 20 (2011): 151–172.
- Morosini, Vincenzo. *Catastico generale dei boschi della Provincia dell'Istria (1775–1776)*. Trieste: Lint, 1980.
- Nežić, Dragutin. "Sveti Flor, biskup romanskog Opitergiuma, vjerovjesnik istarskih Hrvata." *Croatia Christiana periodica* 9, no. 16 (1985): 94–106.
- Novak, Andrej. *L'Istria nella prima età bizantina*. Rovigno: Centro di Ricerche storiche – Rovigno, 2007.
- Regan, Krešimir i Branko Nadilo. "Stare crkve u najstarijim gradovima južne Istre." *Građevinar* 62, no. 4 (2010): 331–344.
- Regan, Krešimir i Branko Nadilo. "Stare crkve u okolici Pule." *Građevinar* 62, no. 5 (2010): 435–447.
- Regan, Krešimir i Branko Nadilo. "Stare crkve istočno i sjeverno od Limskog kanala." *Građevinar* 62, no. 8 (2010): 743–754.
- Schiavuzzi, Bernardo. "Attraverso l'agro colonico di Pola." *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria* 24 (1909): 91–172.
- Sokol, Vladimir. "Propast kasnoantičkih naselja i nekropola u Istri u ranom srednjem vijeku." U: *Pićanska biskupija i Pićantina: Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog 23 i 24. listopada 2008. godine*, ur. Robert Matijašić i Elvis Orbančić, 21–41. Pazin: Državni arhiv u Pazinu – Općina Pićan, 2012.
- Šonje, Ante. *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka, 1981.
- Šprem, Katarina. "Rimski kamenolomi i prijevoz kamena u antičkoj Istri." *Histria* 9 (2019): 13–36.
- Ujčić, Željko. "Starokršćanska Fažana." U: *Fažanski libar*, ur. Kristina Džin i Vesna Girardi Jurkić, 65–76. Fažana, Pula: Amforapress, 2006.
- Ujčić, Željko. "Šijana, crkva sv. Lovre." U: *Hrvati i Karolinzi – Katalog*, ur. Ante Milošević, 72–73. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2000.

Summary

Uncovering Istria: a church that no longer exists, dedicated to an unknown titular

Until 1616 in Pula, on the eastern edge of the forest of Šijana, there was an active church of St. Laur, which then suffered from the consequences of the Uskok war. This church completely disappeared in 1941, and its floor plan is no longer available. Given the few material findings that point to the Carolingian period, and even rarer written sources, this is the only evidence for the existence of the cult of St. Laur in Istria. The paper considers which saint the missing church could have been dedicated to, and clarifies the replacement of the titular of St. Laur with St. Lovro (*Laurentius*). The cult of Saints Flor and Laur (*Florus et Laurus*) was dedicated to the stonemason martyrs who perished in Ulpiana during Diocletian's persecution of Christians. They then became protectors of stonemasons in the Balkans, and their cult was soon transferred to Byzantium, from where it spread to the East.

Despite the preserved material finds from the church that date to the Carolingian period, based on the floor plan, the dating of the church has been placed to the beginning of the 7th century. This paper presents the way in which the cult of St. Flor and Laur could reach Istria, and the likely time for that. The results suggest that the arrival of such worship during large construction works in the middle of the 6th century is possible, when the new Byzantine administration and church dignitaries, appointed by Emperor Justinian II, carried out a restoration that had far-reaching consequences for the culture in Istria. Possible locations of worship in Istria are presented, as well as their connections with the quarries near Pula, and the stonemason's school in Galijžana. In this way, with further research, it is possible to recognize a new centre of the cult that arrived from Byzantium at the transition from Late Antiquity to the early Middle Ages and left deep marks in Istria.

Some Remarks on the Late Antique and Early Medieval Capitals from the Eastern Adriatic Coast

*Mirja Jarak**

Abstract:

The paper discusses several capitals from the eastern Adriatic coast that belong to church furnishings and architectural sculpture. A group of the discussed marble smaller capitals can be dated to the end of Late Antiquity while others belong to the Early Middle Ages. The capitals of church furnishings included in the paper originate mostly from the Kvarner islands. They are very interesting in terms of typology and style. As regards the large church-architecture capitals, the paper contains only some observations on them.

Given the important role of capitals as elements of architectural sculpture and church furnishings in the Late Antique, pre-Romanesque and early-Romanesque periods in Europe, the elaboration of individual capitals in this paper aims to contribute to more extensive knowledge of the Croatian monuments.

Key words: capitals, architectural sculpture, church furnishings, Dalmatia, Kvarner islands, Late Antiquity, Early Middle Ages

* University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences, Archaeological Department

On the eastern Adriatic coast, the early pre-Romanesque period lasted approximately from the later 7th to the mid-9th century.¹ This is the period when stone sculptures with interlacing-ribbon pattern appeared, while a number of new churches were built in the late 8th and the first half of the 9th century. What characterizes this period in Byzantine Dalmatia and early medieval Croatia is the lack of accurate, inscription-based monument dating.² This is why the style and workshop characteristics and contexts of finds are particularly important for studying numerous early pre-Romanesque monuments. These general determinants can be applied to the pre-Romanesque capital-related problems to which this paper is dedicated.

After Antiquity, during the pre-Romanesque period, the production of monumental capitals of church colonnades on the eastern Adriatic coast was very modest. However, the individual specimens of monumental capitals, together with a large number of small capitals belonging to church furnishings, allow us to discuss the subject. We should point out here that many small capitals belonging to church furnishings were published and somewhat systematized in P. Vežić's synthesis of Istrian and Dalmatian ciboria and in the works of other authors on early pre-Romanesque stonemason's workshops and church furnishings at particular sites.³ Thus, while they may not have a prominent place as a separate object of study, Croatia's pre-Romanesque capitals have been published and interpreted in the works dealing with particular groups of early medieval monuments.

- 1 In Early Medieval Croatia and Dalmatia, the period until the mid-9th century is seen as the initial period in the development of the pre-Romanesque art, when some masterpieces of the Early Medieval architecture (like St. Donat's Church, in many aspects similar to the early central structures in the Carolingian and Byzantine worlds) were built.
- 2 In the territory of Byzantine Dalmatia outside the present-day Croatia (Kotor), early monuments are found containing inscriptions that help in their dating. The first confirmed ruler's inscription found in Croatian territory is the one of Duke Trpimir. A very important workshop that was active during his reign marked the beginning of the high pre-Romanesque period in Dalmatia. Cf. Rapanić, *Predromaničko doba u Dalmaciji*, 185. Željko Rapanić mentions the gable with Trpimir's name as the first accurately dated pre-Romanesque monument, making a clear distinction between the early and high pre-Romanesque periods in his discussions on the development of the pre-Romanesque period.
- 3 For the ciboria, cf. Vežić and Lončar, *Hoc tigmen*, passim. For the church furnishings cf. e.g. Jakšić, "Majstor koljanskog pluteja," 243-252; Jakšić, "Croatian Art," 41-54; Jakšić, "Reljefi trogirске klesarske radionice," 265-285; Burić, "Kameni namještaj," 165-181; Šeparović, "Katalog ranosrednjovjekovne skulpture," 181-185. An interesting group of early pre-Romanesque monumental capitals originates from the Church of St. Mary the Great near Bale in Istria. To the best of my knowledge, this is the largest group of such capitals on Croatia's Adriatic coast. The St. Mary the Great capitals were published and interpreted in a series of works by Miljenko Jurković. Of these, cf. Jurković, "Le Maître," 349-360; Jurković, Chevalier and Matejčić, *Velika Gospa* (Vol. II), 88-101.

Roman capitals in general – both those from the earlier Empire and those from the Byzantine period – had a visible influence on the development of the early medieval sculpture. In the regions that had once belonged to the Byzantine world, like Italy and Dalmatia, the Byzantine component was probably more significant for the development of the early medieval sculpture because the final phase of the Late Antiquity stonemasonry (the 6th and early 7th centuries) was primarily Byzantine in its nature, characterized by the imported marble sculptures made in Byzantine workshops and by local imitations of Byzantine prototypes. The 6th century Byzantine capitals represented the general legacy a later phase of the early medieval development could rely on.⁴ That development could have also been determined by the influences from the early medieval “Carolingian” circle, and elements from both circles could be discerned in the capitals analysed in this article.

Reused Roman capitals in the early medieval churches

In the pre-Romanesque architecture on the eastern Adriatic coast, columns with capitals were usually omitted. This must be the reason why monumental capitals belonging to the pre-Romanesque period are only sporadic. On the other hand, the early Romanesque architecture, dominated by simple basilicas with columns, enabled the fruitful development of the shapes of early Romanesque capitals, with their basic characteristics reasonably defined and presented.⁵ In early medieval architecture of both pre-Romanesque and early-Romanesque style, the reused Roman capitals occasionally appeared. Some examples from Zadar can illustrate this.

The capitals in St. Donat's Church in Zadar (Fig. 1) are reused Roman specimens. They exhibit the practice of reusing old Roman capitals – typical of early Christian churches and continued in Middle Ages.⁶ The composite capitals in St. Donat's Church originate from the Roman Imperial period. They are not the only example

4 A striking Byzantine influence is noticeable in the most important group of early pre-Romanesque monumental capitals known on the eastern Adriatic coast so far – the one in the Church of St. Mary the Great in Istria (cf. the papers mentioned in Footnote 3). As the said site has been published in detail, the capitals will not be additionally covered in this article. However, they do indicate the importance of studying of pre-Romanesque capitals and suggest that new discoveries may be expected, both in Istria and in Dalmatia, including early medieval Croatian territory.

5 Jakšić, “Tipologija kapitela,” 203–215.

6 This phenomenon is typical of the early Christian and early medieval architecture in general. For individual examples see, for example, Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, or Jäggi, *San Salvatore in Spoleto*.

of Roman capitals reused in early medieval churches in Zadar. Well-known examples include the Church of St. Peter the Old, early Romanesque Benedictine basilica of St. Mary, and (also early Romanesque) St. Lawrence's Church.

Fig. 1 St. Donat in Zadar, interior. Borrowed from: Vladimir P. Goss, *Predromanička arhitektura u Hrvatskoj* (Zagreb: Art studio Azinović, 2006), 98.

Standing out among other Roman fragments used for St. Peter the Old is the capital applied on the round column next to the apse of St. Andrew's Church. The capital is of Corinthian type, decorated with acanthus leaves. The original paper where it was published does not specify the possible origins of the capital or its dating.⁷ It seems that the builders of the early medieval church did not really plan the reuse of old Roman capitals, because the other spolia in the church make a very colourful impression, suitable for a pre-Romanesque building. In the two early Romanesque churches everything is much more in harmony. A damaged Roman marble capital in the Benedictine church of St. Mary was purposefully placed next to the newer, early Romanesque capitals, indicating the interest of the early Romanesque stonemasons.⁸ In St. Law-

7 Petricioli and Vučenović, "Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari," 177-202.

8 Jakšić, "Tipologija kapitela," 208; Vežić, *Zadar na pragu kršćanstva*, 73-74.

rence's Church, two capitals with acanthus leaves are Roman and the other two, with a palmette motif, are early medieval.⁹ The four of them together constitute a harmonious unity.

These best known examples of using Roman capitals in early medieval churches in Zadar are of general importance, and together with examples from other towns demonstrate an eastern Adriatic practice that was widespread in the early medieval period. St. Donat's Church in Zadar contains the best known Dalmatian example of a re-dressed Roman capital. The example is so striking that it could have a special place even among the examples of subsequent alterations on Roman capitals outside Croatia. Given the relevance of the monuments in St. Donat's Church, the literature has paid substantial attention to the composite capital in the church's gallery (Fig. 2), on which Roman ornaments in its upper part have been preserved and the leaf-wreaths in its lower part have been re-dressed more or less in accordance with the abstract pre-Romanesque principles.¹⁰ Comparing the newer, pre-Romanesque motifs on the capital with the similar motifs on more accurately dated works (the capital and acroterium of the hexagonal ciborium from Biskupija - Crkvina) helps us date the re-dressed capital to the first half of the 9th century. In addition to many other observations, it is an important basis for dating the construction of the gallery of St. Donat's Church to the early decades of the 9th century.

Fig. 2 St. Donat in Zadar, redressed capital. Borrowed from: Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica* (Split, Zagreb: Književni krug, 2008), 356.

9 Jakšić, "Tipologija kapitela," 213-214.

10 For this capital, see for example Jakšić, "Tipologija kapitela," 205; Vežić, *Sveti Donat*.

Church-furnishing capitals and their dating

Numerous small church-furnishing capitals that have been published help us study the basic typological characteristics of the pre-Romanesque capitals that belonged to church furnishings. The ciborium capitals, dated to an earlier pre-Romanesque period, are generally beautifully shaped and have neatly arranged ornamental motifs. For a more complete insight, the texts on specimens from particular sites should be compared.¹¹ In principle, the capitals retain the classical arrangement of ornaments with strips of leaves on the main part and with volutes on the upper part. Besides the smooth leaves, other popular forms are the palmettes. Small triple-interlaced arcades and other geometrical patterns can also be found. A small spiral-fluted column with volutes is often seen on the upper part.

The altar screen capitals are also divided on the leaf zone and the upper part with volutes. They often contain either the popular palmette motif or carved smooth leaves.¹² Pre-Romanesque capitals differ from the early Romanesque ones by their style. More accurate differentiation between various pre-Romanesque capitals and separation of those dated to earlier periods is usually based on comparative analyses of capitals from different sites and an insight into the contexts of the finds.

In this paper several very specific church-furnishing capitals will demonstrate a close connection with antique prototypes on the one side, and completely new features on the other. A group of marble capitals from different sites has been differently dated in the literature. The capital from the island of Pag causes difficulties regarding its precise dating. Other capitals analysed in the paper are certainly medieval, but with unique features. Among the numerous other capitals there are many interesting examples, and the chosen ones could only testify to this interesting group of stone monuments that should be further investigated. A complete picture could only be made after systematic publishing of all of the finds.

11 Vežić and Lončar, *Hoc tigmen*, passim, with literature for particular ciboria.

12 Compare, for example, the small palmette capitals from Cista Velika near Imotski; Gudelj, *Crkvine – Cista Velika*, 24, 30. Numerous small capitals from the very important locality Biskupija – Crkvina have been covered in the unpublished doctoral thesis by Jurčević, "Arhitektura i skulptura," passim. The capitals made in different early medieval workshops have their distinguishing features. Capitals of two important ciboria from the same locality have been published and discussed in the literature, of which see Vežić and Lončar, *Hoc tigmen*, 59-63, 101-104. The capitals of the Biskupija-Crkvin baptismal ciborium are similar to some examples from Italy.

Data on the chosen examples of capitals

Although there are many interesting specimens of church-furnishing capitals from the eastern Adriatic coast, this paper will only discuss a small number of them. The capitals – with the exception of the example from Pag – were already published, but they deserve additional comments. That is particularly evident in the case of marble capitals from the islands of Krk and Cres and town of Pula. The most significant among these capitals are the two examples from Krk.

Fig. 3 Košljun, Franciscan Monastery Collection. Cubical capital with monogram. Photo by M. Jarak.

Because of their form, ornaments and the stone they are made of, a special place is reserved for the small capitals from the collection of the Franciscan Monastery on the islet of Košljun on the island of Krk.¹³ The collection includes two marble capitals, both with the first segments of columns (Fig. 3, 4). The capitals are cubical, with slightly narrowed lower third, approx. 27cm high. A monogram on one

13 Frane Bulić wrote about the capitals in "Iscrizioni di Petrus Arcivescovo di Salona," 157-158; Karaman, "O spomenicima VII. i VIII. st. u Dalmaciji," 102-103. Among recent mentions of the marble capitals see Jarak, "On the origin of early Christian sculpture," 1559.

side is a distinguishing feature of both of them. Both have identical monograms, located on the upper part of the side. Above the monogram there is a zigzag motif. Under it is a plant motif of a trefoil and palmette, respectively. On the remaining sides of both capitals a single line of stylized acanthus leaves extends under the upper marginal zigzag ornament. The leaves are markedly elongated and narrow, and their upper parts end with a horizontal geometrical pattern. A double pronounced moulding separates each capital from its column. The stylized plant motifs are an obvious echo of the classical capitals with acanthus leaves.

Fig. 4 Košljun, Franciscan Monastery Collection. Cubical capital with monogram. Photo by M. Jarak.

A small marble capital on the island of Cres has an identical style (Fig. 5). The capital was noticed and published by B. Fučić.¹⁴ Together with the column, this small capital is today embedded in front of a house in the town of Cres, in the immediate vicinity of the Romanesque St. Isidore's Church. Hence the idea that the capital could have been associated with some earlier, unknown phase of the church. The Cres capital differs from the Košljun ones by the fact

14 Fučić, "Izvještaj o putu," 48-49.

that it contains no monogram. The decorative motifs are the same: the marked zigzag motif on the upper margin and the stylized acanthus leaves on the main side. The Cres capital is not fully preserved – its lower third is cut off, so the plant ornaments are incomplete and the marginal strip is missing.

Fig. 5 Cres, cubical capital in secondary use. Photo by M. Jarak.

It is beyond doubt that the above described marble capitals were made in the same workshop. The existence of identical capitals in Pula was mentioned in literature long ago.¹⁵ However, no evidence of a possible connection between these capitals and any Pula church has been found. Until recently they were exhibited in the Franciscan monastery, and now they are kept in the depot of the Archaeological Museum. The Pula capitals are also small, made of marble and were produced together with a small column from which they are separated with a double pronounced moulding. According to the records of the Archaeological Museum, three similar marble capitals have been preserved.¹⁶ One of them has identical decorations to the ones from Košljun, the only difference being that none of the

15 Cf. in Fučić under the preceding footnote. Raffaele Cattaneo shows his familiarity with the subject; Cattaneo, *L'architettura in Italia*, 98. In the recent synthesis, Ruth Meyer published a photograph of the three Pula capitals; Meyer, *Frühmittelalterliche Kapitelle*, 730, Fig. 2.

16 Data about the Pula capitals are presented here courtesy of Ms. Fina Juroš-Monfardin from AMI, who kindly sent me the related photographs.

Pula specimens have monograms. In addition to the typical motifs on the Kvarner capitals, the two remaining Pula capitals also have plant motifs. Between the marginal zigzag zone and the main ornament, these capitals have a single tendril with small ivy leaves (Fig. 6), and the plant motif on the main side of one of them is also somewhat different. However, there is no doubt that all these capitals (from both Kvarner and Pula) were made in the same workshop and in the same period. Their dating is still questionable. Based on the existence of very similar capitals outside Croatia, they can perhaps be dated to the 8th century.¹⁷ For instance, very similar capitals from the second half of the 8th century are known in Fulda and Mettlach. They are very similarly shaped and exhibit a close connection to our capitals, despite the fact that their decorative motifs are different. In the earlier literature, the authors who mostly wrote about the Košljun capitals with monograms dated them between the 6th and 8th centuries. Frane Bulić dated the capitals to the 6th or 7th centuries, in the last period of Antiquity, while Karaman, drawing upon Cattane's work, dated them to the 8th century.¹⁸ Both Frane Bulić and Ljubo Karaman thought that the monogram represented the name of a bishop or some other donor of the church the capitals belonged to. The name was interpreted as Andrew, which would indicate a bishop (most likely, although other high-ranking dignitaries cannot be ruled out) who took an active part in arrangement of a church. It is not certain that the church in question was St. Andrew's Church in Punat, because the name contained in the monogram is not a saint's name. There are no reliable data to end further debates on the original positions of the capitals. It seems that the preserved examples were manufactured for different churches, most likely as elements of altar screens.¹⁹ Since it is almost certain that the workshop was in Pula, the existence of the finely carved marble capitals indicates that the Pula stonemasons continued with excellent work at the end of Late Antiquity, or even during the early medieval period. For the exact dating similarly decorated examples of capitals from the hinterland of Dalmatia, which have been again discussed in recent literature, could provide some support. The capitals have been known from a greater number of buildings (church architecture) in the territory of Bosnia and Herzegovina. Although some of them are very similar to the examples from the 7th and 8th centuries in Italy, it is probably that similar forms and

17 Meyer, *Frühmittelalterliche Kapitelle*, 116–117, 124–128, 275–277.

18 See note 13.

19 To my knowledge, seven similar marble capitals are known so far: on the island of Cres there used to be another marble capital besides the existing one; unfortunately, it was destroyed.

decorations were applied during a longer period, from the 6th to 8th centuries. As such, the monuments from different territories could be differently dated, in accordance with broader historical context. In Dalmatia and Bosnia and Herzegovina the general circumstances speak in favour of the Late Antique origin of the church furnishings, including the capitals in question.²⁰

Fig. 6 Pula, AMI depot, cubical capital. Photo from AMI Archives.

The capital from Novalja, of markedly classical traits, could perhaps be included in the group of possible early pre-Romanesque capitals. It is a smaller capital from an unknown original context (Fig. 7). Although it could belong to the final period of Late Antiquity, it might just as well be the product of the early medieval stonemasons who imitated classical models.

20 In favor of Late Antique origin of the sculpture associated with the church buildings recently wrote Nenad Cambi (*Vernakularna umjetnost*, passim). Different opinion, of the Early Medieval origin of the sculptured works, expressed Ante Milošević (*Predromanički zvonici*, 120-133).

Fig. 7 Novalja on island of Pag. Capital with acanthus. Photo by M. Jarak.

The capital is kept in the Stomorica Collection in Novalja on the island of Pag. It is small in size, 22cm high. The diameter of the capital's lower surface is 14cm. That plane has a hole intended for fixing the capital. Obviously, it was an altar screen capital or a ciborium capital. It is decorated with a strip of shallow carved leaves in its lower part. These are beautifully shaped acanthus leaves with their tips curled outwards. Above the acanthus, instead of volutes, a line of small leaves extends from the centre to the corners. The abacus is merely indicated with a slight moulding. There is a very pronounced multi-petalled flower in the centre. The capital boasts harmony and fine workmanship. The decorative line of tiny leaves could perhaps indicate that the capital belongs to early medieval period – maybe the second half of the 8th or the early 9th century.²¹ Searching for possible analogies in terms of style and motifs, I could mention perfectly carved capitals of the famous ciborium from Cividale

21 I am not familiar with any direct analogy for this capital. As the line of leaves could perhaps be associated with a similar ornament on pre-Romanesque monuments (plutei, pilasters, ciboria), we could presume that the monument could be dated to the early medieval period. Even more accurately, the capital could be associated with the ciborium fragments from Novalja, where a similar motif of small leaves can be found. Small leaves also appear on early-Romanesque monuments, of which the capitals in particular stand out.

dated to the middle of the 8th century.²² The capitals are decorated with two rows of naturally shaped acanthus leaves, with volutes at the upper part. They have a very prominent flower in the middle of the abacus. The similarities with the Novalja capital can be seen in the main motif of acanthus and in the prominent abacus flower. Besides elements which point to the possible dating in the early pre-Romanesque period, the Novalja capital could be seen as an early Romanesque work, which could be supported by the harmony of all the decorative motifs and general look of the capital.²³

Among the securely dated early medieval capitals, some specific examples are included in this paper that have already been published. One of the capitals is preserved in Tusculum in Solin. Recent studies have drawn attention to the capitals in the Tusculum area,²⁴ and a possible early medieval origin has been proposed for some of them. Dating particular capitals with high precision is particularly difficult and, despite the possibility that some of them were made in the early medieval period, the data for such dating are not always reliable. In the case of the example selected here, its early medieval origin is obvious, but more precise dating requires additional discussion. The capital probably originates from the belltower of the Split Cathedral, what was its secondary location. The spolia in the belltower of the Split Cathedral (where the Solin – Tusculum capitals come from) certainly included early medieval fragments, among which could have been capitals from different primary locations.²⁵

The selected early medieval capital from Tusculum was separately analysed in a recent study.²⁶ Together with its column and base, the capital is installed on one side of the entrance door of the Tusculum building (Fig. 8). The capital itself is 31cm high and has a square-shaped upper part. Its lower part is bevelled. One of its sides cannot be seen and two of them are partly visible and damaged. The capital has two different, distinctly separated zones. The bottom zone (which is higher) contains well-defined leaves arranged in a single

22 Cf. Tagliaferri, *Le Diocesi di Aquileia e Grado*, T. LXXXVIII.

23 Cf. capitals from Martinići dated to the 11th century in Vežić and Lončar, *Hoc tigmen*, 143.

24 Milošević, *Predromanički zvonici*, 155–158; Piteša, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici*, 26–29. Earlier coverage of the medieval capitals in Tusculum can be found in Babić, “Zapažanja o zvoniku splitske katedrale,” 145–170. Some fundamental insight into the medieval capitals as spolia in the Split Cathedral belltower can be found in the older literature. For the capital’s typological characteristics and their position on the bell-tower, cf. particularly Kečkemet, “Dekorativna skulptura,” 203–216.

25 Ante Milošević recently has researched into possible early medieval capitals from the Split belltower. Cf. Milošević, *Predromanički zvonici*, 155–158.

26 Piteša, *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici*, 28–29.

line. The leaves have a pronounced central rib and small, transversal ribs. Their shape is closer to that of a palmette than of the classical acanthus. Triple-stranded V-motifs can be seen between the tips of the leaves. This bottom zone of the capital is separated from the upper zone with a thin, embossed rib. A prominent cantilever can be seen in the centre of the upper zone. It consists of six well-defined, interconnected globules. It is flanked with stylized capitals with pronounced helixes.

Fig. 8 Capital next to entrance door of Tusculum building, Solin. Photo by M. Jarak.

All these decorations and their pattern have pre-Romanesque characteristics. Although they are symmetrical, the very selection and shape of these decorations is flexible and indicates a pre-Romanesque work. The pronounced leaves in the lower part correspond with the also very pronounced central motif with the globules. The V-ribbons between the leaves are shallow carved and so are the stylized capitals with helixes in the capital's upper part.

The capital is rather large, but smaller than the monumental ones belonging to naves. It probably belonged to church furnishings. While describing it in his new catalogue, A. Piteša notes that its origin is not certain. Maybe it comes from the cathedral belltower, but we do not know this for a fact. When he proposed that it be dated to the 10th or 11th centuries, Piteša probably followed the similarity between the capital's lower part with leaves and the shape of the leaves on the St. Nicholas' Church capitals in Split, the interrelatedness with which has been noticed and emphasized. However, apart from the shape of their palmette leaves, these capitals are different in everything else

and do not necessarily belong to the same period. The small capital from Tusculum, with very typical pre-Romanesque decorations of the abacus and with a somewhat realistic plant motif on its main side, could belong to an earlier pre-Romanesque period. Interestingly, the capital was noticed and published by R. Kautzsch long ago.²⁷ He dated it to the period of the barbarization of capitals, from the 7th century on.²⁸

While dating of the capitals that, in terms of their shape and decorations, follow the classical Roman prototypes faces difficulties and opposed opinions, markedly non-classical capitals with very specific style enable much more reliable dating and style classification. Typical in this respect are some capitals from Osor, which are discussed below.

During the excavations carried out in the old St. Mary-at-the-Graveyard Cathedral in Osor, a few capitals were discovered. Without detailed comments, specimens with marked early medieval traits were published by Branko Fučić, who had carried out the excavations at the site.²⁹ Indeed, no detailed analysis was required for the basic dating of the capitals by B. Fučić. By their morphology and decorative motifs, the capitals certainly belong to an early pre-Romanesque period, probably the second half of the 8th century. Two of the capitals from Fučić's paper are of a small size and have a markedly rectangular form. Together with one capital, the first segment of the small column on which it was carved has been preserved. By all appearances, these capitals belonged to an altar screen. The third capital is large and has a different shape. It must have belonged to the partition elements of the church's interior or to the architectural sculpture within the very complicated architectural complex of the Bishop's seat in Osor.³⁰

The altar rail capitals are particularly interesting. The one with the preserved first segment of a column is approx. 25cm high and 17cm wide. One of its sides is rather worn, and no decorations have been preserved. Decorations are also missing on another side, which was probably polished. The best preserved side is the one with the motif of a cross (Fig. 9). Its lower part has a double moulding

27 Kautzsch, *Kapitellstudien*, T. 49, Nr. 842.

28 Kautzsch, *Kapitellstudien*, 234-235.

29 Fučić, *Stara katedrala sv. Marije*, 10-13 (Fig. 9-12).

30 We are still improving our knowledge of the architecture of the structures of the episcopal complex in Osor, owing to the archaeological excavations carried out in recent years. For more on the latest insights, see Čaušević, "Sainte-Marie du cimetière d'Osor," 205-212; Čaušević-Bully and Čus-Rukonić, "La topographie archéologique d'Osor," 253-270.

that separates the capital from the small column. The upper margin (abacus) is indicated with a single circle – a rosette – in the centre. A shallow carved cross stretches across the entire side, between the above-mentioned margin details. The arms of the cross have marked pronged ends and all four of them extend as two pronounced volutes. The volutes' ends converge and are almost connected. The basic form of the cross has thus been turned into a rustic ornament. Another parallel relief groove can be seen above the point where the upper shaft branches off. In the centre of the groove, in the middle of the capital's upper margin zone, a circular rosette can be seen. It is located in the place of a classical cantilever on the capital's abacus. The other partly preserved side contains a plant motif – a tree with leaves or fruits hanging from it (Fig. 10).

Fig. 9 Osor, block capital with cross motif. Photo by M. Jarak.

By its form, the capital can be included in the group of early medieval block capitals. These are generally small, elongated capitals with a square form. They appeared as early as in Late Antiquity, when square capitals remained their classical ornamental motifs.³¹ The medieval specimens also often contain a

31 Cf. the block capital from Ravenna, with large acanthus leaves on the margins and with volutes in its upper part in Olivieri Farioli, "La scultura architettonica," Fig. 106.

plant motif (leaf), as can be seen, for instance, on the block capitals from Mettlach.³² Some capitals are decorated with geometrical patterns only.³³ The small capital from Osor contains prominent individual motifs – a cross with volutes and a small tree. Both motifs had a marked symbolic meaning, which made them different from the usual plant and geometrical motifs found on most of the other similar capitals.

Fig. 10 Osor, partly preserved side of the block capital. Photo by M. Jarak.

The other capital of the same type published by B. Fučić,³⁴ with no column segment preserved, has an equally moulded lower margin part. A central protrusion can also be seen in the capital's upper marginal part. The motif on the capital consists of a few partly parallel relief grooves. Based on a photograph alone, it is hard to make a positive identification of the motif, but the

32 Meyer, *Frühmittelalterliche Kapitelle*, 272-274, 287-290.

33 Cf. the capital from Navarra with double spiral ornaments in Meyer, *Frühmittelalterliche Kapitelle*, 739.

34 Fučić, *Stara katedrala sv. Marije*, 12, Fig. 11. I did not see this capital during my visit to Osor a few years ago, and perhaps it was temporarily unavailable. I have no information about this capital at present.

similarity with the aforementioned capital is obvious, because the motif on each of them occupies the entire side.

The third capital published by Fučić is of a large size (Fig. 11). Unfortunately, it is rather damaged, with one side very worn. The capital is slightly rounded, with no abacus indicated. There is a shallow carved, very simple motif on the upper part of every side. These are linear, parallel stripes – a motif that, by its simplicity and by departing from the usual ornamental repertoire on capitals, suggests earlier dating of the monument. The same can be said for the other basic motif on the capital – the spiral.³⁵ Both spiral and linear motifs are found in small fields protruding from the capital's surface. The traces of cutting indicate that the thin upper layer of the capital's surface was chiselled off all around the square protruding fields with motifs. After the protruding fields had been obtained this way, selected motifs were carved (or – in the case of spirals – merely incised) in them. The arrangement of the fields with motifs reflects the tendency to achieve certain symmetry. The fields are relatively equally spaced-out and are positioned along the margins and in the centre of each side of the capital. This is, however, the only regularity on this very simplified early medieval capital. Based on the workmanship and motifs, its dating to the 8th century is acceptable.

Fig. 11 Osor, large, damaged capital. Photo by M. Jarak.

35 Similar motifs and similar raw workmanship are typical of the earliest medieval stonemasonry – the period preceding the early 9th century.

Another capital associated with the Church of St. Mary-at-the-Graveyard could belong to an early pre-Romanesque period. The capital is of the smooth-leaf type. Its lower part is decorated with a line of smooth leaves with their tips curled outward. A volute motif and an abacus are indicated in the upper part. The capital is medium-sized, approx. 30cm high and only fragments are preserved. In the paper in which she published it, J. Ćus-Rukonić proposed its dating to the 9th century.³⁶ Such dating is acceptable given the capital's typology, and is probably supported by the context of the find because of the pre-Romanesque stone monuments associated with St. Mary's Church.

J. Ćus-Rukonić published another smooth-leaf capital without specifying the site where it had been found.³⁷ This capital is somewhat taller (44.5cm) and decorated with two lines of leaves. In its upper part, quadruple-interlaced ribbons extend diagonally towards the capital's corners. This atypical detail could perhaps indicate its early pre-Romanesque origin.

Another published early medieval capital could perhaps be dated to the 9th century.³⁸ This one boasts high-precision workmanship and was produced in a high-quality workshop. Instead of the smooth leaves found on the Osor capitals described above, this one has a line of small arcades made of multiple-interlaced ribbons. The arcades are of various sizes and some of the smaller ones are inset in the bigger ones. Above this strip we can see beautifully carved volutes (small inner ones and larger outer ones), spiral-fluted corner columns and an abacus. The capital can roughly be dated to an early medieval period, but it still awaits more accurate dating.

As regards the smooth-leaf capitals, some of which were mentioned as possibly belonging to the medieval period (the Osor examples), such a typology is known elsewhere – on Košljun, for instance. Without knowing the context of the find, dating the damaged capital with smooth leaves from the Košljun collection is really difficult. The capital is adorned with broad leaves in its lower zone.

36 Ćus-Rukonić, *Predromanička, protoromanička i ranoromanička skulptura*, 24.

37 Ćus-Rukonić, *Predromanička, protoromanička i ranoromanička skulptura*, 49.

38 Ćus-Rukonić, *Predromanička, protoromanička i ranoromanička skulptura*, 29.

Some examples of the different dating of capitals from the early medieval churches

Consistent with the smooth-leaf capitals, very common in Europe's early medieval period, is a capital in St. Martin's (St. Barbara's) Church in Trogir. While the Croatian literature usually dates this capital to early medieval period³⁹ – the period when the church was built (which would date it to a later pre-Romanesque period) – it seems more probable that it is a Late Antiquity capital, as recent foreign literature claims.⁴⁰ As this capital is very similar to those typical of the 5th and 6th-century Lavant, it has been classified as a Lavant variant. Since other capitals from St. Barbara's Church are also reused Roman capitals, the capital with smooth leaves probably belongs to Antiquity. Unless they contain some specific pre-Romanesque details, it is hard to say which of the capitals with smooth leaves belong to Late Antiquity and which ones to an early medieval period. It is the context of finds that often enables dating of capitals. For example, when a number of such capitals can be associated with positively dated early medieval churches. The capitals with smooth leaves in Corvey, preserved in the westwork, are reliably dated to the period when the westwork was made. As regards the St. Barbara capital, since it corresponds with a late-Antiquity variant of such capitals and since the other capitals from this church are known to belong to Antiquity, its association with an early medieval church does not imply it should be dated to an early medieval period.

While it seems justified for the St. Barbara's Church capital to accept the dating from the foreign literature, there are a number of capitals which also have different datings in the Croatian and foreign literature but for which the datings proposed by the former are more acceptable. These are a few early Romanesque capitals, including the ones in St. Lawrence's Church in Zadar and in St. Nicholas' Church in Split which are still in their original places. In her synthesis on early medieval capitals in Germany, R. Meyer dates the St. Lawrence and St. Nicholas capitals, together with some other north Dalmatian specimens, to the 7th or 8th centuries.⁴¹ If observed separately from other early Romanesque capitals in eastern Adriatic, and without datings of the churches they are in, the said capitals can indeed be compared with some very early pre-Romanesque capitals outside Croatia. However, to all appearances, they

39 Jakšić, "Tipologija kapitela," 213; Marasović, *Dalmatia praeromanica*, 124.

40 Meyer, *Frühmittelalterliche Kapitelle*, 610.

41 Meyer, *Frühmittelalterliche Kapitelle*, 594 (Fig. 5), 613 (Fig. 6), 677 (Fig. 4), 843 (Fig. 5).

fit into the numerous group of our early Romanesque capitals, and earlier datings are not acceptable. The capitals singled out by R. Meyer can be included in the group of early Romanesque capitals with palmettes.⁴² They are a variation within the group, characterized by more pronounced individual levels of relief and a more flexible arrangement of motifs. Particularly striking in this group of palmette capitals is the empty space underneath the volutes, which has already been noticed in literature. Another striking feature is a human figure on a capital from the St. Lawrence's Church. By its style, the small figure of an orant perfectly fits among other early Romanesque figures from the same church – a strong enough argument for dating the two palmette capitals to the period when other church furnishings and architectural decorations in the church were made.⁴³ In this regard, one detail of the decoration of the early medieval capital in St. Lawrence's – a line of small leaves covering the body of the helixes and replacing the leaf motif under helixes on Roman capitals – should be interpreted as a specific characteristic of the above-mentioned small group of early Romanesque capitals with the palmette motif. Another, more numerous group of early medieval palmette capitals in Dalmatia and Kvarner contains classical helixes without small leaves – which is also a characteristic feature of other early Romanesque capitals (with an acanthus motif) in the northern Adriatic.⁴⁴ We should also mention here the appearance of the spiral-fluted column with helixes growing from it in the upper part of the capital. This appearance is visible on both of the early medieval capitals in Lawrence's Church. Since parallels for this decorative detail can be found in earlier pre-Romanesque sculptures, its presence on early Romanesque capitals is not unusual.

42 When writing about the capitals from St. Lawrence's and St. Nicholas' Churches, Privlaka and Nin, Nikola Jakšić called them palmette capitals. The palmette capital group is very numerous and includes a rather large number of capitals from other sites. Cf. Jakšić, "Tipologija kapitela," 210-214. As the term "palmette capitals" has become a commonplace in Croatian expert terminology, it is justified to make a distinction between early Romanesque palmette and acanthus capitals (although this distinction is not equally common in foreign literature). For more on terminological differences for early Romanesque capitals, cf. Takács, "Ornamentale Beziehungen," 165-178.

43 Jakšić, "Tipologija kapitela," 213-214.

44 Cf. the works on early Romanesque capitals in northern Adriatic in Buchwald, "Capitelli corinzi a palmette," 178-222; Barral i Altet, "Il contributo dei capitelli," 351-357. Aquileia was the main center in the early-Romanesque capital development at the northern and eastern Adriatic. Finishing the paper with reference to Early Medieval Aquileia I would like to express my gratitude for opportunity of participation in this book devoted to professor Rajko Bratož who, among other great contributions, researched into Late Antiquity and Early Middle Ages of Aquileia and neighbouring countries (e.g. Bratož, "Aquileia tra Teodosio e i Longobardi," 477-527; Bratož, "La basilica di Aquileia," 19-66).

Bibliography

- Babić, Ivo. "Zapažanja o zvoniku splitske katedrale." *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100 (2007): 145-170.
- Barral i Altet, Xavier. "Il contributo dei capitelli della basilica di Aquileia alla creazione del corinzio romanico dell' XI secolo." *Antichità altoadriatiche* 19 (1981): 351-357.
- Bratož, Rajko. "La basilica di Aquileia nelle fonti letterarie dal IV al VII secolo." *Antichità Altoadriatiche* 69 (2010): 19-66.
- Bratož, Rajko. "Aquileia tra Teodosio e i Longobardi (379-568)." *Antichità Altoadriatiche* 54 (2003): 477-527.
- Buchwald, Hans. "Capitelli corinzi a palmette dell' XI secolo nella zona di Aquileia." *Aquileia nostra* 38 (1967): 178-222.
- Bulić, Frane. "Iscrizioni di Petrus Arcivescovo di Salona del VI. Secolo." *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* 29 (1906): 153-192.
- Burić, Tonči. "Kamenj namještaj bazilike u Žažviću." *Starohrvatska prosvjeta* 15 (1985): 165-181.
- Cambi, Nenad. *Vernakularna umjetnost ranokršćanskog razdoblja u zaleđu rimske Dalmacije / The vernacular art of the Early Christian period in the hinterland of Roman Dalmatia*. Split: Književni krug, 2020.
- Cattaneo, Raffaele. *L'architettura in Italia dal sec. VI al Mille circa: ricerche storico critiche*. Venezia: Tip. emiliana, 1888.
- Ćus-Rukonić, Jasminka. *Predromanička, protoromanička i ranoromanička skulptura na otocima Cresu i Lošinju*. Cres: Fond za kulturu Općine, 1991.
- Čaušević, Morana. "Sainte-Marie du cimetière d' Osor: état de la question et résultats des dernières fouilles." *Hortus artium medievalium* 9 (2003): 205-212.
- Čaušević-Bully, Morana, and Jasminka Ćus-Rukonić. "La topographie archéologique d' Osor de l' Antiquité au haut Moyen Âge." *Histria Antiqua* 16 (2008): 253-270.
- Fučić, Branko. *Stara katedrala sv. Marije u Osoru*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1985.
- Fučić, Branko. "Izvjestaj o putu po otocima Cresu i Lošinju." *Ljetopis JAZU* 55 (1949): 31-76.
- Gudelj, Ljubomir. *Crkvine – Cista Velika*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2011.
- Jäggi, Carola. *San Salvatore in Spoleto: Studien zur spätantiken und frühmittelalterlichen Architektur Italiens (Spätantike - Frühes Christentum - Byzanz)*. Wiesbaden: Reichert Verlag, 1998.
- Jakšić, Nikola. "Reljefi trogirske klesarske radionice iz crkve Sv. Marte u Bijaćima." *Starohrvatska prosvjeta* 26 (1999): 265-285.
- Jakšić, Nikola. "Croatian Art in the Second Half of the Ninth Century." *Hortus artium medievalium* 3 (1997): 41-54.
- Jakšić, Nikola. "Majstor koljanskog pluteja." In *Arheološka baština Cetinske krajine. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 8, edited by Željko Rapanić, 243-252. Split 1984.
- Jakšić, Nikola. "Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji." *Starohrvatska prosvjeta* 13 (1983): 203-215.
- Jarak, Mirja. "On the origin of early Christian sculpture from the islands of Krk, Cres, Rab and Pag." In *XV CLAC: Episcopus, civitas, territorium. Atti del XV Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, Pars II, 1553-1566. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Christiana, 2013.

- Jurčević, Ante. "Arhitektura i skulptura s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina." PhD diss., University of Zagreb, 2017.
- Jurković, Miljenko. "Le Maître des chapiteaux de Bale." *Hortus artium medievalium* 8 (2002): 349-360.
- Jurković, Miljenko, Pascale Chevalier, and Ivan Matejčić. *Velika Gospa près de Bale (Istrie). Vol. II: recherches archéologiques franco-croates à Bale*. Zagreb – Motovun: University of Zagreb – International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages, 2009.
- Karaman, Ljubo. "O spomenicima VII. i VIII. st. u Dalmaciji i o pokrštenju Hrvata." *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* ns 22-23 (1942-43): 73-113.
- Kautzsch, Rudolf. *Kapitellstudien, Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*. Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1936.
- Kečkemet, Duško. "Dekoratívna skulptura zvonika splitske katedrale." *Starohrvatska prosvjeta* 8-9 (1963): 203-216.
- Krautheimer, Richard. *Early Christian and Byzantine Architecture*. Kingsport: Penguin Books, 1986.
- Marasović, Tomislav. *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji 3. Korpus arhitekture: srednja Dalmacija*. Split, Zagreb: Književni krug, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Arhitektonski fakultet sveučilišta u Zagrebu, 2011.
- Meyer, Ruth. *Frühmittelalterliche Kapitelte und Kämpfer in Deutschland: Typus – Technik – Stil*. Textband und Tafelband. Berlin: Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, 1997.
- Milošević, Ante. *Predromanički zvonici u Dalmaciji i ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj / Campanili preromanici della Dalmazia e della Croazia altomedievale*. *Studia mediterranea archaeologica* 5. Dubrovnik, Split: Omega engineering d. o. o. Dubrovnik, Centar Studia mediterranea pri Filozofskom fakultetu u Splitu, 2011.
- Olivieri Farioli, Raffaella. "La scultura architettonica." In *Corpus della scultura paleocristiana bizantina ed altomedioevale di Ravenna*. Diretto da Giuseppe Bovini. Roma: De Luca editore, 1969.
- Petricioli, Ivo, and Svetislav Vučenović. "Crkve sv. Andrija i sv. Petar Stari u Zadru." *Dia-dora* 5 (1970): 177-202.
- Piteša, Ante. *Ranosrednjovjekovni kameni spomenici u Arheološkom muzeju u Splitu / Early medieval stone monuments in the Archaeological Museum in Split*. Katalozi i monografije 5. Split: Arheološki muzej, 2012.
- Rapanić, Željko. *Predromaničko doba u Dalmaciji*. Split: Logos, 1987.
- Šeparović, Tomislav. "Katalog ranosrednjovjekovne skulpture iz crkve sv. Marte u Bijaćima kod Trogira." *Starohrvatska prosvjeta* 26 (1999): 141-187.
- Tagliaferri, Amelio. *Le Diocesi di Aquileia e Grado*. *Corpus della Scultura Altomedievale* X. Spoleto: Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo, 1981.
- Takács, Miklós. "Ornamentale Beziehungen zwischen der Steinmetzkunst von Ungarn und Dalmatien im XI Jahrhundert." *Hortus artium medievalium* 3 (1997): 165-178.
- Vežić, Pavaša. *Zadar na pragu kršćanstva*. Zadar: Arheološki muzej, 2005.
- Vežić, Pavaša. *Sveti Donat. Rotonda Sv. Trojstva u Zadru*. Split, Zadar: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika Split, Arheološki muzej Zadar, 2002.
- Vežić, Pavaša, and Milenko Lončar. *Hoc tigmen – Ciboriji ranoga srednjeg vijeka na tlu Istre i Dalmacije*. Zadar: Sveučilište u Zadru, 2009.

Summary

The paper discusses several types of small-size capitals from the eastern Adriatic coast. The capitals are located at the Kvarner islands, Istria, and Dalmatia. They exhibit a diversity of shapes and ornamental motifs that especially characterized the stonemason production during the early pre-Romanesque period. The greater number of the discussed capitals belong to that period. A group of identical marble specimens were, however, executed at the end of Late Antiquity rather than at the beginning of the Middle Ages.

The article presents mostly a selection of published capitals. It should therefore encourage further studying of those published and unpublished capitals from our museums and depots which are not mentioned here. The insights obtained from the analysis of the presented capitals are an indication of the importance of more comprehensive studies of all the finds.

O dataciji "ikonoklastičkog" popisa biskupija Carigradske crkve (*Notitia episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* 3) s osobitim obzirom na Tračku dijecezu

Ivan Basic*

Abstrakt

U početnom dijelu rada daje se osvrt na historiografiju o tzv. Trećem popisu biskupâ Carigradske crkve (*Notitia episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* br. 3, po Darrouzèsovoj numeraciji). U nastavku se analiziraju podaci toga teksta o crkvenoj geografiji provincija kasnoantičke Tračke dijeceze (Evropa, Trakija, Rodope, Hemimont, Mezija, Skitija) u konfrontaciji s podacima iz ostalih vremenski bliskih noticija (1, 2, 4, 5). Zaključuje se da ti podaci ne predstavljaju povratak ranokršćanskom crkvenom ustroju, već da pripadaju kontekstu djelomične obnove bizantske vlasti u Bugarskoj za vladavine Irene, Konstantina VI. i Nikefora I., što je dodatan argument za dataciju *Notitia* 3 u vrijeme carigradskog patrijarha Tarazija (784.–806.).

Ključne riječi: Crkvena povijest, Bizant, kasna antika, rani srednji vijek, *notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Tračka dijeceza

* Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

Uvod

Godine 1878. njemački bizantolog Carl Gotthard De Boor (1848.–1923.) pronašao je dotad nepoznat popis biskupâ Carigradske patrijaršije, takozvanu *Notitia 3* (Τάξις προκαθεδρίας τῶν ὁσιωτάτων πατριαρχῶν, μητροπολιτῶν καὶ αὐτοκεφάλων – *Codex Parisinus Graecus 1555A*), koji prema nekim mišljenjima zrcali stanje carigradske crkvene pokrajine uoči i nakon ikonoklastičkog sabora u Hijereji održanoga 754. godine.¹ Kao i ostali popisi biskupa Carigradske crkve (*notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*), “ikonoklastička” *Notitia* sastoji se od triju sekcija, ordiniranih u rigoroznom hijerarhijskom redu: u prvoj su popisani metropoliti, u drugoj tzv. autokefalni nadbiskupi (“metropoliti bez sufragana”,² nepoznati u tradiciji Rimskog patrijarhata, ali učestali u tradiciji Carigradskog), u trećoj biskupi sufragani razvrstani po pripadajućim metropolijama iz prve sekcije. Poteškoće u proučavanju ove noticije proizlaze, prvo, iz njezine posvemašnje neusklađenosti s drugim noticijama (kako u broju biskupija, tako i u njihovoj prostornoj distribuciji te hijerarhijskom položaju); drugo, iz činjenice da se unutar sâmoga teksta tri rubrike međusobno ne podudaraju: u prvoj sekciji postoje metropoliti kojima u trećoj sekciji nisu navedeni nikakvi sufragani; obratno, u trećoj sekciji navedeni su veoma opširni popisi biskupa pojedinih provincija bez pripadajućih im metropolita u prvoj sekciji; na koncu, sve tri sekcije donose ponekad

- 1 De Boor, “Nachträge zu den Notitiae Episcopatum,” 303–322. *Notitia 3* publicirana je posljednji put u Darrouzès, *Notitia*, 229–245. Starija izdanja navodi Darrouzès (229), čemu treba dodati Тапкова-Займова, “Епархийски списъци от VII–VIII в.,” 184–196. Popis sadrži 48 metropolija, 40 autokefalnih nadbiskupija i 634 sufraganske biskupije. O kodeksu *Parisinus graecus 1555A* (14. st.) usp. Manafis, *(Re)writing history in Byzantium*, 149–150.
- 2 Kako je to prikladno naveo Chrysos, “Zur Entstehung der Institution der autokephalen Erzbistümer,” 263. O genezi institucije autokefalnih nadbiskupa usp. također Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l’Empire byzantin au VIIe siècle*, 163–164; Prigent, “Les évêchés,” 943; Коматина, “Оснивање,” 31–32; Moulet, *Évêques*, 40. Autokefalni nadbiskupi navlastit su fenomen unutar Bizantskog Carstva: to su biskupi nadbiskupskog naslova, ali bez sufragana; nisu ovisili o poglavarima metropolije (metropolitima) u kojima su se njihova sjedišta nalazila, već su bili izravno podvrgnuti carigradskom patrijarhu. To je posebna kategorija visokoga svećenstva, formalno naddijecesanskog ranga, ali koje usprkos toj časti nije imalo nikakvih duhovnih, pastoralnih ili jurisdikcijsko-administrativnih nadležnosti nad drugim biskupijama, dok su im se jurisdikcijske kompetencije u teritorijalnom smislu svodile na područje njihove biskupije. Nisu bili dužni sudjelovati u provincijskim crkvenim saborima, ali su bili obvezni pribivati saborima u Konstantinopolu. Položajem su u tom smislu usporedivi s “titularnim metropolitima”, premda bi adekvatniji termin za njih bio “počasni metropolit”. U tom rangu nalazili su se u pravilu važniji gradovi Carstva – koji nisu bili metropolije – no dodjeljivanje toga posebnog statusa često je ovisilo o osobnom prestižu ličnosti koja je stajala na čelu dotične biskupije, ne nužno o njezinoj političkoj, ekonomskoj ili društvenoj važnosti.

umnogostručena imena pokrajina, metropolija i biskupija, koja se povremeno opetuju u više sekcija (npr. isti gradovi zavedeni su kao biskupije i kao autokefalne nadbiskupije). Sve to otežavalo je, razumljivo, egzegzu teksta, urodivši širokim dijapazonom interpretacija i datacija.

Pristupi

Bizantske *notitiae episcopatum*, u načelu, pružaju podatke o promjenama u opsegu crkvene provincije kojoj određeni grad (biskupija) pripada, o jurisdikcijskoj podređenosti grada nadležnom metropolitu, kao i njegovu položaju, tj. mjestu u hijerarhijskom poretku među drugim biskupima. Najstarija sačuvana među njima jest tzv. *Notitia 1* (Ἐπιφανίου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου ἐκθεσις πρωτοκλησιῶν πατριαρχῶν τε καὶ μητροπολιτῶν – *Izlaganje Epifanija nadbiskupa Cipra o prvenstvu patrijarhâ i metropolitâ*) koja se pripisuje ciparskom nadbiskupu sv. Epifaniju, sastavljena, po svemu sudeći, za Heraklijeve vladavine (610.–641.), a zrcali stanje crkvene strukture za vladavine Justinijana I. (527.–565.). Za iliričke pokrajine – do 8. st. podvrgnute Svetoj Stolici – prije *Notitia 3* ne postoji ništa slično, što uvelike otežava rekonstrukciju starije crkvene geografije tog prostora. Taj i takav nedostatak nastoji se nadoknaditi drugim kategorijama izvora: aktima crkvenih sabora, povijesnim i literarnim tekstovima, arheološkim nalazima, natpisima i sigilografijom; no prostor prefektore Istočnog Ilirika ni s te točke gledišta ne nudi osobito izdašnu količinu izvora, naročito za 7. i 8. st. Prema kasnijoj Darrouzès-ovoj numeraciji De Boor-ov popis je postao poznat u historiografiji kao *Notitia 3*, "*Notitia Izaurijaca*" ili "ikonoklastička *Notitia*" jer se radi o prvom izvoru koji reproducira biskupije Ilirika sustavno uključene u carigradsku crkvenu hijerarhiju.³ Budući da takvo stanje nije moglo biti moguće prije anektiranja nekolicine zapadnih biskupija za vladavine Lava III. Izaurijskog (717.–741.), uobičajilo se takozvanu *Notitia 3* povezivati s ikonoklastičkim razdobljem.⁴

3 Prvenstvo ovisi, dakako, o dataciji *Notitia 3*, koja nije do kraja pouzdana. Prvi pouzdan i čvrsto datiran ranosrednjovjekovni izvor koji opisuje jurisdikcijski opseg Carigradske crkve jest tzv. *Notitia 2*, poznata i pod nazivom *Notitia Nicephori*, jer je nastala za vrijeme carigradskog patrijarha Nikefora (806.–815.). Darrouzès, *Notitiae*, 10–19, 215–227 datira ga u prvu četvrtinu 9. st. O *Notitia Nicephori* v. Laurent, "L'érection," 66; Darrouzès, "Listes," 8 i Коматина, "Оснивање," 29–30 i bilj. 8, koji popis datira između 805. i 814.

4 Za detaljan pregled historiografije o *Notitia 3* v. Zuckerman, "Byzantium's Pontic policy," 202–203; Popescu, "Kirchliche Organisation," 77–78; Madgearu, "The Church," 145–146 i Holubeanu, "Provincia Scythia in *Notitia*," 75–104, potonja trojica s osobitim obzirom na rumunjsku literaturu (C. De Boor, H. Gelzer, L. Duchesne, K. G. Brandis, J. Weiss, R. Netzhammer,

Čitava, prilično bogata historiografska produkcija o *Notitia 3* od vremena njezina otkrića naovamo može se u najgrubljim crtama podijeliti na vrijeme prije i poslije Darrouzèsova magistralnog izdanja bizantskih *notitiae episcopatum* (1981.), koje je označilo metodološku prekretnicu u kritici ovog tipa izvora. Već je kod starijih istraživača do izražaja dolazila skepsa prema vjerodostojnosti podataka sadržanih u *Notitia 3*, pri čemu se diskusija uglavnom vodila oko pitanja predstavljaju li ti podaci samo nekritičku reprodukciju gradova popisanih u takozvanom Hijeroklovu Sinekdemu (pregledu administrativne podjele Istočnog Rimskog Carstva s iscrpnim popisom gradova, pripisanom geografu Hijeroklu, datiranu u rano razdoblje Justinijanove vladavine, prije 535.) ili imaju neovisnu heurističku vrijednost.⁵ Poslije Darrouzèsove kritike, obogaćene spoznajom da su popisi *Notitia 3* uvelike ovisni o biskupskim popisima iz akata Nicejskog koncila iz 787., istraživači su se grupirali uglavnom ovisno o tome u kojoj su mjeri prilagođavali svoja gledišta Darrouzèsovim rezultatima (koja su snažno utjecala na povjesnike zadnje trećine 20. st.). Jedni su zadržali tradicionalnu dataciju u doba careva prvoga ikonoklastičkog razdoblja te načelno povjerenje sadržaju teksta,⁶ dok su se drugi priklonili oštrom negiranju kako rane datacije, tako i autentičnosti podataka koje pruža *Notitia 3*,⁷ a treći

E. Gerland, V. Pârvan, C. Auner, R. Vulpe, J. Zeiller, E. Popescu, I. Barnea, A. Rădulescu, A. Barnea, A. Suceveanu, S. Olteanu, N. Zugravu).

- 5 Da je popis nastao kopiranjem podataka iz civilnog popisa, smatraju Gelzer, "Die kirchliche Geographie Griechenlands," 424; Duchesne, "Les anciens évêchés de la Grèce," 379–381; Laurent, "L'érection," 59, 61; Koder i Hild, *Tabula Imperii Byzantini*, 1, 81–82; Soustal i Koder, *Tabula Imperii Byzantini*, 3, 83. Heher, Preiser-Kapeller i Simeonov, "Staatliche und maritime Strukturen," 98 smatraju da je oblikovan na temelju starijega latinskog itinerara, te da ne predstavlja vjerno suvremenu crkvenu strukturu.
- 6 Tako Konidaris, *Αι μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ*, 83–85 i Konidaris, "Die Neue in parallelen Tabellenausgabe," 247–264 (*non vidi*). Yannopoulos, "Métropoles du Péloponnèse mésobyzantin," 396–397 odbija Darrouzèsovu dataciju; smatra da je *Notitia 3* djelo jednoga autora, nepažljivo kompilirano pomoću niza starijih popisa (Darrouzès je mišljenja da je autora nekolicina i da tekst nastaje u više navrata, u etapama). To je, po Yannopoulосу, razlog što se ponekad isti gradovi ponavljaju pod različitim crkvenim jurisdikcijama. Yannopoulos, dakle, preokreće Darrouzèsovu argumentaciju: to što se neki dijelovi *Notitia 3* poklapaju s aktima Nicejskog koncila iz 787. po njemu je dokaz da su i popisi koncila i *Notitia 3* nastali po istom predlošku (starijem od 787.).
- 7 Brandes, "Byzantine Cities," 41–42 i Brandes, "Das Schweigen des Liber Pontificalis," 188 odlučno negira dataciju i kontekst *Notitia 3* iz 8. st., zastupajući mišljenje Darrouzèsа, s osloncem na Lamberz, *Die Bischofslisten*, 25, bilj. 72 i 62, bilj. 275. Коматина, "Оснивање," 45, bilj. 99 smatra da *Notitia 3* nije mogla nastati prije 787., pozivajući se na J. Darrouzèsа koji je "jasno ukazao na njezinu zavisnost od akata istog sabora". Usp. Darrouzès, "Listes," 9 i bilj. 15 te Brubaker i Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era*, 299.

razdvojili ta dva problema.⁸ U novijoj literaturi iznova je otvoreno pitanje datacije i kompozicije te sporne noticije, pri čemu se niz autora vratio izvornoj dataciji u 8. st., nudeći za to raznolike argumente.⁹

Iako je Darrouzès odbacivao *Notitia 3* kao pouzdan izvor za crkvenu geografiju, argumentirajući to prepisivanjem i preuzimanjem gotovih podataka iz civilnih lista Hijeroklova Sinekdema, Eleonora Kountoura-Galaki demonstrirala je da Hijeroklo nije mogao biti jedini izvor sastavljaču *Notitia 3*, što se naročito dobro vidi na području Novog Epira: u *Notitia 3* biskupija ima manje nego gradova kod Hijerokla (8 naprema 10); nadalje, imena se ne podudaraju: samo je šest toponima podjednako u oba popisa. Posrijedi su, dakle,

8 Laurent, "L'érection," 59, 61 smatra da popis ne donosi stvarnu sliku crkvenog ustroja. Koder i Hild, *TIB 1*, 81–82 datiraju ga najranije u 8. st., ali mu negiraju vrijednost za stvarnu crkvenu geografiju Helade. Najnoviji prilog diskusiji je Feldman, "Ethnicity and Statehood," 268–269, koji se ne opredjeljuje izričito o dataciji *Notitia 3*.

9 Kountoura-Galake, "Η 'Εικονοκλαστική' Notitia 3," 45–73; Kountoura-Galake, "The presence," 170. Prigent, "Les évêchés," 933–934, 950, 952. Sâm Prigent je isto tako sklon dataciji u sredinu 8. st., što podupire i pečatima južnoitalskih biskupa – v. Basić, *I vescovi*, 46–47. U Prigent, "Notes sur l'évolution," 401, bilj. 70 revidirao je svoje ranije mišljenje, ali i zadržao stav da se radi o kompilaciji nastaloj (oko 800.) služenjem starijim podacima, koji prethode Drugom nicejskom koncilu: "Il faut, je crois, admettre que la version de la notice qui nous est parvenue reflète bien une compilation effectuée aux alentours de 800. Mais je maintiens (et mon opinion se renforce de l'examen d'autres sceaux encore inédits) que l'image fournie de la situation sicilienne et calabraise remonte plus haut et est antérieure à Nicée II." Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle*, 111 skeptična je prema mišljenju E. Kountoura-Galake, ali se ne opredjeljuje za konkretnu dataciju. Живковић, *Црквена организација*, 55 i Живковић, *Јужни Словени*, 70 i 326–327 (u bilj. 133 starija literatura) kao *terminus post quem* uzima 733. ili 750-e (ovisno o tome opredijelimo li se za mišljenje Grumela ili Anastosa o točnom vremenu pripajanja zapadnih dijeceza Carigradskoj patrijaršiji), dok kao *terminus ante quem* uzima 805. (osnivanje Patraske metropolije, koja nije zabilježena na popisu). Živković zapaža da je ukupan broj biskupija u *Notitia 3* ipak prevelik da bi zrcalio stvarno stanje u 8. ili početkom 9. st. (dočim npr. u *Notitia 7* početkom 10. st. biskupija ima znatno manje). Moulet, *Évêques*, 45 smatra da je *Notitia 2* nastala kompilacijom izvora starijih od 787., jer ne uzima u obzir crkvenu hijerarhiju kakva je bila na Nicejskom koncilu; stoga autor datira *Notitia 2* između sredine i zadnje četvrtine 8. st. (svakako prije *Notitia 3*). Argumentacija koju prezentira Zuckerman, "Byzantium's Pontic policy," jest obrnuta: on smatra da je *Notitia 3* starija od *Notitia 2*. Najozbiljniji novi argument za dataciju *Notitia 3* iznio je Moulet: po njemu, *Notitia 2* sastavljena je prije početka 9. st. jer donosi grad Amastris u Paflagoniji kao običnu biskupiju (Not. 2.285, v. Basić, *I vescovi*, 29–30, 47–49), dočim je ovaj postao nadbiskupija malo prije 806. I *Notitia 3* ga donosi kao biskupiju (Not. 3.229), pa zato 806. predstavlja *terminus ante quem* za *Notitia 3*; "L'hypothèse selon laquelle elle daterait du milieu du VIIIe siècle est donc fondée" (Moulet, *Évêques*, 46). U konačnici Moulet za *Notitia 3* prihvaća dataciju V. Prigenta i E. Kountoura-Galake u sredinu 8. st. (dopušta eventualno šire datiranje 750.–800.). Francuski povjesnik *Notitia 2* datira 750.–780., a *Notitia 4* u drugu polovinu 9. st. (Moulet, *Évêques*, 46–7, 51). Komatina, "Date of the composition," 195–204, 209–211 nasuprot tome datira *Notitia 4* u razdoblje između 814. i 827./828., a *Notitia 5* prije 814.

dva različita kataloga.¹⁰ Ista je autorica povezala narasli broj biskupija u Trakiji (kakav registrira *Notitia 3*) s mjerama koje je proveo car Konstantin V. Kopronim (741.–775.), naveliko utvrđujući tamošnju granicu prema Bugarima obnovom starih i izgradnjom novih fortifikacija; dio tih tvrđava bio bi istovremeno pretvoren u biskupije te inkorporiran u postojeću crkvenu mrežu.¹¹ Na Nicejskom koncilu 787. prvi put bila je prisutna velika grupa biskupa iz europskog dijela Carstva (provincije Evropa i Hemimont). Budući da se većina njih ne javlja u crkvenim popisima prije 787., njihova nagla pojava potvrda je aktivne carske politike u Trakiji za vrijeme Izaurijske dinastije.¹²

Temeljem analize sadržaja *Notitia 3* i sadržaja ostalih, vremenski bliskih noticija (2, 4, 5 i 6) nedavno je Predrag Komatina predložio njezino novo datiranje, i to u osmo desetljeće 9. st. (870.–879.), točnije u vrijeme uređivanja crkvenih odnosa u nedavno pokrštenoj Bugarskoj.¹³ S obzirom na to da sadrži vrlo jedinstvene i specifične podatke, kojih u drugim noticijama nema, autor smatra da je *Notitia 3* zapravo najmlađa od prvih šest sačuvanih noticija Carigradske patrijaršije. Komatina je mišljenja da hijerarhijska slika kakvu pruža *Notitia 3* najbolje odgovara vremenskom kontekstu između Carigradskog sabora (870.) i tzv. Focijeva sabora (879.): “ona nije ni nastala sa namerom da predstavi stvarno stanje na terenu u potpunosti. Ona je nastala kao potreba da se evidentira širenje jurisdikcionog područja Carigradske patrijaršije sedamdesetih godina IX veka (...), koje je došlo kao posledica velikih misionarskih uspeha u prethodnoj deceniji. *Notitia 3* nastala je usred tog procesa, kada su neki njegovi aspekti bili okončani, pa su u njoj i zabeleženi, a neki drugi još nisu bili okončani, pa je u njoj predstavljena neka vrsta *skice* potrebnog izgleda organizacija jurisdikcionog područja Carigradske patrijaršije posle njih.”¹⁴ Ovo mišljenje bazira se prije svega na pažljivoj komparaciji novog i staroga crkvenog stanja na teritoriju Bugarske, ali i na nekim drugim podacima.

10 Kountoura-Galake, “The presence,” 171.

11 Kountoura-Galake, “New fortresses and bishoprics,” 280–281, 285. Tako i Moulet, *Évêques*, 106, bilj. 349. Crkvenu intervenciju Konstantina V. u Trakiji (imenovanje bivšeg biskupa Gotije, inače ikonoklasta, za novog metropolita Herakleje Trakijske, oko 754.) spominje i Komatina, *Црквена политика Византије*, 306, bilj. 366; usp. Külzer, “Die Metropolis,” 444. Iz drugih je izvora poznato da Trakija nije podupirala carevu ikonoklastičku politiku, pa je razumljivo njegovo promicanje vlastitih pristaša u toj pokrajini.

12 Jankowiak, “*Notitia 1*,” 458 i 461 (tablica): u usporedbi s idealnim brojem biskupija iz *Notitia 1*, na koncil je pristiglo 80% biskupa iz provincije Evrope i 27% iz Hemimonta, više nego i na jednom dotadašnjem koncilu još od 431. Usp. Külzer, “Die Metropolis,” 444. Općenito o biskupijama Trakije i okolice Carigrada: Moulet, *Évêques*, 99–106.

13 Коматина, *Црквена политика Византије*, 244 i d.

14 Коматина, *Црквена политика Византије*, 246.

Mišljenja smo da se radi o slojevitom tekstu, kompilaciji nastaloj vjerojatno koncem 8. st. (787.–805.) na podlozi starijih podataka iz različitih vremen-skih konteksta i jednako različitih provenijencija. Na nedosljedna duplicira-nja biskupija i metropolija te grube činjenične pogreške odavno je ukazano u literaturi, koja se prema tekstu odnosila ponajviše kritički.¹⁵ Stoga je pri služenju s *Notitia 3* na prvome mjestu najveći oprez te kritički pristup: pri procjenjivanju vjerodostojnosti podataka koje ona sadrži često je moguće doći do valjanih zaključaka jedino unutar pojedine metropolije, a njezin od-nos spram drugih metropolija i spram vrhovne crkvene vlasti treba oprezno i potanko raščlanjivati. Pri tome ćemo se osloniti na zaključke o porijeklu i dataciji *Notitiae episcopatum 3* do kojih su višestrukim analizama došli E. Kountoura, P. Yannopoulos, V. Prigent i B. Moulet, oprezno istaknuvši nasu-prot J. Darrouzèsu i drugim istraživačima da se ipak radi o dokumentu koji zrcali stanje sredine 8. st., iako je značajno obogaćen kasnijim interpolacija-ma, vjerojatno oko 800., pa i poslije.¹⁶

U nedavnoj monografiji posvećenoj historijskoj geografiji bizantskoga južnog Jadrana pretresli smo i taj problem, pokazavši da pojedine u *Notitia 3* popisane biskupije odražavaju stanje poslije jurisdikcijskih zahvata Lava III. (Sicilija), da druge odražavaju reorganizaciju pojedinih regija Carstva pod Konstanti-nom V. (Trakija), a treće su posteriorne Drugom nicejskom koncilu (Kreta); ukazano je i na to da je položaj izvjesnih biskupija – kakav je zabilježen u *Noti-tia 3* – morao prethoditi 9. st.¹⁷ Ovdje ćemo podrobniju pažnju posvetiti jedino nekolicini crkvenih jedinica iz Tračke dijeceze, ostavljajući po strani datacijske oslonce iz drugih dijelova Bizantskog Carstva.

15 Usp. npr. Ostrogorsky, "Byzantine Cities," 53: "This [so-called *Notitia* of Leo III] is a compi-lation made from older lists, including, as if nothing had happened, provinces that had long been lost, and presenting, furthermore, instances of obvious negligence." S druge strane, npr. Malamut, *Les îles de l'Empire byzantin*, 340 oprezno pretpostavlja da popis zrcali i neke realne činjenice iz crkvene geografije: "La comparaison par ailleurs de la liste des évêques insulaires donnée par la *notice 3* avec celle du Concile de Nicée nous permet de vérifier que la *notice 3* reflète une certaine réalité: elle mentionne en effet l'évêché d'Oréos dont le représentant est mentionné pour la première fois à Nicée."

16 Usp. opravdane kritike u Salamon, "Einige Bemerkungen," 91. Inače, autor iznosi niz argume-nata za dataciju konačnog oblika *Notitia 3* oko sredine 9. st. (u vezi s održavanjem crkvenog sabora u Carigradu 869.–870.).

17 Moulet, *Évêques*, 45–46, 114–116; Basić, *I vescovi*, 27–52. Usp. također Basić, "Dalmatinski biskupi," 149–195. Ako nije drugačije naznačeno, sve ubikacije u ovom radu zasnivaju se na Asdracha, "La Thrace orientale," 221–309; Soustal, *Tabula Imperii Byzantini*, 6; Lamberz, *Die Bischofslisten*; Külzer, *Tabula Imperii Byzantini*, 12 i Moulet, *Évêques*, 511–520.

Tračka dijeceza u svjetlu biskupskih noticija

Nekadašnje rimske provincije Druga Mezija (*Moesia Secunda*) i Mala Skitija (*Scythia Minor*) odgovarale su istoimenim crkvenim provincijama, s metropolama u Odesu [Varna] i Tomiju [Constanța], s nizom sufragana. Oba su metropolita stajala pod jurisdikcijom Carigradske patrijaršije, kao i ostatak Tračke dijeceze. Sastav obiju metropolija u predslavensko vrijeme dugo se proučava u historiografiji, ali nije do kraja restituiran (o čemu više u nastavku). Prodorom Avara i Slavena, a zatim i Bugara u taj teritorij tamošnji crkveni ustroj doživio je kolaps, a preživjeli su ga jedino crkveni poglavari Odesa i Tomija, ali uslijed gubitka sufragana ne više kao metropoliti, već u rang u autokefalnih nadbiskupa (kao takve ih navode *Notitiae* 2, 4 i 5). Nasuprot tome, *Notitia* 3 donosila bi gotovo idealno stanje, kakvo je vladalo u kasnoj antici: obje crkvene provincije iznova su metropolitskog ranga, s istim glavnim gradovima, opskrbljene sufraganima (sedam pod Odesom, četrnaest pod Tomijem), uz malu izmjenu službenog imena – umjesto Druge Mezije navodi se Prva Mezija (ἐπαρχία Μυσίας α'), a umjesto Male Skitije – Skitija u primorju Ponta (ἐπαρχία Σκυθίας παραθαλασσία τοῦ Πόντου).¹⁸ Stoga Komatina drži da su i topografija biskupija i njihova imena preuzeti iz kasnoantičkih tekstova o državnoj i crkvenoj administraciji te da ne odgovaraju stvarnom stanju na terenu. Oni bi predstavljali projekt rekristijanizacije bugarskog ozemlja poslije Carigradskog sabora 870., što bi s motrišta Konstantinopola bila *obnova* nekadašnje ranokršćanske crkvene mreže iz vremena Druge Mezije i Male Skitije. Ta je rekonstrukcija, prema Komatininu mišljenju, zahvatila i zapadne dijelove bugarske države – koji prije nisu pripadali Carigradskoj patrijaršiji, već su kao dio Istočnog Ilirika bili pod Svetom Stolicom – za što su argument potpisi nekoliko tamošnjih biskupa na Focijevu saboru 879. (Morava, Ohrid, Tiberiopol, Beograd), dočim *Notitia* 3 na tim područjima spominje jedino metropoliju Serdika, ali bez naznačene crkvene provincije (nekoć: Sredozemna Dacija, *Dacia Mediterranea*) i bez sufragana.¹⁹

Prema Pseudo-Epifaniju (*Notitia* 1), Tračka dijeceza u kasnoj antici obuhvaćala je pet metropolija, s ukupno dvadeset podčinjenih im biskupija, te petnaest autokefalnih nadbiskupija.²⁰ Osim dviju autokefalnih nadbiskupija naročitog

18 Darrouzès, *Notitiae*, 241, Not. 3.603–610; 242, Not. 3.642–656; Коматина, *Црквена политика Византије*, 245–246.

19 Коматина, *Црквена политика Византије*, 250. Točnije rečeno, Serdika postoji samo u prvoj sekciji, i to kao naziv za crkvenu provinciju (!), dok je sastav te provincije u trećoj sekciji izostavljen.

20 Dumanov, "Thrace in Late Antiquity," 93.

položaja u Skitiji i Meziji (Tomi, Odes), pet ih se nalazilo u provinciji Evropi (Bize, Arkadiopol, Eudoksiopol, Apr, Drizipara), isto toliko u provinciji Rodope (Maroneja, Maksimijanopol, Anhijal, Kipsela, En), daljnje dvije u Trakiji (Beroja, Nikopol na Nestu) te jedna u Hemimontu (Mesembrija). Za crkvenu strukturu Tračke dijeceze svojstven je rahli raspored metropolija, prilično udaljenih jedna od druge, kao i brojčana dominacija autokefalnih nadbiskupija.²¹

Evropa

Trend diskrepancije između *Notitia 3* i ostalih noticija razvidan je u evoluciji crkvene mreže provincije Evrope, čiji je crkveni poglavar bila Herakleja [Erešli]. Izvorno se sastojala od pet sufraganskih biskupija i pet autokefalnih nadbiskupija. Potom joj *Notitia 2* pripisuje osam sufragana, da bi zatim *Notitia 3* unijela radikalne preinake – umetanjem ili ispuštanjem biskupija u postojećem popisu i pribrajanjem novih na njegovu svršetku – dok u *Notitia 4* iznova dolazi do povratka sređenijemu, starijem stanju iz *Notitia 1*.²²

Trakija

Metropoliji Trakiji, na ozemlju suvremene jugozapadne Bugarske, između planine Balkan i Rodopa,²³ sa sjedištem u Filipopolu [Plovdiv], bile su izvorno podređene tri biskupije: Dioklecijanopol [Hisar-momina banja zapadno od Plovdiva], Sebastopol i Diospol (oba neubicirana), uz dvije autokefalne nadbiskupije, u Beroji [Stara Zagora u središnjoj Bugarskoj] te Nikopolu [Zagrade u jugozapadnoj Bugarskoj kod Goce Delčeva]. Potonjima već *Notitia 2* dodaje autokefalne nadbiskupe u Meseni i Garijali,²⁴ a u *Notitia 3* mijenjaju se i sufra-

21 Usp. Moulet, *Évêques*, 99 (tablica), 100 i d., s osloncem na detaljni katalog u Asdracha, "La Thrace orientale". Vidi i Soustal, *TIB* 6, 125–158; Nicolova, "Division ecclésiastique," 26–33.

22 Moulet, *Évêques*, 100, s osloncem na Asdracha, "La Thrace orientale," 293–298. Jedina razlika između *Notitia 1* i *Notitia 2* u toj provinciji odnosi se na tri novoosnovane biskupije pridodane prvotnima. Broj autokefalnih nadbiskupa nije ni najmanje mijenjan. U *Notitia 3* broj autokefalnih nadbiskupa povećan je na šest, ali i modificiran (nadbiskupi Anhijala iz provincije Rodope te Derka iz provincije Trakije pripisani su Evropi, dočim je nadbiskup Drizipare iz provincije Evrope pripisan "Druvoj Meziji"). Prijašnjoj osmorici sufragana Herakleje pribrojena su još šestorica: Bris (naknadno promaknut u autokefalnu nadbiskupiju, te stoga ispušten u kasnijim noticijama), Metra, Halkida, Hariopol (u istoj noticiji zaveden kao autokefalna nadbiskupija provincije Trakije), Medeja te Hem, a oduzet Teodoropol. *Notitia 4* vraća se originalnom broju autokefalnih nadbiskupija i sufragana iz *Notitia 1*. S autokefalnim nadbiskupima jednako postupa i *Notitia 5* (koja ne donosi sekciju sa sufraganima).

23 Janin, "La hiérarchie," 143–144; Soustal, *TIB* 6, 62–74; Dumanov, "Thrace in Late Antiquity," 91–92 (sa starijom literaturom).

24 Kako je gore navedeno, autokefalni nadbiskup Derka u ovoj je noticiji uključen u provinciju Trakiju (umjesto u Evropu), kao i autokefalni nadbiskup Hariopola (u istoj noticiji dupliciran

gani: *Notitia 3* prijašnjim sufraganima pribraja pet novih,²⁵ da bi se *Notitia 4* vratila prvobitnom stanju i jednih i drugih.

Rodope

Metropoliji Rodope pod vrhovništvom Trajanopola [Loutra Traianopouleos kod Aleksandropola] pripadale su po prvoj noticiji samo dvije biskupije – Pir [Topir] i Anastaziopol [Peritheorion sjeverozapadno od delte Nesta] – te čak pet autokefalnih nadbiskupija – Maroneja [istoimeni grad zapadno od Aleksandropola], Maksimijanopol [Mosinopol sjeverozapadno od Maroneje], Anhijal [Pomorie u zaljevu Burgas], Kipsela [İpsala na današnjoj grčko-turskoj granici istočno od Aleksandropola] i En [Enez na egejskom primorju u estuariju Marice, također na graničnoj liniji]. Identično stanje bilježi *Notitia 2*. Iduća noticija čuva nepromijenjen raspored autokefalnih nadbiskupa (uz iznimku Anhijala koji pribraja provinciji Evropi), dok u stavci sufragana – kao što je očekivano – unosi znatne promjene: dvjema prvotnim biskupijama dodana je Maroneja (s dubletom u sekciji autokefalnih nadbiskupija), ali i šest dodatnih gradova.²⁶ Isto tako očekivano, *Notitia 4* obnavlja izvorni raspored autokefalnih nadbiskupija, kao i biskupija (s tom razlikom što na prvom mjestu provinciju točno naziva Rodope, a u sekciji nadbiskupâ Hemimont).²⁷

Hemimont

Provincija Hemimont s metropolijom Hadrijanopolom [Edirne] prostirala se između Crnog mora na istoku, Donje Mezije na sjeveru i Trakije na zapadu, tj. zauzimala je polovinu današnje južne Bugarske.²⁸ U početku je, sudeći po *Notitia 1*, imala pet sufragana – Mesembriju [Nesebar sjeverno od Burgasa],

u popisu sufragana Herakleje [Evropa]). Očitim previdom, javlja se i “druga” provincija Trakija, čiji je metropolit Marcijanopol.

25 To su: Beroja (već navedena kao autokefalna nadbiskupija u istom popisu), Markela (utvrda na rijeci Močurici zapadno od Burgasa), Litoprozop (zastupljen na Nicejskom koncilu 787., ali kao sufragan Herakleje [Evropa]), Dekatera (Kotor u Dalmaciji) i Lebed (zapravo grad u Aziji) – Moulet, *Évêques*, 101–102; usp. također Darrouzès, “Listes,” 30, 57–58, 68; Darrouzès, *Notitiae*, 28; Asdracha, “La Thrace orientale,” 257; Lamberz, *Bischofslisten*, 56. Sve interpolirane biskupije su, prema tome, proizvoljna konstrukcija sastavljača, ali je važno primijetiti da su crpljene iz akata Drugoga nicejskog koncila.

26 Moulet, *Évêques*, 103; Asdracha, “La Thrace orientale,” 301. To su: Perber (nepoznata lokacija), Skopel [Yoğuntaş kod brane Kayalıköy], Maksimijanopol (dubliran kao sufraganska biskupija i autokefalna nadbiskupija u noticijama 2, 3, 4 i 5), Den, Pamfil i Garelâ (autokefalna nadbiskupija u *Notitia 2*).

27 Popis autokefalnih nadbiskupa Rodope istovjetan je u *Notitia 5*.

28 Janin, “La hiérarchie,” 141–142; Soustal, *TIB* 6, 62–74.

Sozopol [istoimeni grad južno od Burgasa], Plotinopol [kod Uzunköprüa na rijeci Marici], neubicirane Anastaziopol i Tzoidu – te jednu autokefalnu nadbiskupiju (gdje se iznova javlja Mesembrija).²⁹ Potonju jedinu autokefalnu nadbiskupiju ponavlja svih pet prvih noticija, dok kod sufraganskih biskupija one bilježe promjene (*Notitia 2* donosi doslovno isti sadržaj kao *Notitia 1*): *Notitia 3* ispušta Anastaziopol i dodaje pet novih biskupija – Anhijal, Debelt [istoimeni grad jugozapadno od Burgasa], Niceju (Tračku) [Havsa jugoistočno od Edirne], Probat [Sinanköy sjeveroistočno od Edirne] i Bulgarofig [Babaeski zapadno od Lüleburgaza]. Predvidljivo, *Notitia 4* vraća se prvotnim sufraganskim biskupijama (uz iznimku Anastaziopola).³⁰

Mezija

Na koncu, provincija Donja Mezija ponajviše je poremećena u noticijama te ćemo joj ovdje posvetiti najviše prostora. Ta provincija (odvojena od Gornje ili Prve Mezijske formiranjem Obalne Dacije) obuhvaćala je približno teritorij čitave današnje sjeverne Bugarske.³¹ U *Notitia 1* nosi isto ime kao južna joj susjedna provincija (Hemimont), a kao metropola je zabilježen Marcijanopol. U njoj je jedan autokefalni nadbiskup (Odes) te pet biskupa-sufragana (Rodostol, Tramariska, Nove, Zekedepa, Skarija). Takvo stanje odražava i *Notitia 2*. Nasuprot tome, u *Notitia 3* provincija se javlja jednom pod imenom Hemimont (u prvoj sekciji), zadržavajući Marcijanopol kao metropolu, da bi zatim bila preimenovana u Prvu Meziju (u trećoj sekciji), ovaj put s metropolom Odesom. Umanžavaju se i sufragani, jer uz Nove i Dorostol kao podložnike "Prve Mezijske" pronalazimo Apijariju, Abrit, Nikopol i Palestinu, čak i Marcijanopol koji ovdje postaje običnom biskupijom (Tramariska, Zekedepa i Skarija iščezavaju s popisa). *Notitia 3*, međutim, sadrži još jednu provinciju, Drugi Hemimont, gdje Marcijanopol iznova zadobiva položaj metropole, sa sufraganskim biskupijama u trima gradovima koji su izostavljeni iz "Prve Mezijske" (Tramariska, Zekedepa, Skarija) te jednomu koji je dupliciran (Nove). Zanimljivo, treću noticiju, *Notitiae 4* i *5* vjerojatno pak reproduciraju sadržaj *Notitiae 1* i *2* (potonja ne bilježi sufragane).³²

29 Mesembrija se na taj način permanentno duplicira u prve četiri noticije (a kao autokefalna nadbiskupija zabilježena je i u petoj), v. Darrouzès, *Notitia*, 28, 33, 44; Asdracha, "La Thrace orientale," 243–244.

30 Moulet, *Évêques*, 103 i bilj. 336; Asdracha, "La Thrace orientale," 238, 284–302. Anastaziopol iščezava poslije *Notitia 3*. Neizvjesno je da li je posrijedi biskupija istoga imena kao u provinciji Rodope (sufragani Trajanopola). Anhijal, inače, ista noticija smješta u provinciju Rodope, kao autokefalnu nadbiskupiju (v.g.).

31 Janin, "La hiérarchie," 140; Atanassov, "Christianity," 350.

32 Moulet, *Évêques*, 105–106.

Ranokršćanska crkvena mreža Donje Mezije rekonstruira se pomoću pisma tamošnjih biskupa caru Lavu I. iz 458.; nju sačinjavaju gradovi-biskupije na čijem čelu kao metropola stoji Marcijanopol: Abrit, Apijarija, Durostor, Nikopol, Nove, Odes (ali su u tekstu izloženi abecednim redom, tako da se ne da razaznati važnost pojedinog grada).³³ Doslovce isti gradovi navedeni su kod Hijerokla, ali ovog puta u jasnu hijerarhijskom slijedu: Marcijanopol, Odes, Dorostol, Nikopol, Nove, Apijarija i Abrit.³⁴ Proizlazi da su najvažnija crkvena sjedišta provincije bili današnja Devnja u sjeveroistočnoj Bugarskoj (*Marcianopolis*) u istoimenom dolini zapadno od Varne, zatim sama Varna na crnomorskom primorju (*Odessos*), pa Silistra na bugarskoj obali Dunava (*Durostorum*), Nikjup sjeverno od Velikog Trnova (*Nicopolis ad Istrum*), dva grada uz donjodunavski limes: kod Svištova (*Novae*), Rjahovo (*Appiaria*) te nešto južniji Razgrad (*Abritus*). *Notitia 1*, kako je rečeno, pruža unekoliko drugačiju sliku: Marcijanopol, Rodostol [=Dorostol], Transmariska, Nove, Zekedepa, Skarija; uz to, noticija tu provinciju ne naziva Mezija, već Hemimont.³⁵ Tri nova grada s popisa ubiciraju se u Tutra-kan, šezdesetak kilometara zapadno od Silistre (*Transmarisca*), te s nešto manje sigurnosti u Carevec kod Velikog Trnova (*Zekedepa*), dočim je *Scaria* поближе neidentificirana. Premda se, dakle, potonja dva popisa odnose na vremenski sukladna ili neposredno susljedna razdoblja – justinijansko i postjustinijansko do Heraklijeve vladavine kao gornje granice – razlike su znatne, i promjene zacijelo ne potječu jedino iz različite funkcije popisâ (crkvena i civilna). Izostavljanje Odesa i Nikopola tumači se njihovim promaknućem u autokefalne nadbiskupije,³⁶ a biskupije Abrit i Apijarija nadomještene su manje poznatim gradovima nepouzdana položaja. Kasnija sudbina tih triju gradova potpuno je nepoznata, kao i trajanje crkvenoga života u njima. Neovisno o kronologiji i uzrocima tih promjena, literatura je uglavnom suglasna da podaci sadržani u *Notitia 1* predstavljaju posljednju stabilnu sliku crkvene strukture Mezije prije avarsko-slaven-skih i bugarskih konsolidacija na tom teritoriju u 7. st.³⁷

33 *Concilium universale Chalcedonense* (ed. E. Schwartz), 32.

34 *Le Synekdomos d'Hiéroklos et l'opuscule géographique de Georges de Chypre* (ed. E. Honigmann), 13, no. 636, 1–8.

35 Darrouzès, *Notitiae*, 213, Not. 1.444–449.

36 Salamon, “Novae,” 198, bilj. 139 smatra, uz to, da je Odes u *Not. 1* lokaliziran u Meziju kao posljedica suparništva između starog (Marcijanopol) i novoga metropolitiskog sjedišta. Holubeanu, *Organizarea bisericească în Scythia*, 222–233 nagađa da je Odes promaknut u viši položaj zato što se u njemu od 536. nalazilo sjedište novoosnovanoga vojno-administrativnog distrikta *Quaestura exercitus Iustiniana* (o kojoj v. recentno Dumanov, “Thrace in Late Antiquity,” 92, sa starijom literaturom).

37 Salamon, “Novae,” 199–200 datira osnivanje triju najmlađih biskupija na razmeđu 6. i 7. st., što bi u tom slučaju predstavljalo *terminus post quem* za sastavljanje *Notitia 1*; njezinu gornju

Notitiae 2 i 4 sadržajno se, prema tome, podudaraju s *Notitia 1* glede crkvene geografije provincije (koju i dalje nazivaju Hemimont), što ukazuje na to da je u prvoj trećini 9. st. s točke gledišta Konstantinopola struktura kakvu bilježi prva noticija permanentno smatrana zatečenim, izvornim stanjem crkvene mreže u Meziji (ne može se, naravno, bez ostatka tvrditi da to jamči i permanentno funkcioniranje navedenih biskupija u tim vremenskim rasponima, već radije svjedoči o konzervativizmu službene Crkve). Novine se, međutim, kako je rečeno, javljaju u *Notitia 3* (Tab. 1).

	<i>Notitia 1</i> (6/7. st.)	<i>Notitia 2</i> (805.–814.)	<i>Notitia 3</i>	<i>Notitia 4</i> (814.–827/828.)
PROVINCIIJA	Haemimontus	Haemimontus	Moesia Prima	Haemimontus
METROPOLA	Marcianopolis	Marcianopolis	Odessos	Marcianopolis
SUFRAGANI	Rodostolon	Rodostolon	Novae ↑	Rodostolon
	Transmarisca	Transmarisca	Appiaria	Transmarisca
	Novae	Novae	Durostorum ↓	Novae
	Zekedepa	Zekedepa	Marcianopolis ↓	Zekedepa
	Skaria	Skaria	Abritus	Skaria
	--	--	Nicopolis	--
	--	--	Palaistene	--

Tab. 1. Provincija Hemimont u *Notitiae episcopatum* 1–4. biskupije zabilježene u svim noticijama; ↑↓ izmjena ranga biskupije.

Razlike u imenu crkvene provincije, broju njezinih biskupija, njihovoj distribuciji (uvedena je jedna posve nova) te redoslijedu spram starijih (biskupsko pismo iz 458., Hijeroklo, *Notitia 1*) i mlađih izvora (*Notitiae 2 i 4*) izazvale su različita tumačenja u historiografiji.³⁸ U popis se, naime, iznova uključuju davno ugasle biskupije (Apijarija, Abrit), Transmariska, Zekedepa i Skarija neobjašnjivo iščezavaju, Nikopol se iz autokefalne nadbiskupije vraća u ordinarnu biskupiju-sufragana, a nizu se na kraju pridružuje dotad nigdje potvrđena

kronološku granicu u svakom bi slučaju predstavljala Heraklijeva vladavina (610.–641.), o čemu postoji davnašnji konsenzus među istraživačima.

38 Šire, s pregledom literature: Holubeanu, "Organizarea bisericească în Moesia Secunda," 82, 87, 96–97. Salamon, "Novae," 203, bilj. 172 tumači povratak tradicionalnom imenu Mezija kao posljedicu uzdignuća Odesa na metropolitanski položaj, budući da je taj grad u prve četiri noticije redovito bilježen kao "nadbiskupija Mezije". O zabunama između pripadnosti crkvenim i civilnim administracijama (npr. miješanju metropolije Trakije s temom Trakija) usp. Asdracha, "La Thrace orientale," 222, 241–242; Holubeanu, "Numele provinciei mitropoliei de Marcianopolis," 81–89; Holubeanu, "The province of the metropolitan see of Marcianopolis," 397–402.

biskupija *Palestina* (koja se poistovjećuje s utvrdom Palastol na desnoj obali Dunava blizu ušća rijeke Vid). Tome treba dodati i degradiranje Marcijanopola, koji je od negdašnje metropole završio među sufraganima, i to na četvrtom mjestu u slijedu prvenstva. Svim je biskupijama, na koncu, mjesto poremećeno, dočim je u preostalim noticijama ono stabilno (npr. Durostor s položaja prvog sufragana pada na treće mjesto, Nove se s treće pozicije uspinju na prvu, itd.).

Takvo, proizvoljno prekrajanje crkvenog pejzaža u provincijama Evropa, Hemimont, Trakija, Rodope i Mezija, pripisivanje primata jednim biskupijama te subordinacija drugih nisu obilježje povratka tradicionalnom ustroju ili pokušaja obnove idealnog arhetipa, već ih treba tumačiti na drugi način. Isti fenomen – odstupanje *Notitia 3* od ranokršćanskoga crkvenog ustroja (ili u najmanju ruku izostanak potvrde da je ranokršćanski crkveni ustroj bio sukladan onomu predstavljenom u *Notitia 3*) – primjetan je i u Skitiji, jednoj od rubnih provincija Carstva.

Skitija

Obuhvaćajući teritorij između Crnog mora i Dunava, tj. približno današnju Dobrudžu, provincija Mala Skitija raspolagala je velikim brojem gradova (petnaest prema Hijeroklu),³⁹ ali je neovisno o tome imala samo jednu biskupiju (Tomi, današnja Constanța), što je specifikum te zemlje. U *Notitia 1* grad Tomi je uvršten među autokefalne nadbiskupije, te nema spomena metropolije pod skitskim imenom; takvo stanje registriraju i *Notitiae 2, 4* i *5*. U literaturi su izricana vrlo deciderana mišljenja o postojanju većeg broja sufraganskih biskupija pod vrhovništvom Tomija kao metropolita Skitije već u 6. st., no neprijepornih pokazatelja za to zasad nema. Vrijedi činjenica da je biskup Tomija prvi put nedvosmisleno okarakteriziran kao metropolit tek u *Notitia 3*,⁴⁰ dok se u ostalim noticijama vraća u položaj autokefalnog nad-

39 Janin, "La hiérarchie," 139–140. Od starijih radova izdvajamo Netzhammer, "Die altchristliche Kirchenprovinz Skythien (Tomis)," 397–412.

40 Kako ispravno primjećuje Atanassov, "Christianity," 360. Teško je, međutim, održiv zaključak koji izvodi u nastavku (360, 363), prema kojem podatke iz *Notitia 3* o Skitiji treba datirati u drugu polovinu 6. st., možda za Justina II. (565.–578.). Autor, naime, drži da iz tog razdoblja potječe prototip *Notitia 3*, konfrontirajući ga s arheološkom slikom provincije, iz koje po njegovu mišljenju proizlazi da je polovinom 6. st. većina gradova Skitije doživjela tešku destrukciju. Taj horizont povezuje s najezdom Kutrigura 559., zaključujući da su poslije tog događaja utemeljene sve u *Notitia 3* navedene biskupije, u sklopu velika zahvata obnove crkvenog pejzaža; poslije, pak, avarsko-slavenskih prodora konac 7. st. na Podunavlju dočekale bi možda jedino biskupije Histrija i Tomi. Neovisno o vojno-političkim zbivanjima, teško je usvojiv zaključak da je čak četrnaest biskupija osnovano i iščezlo u tako kratkom razdoblju. Za pregled literature o statusu Tomija v. Popescu, "The

biskupa. Kolapsom dunavskog limesa krajem 6. i početkom 7. st. nestali su i viši oblici crkvenog ustroja.

Dok je većina istraživača dugačke popise biskupskih gradova Skitije i Mezije tumačila nekritičkim sastavljačevim služenjem Hijeroklovim popisima civilnih središta provincije,⁴¹ bilo je i pokušaja da se vjerodostojnost sadržaja tog segmenta *Notitia 3* spasi temeljem iznošenja nekoliko uzajamno ovisnih hipoteza. Iznosile su se, primjerice, pretpostavke kako Tomi nije bio jedina biskupija na teritoriju Skitije u 6. st., čime bi *ipso facto* njegovi putativni sufragani iz *Notitia 3* prestali biti fikcija ili preslik Hijeroklovih municipalnih lista, štoviše prometnuli bi se u prvorazredno svjedočanstvo o bogatom broju sufragana Tomija.⁴² Sačuvane noticije bi, uz to, bile korumpirane kopije nesačuvanih noticija spekulativnog sadržaja.⁴³ Daljnji oslonac takvim tumačenjima tražio se u arheološkom zapisu.⁴⁴ Navedena, visoko hipotetična promišljanja zasnivaju se u najvećem broju slučajeva na kružnoj argumentaciji, pri čemu se jedna hipoteza potvrđuje drugom: nepoznanice o sadržaju *Notitia 3* potkrepljuju se nepoznanicama o crkvenom životu predslavenske Skitije.

city of Tomis," 126. Autor smatra da je grad bio promaknut iz autokefalne nadbiskupije u metropoliju za vladavine Anastazija I. (491.–518.) te da je taj status sačuvao barem do kraja 6. st. (145).

- 41 Tako već Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes*, 169–171, što od novijih istraživača prihvaća npr. Atanassov, "Christianity," 352, poduprijevši svoja gledišta pomnom evidencijom arheološkog zapisa o ranom kršćanstvu u podunavskim provincijama.
- 42 Holubeanu, *Organizarea bisericească în Scythia*, 19–68; Holubeanu, "A new reading of the data," 176–177. Supstancijalni dio autorovih razmatranja počiva na pretpostavkama o postojanju sukcesivnih, nesačuvanih noticija, sastavljenih u vremenskom slijedu po narudžbi različitih carigradskih patrijarha, a koje bi kao arhetipi poslužile sastavljačima kasnijih (sačuvanih) noticija; oni bi ih prepisivali s većom ili manjom točnošću; pretpostavka je plauzibilna, ali zasad nedokaziva.
- 43 Tako Holubeanu, "Organizarea bisericească în Moesia Secunda," naročito 96 i d.; Holubeanu, *Organizarea bisericească în Scythia*, 133–200, s pretpostavkama o postojanju noticija-arhetipa iz vremena patrijarha Epifanija (520.–535.), Menasa (536.–552.) i Sergija (610.–638.).
- 44 Takve arheološke i epigrafičke potvrde podastirali su naročito rumunjski istraživači: Popescu, "Kirchliche Organisation," 86–91; Popescu, "L'eglise de Tomis," 252. Madgearu, "The Church," 145–147 smatra da jedino arheološki utvrđene biskupske bazilike (stolne crkve) mogu pridonijeti kredibilitetu popisa iz *Notitia 3* (ali je sporno pitanje po kojim mjerilima "biskupske bazilike" mogu biti arheološki prepoznatljive). Autor takve ostatke prepoznaje u deset gradskih naselja Skitije, od kojih tri uopće nisu navedena u *Notitia 3* (*Sucidava*, *Ibida*, *Argamum*); s druge strane, u pet gradova s popisa nisu ustanovljene arheološke potvrde biskupskog sjedišta. Stoga za autora *Notitia 3* predstavlja kasnu kompilaciju bez ikakve vrijednosti za situaciju Skitije u 6. st. – sekcija bi bila zasnovana na Hijeroklovim popisima.

Priklanjanje gledištu da brojne biskupije Druge Mezije i Skitije u noticijama zaista jesu “nostalgične replike prijašnje stvarnosti”,⁴⁵ ne lišava nas, ipak, obveze da ustanovimo uzroke, vrijeme i okolnosti njihova sastavljanja, odnosno pokušamo pokazati zbog čega je *Notitia 3* u tolikoj mjeri apartna u odnosu na preostale popise biskupija Carigradske patrijaršije.

Konfrontiramo li, naime, spoznaje o predrednjovjekovnoj crkvenoj geografiji svih gorespomenutih provincija s podacima iz *Notitia 3*, pomalja se slika koja ne ide u prilog hipotezama o *restauraciji* ranokršćanske biskupske mreže u podunavskim zemljama Carstva, ponajprije stoga što ona, crkvena struktura ranokršćanskog doba, nije imala organizacijski profil kakav je predstavljen u noticiji.

U svemu, dakle, najupadljivije anomalije *Notitia 3* relevantne za Tračku dijecezu jesu sljedeće: u rubrici metropolitâ bilježi dvije Trakije (pod Filipopolom i Marcijanopolom) i dva Hemimonta (pod Hadrijanopolom i Marcijanopolom); dvije nepostojeće metropolije iz te sekcije (Serdika i “Trakija” pod Marcijanopolom) nemaju sufragana, odnosno manjkaju za njih predviđene rubrike u trećoj sekciji; jednoga autokefalnog nadbiskupa iz druge sekcije (Drizipara) pripisuje nepostojećoj provinciji Drugoj Meziji (kojoj inače nema spomena ni u sekciji metropolitâ, ni u sekciji njihovih sufragana); formira, dodatno, provincije Prvu Meziju i Drugi Hemimont u koje uključuje djelomice iste biskupije (Marcijanopol, Nove), mijenjajući nekima i jurisdikcijski status (Marcijanopol, Odes). Istovremeno dvije metropolije iz treće sekcije (“Prva Mezija” i Skitija Pontskog primorja) uopće nemaju odgovarajućih metropolita u prvoj sekciji.

Analiza i zaključci

Zuckermanova analiza pokazala je da akti Drugoga nicejskog koncila (787.) predstavljaju čvrst *terminus post quem* za *Notitia 3*.⁴⁶ Ona je, po njegovu mišljenju, morala nastati između 787. i 805./806., iz dvaju osnovnih razloga: a) jer dijeli Grčku na dvije crkvene provincije (Peloponez pod jurisdikcijom Korinta i Heladu pod jurisdikcijom Atene) koje su se razdvajale 787.–806.; b) jer navodi Patras kao autokefalnu nadbiskupiju – dočim je ona unaprijeđena u metropoliju 805./806.⁴⁷ S obzirom na to da je Patras postao metropolija 805./806., a Atena

45 Citat iz Atanassov, “Christianity,” 364.

46 Zuckerman, “Byzantium’s Pontic policy,” 203 i d.

47 Zuckerman, “Byzantium’s Pontic policy,” 204. Darrouzès, *Notitiae*, 231, Not. 3.52, 3.53 (provincije Peloponez i Helada); 232, Not. 3.55 (Patras autokefalna nadbiskupija). Na drugom se mjestu Patras navodi kao sufragan Korinta (Not. 3.752). Maciej Salamon, “Einige

isti status stekla između 787. i 806. (obje su prije toga bile autokefalne nadbiskupije),⁴⁸ slika središnje Grčke kakva je predstavljena u *Notitia 3* mora potjecati iz vremena patrijarha Tarazija (784.–806.), ne iz kasnijeg perioda. Relativnu kronologiju učvršćuju i neke druge anomalije, npr. pojava metropolije Serdika u toj noticiji (te ni u jednoj drugoj) mora datirati iz vremena prije 809., kad su taj grad uništili Bugari.⁴⁹ Nadalje, okolnost što se na kraju popisa sufragana Mezije javlja, prvi i jedini put, naselje *Palaistene* (*Palatiolum*, Παλάστολον, Παλατίολον) ukazuje na to da ta noticija nije u svemu mehanički prijepis starijih popisa, već da je djelomice ažurirana u skladu s recentnijim stanjem na terenu, kada je ta utvrda uz dunavski limes na razmeđu 6. i 7. st. stekla istaknut obrambeni značaj.⁵⁰

Ovisnost *Notitia 3* o aktima Drugoga nicejskog koncila u literaturi odavno je uočena.⁵¹ Dostatno je u tom smislu primijetiti da je od ukupno 88 metropolita, nadbiskupa i biskupa Tračke dijeceze popisanih u *Notitia 3* njih skoro 40 zastupljeno i u aktima koncila (45%). Oduzme li se od prvoga broja one katedre koje su u noticiji duplicirane ili uvišestručene, kao i one koje su plod fikcije, taj postotak postaje još viši. Neujednačenosti između dvaju popisa dakako nisu izostale,⁵² no, generalno uzevši, njihova je korelacija neupitna. Među popisima sufragana rubrika provincije Evrope najvjernija je svom predlošku iz akata (12 biskupskih stolica od 14), a prilično precizno je reproduciran i slijed autokefalnih nadbiskupija (9 od 15), te biskupija provincija Rodope (4 od 10) i Hemimont (5 od 9). To znači, s jedne strane, da je nekadašnja Tračka dijeceza uoči koncila 787. sačuvala ili obnovila zavidan broj izvornih biskupskih sjedišta funkcionalnih prije avaro-slavenskih i bugarskih najezdi (ili valja pomišljati na alternativnu mogućnost da su u međuvremenu oblikovane sasvim nove biskupske stolice); s druge strane, nameće se zaključak da je sastavljač noticije

Bemerkungen,“ 93 tumači tu pojavu time što se sastavljač *Notitia 3* služio dvama različitim predlošcima, starijim (iz vremena kad je Patras bio obična biskupija) i mlađim (iz vremena kad je unaprijeđen u nadbiskupiju), ali i time što nije bio nepristran prema položaju Patrasa.

48 Коматина, “Оснивање,” 32 i d., 35–36.

49 Zuckerman, “Byzantium’s Pontic policy,” 206. Darrouzès, *Notitiae*, 231, Not. 3.49 (Serdika). Grad je naveden među metropolama, ali nema biskupa-sufragana u zadnjoj sekciji.

50 Na što je ukazao i Atanassov, “Christianity,” 363.

51 Usp. npr. Darrouzès, *Notitiae*, 32–33; Asdracha, “La Thrace orientale,” 257, 265.

52 Npr. grad Drizipara u aktima je ubilježen kao autokefalna nadbiskupija provincije Evrope, dok je u *Notitia 3* pripisan “Drugoj Meziji”; gradovi Perber, Skopel, Pamfil i Garela u *Notitia 3* su sufragani Trajanopola (Rodope), dok su u koncilskim aktima to biskupije Hemimonta (Hadrijanopol); Niceja Tračka i Litoprozop u aktima su dio provincije Evrope (Herakleja), dočim sastavljač *Notitia 3* prvu dodjeljuje Hemimontu (Hadrijanopol), a drugi Trakiji (Filipopol); autokefalna nadbiskupija Mesembrija iz akata koncila u noticiji postaje sufraganskom biskupijom Hadrijanopola itd.

za opis tog dijela Carstva na raspolaganju imao nekoliko desetaka funkcionalnih biskupija koje je potom obogaćivao dodatnim podacima, neovisno o tome što je gradove razvrstao u pogrešne (često i nepostojeće) provincije. Za dosege i kontekstualizaciju sastavljačevih postupaka indikativno je primijetiti krajnje točke protezanja crkvenog ustroja – kakva je on ocrtao – koje se može kontrolirati neovisnim izvorima: dok su iz provincije Evrope (najbliže Konstantinopolu) koncilu prisustvovali gotovo svi biskupi navedeni u *Notitia 3*, s udaljavanjem od središta Carstva prema sjeveru-sjeverozapadu podaci postaju nesigurniji, sudjelovanje biskupa s tih područja na koncilu nekonzistentnije, preklapanje jurisdikcija i udvostručavanje gradova učestalije. Drugom nicejskom koncilu tako su prisustvovali predstavnici provincija Evrope (metropolit Herakleje i dvadeset sufragana), Rodope (metropolit Trajanopola s jednim sufraganom), Hemimonta (metropolit Hadrijanopola s devet sufragana) te Trakije (jedan biskup, bez nadležnog metropolita iz Filipopola).⁵³ Na koncu, provincije Prva Mezija (Odes sa sedam sufragana), Skitija Pontskog primorja (Tomi s četrnaest sufragana) i Drugi Hemimont (Marcijanopol s četiri sufragana) uopće nisu zastupljene na koncilskim zasjedanjima.

Čak i ako pretpostavimo da popisi biskupa iz akata Nicejskog koncila ne predstavljaju kompletnu sliku crkvenoga ustroja na području Carstva (npr. za metropolite Filipopola i Marcijanopola u njima je predviđeno mjesto, no njihovi potpisi izostaju),⁵⁴ izvjesno je da – sudeći prema zastupljenosti crkvenih poglavara s teritorija bivše Tračke dijeceze – područje pod bizantskom kontrolom oko 787. nije u znatnoj mjeri prelazilo liniju Nikopol *ad Nestum*–Drizipara–Mesembrija; to su najudaljenije točke s kojih su pristigli sudionici koncila. Zona utjecaja Bizanta u tom trenutku, čini se, dopirala je najsjevernije do planine Balkan, odnosno nije prelazila staru graničnu liniju između Hemimonta i Trakije s jedne strane i Druge Mezije s druge strane tog masiva. Drugim riječima, tadašnja crkvena mreža zahvaćala je veći dio nekadašnjih provincija *Europa* i *Haemimontus*, a tek manjim dijelom, periferno provincije *Rhodope* i *Thracia*. Dobrudža, pak, i južno Podunavlje ostaju sasvim izvan dometa Carstva. Njihova je crkvena geografija, stoga, u *Notitia 3* opisana na sasvim izobličen način, zrcaleći aktualna znanja sastavljača, ali i konkretne društveno-političke okolnosti u kojima je moglo doći do planova za rekonstrukciju i (re)kompoziciju crkvenih struktura onkraj gore navedene linije. Tražeći optimalni trenutak u općem povijesnom kontekstu, jedna epizoda izlazi u prvi plan.

53 Jončev, "Съборни актове," 200–205; Lamberz, *Bischofslisten*, 42, 45, 48–49, 50–51, 55–57, 74–75.

54 Vidi Lamberz, *Bischofslisten*, 21, 22.

U svibnju 784. carica Irena sa sinom Konstantinom VI. nalazila se na putovanju u Trakiji, sve do Beroje (Stara Zagora) koju obnavlja i preimenuje u Irenopol, nastavlja do Filipopola (Plovdiv), obnavlja i Anhijal (Pomorije-Burgas na crnomorskoj obali), cijelim putem neometana (πάσης ἀπαθείας).⁵⁵ Nadalje, Serdiku su 809. osvojili Bugari,⁵⁶ što bi značilo da je prije toga bila u bizantskim rukama; na temelju svega toga Ralph-Johannes Lilie svojedobno je pretpostavio da je bizantsko-bugarska granica 780-ih tekla po liniji Serdika–Filipopol–Irenopol–Mesembrija.⁵⁷ To obuhvaća velik teritorij omeđen rijekom Strumom na zapadu, Egejskim morem na jugu, Mramornim morem na jugoistoku, te Crnim morem na istoku, što je sukladno slici kakvu nude koncilski akti. Godine 786. Irena i Konstantin VI. još su jednom povelili vojsku u Trakiju, a teritorijalni dobici tada su se proširili sve do rijeke Strume. Primijetiti je ipak da se centralna oblast tog prostora (između rijeka Strume i Marice) očito nalazila samo pod relativnom kontrolom Carstva, jer se iz popisa biskupa s Nicejskog koncila 787. vidi da s tog prostora nema crkvenih predstavnika (taj će teritorij pod čvršću kontrolu Carstva dospjeti tek vojnim pohodima Nikefora I. između 807. i 809.).⁵⁸ On je, međutim, okružen teritorijima pod snažnom bizantskom kontrolom s jugozapada (tema Makedonija s Solunom), istoka/jugoistoka (tema Trakija) i sjevera (bizantska uporišta Serdika, Filipopol i Beroja). Crkveni je ustroj osobito gust u temi Trakiji, gdje su metropole Hadrijanopol (s osam sufragana), Herakleja (s petnaest sufragana) i Trajanopol, čemu treba dodati biskupije u Mesembriji, Kipseli i Nikopolu

55 *Theophanis Chronographia*, A. M. 6276, 457.6–11 = *Chronicle of Theophanes* (1982), 142–143; *The Chronicle of Theophanes* (1997), 631. Usp. Treadgold, *Byzantine Revival*, 73; Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, 162–163.

56 *Theophanis Chronographia*, A. M. 6301, 485.4–486.8 = *Chronicle of Theophanes* (1982), 165–166; *Chronicle of Theophanes* (1997), 665–666.

57 Ralph-Johannes Lilie, "Thrakien' und 'Thrakesion'," 41–45. Autor, doduše, upozorava (bilj. 155) da nisu svi gradovi koje je Irena posjetila bili zastupljeni na koncilu 787., što znači da bizantska vlast nije bila posvemašnja. S druge strane, Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, 164 na temelju hagiografije sv. Petra od Atroe primjećuje da je Anhijal imao biskupa za vrijeme patrijarha Tarazija (784.–806.). Beroja se kao autokefalna nadbiskupija Trakije javlja u noticijama 1–11 (a u *Notitia 3* i duplicirana kao sufragana Filipopola). Da je *Notitia 3* imala donekle realnu osnovicu na bugarskim ozemljima smatra i Peter Schreiner, "Das Christentum in Bulgarien," 56, 60–61. Rad Снегаров, "Епархийските списъци като исторически извори за християнизацията на балканските славяни," 647–658 nije mi bio dostupan u vrijeme pisanja ovog priloga.

58 Treadgold, *Byzantine Revival*, 149. Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, 163 primjećuje da se većina biskupija iz te regije, zabilježenih u aktima Nicejskog koncila, nalazi uz glavne prometnice. Jedina biskupija iz Trakije (u antičkom smislu riječi) zastupljena na koncilu 787. jest Nikopol – Lambez, *Bischofslisten*, 49, bilj. 192. Generalno o Trakiji, Rodopima i Hemimontu od kraja 6. do sredine 9. st.: Soustal, *TIB* 6, 74–86.

Trakijskom.⁵⁹ Razvidno je, prema tome, da su nekadašnje provincije *Euro-pa* (metropola: Herakleja) i *Haemimontus* (metropola: Hadrijanopol) iznova izgradile skoro cjelokupan svoj crkveni ustroj; isto vrijedi i za dio nekadašnje provincije *Rhodope* (metropola: Trajanopol) koja se nadovezuje na temu Makedonija (nekadašnja *Macedonia Prima* s metropolom u Solunu). S obzirom na vijesti o Serdici i Filipopolu izgleda da je bizantskom vlašću bio zahvaćen barem dio bivših provincija *Dacia Mediterranea* i *Thracia*, ali se veći njihov dio ipak nije nalazio pod kontrolom Carstva. Nije li, stoga, indikativno što je u *Notitia 3* Filipopol naveden kao metropoljsko središte jedne od dviju Trakija, dok je Serdika navedena kao sjedište metropolije bez nabrojenih sufragana u trećoj sekciji (očito u kontekstu nesređenog stanja u negdašnjoj Sredozemnoj Daciji, pod prijašnjim vrhovništvom Svete Stolicе)?

Uvrštavanje Serdike u *Notitia 3*, naime, nipošto ne može biti interpretirano kao obnova nekadašnjega, ranokršćanskog ustroja, budući da taj grad nije bio potpadao pod Tračku dijecezu, već sačinjavao dio Istočnog Ilirika (samim tim bio je izvan jurisdikcije carigradskog patrijarha). Kada je u travnju 535. car Justinijan I. *Novelom 11* ustanovio nadbiskupiju u Prvoj Justinijani (*Justiniana Prima*, Caričin grad kod Leskovca), dao joj je značaj autokefalne crkve koja je do izvjesne mjere trebala nadomjestiti nekadašnju Sirmijsku nadbiskupiju. Prepolovivši područje dotadašnjega Solunskog vikarijata kao zasebne papinske ekspoziture za Istočni Ilirik, car je njegov sjeverni dio podložio novoformiranoj metropoliji svoga rodnog grada utemeljenoj za tu priliku. Istovremeno je tim potezom zadao udarac jurisdikcijskom opsegu papinskog vikarijata u Solunu, odcijepivši od njega šest "latinskih" i jednu "grčku" biskupiju. Izuzimanjem tih dijeceza iz uprave solunskog nadbiskupa, Justinijan je njegovo područje umanjio za čitavu polovicu, praktički svevši područje papinskog vikara na grekofone provincije (Kreta, Helada, Tesalija, Stari Epir, Novi Epir i Prva Makedonija), što je dakako omogućilo njihovo približavanje carigradskoj politici. Novom je crkvenom središtu dodijeljen sav mezijski i dacijski prostor, pretežno latinofone biskupije: Obalna Dacija, Sredozemna Dacija, Druga Panonija, Prva Mezija, Dardanija, Prevalitana i Druga Makedonija (potonja 545.

59 Eventualno bi im se moglo pridružiti još dvije biskupije: Litoprozop i Perber, koje nisu ubicirane. Prva je na koncilu 787. nastupila kao sufragan Evrope (Herakleja), a u 9. st. vodila se kao sufragan Filipopola (Trakija) (Asdracha, "La Thrace orientale," 257; Soustal, *TIB* 6, 336; Lamberz, *Bischofslisten*, 56). Druga je na koncilu 787. nastupila kao sufragan Hemimonta (Hadrijanopol), u drugoj polovini 9. st. sufragan je Trajanopola (Rodope) (Asdracha, "La Thrace orientale," 265–266 i bilj. 216, 302; Soustal, *TIB* 6, 393; Lamberz, *Bischofslisten*, 75); prema Tăpkova-Zaimova, "Un évêché peu connu," 597, Perber se nalazio u istočnoj Trakiji, sjeverno od Selimbrije.

vjerojatno vraćena Solunskom vikarijatu).⁶⁰ Naknadno je metropolitu Prve Justinijane dodijeljena titula *archiepiscopus*, kao posebna čast jer se radilo o crkvenom prvaku careva rodnog mjesta. Ta je reorganizacija crkvene jurisdikcije od Sjevernog Ilirika načinila zasebnu crkvenu cjelinu, ali ju u jurisdikcijskom smislu nije uspjela trajno i regularno podrediti carigradskom patrijarhu.⁶¹

Daljnji okvir za crkvene pokrajine *Mysia Prima* i *Scythia Pontica* u *Notitia 3* mogla bi predstavljati vojno-politička situacija za vladavine Nikefora I., čiji je dugoročni plan bio potpuno uklanjanje Bugara s Balkana te ponovna uspostava stare rimske granice na Dunavu.⁶²

Pojava tih dviju crkvenih provincija bez ekvivalentnih metropolita u prvoj sekciji, po Zuckermanu, ne ukazuje na inovacije ni na administrativne promjene, nego na ovisnost *Notitia 3* o prethodnim noticijama. Naime, Zuckerman primjećuje da je još u *Notitia 1* zabunom došlo do pretvaranja pokrajine *Moesia Secunda (Inferior)* u *Haemimontus*, što je u popisu dalo dvije istoimene pokrajine: "pravi" *Haemimontus* s glavnim gradom Hadrijanopol i "*Haemimontus*" s glavnim gradom Marcijanopol; ta je greška potom prenesena u *Notitiae 2* i *4*. Potvrda tome da je posrijedi greška jest činjenica što je autokefalna nadbiskupija Odes u svima njima točno smještena u Meziju (a ne u "drugi" *Haemimontus*).⁶³ Sastavljač *Notitia 3* nije uklonio "duplicirani" *Haemimontus* ni s popisa

60 Wozniak, "East Rome, Ravenna and Western Illyricum," 351–382; Pietri, "La géographie de l'Illyricum ecclésiastique," 30–31, 36, 48–50, 53–54; Bratož, "Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve," 378; Bratož, "Zgodnjekršćanska cerkev v Makedoniji," 21–23; Bratož, "Die Geschichte des frühen Christentums," 541f.; Максимовић, "Северни Илирик у VI веку," 26–30; Живковић, *Црквена организација*, 33–47; Rist, "Das apostolische Vikariat von Thessaloniki," 649–662; Bratož, "Die kirchliche Organisation," 225–227; Gračanin, *Južna Panonija*, 261–263; Dumanov, "Thrace in Late Antiquity," 93; Коматина, *Црква и држава у српским земљама*, 35–39; Turlej, *Justiniana Prima*; Moreau, "La *partitio Imperii* et la géographie des Balkans," 255–285.

61 Deset godina kasnije (u *Noveli 131* iz 545.) precizirano je da Prva Justinijana ima na svojem području najviši mogući status – *locum obtinere eum sedis apostolicae Romae*. Crkvenopravni položaj grada ipak je i nakon toga ostao nejasan, jer nije bilo potpuno definirano predstavlja li novoosnovana metropolija autokefalnu nadbiskupiju ili pak, ponovno, papinski vikarijat, ovog puta nadležan za sjeverni, k dunavskom limesu usmjereni dio nekadašnjega cjelovitoga Solunskog vikarijata. Svakako se od kasnog 6. st. politika Svete Stolice prema metropoliji odnosila kao prema vlastitom vikarijatu, faktično anuliravši Justinijanove težnje za vladavine njegovih nasljednika. U jednom pismu iz 602. papa Grgur I. Veliki izričito spominje nadbiskupa Ivana iz Prve Justinijane kao svoga vikara. Usp. Bratož, "Zgodnjekršćanska cerkev v Makedoniji," 26 i bilj. 173; Bratož, "Die kirchliche Organisation," 227.

62 Treadgold, *Byzantine Revival*, 146, 168; Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, 205.

63 Darrouzès, *Notitiae*, Not. 1.36–37, 438–449; Not. 2.35–36, 506–517; Not. 4.36–37, 457–467. Odes: Not. 1.39, Not. 2.42, Not. 4.40. Usp. Zuckerman, "Byzantium's Pontic policy," 209.

sufragana u trećoj sekciji ni s popisa njima nadležnih metropolita u prvoj sekciji. Ali je zato formirao novu provinciju, *Moesia Prima*, s gradom Odes na čelu (pri čemu je Odes “unaprijedio” iz autokefalne nadbiskupije u metropoliju).⁶⁴

Kako je već izneseno, *Notitia 3* na donjem Dunavu navodi dvije metropolije: *Haemimontus Secundus* s Marcijanopolom kao metropolom (četiri sufragana s teritorija Mezije), te *Mysia Prima* s Odesom (Varna) kao metropolom (sedam sufragana, među kojima je i jedan dubliran iz prethodne grupe, te ponovo Marcijanopol, ovaj put kao obična biskupija) – Darrouzès, *Notitiae*, 244, Not. 3.727–731; 241, Not. 3.603–610. U drugim pak noticijama Odes je autokefalna nadbiskupija u provinciji Meziji – Darrouzès, *Notitiae*, 205, Not. 1.39; 217, Not. 2.42; 250, Not. 4.40; 265, Not. 5.44; usp. Moulet, *Évêques*, 105. Dakle, Drugi Hemimont podrazumijeva zapravo Prvu Meziju, tj. za jednu te istu provinciju donijeta su dva različita popisa. U literaturi je kraća verzija (s Marcijanopolom kao metropolom) smatrana autentičnom, duža fikcijom. Salamon, “Einige Bemerkungen,” 94–95 smatra da su obje verzije autentičan trag uzastopnih faza razvitka crkvene provincije Mezija / Hemimont: prva najkasnije iz razmeđa 6./7. st., druga iz vremena reorganizacije potkraj Heraklijeve vladavine (koja možda i nije bila realizirana), kada se sjedište metropolije pomaknulo prema moru, ali zadržalo stari naziv Mezija. Po Salamonu, obje varijante mogu datirati jedino prije bugarskih osvajanja. Isti je autor pitanju podunavskih provincija u svjetlu *Notitia 3* posvetio posebnu studiju, gdje je iznio vlastiti prijedlog datacije toga biskupskog popisa (Salamon, “Novae,” 204, 207–208). Drži da “Prva Mezija” u njemu reflektira stanovitu povijesnu stvarnost, točnije pokušaj cara Heraklija da (između 628/29.–636.) izvrši rekonstrukciju crkvene mreže u Meziji. To argumentira, između ostaloga, pretpostavkom da degradiranje Marcijanopola u *Notitia 3* nije moglo biti provedeno (čak ni na teorijskoj razini) prije znatnoga vremenskog odmaka nakon stvarnog kolapsa grada (oko 615.); favoriziranje Odesa, s druge strane, po njegovu mišljenju u tom popisu ima smisla jedino prije pada toga grada (oko 680.), što bi vremenski lûk za datiranje *Notitia 3* suzilo na drugu i treću četvrtinu 7. st. (mogućnost da popis datira iz 9. st. Salamon odbacuje *a priori*, jer su tada “all the towns of the metropolis were outside the orbit of Byzantine authority”). Autor, začudo, uopće ne problematizira odnos između *Notitia 3* i biskupskih popisa u aktima Nicejskog koncila 787. – što je u ovom slučaju ključan interpretacijski postupak – te stoga gubi iz vida ovisnost prve o drugima. Takvim odjelitim tretiranjem tih usko povezanih tekstova moguće je podastrijeti naizgled plauzibilne zaključke (kao što je pripisivanje crkveno-upravnih zahvata u podunavskim provincijama caru Herakliju), koji, međutim, u svjetlu novijih pomaka u proučavanju crkvene povijesti tih oblasti i tekstualne transmisije popisa koji se na njih odnose (usp. naročito Zuckerman, “Byzantium’s Pontic policy” i Moulet, *Évêques*) naprosto nisu održivi. Nadalje, potanka analiza i tumačenje odabranih segmenata *Notitia 3* (kao što je sekcija 36 [Not. 3.603–610] s Odesom na mjestu metropolita) ne može biti dostatna ako se na podjednak način ne pristupi i sekcijama koje naspram nje stoje u kontradikciji (npr. sekcija 44 [Not. 3.727–731], gdje je Marcijanopol metropola Drugog Hemimonta ili Not. 3.47, gdje je Marcijanopol metropolit Trakije, usp. Salamon, “Novae,” 203, bilj. 172). U suprotnom se izlažemo selektivnom pristupu: ako prihvatimo jedan dio teksta, a previdimo ili zanemarimo njemu protivan drugi dio, to otvara put proizvoljnu odbacivanju onoga što je nepodesno, odnosno prihvaćanju samo onoga što nam odgovara. Eksplicitno prihvaćanje jedne vijesti jednog te istog izvora podrazumijeva i jednako eksplicitno objašnjenje njezina primata pred drugom. Razgovijetno je, dakle, da korištenje sekcije 36 kao pouzdane povlači za sobom kritički odnos prema njezinu pandanu.

64 U stvarnosti je provincija Prva (Gornja) Mezija ležala daleko na zapadu uzduž južne obale Dunava, obuhvaćajući današnju središnju Srbiju (metropola: Viminacij), te kao dio Dačke dijeceze i Iliričke prefekture stajala pod vrhovnom crkvenom vlašću Rima (od 535. pod Justinijanom Primom).

Stoga, razumljivo, u prvoj sekciji noticije nema metropole Odes. Štoviše, autor je novostvorenom metropolitu Odesa podložio i Marcijanopol (iako je taj grad već bio naveden drugdje), tako da se ovaj u *Notitia 3* našao u više uloga: kao metropolit "dupliciranog" Hemimonta te kao sufragan Odesa u "Prvoj Meziji". Pojavljuje se, dapače, i treći put (na 42. mjestu), ovaj put kao metropola Trakije, točnije rečeno kao jedna od metropolija iz prve sekcije bez sufragana u trećoj sekciji. Sličan je postupak sastavljač primijenio u Skitiji: grad Tomi, koji je u drugim noticijama autokefalna nadbiskupija, promaknut je u metropoliju s četrnaest sufragana.

Ne odbacujući, dakle, ni vrijednost ni točnost teza o kasnoj dataciji *Notitia 3*, na temelju svega izloženog zasad smatramo da postoje podjednako uvjerljivi argumenti za njezinu dataciju u period patrijarha Tarazija (784.–806.),⁶⁵ na čemu zasnivamo i vlastita gledišta.

Bibliografija

- Asdracha, Catherine. "La Thrace orientale et la Mer Noire: géographie ecclésiastique et prosopographie (VIIIe - XIIe siècles)." U: *Géographie historique du monde méditerranéen*, ur. Hélène Ahrweiler, 221–309. Byzantina Sorbonensia 7. Paris: Publications de la Sorbonne, 1988.
- Atanassov, Georgi. "Christianity along the Lower Danube Limes in the Roman provinces of *Dacia Ripensis*, *Moesia Secunda* and *Scythia Minor* (4th–6th c. AD)." U: *The Lower Danube Roman Limes (1st–6th c. AD)*, ur. Ljudmil Vagalinski, Nikolaj Šarankov, Sergej Torbatov, 327–380. Sofia: National Archaeological Institute with Museum, 2012.
- Avraméa, Anna. *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances*. Byzantina Sorbonensia 15. Paris: Publications de la Sorbonne, 1997.
- Basić, Ivan. "Dalmatinski biskupi na crkvenom saboru u Hijereji 754. godine." U: *Spalatumque dedit ortum. Zbornik povodom desete godišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu*, ur. Ivan Basić i Marko Rimac, 149–195. Split: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, 2014.

65 Usp. Jankowiak, "Notitia 1," 446: "Notitia 3, for instance, was probably compiled around 802–805 under the patronage of the patriarch Tarasios (784–806), and aimed at aligning the ecclesiastical geography of the Empire – now reduced, after the loss of Rome, to the patriarchate of Constantinople – with its political map. Its author combined the eparchies listed in *Notitia 1* with the provinces of Sicily, Calabria and the Illyricum, annexed at the expense of Rome under Leo III, as well as with the hitherto autonomous church of Cyprus, the province of Isauria – the only part of the patriarchate of Antioch still belonging to the Empire – and the newly created ecclesiastical province for the allied Khazar khaganate. The lists of bishops of the newly added provinces were based on one of the attendance lists of the Seventh Ecumenical Council of 787."

- Basić, Ivan. *I vescovi della Dalmazia al Concilio di Hieria del 754. Appunti sulla geografia storica dell'Adriatico meridionale bizantino nell'VIII secolo*. Split, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Hrvatsko društvo za bizantske studije, 2020.
- Brandes, Wolfram. "Byzantine Cities in the Seventh and Eighth Centuries—different sources, different histories." U: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ur. Gian-Pietro Brogiolo i Bryan Ward-Perkins, 25–57. Transformation of the Roman World 4. Leiden, Boston, Cologne: Brill, 1999.
- Brandes, Wolfram. "Das Schweigen des Liber Pontificalis. Die 'Enteignung' der päpstlichen Patrimonien Siziliens und Unteritaliens in den 50er Jahren des 8. Jahrhunderts." U: *Fontes minores XII*, ur. Wolfram Brandes, Lars Martin Hoffmann i Kirill A. Maksimovič, 97–203. Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte 32. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft, 2014.
- Bratož, Rajko. "Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja." *Zgodovinski časopis* 40, br. 4 (1986): 363–395.
- Bratož, Rajko. "Die Entwicklung der Kirchenorganisation in der Westbalkanprovinzen (4. bis 6. Jahrhundert)." U: *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, ur. Vasil T. Gjuzelev i Renate Pillinger, 149–196. Miscellanea Bulgarica 5. Wien: Verein Freunde des Hauses Wittgenstein, 1987.
- Bratož, Rajko. "Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen." *Klio* 72 (1990): 508–550.
- Bratož, Rajko. "Zgodnjekršćanska cerkev v Makedoniji in njen odnos do Rima." *Zgodovinski časopis* 44, br. 1 (1990): 5–29.
- Bratož, Rajko. "Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen." U: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, ur. Orsolya Heinrich-Tamáska, 211–248. Castellum Pannonicum Pelsonense 2. Budapest, Leipzig, Keszthely, Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf, 2011.
- Brubaker, Leslie i John Haldon. *Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680–850): The Sources*. Birmingham Byzantine and Ottoman monographs 7. Aldershot: Ashgate, 2001.
- The Chronicle of Theophanes. An English translation of anni mundi 6095–6305 (A.D. 602–813)*, prijevod i komentar Harry Turtledove. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982.
- The Chronicle of Theophanes Confessor. Byzantine and Near Eastern History AD 284–813*, prijevod i komentar Cyril Mango i Roger Scott. Oxford: Clarendon Press, 1997.
- Chrysos, Evangelos. "Zur Entstehung der Institution der autokephalen Erzbistümer." *Byzantinische Zeitschrift* 62 (1969): 263–286.
- Concilium universale Chalcedonense*, ed. Eduard Schwartz. Acta conciliorum oecumenicorum II, 5. Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter, 1936.
- Darrouzès, Jean. "Listes épiscopales du concile de Nicée (787)." *Revue des études byzantines* 33 (1975): 5–76.
- Darrouzès, Jean. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*. Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin I. Paris: Institut français d'études byzantines, 1981.
- De Boor, Carl. "Nachträge zu den Notitiae Episcopatum." *Zeitschrift für Kirchengeschichte* XII (1891): 303–322.

- Duchesne, Louis. "Les anciens évêchés de la Grèce." *Mélanges de l'École française de Rome* 15 (1895): 375–385.
- Dumanov, Boyan. "Thrace in Late Antiquity." U: *A Companion to Ancient Thrace*, ur. Julia Valeva, Emil Nankov i Denver Graninger, 91–105. Malden, MA, Oxford, Chichester: Wiley-Blackwell, 2015.
- Feldman, Alex M. "Ethnicity and Statehood in Pontic-Caspian Eurasia (8-13th c.): Contributing to a Reassessment." PhD diss., University of Birmingham – The Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, 2018.
- Gelzer, Heinrich. "Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaweneinbruche." *Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie* 35, br. 4 (1892): 419–436.
- Gračanin, Hrvoje. *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*. Zagreb: Plejada, 2011.
- Guillou, André. *Régionalisme et indépendance dans l'Empire byzantin au VIIe siècle: l'exemple de l'Exarchat et de la Pentapole d'Italie*. Rome: Istituto storico italiano per il Medio Evo, 1969.
- Heher, Dominik, Johannes Preiser-Kapeller i Grigori Simeonov. "Staatliche und maritime Strukturen an den Byzantinischen Balkanküsten." U: *Häfen im 1. Millennium AD. Bauliche Konzepte, herrschaftliche und religiöse Einflüsse. Plenartreffen im Rahmen des DFG-Schwerpunktprogramms 1630 'Häfen von der Römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter' im Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz, 13.-15. Januar 2014*, ur. Thomas Schmidts i Martin M. Vučetić, 93–116. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2015.
- Holubeanu, Ionuț. "Interpreting *Notitiae episcopatum*." U: *4th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM 2017. Conference proceedings*, vol. 2, 279–284. Sofia: STEF92 Technology, 2017.
- Holubeanu, Ionuț. "Organizarea bisericească în Moesia Secunda în secolele V-VII p.Chr." *Pontica* 50 (2017): 71–126.
- Holubeanu, Ionuț. "Numele provinciei mitropoliei de Marcianopolis în *Notitiae episcopatum*." *Pontica* 51 (2018): 81–89.
- Holubeanu, Ionuț. *Organizarea bisericească în Scythia și Moesia Secunda în secolele IV-VII*. Bucharest: Basilica, 2018.
- Holubeanu, Ionuț. "The province of the metropolitan see of Marcianopolis in *Notitiae episcopatum*." U: *5th International Multidisciplinary Scientific Conference on Social Sciences and Arts SGEM 2018. Conference proceedings*, 397–402. Sofia: STEF92 Technology, 2018.
- Holubeanu, Ionuț. "Provincia Scythia în *Notitia* lui Carl de Boor. Vechile interpretări ale cercetătorilor." *Classica et Christiana* 14 (2019): 75–104.
- Holubeanu, Ionuț. "A new reading of the data concerning the ecclesiastical organization in the Roman province of Scythia during the sixth century." U: *History and Theology. Proceedings of the International Scientific Conference, Constanța November 17-18, 2020*, ur. Ionuț Holubeanu, 151–81. Bucharest: Editura Universitară, 2021.
- Janin, Raymond. "La hiérarchie ecclésiastique dans le diocèse de Thrace." *Revue des études byzantines* 17 (1959): 136–149.
- Jankowiak, Marek. "*Notitia* 1 and the impact of the Arab invasions on Asia Minor." *Millennium-Jahrbuch* 10 (2013): 435–461.

- Jončev, Ljubomir. "Съборни актове." U: *Гръцки избори за българската история*, III, ur. Ivan Dučev, Vasilka Tărkova-Zaimova, Ljubomir Jončev i Petăr Tivčev, 197–205. Избори за българската история VI. София: Българска академия на науките, Институт за българска история, 1960.
- Koder, Johannes i Friedrich Hild. *Tabula Imperii Byzantini, 1. Hellas und Thessalia*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 125. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1976.
- Коматина, Ивана. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*. Београд: Историјски институт, 2016.
- Коматина, Предраг. "Оснивање Патраске и Атинске митрополије и Словени на Пелопонезу." *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 46 (2009): 27–52.
- Komatina, Predrag. "Date of the composition of the *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* nos. 4, 5 and 6." *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 50 (2013): 195–214.
- Коматина, Предраг. *Црквена политика Византије од краја иконоборства до смрти цара Василија I*. Београд: Српска академија наука и уметности, Византолошки институт, 2014.
- Konidaris, Gerasimos I. *Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου καὶ ἡ 'τάξις' αὐτῶν*. Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 13. Athens: Verlag "Chronika" J. Papadopoulos, 1934.
- Konidaris, Gerasimos I. "Die Neue in parallelen Tabellenausgabe der Not. Episcopatum, und die Echtheit der Not. D. Cod. Paris. 1555 A." U: *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὀρλάνδου*, vol. 4, 247–264. Athens: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, 1967–1968.
- Kountoura-Galake, Eleonora S. "Η 'εικονοκλαστική' Notitia 3 και το λατινικό πρότυπο της." *Byzantina Symmeikta* 10 (1996): 45–73.
- Kountoura-Galake, Eleonora S. "New fortresses and bishoprics in 8th century Thrace." *Revue des études byzantines* 55 (1997): 279–287.
- Kountoura-Galake, Eleonora S. "The presence of the province of *Epirus Nova* in the so-called *Notitia* of the Iconoclasts." U: *The Mediaeval Albanians*, ur. Charalambos Gasparis, 169–176. Athens: National Hellenic Research Foundation, Centre for Byzantine Research, 1998.
- Külzer, Andreas. *Tabula Imperii Byzantini, 12. Ostthrakien (Eurōpē)*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 369. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008.
- Külzer, Andreas. "Die Metropolis von Herakleia in Ostthrakien (Marmaraereğlisi). Notizen zur Kirchengeschichte in byzantinischer Zeit." U: *Σκεῦος εἰς τιμὴν. Festschrift zum 25-jährigen Jubiläum der Bischofsweihe und 20-jährigen Jubiläum der Inthronisation zum Metropoliten von Austria und Exarchen von Ungarn und Mitteleuropa Dr. Michael Staikos*, ur. Kyrillos Katerelos, Apostolos Glavinias i Grigorios Larentzakis, 439–449. Athens: Phoinikas, 2011 [i.e. 2014].
- Lamberz, Erich. *Die Bischofslisten des VII. Ökumenischen Konzils (Nicaenum II)*. Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Abhandlungen, N. F. 124. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2004.

- Laurent, Vitalien. "L'érection de la métropole d'Athènes et le statut ecclésiastique de l'Illyricum au VIIIe siècle." *Revue des études byzantines* 1 (1943): 58–72.
- Lilie, Ralph-Johannes. "'Thrakien' und 'Thrakesion': Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts." *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 26 (1977): 7–47.
- Madgearu, Alexandru. "The Church in the final period of the Late Roman Danubian provinces." U: *Antiquitas istro-pontica. Mélanges d'archéologie et d'histoire ancienne offerts à Alexandru Suceveanu*, ur. Mircea Victor Angelescu, Irina Achim, Adela Băltăc, Viorica Rusu-Bolindeț i Valentin Bottez, 145–153. Cluj, Napoca: Mega Éditions, 2010.
- Максимовић, Љубомир. "Северни Илирик у VI веку." *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 19 (1980): 17–57.
- Malamut, Élisabeth. *Les îles de l'Empire byzantin, VIII siècles, I–II*. Byzantina Sorbonensia 8. Paris: Publications de la Sorbonne, 1988.
- Manafis, Panagiotis. *(Re)writing history in Byzantium. A critical study of collections of historical excerpts*. London, New York: Routledge, 2020.
- Moreau, Dominic. "La *partitio Imperii* et la géographie des Balkans: entre géopolitique et géo-ecclésiologie." U: *Costellazioni geo-ecclesiali da Costantino a Giustiniano: dalle chiese 'principali' alle chiese patriarcali. XLIII incontro di studiosi dell'Antichità cristiana (Roma, 7–9 maggio 2015)*, 255–285. *Studia Ephemeridis Augustinianum* 149. Roma: Institutum Patristicum Augustinianum, 2017.
- Moulet, Benjamin. *Évêques, pouvoir et société à Byzance (VIII siècle). Territoires, communautés et individus dans la société provinciale byzantine*. Byzantina Sorbonensia 25. Paris: Publications de la Sorbonne, 2011.
- Netzhhammer, Raymund. "Die altchristliche Kirchenprovinz Skythien (Tomis)." U: *Strena Buliciana*, ur. Mihovil Abramić i Viktor Hoffiller, 397–412. Zagreb, Split: [s.n.], 1924.
- Nicolova, Bistra. "Division ecclésiastique en Thrace, en Mésie et en Illyricum oriental du IVe au VIIIe siècle." *Bulgarian Historical Review* 1 (1993): 26–33.
- Ostrogorsky, George. "Byzantine Cities in the Early Middle Ages." *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959): 45–66.
- Pietri, Charles. "La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'Église de Rome (V^e–VIe siècles)." U: *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12–14 mai 1982)*, 21–62. Rome: École française de Rome, 1984.
- Popescu, Emilian. "The city of Tomis as an autocephalous archbishopric of Scythia Minor (Dobruđa). Remarks on the chronology of Epiphanius' Notitia." *Byzantiaká* 6 (1986): 121–148.
- Popescu, Emilian. "Die kirchliche Organisation der Provinz Scythia Minor vom vierten bis ins sechste Jahrhundert." *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 38 (1988): 75–94.
- Popescu, Emilian. "L'église de Tomis au temps du métropolitain Valentinien. L'ambassade (l'apocrisiariat) de Constantinople." *Dacia* 51 (2007): 251–255.
- Prigent, Vivien. "Les évêchés byzantins de la Calabre septentrionale au VIIIe siècle." *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge* 114, br. 2 (2002): 931–954.
- Prigent, Vivien. "Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe–IXe siècle)." *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge* 120, br. 2 (2008): 393–417.

- Rist, Josef. "Das apostolische Vikariat von Thessaloniki als Beispiel der Begegnung zwischen Rom und Konstantinopel in der Spätantike." U: *Akten des XIV. internationalen Kongresses für christliche Archäologie. Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel*, ur. Reinhardt Harreither, Philippe Pergola, Renate Pillinger i Andreas Pülz, 649–662. Studi di Archeologia Cristiana 62, Archäologische Forschungen 14. Vatican, Vienna: Pontificio Istituto di Archeologia cristiana, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 2006.
- Salamon, Maciej. "Einige Bemerkungen zur *Notitia episcopatum* des *Codex Parisinus 1555A*." U: *Byzantium, New Peoples, New Powers: The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fifteenth Century*, ur. Miliana Kaimakamova, Maciej Salamon i Małgorzata Smorąg-Różycka, 89–102. Byzantina et Slavica Cracoviensia 5. Cracow: Uniwersytet Jagielloński, Towarzystwo Wydawnicze 'Historia Iagellonica', 2007.
- Salamon, Maciej. "Novae in the age of the Slav invasions." U: *Novae: legionary fortress and late antique town*, vol. 1, ur. Tomasz Derda, Piotr Dyczek i Jerzy Kolendo, 173–212. Warsaw: Center for Research on the Antiquity of Southeastern Europe, University of Warsaw, 2008.
- Schreiner, Peter. "Das Christentum in Bulgarien vor 864." U: *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, ur. Vasil T. Gjuzelev i Renate Pillinger, 51–61. Miscellanea Bulgarica 5. Wien: Verein Freunde des Hauses Wittgenstein, 1987.
- Снегаров, Иван. "Епархийските списъци като исторически извори за християнизацията на балканските славяни." *Известия на Института за български език* 6 (1956): 647–658.
- Sophoulis, Panos. *Byzantium and Bulgaria, 775–831. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450*, 16. Leiden, Boston: Brill, 2012.
- Soustal, Peter. *Tabula Imperii Byzantini, 6. Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos)*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 221. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991.
- Soustal, Peter i Johannes Koder. *Tabula Imperii Byzantini, 3. Nikopolis und Kephallēnia*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften 150. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1981.
- Le Synekdēmos d'Hiérōklēs et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, ur. Ernest Honigmann. Corpus Bruxellense historiae Byzantinae 1. Bruxelles: Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves, 1939.
- Търкова-Займова, Василка. "Епархийски списъци от VII–VIII в." U: *Гръцки избори за българската история*, III, ur. Ivan Dujčev, Vasilka Tărková-Zajmova, Ljubomir Jončev i Petăr Tivčev, 184–196. Избори за българската история VI. София: Българска академия на науките, Институт за българска история, 1960.
- Търкова-Займова, Василка. "Un évêché peu connu en Thrace orientale – Πέρβερις." *Revue des études sud-est européennes* 9, br. 3 (1971): 595–599.
- Theopanis Chronographia I*, ur. Carl de Boor. Leipzig: Teubner, 1883.
- Treadgold, Warren. *The Byzantine Revival 780–842*. Stanford: Stanford University Press, 1988.

- Turlej, Stanisław. *Justiniana Prima. An underestimated aspect of Justinian's church policy*. Kraków: Jagiellonian University Press, 2016.
- Wozniak, Frank E. "East Rome, Ravenna and Western Illyricum 454-536 A.D." *Historia* 30, br. 3 (1981): 351-382.
- Yannopoulos, Panayotis. "Métropoles du Péloponnèse mésobyzantin: un souvenir des invasions avaro-slaves." *Byzantion* 63 (1993): 388-400.
- Zeiller, Jacques. *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*. Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 112. Paris: De Boccard, 1918.
- Zuckerman, Constantin. "Byzantium's Pontic policy in the *Notitiae episcopatum*." U: *La Crimée entre Byzance et le Khaganat khazar*, ur. Constantin Zuckerman, 201-230. Paris: Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, 2006.
- Живковић, Тибор. *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*. Београд: Историјски институт Српске академије наука и уметности, 2004.
- Живковић, Тибор. *Јужни Словени под византијском влашћу 600-1025*. Београд: Чигоја штампа, 2007.

Summary

On the dating of the "Iconoclastic" episcopal list of the Church of Constantinople (*Notitia episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* 3) with a special emphasis on the Diocese of Thrace

Beginning with an overview of historiography about the so-called *Third episcopal list of the Church of Constantinople* (*Notitia episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae* no. 3, following the numbering proposed by Jean Darrouzès), the author analyses the arguments put forward by different scholars regarding the date of this text (ranging from the mid-8th up until the late 9th century). A further analysis is provided that takes a closer look on the data pertaining to the ecclesiastical geography of the Late Antique provinces belonging to the Diocese of Thrace (Europa, Thrace, Rhodope, Haemimontus, Moesia, Scythia). The data in question is then compared with the lists given in other documents of the same type and temporally close to *Notitia* 3 (*notitiae* nos. 1, 2, 4, and 5, as well as the lists of signatories of the Second Nicaean Council of 787). The results of the analysis point to the conclusion that the data expounded in *Notitia* 3 does not represent an effort to return to the original Early Christian ecclesiastical network in the aforementioned provinces, due to many hybrid solutions, improvisations and completely new episcopal sees; in fact, it rather suggests a time frame when a partial renewal of Byzantine authority in Bulgaria was attempted. This in turn calls attention to several military operations across this area carried out during the successive reigns of Irene, Constantine VI and Nicephorus I, thus establishing an additional argument for the dating of *Notitia* 3 during the patriarchate of Tarasius (784-806).

Götterbilder der Slawen

*Franz Glaser**

Auszug

In St. Martin am Silberberg (Gemeinde Hüttenberg, Kärnten/Koroška) wurde die Skulptur eines Dreigesichts gefunden. Das Bild des Dreigesichts zielt die Umschläge zweier Bücher, die dem Thema des slawischen Karantanien gewidmet sind. In jüngerer Zeit wurden falsche und verfälschende Angaben publiziert. Die korrekten Angaben der Finderin und früheren Besitzerin wie auch der Verbleib des Reliefs in Österreich wurden in Zweifel gezogen. Der Unterschied des Reliefs im Vergleich zur Bearbeitung von Flusskieseln durch Hauptschüler wird aufgezeigt. Dadurch ist die Behauptung, dass es sich bei dem Dreigesicht um die Fälschung eines Hauptschullehrers handle, widerlegt. Da das Dreigesicht zudem schon vor 1953 gefunden wurde, kann es sich nicht um ein Produkt der behaupteten „Keltomanie“ der 60-er Jahre in Kärnten handeln.

Schlüsselwörter: Dreigesicht, Götterbild, Rekonstruktion slawischer Götter, Saxo Grammaticus, Kunst der Slawen, Fälschung.

* Landesmuseum Kärnten

In St. Martin am Silberberg (Gemeinde Hüttenberg, Kärnten/Koroška) wurde die Skulptur eines Dreigesichts gefunden (Abb. 1). Das Bild des Dreigesichts zierte die Umschläge zweier Bücher, die dem Thema des slawischen Karantanien gewidmet sind.¹ Gleirscher vertrat im Jahre 2000 die Auffassung, dass es sich um den bedeutendsten Hinweis auf ein slawisches Heiligtum handle.² Nachträglich wurden die im Jahr 1996 publizierte Fund- und Besitzgeschichte³ sowie der Verbleib des Reliefs in Österreich angezweifelt und vom Heimatforscher Axel Huber falsche oder verfälschende Angaben gemacht,⁴ auf die sich Paul Gleirscher in einer jüngeren Arbeit aus 2018 bezieht.⁵ Darin werden die korrekten Angaben der früheren Besitzerin Inge Freund und der Finderin Gertrude De Waele in Zweifel gezogen.

Abb. 1: Dreigesicht aus St. Martin am Silberberg (Gem. Hüttenberg), Vorder- und Rückseite. Foto: F. Glaser.

- 1 Kahl, *Streifzüge durch das Mittelalter*, Frontdeckel. Gleirscher, *Karantanien*, Rückseitencover und Titelvignette.
- 2 Gleirscher, *Karantanien*, 149: „Den bedeutendsten Hinweis auf ein slawisches Heiligtum bietet eine grobschlächlige Marmorskulptur mit mehreren Gesichtern, ...“. 150 f. „Diesen westslawischen Götterbildern wird man in jedem Fall die Stele aus St. Martin am Silberberg zuordnen dürfen ...“
- 3 Glaser, „Dreigesicht aus St. Martin am Silberberg“, 19–21; Kahl, „Kultbilder im Vorchristlichen Slawentum“, 9–55; Wiederabdruck: Kahl, *Streifzüge durch das Mittelalter*, 309–330; Sturm-Schnabl und Schnabl, „Inkulturation“, 525.
- 4 Huber, „Neues über Karantanien“, 27–30. Huber, „Das Wesen“, 12–13.
- 5 Gleirscher, *Karantanien – Slawisches Fürstentum*, 220–221. Gleirscher befragte vor dem Druck des Karantanienbuchs Glaser, der ihm die Fundgeschichte nochmals ausführlich schilderte, die nun auch hier schriftlich niedergelegt wird.

Bereits im Jahr 1978 hatte Frau Freund dem Autor das „Dreigesicht“ gezeigt. Ihren Angaben zufolge war der „keltische Kopf“ bei einem Steinhäufen in Hüttenberg gefunden worden; für seinen Verkauf, bei dem sie 100.000 Schilling habe erzielen wollen, habe sie ein Fachgutachten benötigt. Peter Schwarz, Fotograf am Landesmuseum für Kärnten, fotografierte das Fundstück. Da der Autor keinen vergleichbaren keltischen Kopf nachzuweisen vermochte,⁶ empfahl er im Kunsthandel tätige Gutachter. Landeskonservator Siegfried Hartwagner bestätigte bereits 1977 den Bodenfund in Hüttenberg:⁷ „Eine steinerne Plastik (Privatbesitz) sei noch erwähnt, die nach dem letzten Krieg gefunden wurde. Sie stellt einen primitiv gestalteten Kopf dar, in dessen Gesicht je ein weiteres auf der Wange und auf dem Hals eingefügt ist: ein rätselhafter Stein, der sicherlich der vorromanischen frühmittelalterlichen Epoche angehört (an der Rückseite ist reliefartig erhöht ein Kreuz zu sehen).“ S. Hartwagner besaß einen Gipsabguss von dem ungewöhnlichen Stück.⁸

Aus vielfacher Erfahrung weiß der Autor, dass die Angst besteht, ein Bodenfund könnte an den Staat verfallen. Daher suchte er zu einem späteren Zeitpunkt – nämlich erst im Jahr 1995 – Frau Freund in ihrer Galerie in St. Kanzian auf und erkundigte sich nochmals nach dem Dreigesicht und den Fundumständen. Frau Freund erzählte von der Familie De Waele in St. Martin am Silberberg, die in den Fünfzigerjahren nach Belgien gezogen sei und den Stein vorher Frau Freund geschenkt habe. Schließlich fand Inge Freund in ihrem Adressbüchlein eine Anschrift von Frau Gertrude De Waele und wies darauf hin, dass sie schon seit Jahrzehnten keinen Kontakt mehr hätten. Am 29. Jänner 1996 sandte der Autor einen eingeschriebenen Brief des Landesmuseums und ein Foto des Dreigesichts an Gertrude De Waele, den diese umgehend, nämlich am 6. Februar 1996, beantwortete (Abb. 2 und Transkription im Anhang). Ihre neue Adresse hatte die belgische Post ermittelt!

6 Kenner, „Das Dreikopfbecken vom Magdalensberg,“ 11–28; Schober, „Zur Entstehung und Bedeutung,“ 33–47.

7 Hartwagner, *Kärnten*, 119.

8 Foto im Akt „Hüttenberg“ des Bundesdenkmalamtes, Abteilung für Kärnten, Klagenfurt.

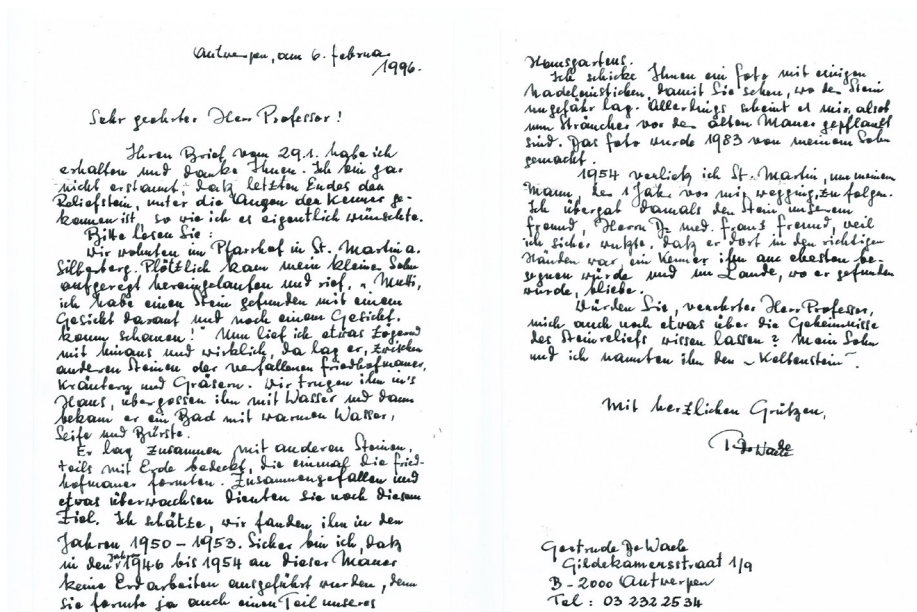

Abb. 2: Brief von Frau Gertrude De Waele 1996, vgl. Anhang.

Dem Brief legte Frau De Waele ein Foto bei, das ihr Sohn bei einem Besuch in St. Martin am Silberberg im Jahr 1983 aufgenommen hatte. Sie bezeichnete den Fundortbereich mit drei Nadelstichen auf dem Foto, die in Abbildung 3 mit drei Kreisen wiedergegeben werden (Abb. 3). Das Relief lag zwischen den Steinen der verfallenen Friedhofsmauer, wo bereits Unkraut wuchs. Teils waren die Steine auch mit Erde bedeckt. Als Zeitraum für den Fund gibt De Waele die Jahre 1950 bis 1953 an. Die Familie bewohnte zwischen 1946 und 1954 den Pfarrhof von St. Martin. Die Gewährsfrau kann ausschließen, dass in dieser Zeit Erdarbeiten an der Mauer durchgeführt wurden, da sie einen Teil des Hausgartens bildete. Vor ihrer Abreise nach Belgien im Jahr 1954 schenkte sie die Skulptur der Familie Freund. Dieser briefliche Hinweis (Abb. 2) ist wichtig, da Axel Huber auch die korrekte Schenkung von Frau De Waele an Frau Inge Freund anzweifelte.⁹ „Die in Holland (sic!) lebende Familie soll ... die Skulptur einer Galeristin geschenkt haben.“¹⁰ Darauf beruht anscheinend die falsche Fundangabe bei Gleirscher, der Stein sei von „Urlaubern beobachtet“ worden.¹¹ Auch die Behauptung von Stefan Eichert, dass die genauen Fundumstände

9 Huber, „Das Wesen“, 12–13.

10 Huber, „Neues über Karantanien“, 27; Huber, „Das Wesen“, 12.

11 Gleirscher, *Karantanien – Slawisches Fürstentum*, 220.

nicht dokumentiert wären, ignoriert die Angaben des Autors in der Veröffentlichung des Dreigesichts mit dem Hinweis auf Gertrude De Waele.¹² Eicherts Hinweis im selben Satz, dass man den originalen Aufstellungsort nicht bestimmen kann, ist müßig, denn bei hunderten Römersteinen in Kärnten kennen wir den ursprünglichen Aufstellungsort ebenfalls nicht. Aus der Schilderung von De Waele ist zu schließen, dass der Stein in der Friedhofsmauer eingebaut war, bevor diese einstürzte (Abb. 2 und Anhang). Die Entstehung der Friedhofsmauer kann etwa in das 15. und 16. Jahrhundert datiert werden. Dadurch gewinnt man zumindest einen *terminus ante quem*.

Abb. 3: St. Martin am Silberberg, Kirche, Pfarrhof und Fundort (= drei Kreise). Foto: De Waele 1983.

Die flache, 10 cm dicke Steinskulptur mit einer Höhe von 34,4 cm und einer Breite von 21,2 cm zeigt ein Gesicht mit jeweils einem weiteren auf der rechten Wange und am Hals (Abb. 1). Aufgrund des abgebrochenen Halses ist das dritte Gesicht nur etwa bis zur Nasenspitze erhalten. Das Material ist grobkristalliner Marmor, dessen Oberfläche (einschließlich des Bruches) porös und

12 Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen*, 316.

leicht gelbbraun erscheint. An der unteren Bruchfläche befindet sich eine kleine Absplitterung, die den weißen Marmor zeigt. Univ.-Prof. Dr. Walter Prochaska besichtigte im Jahr 2019 die Skulptur im Sammlungs- und Wissenschaftszentrum des Landesmuseums und vermutete, dass es sich um lokalen Marmor aus Hüttenberg handeln könnte.¹³ Das flache Marmorstück wurde seitlich nur wenig abgearbeitet (Abb. 4) und zeigt an der Rückseite eine verwaschene Oberfläche, die eine ursprüngliche Lage des Marmors in einem Bach annehmen lässt.

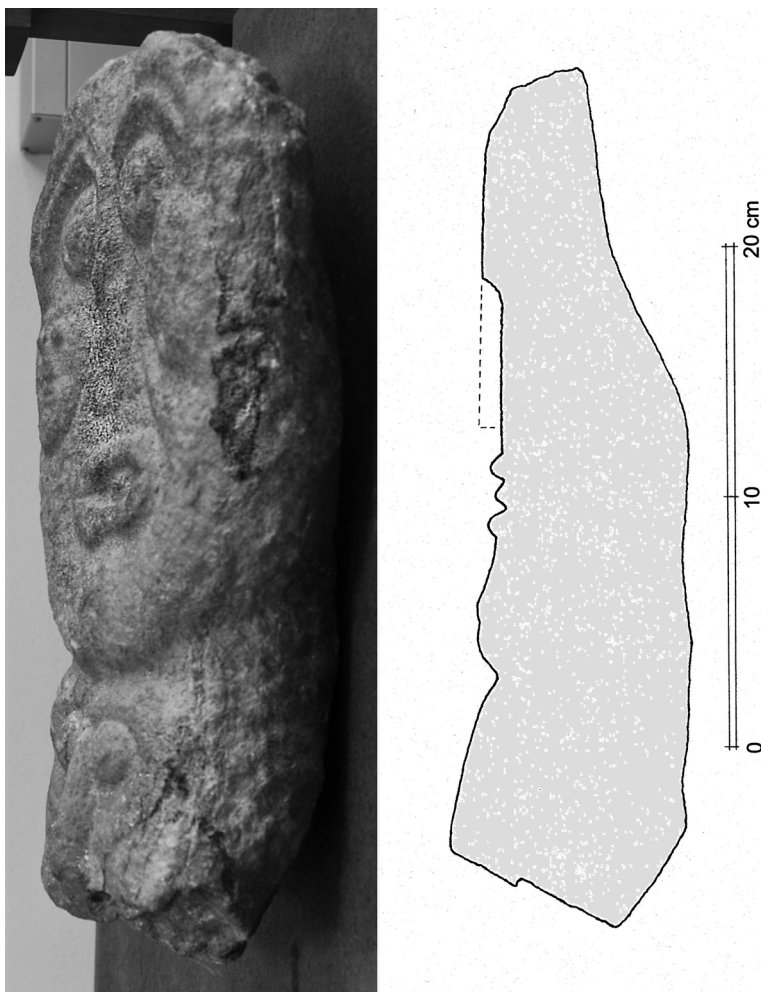

Abb. 4: Seitenansicht und Schnittzeichnung des Dreigesichts aus St. Martin am Silberberg. Zeichnung und Foto: F. Glaser.

13 Herrn Univ.-Prof. Dr. Prochaska, Universität Leoben, danke ich herzlich für seine Besichtigung in Klagenfurt am 26. Juli 2019.

Die wulstigen Brauen gehen in die teils weggebrochene Nase über. Trotz des Bruches lassen sich die Spuren der Nasenlöcher erkennen. Die linke Braue ist beschädigt. Die Pupillen bilden kreisrunde, erhabene Scheiben auf den runden, kuppenförmigen, freigestellten Augäpfeln. Dieselbe Art der Augenbildung findet sich auf einem Relief der Anbetung der Drei Könige an der Kirchenwand von San Daniele in Castello in San Daniele del Friuli (Abb. 5).¹⁴

Abb. 5: Relief „Anbetung der Drei Könige“ an der Kirche San Daniele in Castello in San Daniele del Friuli. Foto: F. Glaser.

Der leicht geöffnete Mund mit den wulstförmigen Lippen lässt die Zungenspitze des Dreigesichts erkennen (Abb. 1). Während die linke Wange in einem Bogen gegen die Nase hin scharf abgegrenzt ist, bildet die rechte Wange ein Gesicht mit runden, kuppenförmigen Augen, Nase und ovalem Mund mit wulstigen Lippen; darunter ein gespaltenes Kinn. Es könnte sich auch um ein nicht zu deutendes Detail handeln, das zum Gesicht am Hals gehört, da in der Spalte eine längliche Erhebung ausgearbeitet ist. Das Halsgesicht zeigt unter den Brauenbögen die gleiche Augenbildung wie das große Gesicht. Seitlich unter dem rechten Nasenflügel blieb eine kleine Erhebung erhalten, die wohl nur von einem Schnurrbart stammen kann.

14 Gaberscek, *Scultura in Friuli*, 48–49.

Die Rückseite scheint im oberen Abschnitt einen natürlichen flachen Bruch wiederzugeben (Abb. 1). Die Seitenflächen zeigen eine grobe Bearbeitung mit dem Spitzmeißel, die rechts auf den unteren Abschnitt übergreift. Anscheinend zu einem späteren Zeitpunkt, nachdem der Stein bereits seine leichte gelbbraune Färbung besaß, wurde ein Kreuz (Radkreuz) herausgearbeitet, indem in den Winkeln vier Segmente eingetieft wurden, die weißen Marmor zeigen (Abb. 1).

Nachdem die Auffindungs- und Besitzgeschichte im zitierten Buch in Zweifel gezogen worden war, folgte der Schluss, dass es sich bei dem Dreigesicht nur um eine Fälschung handeln könne: Paul Gleirscher verweist auf das Grab des Berufsschullehrers (*richtig: Hauptschullehrer*) Franz Kuglitsch am Friedhof von St. Martin in Feistritz im Gailtal (Abb. 6):¹⁵ „Für eine Fälschung dieser Art könnte man an der Stele aus dem Görtscitztal vor allem die Zeichnung der Pupillen nach keltischem Vorbild ins Treffen führen. Und Axel Huber hat den Mann ausfindig gemacht, dessen Grabeinfassung am Friedhof von St. Martin/Gail steinerne Köpfe zieren, die zumindest eine Ähnlichkeit zur Stele aus St. Martin am Silberberg aufweisen.“ Er meint damit Flusskiesel, in welchen tief eingeritzte Linien ein schematisches Gesicht wiedergeben (Abb. 6). Nach Auskunft seines Sohnes Walter war sein Vater Franz Kuglitsch Hauptschullehrer und Künstler, nicht aber Fälscher.¹⁶ Im Werkunterricht ließ er seine Schüler Flusskiesel bearbeiten, zu denen auch jene auf seinem Grab gehören (Abb. 6). Solche bearbeiteten Steine seien immer wieder vom Grab gestohlen und im Volksmund als „Keltenköpfe“ bezeichnet worden. Die Aussage Walter Kuglitschs, bei den Steinen der Grabeinfassung handle es sich um Schülerarbeiten, ist glaubwürdig, insbesondere, wenn man die Gesichter näher betrachtet, die im Gegensatz zu den Arbeiten von Franz Kuglitsch oft eine schlechte Proportionierung aufweisen.

Franz Kuglitsch (1915 – 1988) fertigte neben qualitätsvollen Tafelbildern verschiedene, teils bemalte Holzskulpturen an und stellte diese beim Wirtschaftsgebäude des Hofes vulgo Kotnik in Feistritz Nr. 61 auf. Mit einem Stichel getriebene Kupferbleche mit figuralen Zeichnungen sind an einer Tür und einige Holzreliefs (Abb. 7) im Giebel des genannten Gebäudes angebracht. Das Grundprinzip der Innengliederung der Figuren sind lineare, v-förmige Einschnitte im Holz. Die Innengliederung ist im Verhältnis zur Fläche wohlproportioniert.

15 Gleirscher, *Karantanien – Slawisches Fürstentum*, 221.

16 Für Gespräch und Auskunft am 26. März 2021 danke ich Herrn Walter Kuglitsch, Feistritz im Gailtal.

Abb. 6: Von Schülern bearbeitete Flusskiesel (a - f) am Grab von Franz Kuglitsch.
Fotos F. Glaser.

Abb. 7: Holzreliefs von Franz Kuglitsch am Wirtschaftsgebäude Feistritz Nr. 61.
Foto: F. Glaser.

Die vertieften Linien einiger Flusskiesel sind ein wesentlicher Unterschied zum dreigesichtigen Marmorrelief (Abb. 6 a - d). Die durchlaufenden Linien formen die Brauen sowie den Umriss der Nase. Am Relief dagegen sind Brauen und Nase erhaben ausgebildet. Das Gleiche gilt auch für die Darstellung des Mundes, der auf den Flusskieseln durch vertiefte Linien eingegrenzt ist, während bei der Marmorskulptur die Lippen erhaben bzw. wulstförmig wiedergegeben sind. Die Augäpfel und Pupillen der Schülerarbeiten entstehen in den meisten Fällen ebenfalls durch Umrisslinien. Damit sind wesentliche stilistische Unterschiede zwischen den Gesichtern auf den Flusskieseln und dem Dreigesicht festgehalten.

Dem vermeintlichen Fälscher wird noch ein Doppelkopf aus Sandstein in Mösel im Görtschitztal zugeschrieben.¹⁷ Vier Steine am Grab zeigen vertiefte Augen(höhlen) und einen ebensolchen Mund (Abb. 6e, 6f). Vor allem können die bearbeiteten Kieselsteine selbst einem Laien nur ein ungläubiges Lächeln entlocken, wenn ihm eine solche Schülerarbeit als „Keltenkopf“ verkauft werden sollte (Abb. 6).

In der Kronenzeitung wird Axel Huber zitiert:¹⁸ „In den 60-er Jahren ist eine ausgeprägte ‚Keltomanie‘ über die Kunstforschung im Kärntner Raum hereingebrochen.“ Diese Idee nahm P. Gleirscher auf:¹⁹ „Hedwig Kenner hatte in den 1950-er Jahren dreiköpfige Gottheiten als spezifisch keltisch vorgestellt.“²⁰ Er meint, „Keltenköpfe“ wären damals in Kärnten begehrte Sammlerobjekte gewesen. Der Aufsatz von Hedwig Kenner, der die angebliche „Keltomanie“ ausgelöst haben soll, erschien im Jahr 1954, also zu einem Zeitpunkt, als das Dreigesicht schon gefunden, Inge Freund geschenkt und Gertrude De Waele nach Belgien abgereist war.

Das Radkreuz auf der Rückseite des Dreigesichts wird von P. Gleirscher und St. Eichert als „Apostelkreuz“ bezeichnet.²¹ In den katholischen Gotteshäusern kommen zwölf Apostelkreuze vor, die bei der Kirchweihe einzeln gesegnet und gesalbt werden, weshalb sie auch Weihe- oder Konsekrationskreuze heißen. Mit den Apostelkreuzen sind auch zwölf Leuchter verbunden, die bei der Kirchweihe und an Hochfesten entzündet werden. Die Kreuzformen variieren, auch wenn sie meist in einen Kreis gesetzt wurden. Der Kirchenbau

17 Gleirscher, *Karantanien – Slawisches Fürstentum*, 221; Gleirscher, „Ein Doppelkopf“, 62–64.

18 Huber, „Das Wesen“, 12–13.

19 Gleirscher, *Karantanien – Slawisches Fürstentum*, 220.

20 Kenner, „Das Dreikopfbecken vom Magdalensberg“, 11–28.

21 Gleirscher, *Karantanien – Slawisches Fürstentum*, 220; Eichert, *Frühmittelalterliche Strukturen*, 315.

wird symbolisch mit den zwölf Aposteln verbunden. Ein einzelnes Kreuz kann daher korrekterweise nicht als „Apostelkreuz“ bezeichnet werden. Wie oben schon zitiert, zeigen laut P. Gleirscher die Gesichter auf den Flusskieseln (Abb. 6) der Grabeinfassung eine Ähnlichkeit mit der Stele aus St. Martin am Silberberg, weshalb das Kreuz auf der Rückseite des Dreigesichts auch keine Rolle spielen kann. Da er die Stele als „Fälschung dieser Art“ bezeichnet, muss der Fälscher besonders schlaue agiert haben, als er auf der Rückseite ein Kreuz in den Stein meißelte, um damit eine Zweiphasigkeit der Skulptur vorzutäuschen?

Damit niemand auf die Idee kommt, die Angaben über die behauptete Ähnlichkeit von Flusskieselgesichtern (Abb. 6) und dem Dreigesicht (Abb. 1) zu überprüfen, hält Axel Huber fest: „Heute verliert sich die Spur der Skulptur in New York und die ihres Abdruckes in München.“²² Er setzt fort: „Man kann diese Skulptur nirgends besichtigen, sie ist in Privatbesitz „verschollen“. Mit dem „verschollen“ in Anführungszeichen meint er, dass das Dreigesicht in den USA verkauft wurde. Darauf bezieht sich auch Gleirschers Bemerkung, dass man sich für die Stele aus St. Martin am Silberberg „weitere Untersuchungen am Original wünschen“ würde.²³ Axel Huber spielte auf den bekannten Journalisten, ORF-Moderator und Europaabgeordneten Eugen Freund an, der von 1977 bis 1984 für den österreichischen Presse- und Informationsdienst in New York und 1995 bis 2001 als Auslandskorrespondent für den ORF in Washington tätig war.²⁴ Entgegen diesen Unterstellungen wurde das Dreigesicht von Eugen Freund bereitwillig für weitere Untersuchungen an den Autor übergeben, wofür ihm aufrichtiger Dank gebührt.²⁵

Der Artikel mit den falschen und verfälschenden Angaben Hubers erschien in der Kronenzeitung bezeichnenderweise am 10. Oktober 2004. Ein Jahr zuvor war in der September-Oktobernummer der Zeitschrift „Die Kärntner Landsmannschaft“ ein Beitrag desselben Autors erschienen, in dem er eingangs Passagen aus dem Vorwort von Rajko Bratož zur Publikation von Hans-Dietrich Kahl (2002) wörtlich zitiert.²⁶ Er schließt das Zitat mit einem

22 Huber, „Das Wesen“, 12–13.

23 Gleirscher, *Karantanien – Slawisches Fürstentum*, 221.

24 Wikipedia, s. v. Eugen Freund, abgerufen 17. 2. 2021.

25 Herr Univ.-Prof. Dr. Prochaska, Universität Leoben konnte am 26. Juli 2019 das Dreigesicht in Augenschein nehmen. Franz Glaser konnte eine Schnittzeichnung (Abb. 4) anfertigen und Beobachtungen überprüfen und ergänzen.

26 Kahl, *Der Staat der Karantanen*, 15.

Satz, der an die national gesinnte Leserschaft der Zeitschrift gerichtet war:²⁷ „Im slowenischen Raum bedeutet das Erscheinen einer Studie eines deutschen Wissenschaftlers eine eigenartige Affirmation (= *Übereinstimmung mit, Anm. Axel Huber*) der hiesigen Forschung [...], wobei er die Errungenschaften der slowenischen Forschung zu diesem Thema berücksichtigte und kritisch bewertete.“ Sogleich kommt Huber auf das Dreigesicht aus St. Martin am Silberberg zu sprechen und bringt – wie in der Kronenzeitung ein Jahr später – dieselben Zweifel an der Entdeckungs- und Besitzgeschichte vor (s. oben).

Glaser zitierte in seinem Aufsatz „Dreigesicht aus St. Martin am Silberberg. Eine alpenlawische Skulptur des Frühmittelalters?“ den Hinweis von Hans-Dietrich Kahl auf die Mehrfachgesichter westlawischer Götterbilder beim christlichen Geschichtsschreiber Saxo Grammaticus (vor 1160 – 1208). Huber entrüstet sich darüber, dass Kurt Karpf die Skulptur als Bildnis einer lawischen Gottheit ansehe²⁸ und der Dehio Kärnten sie als „bislang einzige alpenlawische Skulptur“ bezeichne.²⁹ Huber kritisiert, dass sich Kahl „im Gleichklang mit dem Dehio-Handbuch Kärnten“ befände.³⁰ Unter der Überschrift „Rückfall in eine mythologische Religionsbetrachtung?“ führt Huber den Hinweis H.-D. Kahls auf die bei Saxo Grammaticus genannten Götterbilder und das gemeinsame lawische Erbe an. Huber zufolge postuliere diese Interpretation Kahls einen gemeinsamen lawischen Religionsmythos, vergleichbar mit den von Georg Graber scheinbar beobachteten altgermanischen Spuren in Kärnten.³¹ Graber hatte eine volkswundliche Stelle des SS-Ahnenerbes inne.³² Der Vergleich von Kahl mit Grabner ist nicht zulässig: Im Zusammenhang mit der Kärntner Herzogseinsetzung³³ hatte „Grabner die These von der Übernahme einer Einrichtung germanischen Rechtslebens durch die kulturell unterlegenen Slawen“ vertreten.³⁴

Huber vergleicht unser Dreigesicht mit Dreikopfkonsolen,³⁵ schlägt zuerst als Verwendung die Anbringung in einer Giebelwand über einer romanischen

27 Huber, „Neues über Karantanien“, 27–30.

28 Karpf, „Frühmittelalterliche Kunst Karantaniens“, 170–171.

29 *Dehio-Handbuch*, 776.

30 Huber, „Neues über Karantanien“, 29.

31 Huber, „Neues über Karantanien“, 29.

32 Wikipedia, s. v. G. Graber, abgerufen 17. 2. 2021.

33 Grabner, „Kärnten zu Deutschland!“ 125–126.

34 Pollak, *Archäologische Denkmalpflege*, 233.

35 Huber, „Das Wesen“, 13.

Kirchenapsis vor³⁶ und hat schließlich sogar noch den Namen eines Fälschers parat.³⁷

Hans-Dietrich Kahl setzte sich im Jahr 2005 abermals mit den Kultbildern im vorchristlichen Slawentum auseinander und bot einen Ausblick auf den Quellenwert von Schriftzeugnissen des 8.–12. Jh., wobei er im Besonderen auf das Dreigesicht aus St. Martin am Silberberg einging.³⁸ Die bedeutende Studie haben die Herausgeber Rajko Bratož und Peter Štih im Band „Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraumes“ im Jahr 2008 aufgenommen.³⁹ Kahl breitet darin zahlreiche Überlegungen zur Frühzeit der Slawen aus. Durch Ausschlussverfahren stellt er fest, dass die Skulptur weder römisch, christlich, germanisch noch keltisch sein kann.

Es sei dabei prinzipiell zwischen Dreikopf (*tricephalus*) und Dreigesicht (*vultus trifrons*) zu unterscheiden. Dreiköpfe kommen in der romanischen und gotischen Kunst, nicht selten als Konsolsteine oder Kapitelle, vor und sollten daher wegen ihrer Plastizität nicht als Gesicht bezeichnet werden. Das eigentliche Dreigesicht in Malerei und Relief wurde gerne für die Trinität gebraucht. Entweder werden drei ineinander übergehende Frontalgesichter mit vier Augen und drei Nasen dargestellt⁴⁰ oder ein Frontalgesicht und zwei Profilgesichter mit zwei Augen und drei Nasen, die ebenfalls ineinander übergehen.⁴¹ Schlusssteine mit drei Profilgesichtern im Kreis sind in gotischen Kirchen belegt⁴² und stellen keine Parallele zu unserem Dreigesicht dar. Papst Urban VIII. verbot im Jahr 1628 die unwürdige Darstellung der Dreifaltigkeit als *vultus trifrons*.⁴³

36 Huber, „Das Wesen“, 13. Vergleich Launsdorf: Huber, „Neues über Karantanien“, 29, Abb. 4. Huber betont, dass bei Ausgrabungen 1996 in der Kirche St. Martin am Silberberg eine romanische Apsis gefunden wurde. Richtiges Jahr der Ausgrabung 1989: *Debio-Handbuch*, 775. Vgl. Huber, „Menschenköpfe“, 59–64.

37 Gleirscher, *Karantanien – Slawisches Fürstentum*, 221, Anm. 967.

38 Kahl, „Kultbilder im Vorchristlichen Slawentum“, 9–55.

39 Kahl, *Streifzüge durch das Mittelalter*, 318–330.

40 Z. B. Fresko in der Kirche San Nikola, Giornico im Kanton Tessin, 15. Jh., Abbildung in Wikipedia, s. v. Trifrons. Kretzenbacher, „Steirische Dreifaltigkeitsbilder“, 407–422 mit zahlreichen Literaturangaben zu anderen Regionen.

41 Z. B. San Pietro in Tuscania, 12. Jh., Abbildung in Wikipedia, s. v. Trifrons. Auch der Teufel kann als *vultus trifrons* abgebildet werden.

42 Huber, „Ein dreigesichtiger Marmorkopf“, 243–247.

43 RDK Labor, Online Plattform zur kunsthistorischen Objektforschung, s. v. Dreikopfgottheit (und Dreigesicht), III., abgerufen 17. 2. 2021.

Auch H.-D. Kahl betonte, dass die drei frontal dargestellten Gesichter auf dem Stein aus St. Martin am Silberberg in der Kunst einzigartig dastehen und unter den wenigen slawischen Kunstwerken keine unmittelbare Parallele beizubringen ist. Kahl will nicht ausschließen, dass das fragmentarische Dreigesicht vielleicht der Teil einer Statue gewesen wäre, die wie Porenut auf der Brust ein weiteres Gesicht aufgewiesen hätte.⁴⁴ Saxo Grammaticus berichtet nämlich, dass der Gott Porevith mit fünf Köpfen, aber ohne Waffen dargestellt wurde.⁴⁵ Nachdem diese Holzsulptur gefällt worden war, eilten die Dänen zum Tempel des Porenutius.⁴⁶ „Diese Statue stellte vier Gesichter dar und hatte auf der Brust ein fünftes eingesetzt, dessen Stirn sie mit der Linken und (dessen) Kinn sie mit der Rechten berührte.“ Der Schilderung des Saxo Grammaticus zufolge ist anscheinend ein Kopf gemeint, den Porenut wie ein Attribut mit den Händen vor der Brust hält (Abb. 8c). Vergleichsweise sei auf den vierköpfigen Gott Svantevit verwiesen, der vor der Brust mit der Rechten ein metallenes Trinkhorn hält und die Linke in die Hüfte stützt (Abb. 8a).⁴⁷ Über der Brust und am Rücken waren jeweils ein Kopf frontal und einer im Profil dargestellt. Das überlebensgroße, siebengesichtige Götterbild des Rugievit war aus Eichenholz gefertigt und trug als Attribute sieben Schwerter am Gürtel und in der Faust ein Eisenschwert, das der Skulptur bei ihrer Zerstörung von den Dänen geraubt wurde (Abb. 8d).⁴⁸ Die sieben Gesichter befanden sich unter einem Scheitel, wie ausdrücklich berichtet wird. Vielleicht gingen sie ineinander über, wie wir sie von mittelalterlichen und seit 1628 verbotenen Dreifaltigkeitsdarstellungen kennen (s. oben S. ...). Abgesehen von der Vielköpfigkeit oder Vielgesichtigkeit waren Götterbilder menschengestaltig ausgeführt. Die Sockel der Statuen befanden sich im Boden, sodass die Füße auf Gelniveau standen (Abb. 8).⁴⁹

44 Kahl, „Kultbilder im Vorchristlichen Slawentum“, 52.

45 Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum* 14, 39, 41 (Porevith); Meyer (Hg.), *Fontes historiae religionis Slavicae*, 56, 1-6; Brückner, *Die Slaven*, 12.

46 Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum* 14, 39, 41 (Porenut); Meyer (Hg.), *Fontes historiae religionis Slavicae*, 56, 1-6; Brückner, *Die Slaven*, 12.

47 Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum* 14, 39, 3 (Svantevit); Meyer (Hg.), *Fontes historiae religionis Slavicae*, 49; Brückner, *Die Slaven*, 8.

48 Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum* 14, 39, 39; Meyer (Hg.), *Fontes historiae religionis Slavicae*, 55, 15-32; Brückner, *Die Slaven*, 12.

49 Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum* 14, 39, 39. Brückner, *Die Slaven*, 8: „Die Füße sah man die Erde berühren, da ihr Sockel unter dem Boden versteckt war.“ Saxo Grammaticus erwähnt, dass die Beine aus anderem Holz gesondert eingesetzt waren.

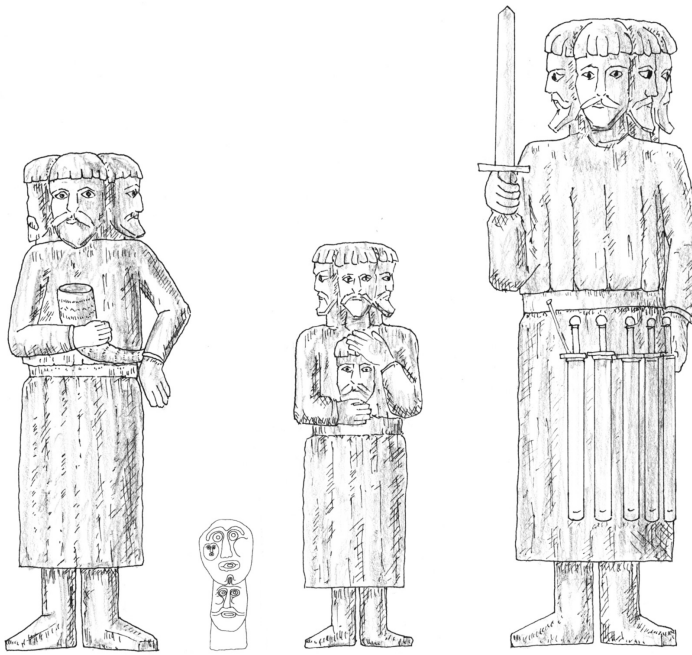

Abb. 8: Rekonstruktion slawischer Götter aufgrund der Beschreibung des Saxo Grammaticus: (a) Svantevit, (c) Porenut und (d) Rugievit. (b) Hypothetische Rekonstruktion des Dreigesichts aus St. Martin am Silberberg. Zeichnungen F. Glaser.

Da das fünfte Gesicht des Porenut als Darstellung eines Kopfes zu verstehen ist, der von den Händen gehalten wird, kann diese Schriftquelle auch nicht als mögliche Erklärungsbasis zum Dreigesicht von St. Martin am Silberberg gelten. Auch wird man dieses etwa 50 cm hohe Relief (Abb. 8b) nicht mit lebensgroßen oder überlebensgroßen Kultstatuen vergleichen dürfen. Svantevit wird von Saxo Grammaticus als „gewaltiges Bildwerk“ beschrieben, das „in seiner Größe in jeder Hinsicht den menschlichen Körper übertraf“ (Abb. 8a). Die Höhe der Skulptur des Rugievit können wir in etwa erschließen, weil der Bischof Absalon auch auf den Zehenspitzen stehend mit seiner kleinen Axt (*securicula*) kaum das Kinn des Götterbildes erreichte.⁵⁰ Demnach hatte die Holzfigur eine Höhe von ca. 2,40 Metern (Abb. 8d). Gleichzeitig erwähnt Saxo die Dicke der Figur des Rugievit, die Menschengestalt übertrifft.

50 Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum* 14, 39, 39. Die kleine Axt ist wohl – wie die Franziska bei den Franken – eine Waffe.

Die ursprüngliche Form des Marmorsteins aus St. Martin am Silberberg wurde nur wenig seitlich abgearbeitet (s. oben). Die Oberkante behielt anscheinend ihre natürliche Form. Im Profil gesehen wölbt sich die Rückseite am oberen und unteren Ende zur Gesichtsseite hin (Abb. 4). Demnach dürfte an der unteren Bruchkante nicht mehr allzu viel (15 cm?) fehlen (Abb. 8b). Daher ist von drei dargestellten Gesichtern auszugehen.

Ebo von Michelsberg († 1163), Herbord von Michelsberg (1145 – 1168) und Saxo Grammaticus (vor 1160 – 1208) erwähnen den dreiköpfigen Gott Triglav. Für die Stadt Stettin bezeugt Herbord, dass diese Gottheit drei Köpfe auf einem Körper besäße, im Auftrag von Bischof Otto von Bamberg zerstört wurde, der die drei Köpfe als Zeugnis für den Missionserfolg anschließend nach Rom sandte.⁵¹ Saxo Grammaticus erwähnt einen silbernen Schnurrbart für Triglav.⁵² Ebo berichtet von einem goldenen Kultbild des Triglav, das vor der Zerstörung von Otto von Bamberg außer Landes gebracht und in einem hohlen Baum verborgen wurde.⁵³ In Wollin wurden große und kleine Götzen im Feuer verbrannt, doch stahlen einige Slawen Statuetten mit Gold- und Silberverzierung und versteckten sie bei sich.⁵⁴ Vermutlich handelte es sich um Votivgaben aus Heiligtümern, die offensichtlich als dreidimensionale Figuren mit Edelmetallamellen und nicht als Relief gefertigt waren. Die Quelle zeigt auch, dass nicht nur die großen Kultstatuen, sondern auch die kleinsten Bildnisse im Zuge der Missionierung zerstört wurden. Tatsächlich blieben auch nur ganz wenige Holzskulpturen erhalten.⁵⁵ Triglav ist dreiköpfig und nicht dreigesichtig, wie H.-D. Kahl richtig betont.⁵⁶ In der Domicianslegende wird davon berichtet, dass der Fürst die heidnischen Skulpturen der Slawen in den Millstätter See werfen lässt, womit nur steinerne Götzen gemeint sein können.⁵⁷ Klein- und Taschenidole sind in Wolin zutage gekommen. Aus anderen Regionen, so auch im Alpenraum, stehen solche Objekte der Kleinkunst nicht für Vergleiche zur Verfügung.⁵⁸

51 Herbord, *Dialogus de vita s. Ottonis* 2, 32. Brückner, *Die Slaven*, 14.

52 Brückner, *Die Slaven*, 13, hält die Bezeichnung „Tiarnaglofi“ für eine Verballhornung von Triglav.

53 Ebo, *Vita Ottonis episcopi Bambergensis* 2, 13. Brückner, *Die Slaven*, 15.

54 Ebo, *Vita Ottonis episcopi Bambergensis* 3, 1. Brückner, *Die Slaven*, 45.

55 Vgl. Hermann, *Welt der Slawen*; Váňa, *Mythologie und Götterwelt*; Mühle, *Die Slawen*.

56 Kahl, „Kultbilder im Vorchristlichen Slawentum“, 52.

57 Nikolasch, „Die Entwicklung“, 151–182; Kahl, „Bemerkungen“, 183–229; Glaser, „Domicianus dux“, 137–150.

58 Kahl, „Kultbilder im Vorchristlichen Slawentum“, 21. Abbildungen bei: Puhle, *Otto der Große*, 100–101, Nr. 71 und 72.

Die Ausführung des Dreigesichts in Marmor erforderte die entsprechenden Steinmetzwerkzeuge und den versierten Umgang damit. Es wurden nicht nur Linien eingerissen, sondern ein plastisches Bild in flachem Relief ausgearbeitet (Abb. 4). Wer schon einmal versucht hat, Marmor zu bearbeiten, der weiß, dass auch bei der Verwendung von professionellen Steinwerkzeugen eine derartige figurale Darstellung nicht auf Anhieb gelingt. Zuerst musste das passende und gut zu bearbeitende Gestein, nämlich der geeignete Marmor, gezielt gesucht und erkannt werden.⁵⁹

Welche Vorstellungen waren mit dieser singulären Skulptur verbunden, die den Aufwand von Marmor und Steinmetz lohnte? Dem Steinmetz mußte eine Zeichnung oder eine Beschreibung übergeben worden sein, da er dafür offensichtlich keine Vorlagen in einem Musterbuch hatte.

Die Missionierung der Westslawen erfolgte erst im 12. Jahrhundert, während die Bekehrung der Slawen in Karantanien ins 8. Jahrhundert fällt. Manches blieb an religiösen, mythologischen und magischen Vorstellungen unerschwellig erhalten.⁶⁰

Von den oben angeführten Geschichtsschreibern Herbord und Saxo Grammaticus erfahren wir, dass in den Heiligtümern immer wieder das Orakelwesen eine Rolle spielte.⁶¹ Auch heute gibt es noch genügend Menschen, welche die Zukunft voraussagen und auch genügend Interessierte, die sich die Zukunft

59 Der Abbau von Kärntner Marmor ist in der Römerzeit üblich, während an Werkstücken aus den spätantiken und frühmittelalterlichen Kirchen oftmals die Spuren von Wiederverwendung zu erkennen sind. Aufgrund der Spolienverwendung und der sehr beschränkten Auftragslage waren vermutlich die Steinbrüche nicht mehr in Betrieb. In der Romanik wurden Marmorquader ebenfalls sekundär verwendet. In Millstatt sind die römischen Bauquader am nördlichen Turm bis zu einer Höhe von drei Metern zu erkennen. Die nördliche Innenwand war bei der letzten Restaurierung bis in zwei Meter Höhe vom Verputz befreit und zeigte wiederverwendete römische Bauquader. Aufgrund der Abmessungen kann man rechnen, dass in der Kirche von Millstatt mehr als 150 Kubikmeter oder 420 Tonnen Marmorspolien – wohl aus der römischen Stadt Teurnia – verbaut waren. Im Spätmittelalter kennen wir keine Marmorverwendung in diesem Ausmaß. In der frühen Neuzeit ist Marmor für das Schloss Porcia in Spittal an der Drau verwendet worden, während für die Stadtmauern und Tore in Klagenfurt Kreuzberglschiefer Verwendung fand. Nur die Wappen an den Toren wurden im Marmor gearbeitet. Man wird daher entsprechendes Baugeschehen mit Verwendung von Marmor in Kärnten oder in der benachbarten Steiermark als Entstehungszeit des Dreigesichts voraussetzen dürfen. So gesehen, scheinen das Spätmittelalter und die frühe Neuzeit eher nicht für das Dreigesicht in Betracht kommen, auch wenn man ein natürlich vorkommendes Stück für die Ausführung des Reliefs verwendet hat.

60 Kahl, „Kultbilder im Vorchristlichen Slawentum“, 44.

61 Herbord, *Dialogus de vita s. Ottonis* 2, 33; Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum* 14, 39, 10. Brückner, *Die Slawen*, 10 und 14.

weissagen lassen. Konnte das Dreigesicht im Orakelwesen der Slawen eine Rolle gespielt haben? Griff man dazu auf die alte Überlieferung von einem dreiköpfigen Gott zurück, der in Relief umgesetzt wurde? In der Volkskunde ist auch ein breites Spektrum von übelabwehrenden Objekten geläufig.⁶²

Am Marmorstein lässt sich die Zeitstellung nicht ablesen, doch dürfen wir als Hintergrund – wie schon H.-D. Kahl – als Umfeld die alpenlawische Kultur in Betracht ziehen. Kahl hat die Möglichkeit der Datierung bis ins 12. Jahrhundert offengelassen. Die Augenbildung (s. oben), nämlich die Pupille als aufgesetzte Scheibe auf dem Augapfel darzustellen, ist äußerst ungewöhnlich. Pupillen werden – wenn überhaupt – in der Kunst allgemein als Kreise oder Bohrung angegeben. Auch wenn das Dreigesicht dieses Detail wie das Relief der Anbetung der Drei Könige an der Kirche San Daniele in Castello (Abb. 5) aufweist, ist noch kein sicherer zeitlicher Anhaltspunkt für die nicht minder ungewöhnliche Bearbeitung gegeben, da auch dort die Datierung ins 12. Jh. nicht gesichert ist.⁶³ Die Besonderheit in San Daniele besteht darin, dass die Körper der Drei Könige an der Oberfläche der Steinplatte als Ritzzeichnung wiedergegeben, während ihre Köpfe plastisch in die Tiefe gearbeitet sind (Abb. 7). Die vertiefte „Kartusche“ umfasst die Reliefköpfe von Maria und Jesus. Füße und Arme Mariens sind in die Oberfläche eingetieft. Danach wurde der Oberkörper Mariens in einer weiteren Ebene abgetieft, die Arme Jesu aber wurden erhaben stehen gelassen. Um die erhabenen Beine Jesu wird eine vertiefte Kartusche gebildet, die in die Beine der sitzenden Maria eingreift (Abb. 5). Nicht nur die Augenbildung des Dreigesichts, sondern auch die deutlich ausgearbeiteten Nasenlöcher an Maria und Jesus sind eine Gemeinsamkeit. Am Dreigesicht sind trotz abgebrochener Nase noch die Nasenlöcher zu erkennen (Abb. 1). Vielleicht darf man beide Reliefs der vorromanischen Kunst zuordnen. Im ausgehenden 8. und beginnenden 9. Jh. wurden zehn Kirchen in Kärnten mit marmornen Presbyteriumschranken ausgestattet.⁶⁴ Damit wären auch die technischen und handwerklichen Voraussetzungen in Karantanien gegeben gewesen. Die fast singuläre Darstellung eines nur 6,8 cm hohen Frontalgesichts aus dem 8. Jh. kennen wir auf einem Flechtwerkstein in Molzbichl. Aufgrund der Kleinheit sind die ovalen Augen und die Nase mit einer durchlaufenden v-förmigen Linie

62 Kreissl, *Aberglauben – Aberwissen*; Bächtold-Stäubli, *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*.

63 Gaberscek, *Scultura in Friuli*, 48–49.

64 Karpf, *Mittelalterliche Flechtwerksteine in Karantanien*; Gleirscher, *Die karolingischen Flechtwerksteine*.

eingeschnitten (Abb. 9). Das Haar, in Kerben wiedergegeben, reicht bis zu den abstehenden Ohren. Vertikalfalten an der Stirn sind in seichten Kerben angedeutet. Die Lippen sind wulstig gebildet; über dem rechten Mundwinkel sind drei Kerben zu erkennen, welche die Oberlippe verletzen und daher keinen Schnurrbart darstellen können. Zu erwähnen bleibt, dass das Gesicht ein gespaltenes Kinn aufweist, das – wie auch die wulstigen Lippen – beim Dreigesicht erscheint.

Abb. 9: Frontalgesicht auf einem Flechtwerkstein in Molzbichl. Foto: F. Glaser.

Die Darstellungen von San Daniele und Molzbichl haben zumindest im Vergleich zu anderen zitierten Objekten in manchen Details Gemeinsamkeiten: die Augenbildung mit erhabenen Linsen als Pupille in San Daniele oder das gespaltene Kinn beim Frontalgesicht in Molzbichl. Aufgrund des Bruches am unteren Ende würde man vermuten, dass das zehn Zentimeter starke Dreigesicht in einem Sockel aus Mauerwerk eingezapft war und abgebrochen wurde, um es schließlich zum Bau der Friedhofsmauer im 15. oder 16. Jahrhundert zu verwenden.

Damit sind auch die verfälschte Auffindungs- und Besitzgeschichte richtiggestellt sowie der Verbleib des Dreigesichts in Österreich erwiesen.

Anhang

Antwerpen, 6. Februar 1996

Sehr geehrter Herr Professor!

Ihren Brief vom 29. 1. habe ich erhalten und danke Ihnen. Ich bin gar nicht erstaunt, dass letzten Endes der Reliefstein unter die Augen der Kenner gekommen ist, so wie ich es eigentlich wünschte.

Bitte lesen Sie:

Wir wohnten im Pfarrhof in St. Martin a. Silberberg. Plötzlich kam mein kleiner Sohn aufgeregt hereingelaufen und rief: „Mutti, ich habe einen Stein gefunden mit einem Gesicht darauf und noch einem Gesicht, komm schauen!“ Nun lief ich etwas zögernd mit hinaus und wirklich, da lag er, zwischen anderen Steinen der verfallenen Friedhofmauer, Kräutern und Gräsern. Wir trugen ihn in's Haus, übergossen ihn mit Wasser und dann bekam er ein Bad mit warmen (sic!) Wasser, Seife und Bürste.

Er lag zusammen mit anderen Steinen, teils mit Erde bedeckt, die einmal die Friedhofmauer formten. Zusammengefallen und etwas überwachsen, dienten sie noch diesem Ziel. Ich schätze, wir fanden ihn in den Jahren 1950-1953. Sicher bin ich, daß in den Jahren 1946-1954 an dieser Mauer keine Erdarbeiten ausgeführt wurden, denn sie formte ja noch einen Teil unseres Hausgartens.

Ich schicke Ihnen ein Foto mit einigen Nadeleinstichen, damit Sie sehen, wo der Stein ungefähr lag. Allerdings scheint es mir, als ob nun Sträucher vor der alten Mauer gepflanzt sind. Das Foto wurde 1983 von meinem Sohn gemacht.

1954 verließ ich St. Martin, um meinem Mann, der 1 Jahr vor mir wegging, zu folgen. Ich übergab damals den Stein unserem Freund, weil ich sicher wußte, daß er dort in den richtigen Händen war, ein Kenner ihm am ehesten begegnen würde und im Lande, wo er gefunden wurde, bliebe.

Würden Sie, verehrter Herr Professor, mich auch noch etwas über die Geheimnisse des Steinreliefs wissen lassen? Mein Sohn und ich nannten ihn den „Keltenstein“.

Mit herzlichen Grüßen

Gertrude De Waele

Gilderkamersstraat 1/9

B-2000 Antwerpen

Tel: 03 232 25 34

Bibliografie

- Bächtold-Stäubli, Hanns. *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Nachdruck Berlin 2000.
- Brückner, Alexander. *Die Slawen. Religionsgeschichtliches Lesebuch*. 2. Aufl. Tübingen 1926.
- Dehio-Handbuch: Die Kunstdenkmäler Österreichs, Kärnten*, herausgegeben von Bundesdenkmalamt. 3. Aufl. Wien 2001.
- Eichert, Stefan. *Frühmittelalterliche Strukturen im Ostalpenraum. Studien zu Geschichte und Archäologie Karantaniens*. Klagenfurt 2012.
- Gaberscek, Carlo. *Scultura in Friuli. Il romanico*. Pordenone 1981.
- Glaser, Franz. „Domicanus dux – Eine historische Persönlichkeit aus der Zeit Karls des Großen.“ In *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten*, Hg. Franz Nikolasch, 137–150. Klagenfurt 1997.
- Glaser, Franz. „Dreigesicht aus St. Martin am Silberberg. Eine alpenlawische Skulptur des Frühmittelalters?“ *Archäologie Österreichs* 7, 2 (1996): 19–21.
- Gleirscher, Paul. *Die karolingischen Flechtwerksteine aus Karantanien*. Klagenfurt 2019.
- Gleirscher, Paul. *Karantanien – Slawisches Fürstentum und bairische Grafschaft*. Klagenfurt 2018.
- Gleirscher, Paul. *Karantanien. Das slawische Kärnten*. Klagenfurt 2000.
- Gleirscher, Paul. „Ein Doppelkopf über Mösel bei Wieting im Görtscitztal (Kärnten). Provinzialrömische Volkskunst oder slawisches Götterbild?“ *Archäologie Österreichs* 8, 1 (1997): 62–64.
- Grabner, Georg. „Kärnten zu Deutschland!“ *Germanien. Monatshefte für Germanenkunde zur Erkenntnis deutschen Wesens* 4. Sonderausgabe Österreich – deutsches Land. 1938): 126–131.
- Hartwagner, Siegfried. *Kärnten. Bezirk St. Veit an der Glan. Seine Kunstwerke, historischen Lebens- und Siedlungsformen*. Salzburg 1977.
- Hermann, Joachim. *Welt der Slawen. Geschichte, Gesellschaft, Kultur*. München 1986.
- Huber, Axel. „Ein dreigesichtiger Marmorkopf in der Filialkirche des hl. Gregor in Goritschach / Gemeinde Finkenstein.“ *Carinthia I*, 195 (2005): 243–247.
- Huber, Axel. „Das Wesen mit den drei Gesichtern.“ Huber im Interview mit Katharina Messner. *Krone Bunt* (10. Oktober 2004): 12–13.
- Huber, Axel. „Neues über Karantanien.“ *Die Kärntner Landsmannschaft* 9/10 (2003): 27–30.
- Huber, Axel. „Menschenköpfe auf der Dachspitze von romanischen Kirchenapsiden.“ *Kärntner Landsmannschaft* 10 (1985): 59–64.
- Kahl, Hans-Dietrich. *Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraumes. Ausgewählte Abhandlungen (1980 – 2007)*, Hgg. Rajko Bratož und Peter Štih. Ljubljana 2008.
- Kahl, Hans-Dietrich. „Kultbilder im Vorchristlichen Slawentum. Sondierungsgänge an Hand eines Marmorfragments aus Kärnten mit Ausblicken auf den Quellenwert von Schriftzeugnissen des 8. – 12. Jh.“ *Studia Mythologica Slavica* 8 (2005): 9–55.
- Kahl, Hans-Dietrich. *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7. – 9. Jh.)*. Supplementum ad Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze, Vol. 1 und 2, Hg. Rajko Bratož. Ljubljana 2002.

- Kahl, Hans-Dietrich. „Bemerkungen zur ältesten Millstätter Domitian-Überlieferung.“ In: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten*, Hg. Franz Nikolasch, 183–229. Klagenfurt 1997.
- Karpf, Kurt. *Mittelalterliche Flechtwerksteine in Karantanien. Marmorne Kirchengestaltungen aus sassilönisch-karolingischer Zeit*, Innsbruck 2001.
- Karpf, Kurt. „Frühmittelalterliche Kunst Karantanien.“ In: *Kelten – Römer – Karantanen*, Hg. Franz Glaser, 169–188. Klagenfurt 1998.
- Kenner, Hedwig. „Das Dreikopfbecken vom Magdalensberg.“ *Carinthia I*, 144 (1954): 11–28.
- Kreissl, Eva. *Aberglauben – Aberwissen. Welt ohne Zufall*. Katalog zur Sonderausstellung Aberglauben – Aberwissen. Welt ohne Zufall (28. März bis 26. Oktober 2014) im Volkskundemuseum / Universalmuseum Graz. Graz 2014.
- Kretzenbacher, Leopold. „Steirische Dreifaltigkeitsbilder als „Dreigesicht“ und ihre Verwandten.“ *Zeitschrift des Historischen Vereins Steiermark* 83 (1992): 407–422.
- Meyer, Carolus Henricus, Hg. *Fontes historiae religionis Slavicae*. Fontes historiae religionum ex auctoribus Graecis et Latinis collectos edidit Carolus Clemen, fasciculus 4. Berlin 1931.
- Mühle, Eduard. *Die Slawen*. München 2017.
- Nikolasch, Franz. „Die Entwicklung der Legende des Domitian von Millstatt.“ In: *Studien zur Geschichte von Millstatt und Kärnten*, Hg. Franz Nikolasch, 151–182. Klagenfurt 1997.
- Pollak, Marianne. *Archäologische Denkmalpflege zur NS-Zeit in Österreich. Kommentierte Regesten für die „Ostmark“*. Studien zu Denkmalschutz und Denkmalpflege 23. Wien, Köln, Weimar 2015.
- Puhle, Matthias. *Otto der Große, Magdeburg und Europa. Eine Ausstellung des Kulturhistorischen Museums in Magdeburg vom 27. August bis 2. Dezember 2001*. Katalog der 27. Ausstellung des Europarates und Landesausstellung Sachsen-Anhalt, Vol. 2. Mainz 2001.
- Sturm-Schnabl, Katja, und Bojan-Ilija Schnabl. „Inkulturation.“ In: *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten / Koroška* 1, Hg. Katja Sturm-Schnabl und Bojan-Ilija Schnabl, 525. Wien, Köln, Weimar 2016.
- Schober, Arnold. „Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialrömischen Kunst.“ *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts* 26 (1930): 9–52.
- Váňa, Zdeněk. *Mythologie und Götterwelt der slawischen Völker: Die geistigen Impulse Ost-Europas*. Stuttgart 1999.

Summary

Gods Images of the Slavs

The sculpture of a triforms made from local, coarsely crystalline marble was found in the remains of the cemetery wall in St. Martin am Silberberg (in the municipality of Hüttenberg, Kärnten / Koroška) between 1950 and 1953. The flat marble relief is about 10 cm thick (34.4 x 21.2 cm) and shows a central face with a second face on its right cheek and a third one in the throat area. As the sculpture is broken off at the neck, only the upper part of the third face survives (down to the tip of the nose), but the remnants of a moustache are still visible (fig. 1 and 8b). The details of the faces, such as the nose and the contours

of the eyes and lips, are slightly raised. The weathered back of the sculpture is left in its natural state, with the exception of a wheel cross whose four white segments point to it being added later, before the sculpture was immured in the cemetery wall, most probably during the 16th century. The trifrons has been linked to the Slavic tribes of Carantania and adorns the covers of two important books on the subject, as well as being included in the encyclopaedia of Slovene cultural history in Kärnten / Koroška. Local historian Axel Huber set out to prove that the sculpture was in fact a forgery produced by a secondary school teacher (1915 - 1988) from the Gailtal / Ziljska valley, thereby questioning and relativising its great age. The teacher's grave was lined with pebbles which, in publications on the subject, were cited as incriminating parallels. However, they were really workpieces completed by his students, who, during art and craft lessons, had created faces on them using recessed lines.

Doubts were also cast on the circumstances of the find and the rightful ownership of the piece. According to some claims, the trifrons was "lost" in the United States, indicating that it had been sold abroad. The accusation of forgery and other allegations found their way into specialist literature.

Descriptions of the different Slavic gods and their attributes by Saxo Grammaticus were used to arrive at an approximate size for the cult figure (fig. 8d). Porenut was not depicted with a face on his chest, but rather holding a head against his chest with both hands. The Danes destroyed not just the life-size and larger-than-life cult figures, but also the small votive figures that were often coated in precious metal. Whether the small marble sculpture from St. Martin am Silberberg was used as a sort of oracle may not be stated with certainty (fig. 8b). The legend of Slavic Count Domitian in Millstatt tells us that he had Slavic heathen statues thrown into the lake.

The article intends to rectify the misinformation that has regrettably found its way into the specialist literature without being sufficiently reviewed.

Pokristjanjevanje v karolinški Panoniji med pričakovanji in stvarnostjo

*Peter Štih**

Izvleček

Pokristjanjevanje v Panoniji se je začelo že med frankovsko-avarsko vojno. Alkuinova pisma kažejo, da je bilo skrbno načrtovano. Škofi, ki so se udeležili pohoda kralja Pipina v Panonijo, so že poleti leta 796 v taboru frankovske vojske ob Donavi sprejeli izhodišča pokristjanjevanja. Pričakovali so, da bodo množično krstili pogane. V resnici stvari niso stekle po pričakovanjih. V Panoniji vzhodno od Rabe ni za prva desetletja 9. stoletja poznan niti en misijonar, prav tako ni bila posvečena nobena cerkev. Prve uspehe v pokristjanjevanju Panonije (severno od Drave) so v Salzburgu lahko zabeležili šele od sredine 9. stoletja naprej, po tistem, ko se je v njej ustalil Pribina in jo gospostveno organiziral ter stabiliziral. Za oglejsko misijonsko področje južno od Drave pa ni podatkov.

Ključne besede: pokristjanjevanje, Panonija, 9. stoletje, Salzburg, Oglej

* Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino

Eno od osišč dela jubilanta akad. Rajka Bratoža je (naj)starejša zgodovina krščanstva med severno Italijo in srednjim Podonavjem. Njegove tovrstne raziskave so bile usmerjene zlasti v antično obdobje, čeprav je z njimi posegal tudi v zgodnji srednji vek do okvirno konca 8. stoletja. Tu je med drugim pomembna njegova razprava o začetkih oglejskega misijona med Slovani in Avari, v središču katere stoji obravnava sinod »ad ripas Danubii« in v Čedadu, obeh iz leta 796.¹ Spodnje besedilo, s katerim se pridružujem čestitkam jubilantu in dolgoletnemu kolegu na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, se vsebinsko navezuje na omenjeno Bratoževo razpravo in odpira dodatne perspektive o začetkih karolinškega misijona v Panoniji.

Preludij

Uvertura v pokristjanjevanje avarske Panonije se je začela še pred podreditvijo kagana poleti 796 v taboru frankovske vojske ob Donavi, ko se je frankovsko-avarska vojna uradno končala, ne pa tudi v resnici nehala. Že slabo leto prej je namreč prišlo h Karlu Velikemu na saško Labo odposlanstvo avarskega tuduna in dalo vedeti, da se je njihov knez pripravljen podrediti frankovskemu kralju in se obenem krstiti. Spomladi naslednje leto je avarski knez res prišel v Aachen, sprejel skupaj s svojimi spremljevalci krst in se podredil Karlu Velikemu.² V Aachnu, kamor je že konec leta 795 furlanski duks Erik pripeljal del zaklada, ki ga je njegova vojska na presenetljiv način zaplenila v ringu avarskega kagana, so bili nedvomno dobro seznanjeni z razmerami v Avariji.³ Anglosas Alkuin, nemara najpomembnejši svetovalec Karla Veliškega, ki je iz ozadja začrtal smernice avarskega misijona, je že pred krstom tuduna spodbujal svojega prijatelja oglejskega patriarha Pavlina II., ki ga je osebno poznal s frankovskega dvora, naj se postavi na čelo pokristjanjevanja Avarije: »Kateri božji služabnik se sme odtegniti tako pobožnemu in hvalevrednemu delu, s katerim bo zlomljeno divjaštvo hudiča in bo povečana služnost Kristusa Boga? Kako številne oči, najboljši oče, so uperjene vate, da vidijo, kaj bo naredila tvoja častitljiva svetost. Bližina krajev, tvoja modrost in tvoja vplivna odličnost se stekajo pri tebi: vse sovпада, kar je potrebno za takšno delo.«⁴ Nič manj ni Al-

1 Bratož, »Sestanek škofov« (nekoliko spremenjeno tudi v italijanščini: Bratož, »Cristianizzazione«).

2 *Annales regni Francorum* ad a. 795, 796; za kronologijo gl. RI I/1, št. 328g, 333a.

3 RI I/1, št. 328l.

4 Alcuin, *Epistolae*, št. 99; Krahwinkler, *Friaul*, 162. O Pavlinu in njegovih stikih z Alkuinom gl. *Alcuini epistolae ad Paulinum*; Liccaro, »Paolino ed Alcuino«.

kuin spodbujal svojega drugega prijatelja, salzburškega škofa Arna, s katerim je bil glede avarskega misijona prav tako v stiku že pred samim vojaškim pohodom poleti 796, ki sta se ga udeležila tudi oba cerkvena kneza. Predvsem mu je svetoval, naj bo »oznanjevalec usmiljenja, ne izterjevalec desetini, kajti mlada duša mora biti hranjena z mlekom apostolske pobožnosti, dokler ne zraste, se okrepi in ni sposobna sprejeti močnejših jedi. Desetine so, kot pravijo, Sasom spreobrnile vero.«⁵

Alkuin se je s svojim avarskim misijonskim programom skušal izogniti bolečim izkušnjam in napakam, ki so bile tako očitne pri pokristjanjevanju Sasov.⁶ Ne samo v pismih Pavlinu in Arnu, ampak tudi v pismih vplivnemu kraljeve-mu komorniku Megenfridu in samemu Karlu Velikemu je Alkuin kot man-tro ponavljal nujnost mirnega, prostovoljnega sprejema vere v smislu Avgu-štinovega nauka, opozarjal na primernost misijonskega osebja, na potrebo po verskem poduku pred krstom, na nevarnost takojšnje vpeljave desetine in na slabosti pokristjanjevanja Sasov.⁷ Misijonarji naj bodo »poštenih navad, podu-čeni v poznavanju svete vere, vzgojeni po evangelijskih naukih in v oznanjanju vere vneti z zgledi svetih apostolov«.⁸ »Vera je, kot pravi sveti Avguštin, svo-bodna, ne nujna stvar.«⁹ »Človeka lahko prisiliš h krstu, v vero ne.«¹⁰ »Dese-tina je dobra za našo blaginjo, vendar je bolje odpovedati se ji kot pa izgubiti vero«;¹¹ treba je biti »oznanjevalec usmiljenja, ne izterjevalec desetini«.¹² »Če bi trdovratnemu saškemu ljudstvu s takšno vztrajnostjo pridigali blagi Kristusov jarem in njegovo sladko breme, kakor so izterjevali desetine in kaznovali naj-manjše zakonske prekrške, morda ne bi odklanjali zakramenta krsta.«¹³ »Naj-prej je zapovedal (Kristus) podučiti (ljudi) v katoliški veri, potem ko so sprejeli vero, je ukazal krstiti jih v imenu Svete trojice in nato je naročil jih, odete z

5 Alcuin, *Epistolae*, št. 107. Za stike med Alkuinom in Arnom gl. Diesenberger in Wolfram, »Arn und Alkuin«.

6 Wood, *Missionary Life*, 85–86. Karel Veliki je represivno politiko, ki je nameravala s silo pri-siliti Sase h krščanstvu, zastavil pod vplivom Alkuinovega dvornega konkurenta, teologa in pesnika Teodulfa; gl. Patzold, *Ich und Karl*, 63–64.

7 Alcuin, *Epistolae*, št. 110–113.

8 Alcuin, *Epistolae*, št. 110.

9 Alcuin, *Epistolae*, št. 111; podobno v št. 113 in zlasti v št. 110 z izrecnim sklicevanjem na Av-guštinovo *Liber de catechizandis rudibus* iz okrog 400, ki velja za »prva katehetska navodila«.

10 Alcuin, *Epistolae*, št. 110; podobno v št. 111.

11 Alcuin, *Epistolae*, št. 110.

12 Alcuin, *Epistolae*, št. 107.

13 Alcuin, *Epistolae*, št. 111.

vero in umite s svetim krstom, poučiti o evangelijskih zapovedih.«¹⁴ »Najprej je treba človeka podučiti o nesmrtnosti duše in prihodnjem življenju ter plačilu za dobra in slaba dela. Nato, da ve, zaradi katerih grehov in zločinov bo s hudicem trpel večne kazni in zaradi katerih kreposti in dobrih del bo s Kristusom užival večno slavo. Potem ga je treba najskrbneje podučiti o veri Svete trojice, o prihodu našega gospoda Jezusa Kristusa na ta svet zaradi odrešitve človeške vrste, o skrivnosti njegovega trpljenja, o resnici vstajenja in slavi vnebohoda v nebesa ter o njegovem kasnejšem prihodu na sojenje vseh ljudstev (...) In v tej veri utrjen in pripravljen človek je šele lahko krščen.«¹⁵ Le redko se nam ponuja takšen vpogled v idejni svet pripravljalcev misijona in v njegovo zakulisje, kot nam ga nudijo Alkuinova pisma.

Pričakovanja

V duhu teh Alkuinovih razmišljanj in priporočil je potekal polet 796 tudi sestanek škofov *supra ripas Histri Danubii*. Škofje, med katerimi sta po imenu poznana samo oglejski patriarh Pavlin in salzburški škof Arn, so bili udeleženci vojaškega pohoda frankovske vojske pod vodstvom Karlovega sina Pipina. Mladi kralj je po podreditvi kagana sklical v vojaškem taboru »ob bregovih Donave« v Panoniji sestanek škofov, na katerem so razpravljali o smernicah in metodah pokristjanjevanja premaganega ljudstva. Sestanek, *collegium*, ki ga formalno sploh ni mogoče imeti za sinodo, saj njegovi zaključki niso bili pravno obvezujoči,¹⁶ je glede na svoj hierarhično najvišji cerkveni položaj verjetno vodil patriarh Pavlin, ki je tudi avtor nemara šele naknadno (v Čedadu) redigiranega zapisnika srečanja, čeprav je formalno ta vloga lahko pripadla tudi Pipinu, ki je sestanek sklical.¹⁷

Osrednja tema posveta je bil v skladu z neposredno predstoječim misijonom krst »divjega, nerazumnega, neizobraženega in nepismenega ljudstva«, kot so

14 Alcuin, *Epistolae*, št. 113.

15 Alcuin, *Epistolae*, št. 110. H gornjim citatom iz Alkuinovih pisem gl. tudi Grafenauer, »O pokristjanjevanju«, 362–369.

16 Prim. Hartmann, *Synoden der Karolingerzeit*, 4–5; Bratož, »Sestanek škofov«, 89.

17 *Conventus episcoporum ad ripas Danubii*. O srečanju obstaja obsežna literatura. Gl. npr. Hauck, *Kirchengeschichte* 2, 475–477; Zagiba, »Missionierung der Slawen«, 280–284; isti, *Geistesleben*, 61–64; Hartmann, *Synoden der Karolingerzeit*, 116–117; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 183–185; Grafenauer, »Pokristjanjevanje«, 48; Krahwinkler, *Friaul*, 163–164; Wolfram, *Grenzen und Räume*, 224–225; Bratož, »Sestanek škofov«, 85–102; Reimitz, »Grenzen«, 156–158; isti, »Conversion and control«, 199–203; Pohl, »Sanfte Joch«, 272–273; Disenberger, *Predigt und Politik*, 171–173; Szöke, *Karolingerzeit in Pannonien*, 74–80.

bili v stereotipni in propagandni maniri označeni poganski prebivalci avarske Panonije.¹⁸ Kot načela so zakoličili obvezno, sedem do štirideset dni trajajočo katehezo, prostovoljnost sprejema krsta ter poduk v krščanski etiki. Nadalje so zaradi velikega števila krščencev in pomanjkanja duhovnikov razširili običajna dneva za sprejem krsta ob veliki noči in binkošti na vse nedelje v letu ter določili primere, v katerih je treba dopolniti ali ponoviti krst pri tistih, ki so jih krstili v deželi že delujoči kleriki. Med njimi se omenjajo lokalni duhovniki (*sacerdotes terrae istius*), kleriki nižjega posvečenja (*clerici*), ki po kanonskih določilih ne bi smeli podeljevati zakramentov, in celo nepismeni nižji kleriki (*clerici inlitterati, idiotae*), ki niso znali niti pravilne krstne formule.¹⁹ Kleriki različnega ranga, na katere je naletela frankovska vojska ob svojem pohodu in so bili skromne izobrazbe ali celo brez nje, pričajo o obstoju vsaj rudimentarnih oblik krščanstva in tudi cerkvene organizacije – vendar brez škofa – znotraj poganskega avarskega kaganata. Tako kot v drugih poganskih okoljih, kot je bila na primer sosednja Karantanija na ozemlju nekdanjega Sredozemskega Norika, je tudi krščanstvo v avarski Panoniji lahko preživelo še iz rimskih časov, čeprav je bilo vanjo lahko uvoženo tudi kasneje z romanskimi (bizantinskimi) in langobardskimi ujetniki. Vsekakor je v gentilno religioznih predstavah, ki drugače kot monoteistične niso bile ekskluzivistične, krščanski Bog lahko (so)obstajal poleg poganskih bogov.²⁰

Hkrati opozarja omemba nepismenih klerikov in nepravilnosti pri krstu na še en pojav, ki je bil povezan z delovanjem *ecclesiae in gentibus*: Cerkev in vera sta se na neki način barbarizirali in atomizirali. Njuni nosilci so bili nezadostno izobraženi ali celo povsem neizobraženi ljudje, kar je brez zadostnega stika z univerzalno Cerkvijo, brez odgovarjajoče infrastrukture in brez strukturirane hierarhije vodilo v deviacije verskega nauka in cerkvenih obredov. Da so krst delili neposvečeni kleriki, da je potekal v neblagoslovljeni vodi brez prisotnosti Sv. duha, da duhovniki niso znali ali niso izgovorili pravilne krstne formule in, ne nazadnje, da krščenci ob krstu niso izpovedali vere, ki je niso znali in se je od nepismenih klerikov tudi niso mogli naučiti, so bili problemi, s katerimi niso bili konfrontirani samo škofje, ki so spremljali frankovsko vojsko v Panonijo leta 796. Tudi na Bavarskem se je na primer nadškof in papeški legat Bonifacij še leta 746 – torej že potem, ko je z ustanovitvijo štirih škofij leta 739 zakoličil tamkajšnjo cerkveno organizacijo – ukvarjal s problemom domačega, latinščine neveščega duhovnika, ki je krstil *in nomine patria et filia et*

18 *Conventus episcoporum ad ripas Danubii*.

19 Podrobneje gl. Bratož, »Sestanek škofov«, 98–100.

20 Gl. Mensching, *Soziologie der Religion*, 27; Kahl, *Heidenfrage und Slawenfrage*, 297.

spiritus sancti, kar je bilo mogoče razumeti kot »V imenu domovine in hčerke in Svetega duha«. ²¹ Pri tem in podobnih primerih je šlo prej kot za osamljen primer za simptom splošnega stanja slabe izobraženosti cerkvenega osebja, kar se je začelo spreminjati šele z reformami, ki jih je začel pod vodstvom Alkuina uvajati Karel Veliki od zadnjih desetletij 8. stoletja. Lahko si je predstavljati, da se je krščanska vera znotraj *ecclesiae in gentibus*, ki je izolirano (pre)živela med romanskim prebivalstvom in njihovimi potomci, ob vedno slabšem znanju in razumevanju latinščine odmikala od nauk univerzalne Cerkve, postajala sčasoma neortodoksna ter bila hkrati tudi vedno bolj dojemljiva za različne poganške vplive. S tem je tendirala k sinkretizmu, ki v zgodnjem srednjem veku ni bil redek pojav. ²²

Zapisnik sestanka jasno odseva namero, da bi se na pokristjanjevanje Avarov bolje pripravili, kot se je to zgodilo v primeru Sasov. Med napakami, ki bi se jim bilo treba izogniti, je Alkuin večkrat izpostavil tudi vprašanje desetine, ki pa se v zapisniku ne omenja. Tako kot tudi druga organizacijska vprašanja pokristjanjevanja ne. To se zdi presenetljivo, saj je komaj predstavljivo, da o teh vprašanjih ne bi razpravljali. Zato je verjetneje, da Pavlin, ki na koncu zapisnika pravi, da so se po razpravi o krstu škofje lotili še drugih (neimenovanih) vprašanj, v zapisnik teh stvari ni vključil, so pa bile na dnevnem redu.

Vsekakor se zdi komaj verjetno, da bi Pavlin, Arn in drugi škofje na sestanku povsem ignorirali tozadevna opozorila vplivnega Anglosasa, ki so bila za uspešnost misijona še kako pomembna. Na področju salzburške nadškofije na Koroškem in Štajerskem je kasneje izpričana posebna slovanska desetina, *decima Sclavorum*, ki je bila fiksirana glede na količino oddaje in hkrati precej nižja od kánonske variabilne desetine ter ni dosegala običajnega desetega dela od pridelkov na polju in prirastkov v hlevu. Ta izjema, ki se očitno ni nanašala samo na s Slovani poseljen prostor salzburške dieceze, je bila ukinjena na sinodi v Triburju leta 1036 z določbo, da naj »služijo vsi Slovani desetino tako kot drugi kristjani«. ²³ V resnici je seveda trajalo še nekaj časa, da je bil ta sklep uresničen, in na ozemlju salzburške nadškofije ga je uveljavil šele nadškof Gebhard

21 Bonifatius, *Epistolae*, št. 68; gl. Wolfram, *Salzburg*, 255–256.

22 Gl. Kahl, *Staat*, 286–289; Wolfram, »Kirchenpolitik«, 148–149.

23 *Concilium Triburiense*, c. 6; Wolfram, *Konrad II.*, 329. Za problematiko slovanske desetine gl. Klebel, »Kirchenverfassung«, 81–83; Tremel, »Zehentwesen«, 14–18; Blaznik, »Podložniške obveznosti«, 254; Vilfan, »Cristianizzazione«, 849 in op. 13; Dopsch, »Karolinger und Ottonen«, 163 in op. 47; za zemljevid s kraji, kjer je dokumentirana slovanska desetina na Koroškem in Štajerskem, gl. Kronsteiner, *Slawen in Österreich*, zemljevid št. 4.

(1060–1088), čeprav ne brez izjem.²⁴ Marsikateremu zemljiškemu gospodu je uspelo z njegovimi nasledniki skleniti posebno desetinsko pogodbo, ki je ohranjala stare desetinske dajatve. Na takšen način se je slovanska desetina pod imenom običajna desetina (*decima consuetudinaria*) ohranjala še dolgo v srednji vek in se še naprej razlikovala od kánonske ali prave desetine (*decima canonica, iusta, adquisitoria*).²⁵

Po prevladujočem mnenju so začetki te, ugodnejše slovanske oziroma običajne desetine povezani prav z začetkom pokristjanjevanja panonskih Slovanov in Avarov, čeprav na področju oglejskega patriarhata južno od Drave ni izpričana. To stanje napeljuje na zaključek, da je nižjo desetino na svojem misijonskem področju uvedel le nadškof Arn, in sicer v povezavi s pismom, ki mu ga je poleti 796 kot popotnico za pohod v avarsko Panonijo pisal Alkuin in v katerem mu je svetoval, naj bo oznanjevalec usmiljenja in ne pobiralec desetini, ki je od vere odvrnila Sase.²⁶ Od tam naj bi se salzburška praksa nižje desetine z nadaljnjim pokristjanjevanjem nato širila naprej med Slovani, zlasti tistimi proti severu. Po drugem mnenju pa je bila slovanska desetina uvedena zaradi nižje stopnje gospodarstva pri Slovanih, ki zaradi svojih specifičnosti in manjšega obsega produkcije (pred uvedbo hubnega sistema) še ni dovoljevala izterjave kánonske desetine.²⁷ Pri tem je vendarle treba opozoriti, da druga možnost ne izključuje prve in jo celo utemeljuje: slovansko desetino je mogoče razumeti kot ilustrativen primer akomodacije misijonske prakse danim razmeram in zmožnostim. Nekaj podobnega je storil približno v istem času novovzpostavljeni frankovski režim pod vojvodo Janezom tudi v Istri: desetino, ki so jo Istrani dajali Cerkvi, je za tri leta namenil poganskim Slovanom, ki jih je naselil na mestom in kaštelom pripadajoča ozemlja.²⁸ Tako jim je olajšal preživetje v začetni fazi njihove naselitve, ko so si morali šele urediti lastne gospodarske obrate, kakršnikoli so že bili.

Še bolj kot vprašanje desetine bi pričakovali, da so škofje na sestanku obravnavali vprašanje razmejitve medsebojnih pristojnosti, ki je bilo povezano z določitvijo misijonskih območij in prevzemom odgovornosti za pokristjanjevanje na njih. Tudi o tem vprašanju, ki se zastavlja samo po sebi, ni v zapisniku oglejske provenience nobene besede. Zato pa poroča tri četrto stoletja mlajša

24 *Catalogus praesulum Salisburgensium*, 20; *Vita Gebehardi archiepiscopi Salisburgensis*, 25; *Vita Gebehardi et successorum eius*, 36; gl. Dopsch, »Gebhard«, 43–44.

25 Gl. StUB 1, št. 585 (z opisom razlike med *decima consuetudinaria* in *acquisitoria*).

26 Alcuin, *Epistolae*, št. 107; Klebel, »Kirchenverfassung«, 83.

27 Klebel, »Kirchenverfassung«, 79; Vilfan, »Cristianizzazione«, 894.

28 *Placitum Rizianense*; gl. Krahwinkler, *Zbor v Rižani*, 44–45.

salzburška Konverzija, da je kralj Pipin »na povratku«, torej šele potem, ko je frankovska vojska drugič prekoračila Donavo in ponovno zasedla ter uničila avarski ring, prepustil salzburškemu škofu Arnu Panonijo okrog Blatnega jezera med Rabo, Dravo in Donavo z nalogo, da »s krščanskim naukom in cerkveno službo skrbi za ljudstvo, ki je v tistih predelih ostalo od Hunov (Avarov) in Slovanov«. ²⁹ Med vrsticami povedano, je to pomenilo, da je moralo biti misijonsko ozemlje južno od Drave dodeljeno oglejski cerkvi in njenemu patriarhu Pavlinu, kar so v Salzburgu leta 870, ko so retrospektivno monopolizirali svojo vlogo pri pokristjanjenju Karantanije in Panonije, seveda zamolčali. ³⁰ Drava, ki je bila že v antiki provincialna meja v Panoniji, je tedaj postala še cerkvena meja. Pipin je mejo med škofijama skoraj gotovo lahko določil le v soglasju s Pavlinom in Arnom, kar je bilo nekaj povsem drugega od določitve cerkvene meje v Karantaniji leta 811, do katere je prišlo po ostrem sporu med Oglejem in Salzburgom. ³¹ Vsekakor je moralo biti v interesu Ogleja, kjer je prav pod Pavlinovim pontifikatom oživel z željo po obnovi in restituciji zvezan spomin na slavno preteklost oglejske cerkve v pozni antiki, da ne bi ostali odrezani od Panonije, ki je nekoč v veliki meri spadala pod oglejsko metropolitno oblast. ³² Pipinova določitev Drave za cerkveno mejo v Panoniji, s čimer je mesto v tamkajšnjem pokristjanjevanju dobila tudi nadškofija iz njegovega kraljestva, je postala dokončna leta 803. Salzburška Konverzija poroča, da je Karel Veliki takrat ob svojem edinem obisku Salzburga *potestative*, to je z močjo svoje cesarske oblasti, potrdil salzburški cerkvi dodeljeno misijonsko področje v Panoniji in ji ga prepustil »za vse večne čase«. ³³

Čeravno ne že na samem sestanku škofov, je bilo vprašanje misijonskih pristojnosti tako vendarle zagotovo rešeno še v okviru vojaške kampanje 796. Ko je Karel Veliki petnajst let kasneje določil Dravo še za cerkveno mejo med Salzburgom in Oglejem v Karantaniji, je ta reka za slabo stoletje – vse do naselitve Madžarov in zrušitve frankovskega reda v Panoniji – v svojem celotnem toku razmejevala dve cerkveni pokrajini nadškofijskega ranga.

29 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 6.

30 Gl. nazadnje Štih, »Maksimilijan«, 282–283.

31 Gl. Štih, »Oblast kralja Pipina«, 306. Za cerkveno mejo v Karantaniji gl. D. Kar. I., št. 211, in Krahwinkler, *Friaul*, 166–168.

32 *Versus de destructione Aquileiae numquam restaurandae*. Avtorstvo pesmi, ki objokuje izginulo slavo Ogleja, je pripisano prav Pavlinu; k temu kot tudi za oglejsko *renovatio* gl. Meyer, *Spaltung*, 15–16; Lenel, *Studien*, 16; Krahwinkler, *Friaul*, 168–172.

33 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 6; gl. Wolfram, *Conversio*, 147–148. Karlov obisk v Salzburgu omenjajo tudi *Annales Iuvavenses maiores* ad a. 803; *Annales Sancti Emmerami Ratisponensis maiores* ad a. 803.

Da je istočasno prišlo tudi do razmejitve misijonskih področij med Salzburgom in škofijo v Passauu, katere dieceza se je kasneje raztezala tudi čez Spodnjo Avstrijo na nekdanje avarskih tleh (vzhodno od Aniže),³⁴ je manj verjetno. Zdi se, da je po koncu frankovsko-avarske vojne tudi tam iniciativno sprva imel Salzburg, ki je imel v starem rimskem kastelu Traismauer ob Donavi med Kremsom in Dunajem morda že pred koncem 8. stoletja svojo postojanko. Na to namigujeta tudi patrocinija obeh najstarejših dunajskih cerkva sv. Ruperta in sv. Petra, ki sta salzburške provenience. Šele v 12. stoletju je passavski patron sv. Štefan postal zavetnik nove glavne dunajske cerkve. Vendar se je istočasno v novoosvojeni prostor ob spodnjeavstrijski Donavi začela posestno širiti tudi že passavska škofija: že med letoma 788 in 799 je prejela od Karla Velikega cerkev sv. Martina in pripadajoči *castrum* v Linzu zahodno od Aniže, frankovski kralj pa ji je vzhodno od nje, potem ko si je podjarmil *regnum Hunorum*, dodelil tudi nemajhno posest na obeh straneh wachavske ožine.³⁵ Ni pa na tem misijonskem področju določil cerkvene meje med Salzburgom in Passauom. Do razmejitve je najverjetneje prišlo šele po ukinitvi »frankovske« avarske gentilne kneževine okrog Nežiderskega jezera leta 828, ko so tudi v Karantaniji in Karnioli bavarski grofje zamenjali domače kneze. Po listini, ki se je zgledovala po razsodbi Karla Velikega iz leta 811, s katero je po Dravi določil cerkveno mejo v Karantaniji, je leta 829 tudi Ludvik Nemški na podoben način razrešil spor med salzburškim nadškofom Adalramom in passavskim škofom Reginarjem glede cerkvene pripadnosti ozemlja *ultra Comagenos montes*, to je vzhodno od Dunajskega gozda. Zopet je bila določena »mokra« meja, ki je po Spratzu, Rabici in Rabi razmejila Salzburg in Passau v Panoniji oziroma vzhodno od Aniže.³⁶ Listina je formalno sicer passavski ponaredek, vendar je mladi »kralj Bavarcev«, kot se je v svojih najzgodnejših listinah naslavljal Ludvik Nemški, v resnici lahko v tistem času podredil cerkveni jurisdikciji passavskega škofa vse tisto ozemlje, ki je bilo pod neposredno upravo prefekta bavarske Vzhodne krajine.³⁷ Avstrijsko Podonavje vzhodno od Aniže, kjer je leta 833 po salzburškem karantanskem vzoru izpričan tudi že passavski pokrajinski škof,³⁸ je za stoletja dolgo prišlo pod škofijo na izlivu reke Inn v Donavo, ki se je nemara

34 Gl. Hauck, *Kirchengeschichte* 2, 473 in op. 2; Boshof, »Slawenmission«, 40.

35 NÖUB 1, št. 2, 2a, b (s komentarjem na str. 17–19); gl. Wolfram, *Grenzen und Räume*, 187–188. Zehetmayer, »Geschichte«, 18–19.

36 D LD, št. 173.

37 Gl. NÖUB 1, 67–68.; Tomek, *Kirchengeschichte* 1, 84–87; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 185–189; Wolfram, *Grenzen und Räume*, 227; Boshof, »Slawenmission«, 45.

38 NÖUB 1, št. 5c (in komentar na str. 70–71); Wolfram, *Grenzen und Räume*, 189.

šele tedaj vključila tudi v pokristjanjevanje Moravanov, ki se leta 822 prvič omenjajo kot politično-etnična skupnost.³⁹

V okvir priprav, s katerimi so pospremili začetek misijona v Panoniji, spada tudi prošnja Arna Alkuinu, naj mu napiše »kaj za pridiganje poganom«.⁴⁰ V odgovoru je Alkuin podrobno in z obsežnim sklicevanjem na evangelije in apostolska pisma pisal o nuji verskega pouka pred krstom, prostovoljnem sprejemu vere, krstnih zakramentih in drugih, s krstom in temeljnimi verskimi resnicami povezanih vsebinah.⁴¹ Obe pismi sta bili napisani po 10. avgustu 796 in v času, ko je do Alkuina že prišla novica o zmagi nad Avari, za katero je čestital Karlu Velikemu.⁴² Arn je torej Alkuinovo pismo z vsebinami, ki so bile tudi na dnevnem redu sinode ob Donavi, prejel v času, ko je že bil v Panoniji. Ostaja pa pri tem nejasno, ali ga je dobil v roke še pred sestankom škofov in ali je neposredno vplivalo na tam sprejete sklepe. Pri tem ni nepomembno, da je bilo to ključno Alkuinovo pismo Arnu v zvezi s pokristjanjevanjem v Panoniji že okrog leta 800 v Salzburgu prepisano in skupaj z Alkuinovim gramatičnim besedilom *De Orthographia* ter, kar je najzanimiveje, z grško abecedo, runami in celo gotskimi črkami kot poseben snopič uvezeno na začetek danes na Dunaju hranjenega kodeksa *Cvp* 795. Misel, da je do zapisa različnih pismenk in pisnih sistemov prav tako prišlo v povezavi s pokristjanjevanjem v Panoniji, kjer niso točno vedeli, kaj lahko pričakujejo in so se skušali na predstoječe izzive čim bolje pripraviti tudi na tak način, je vsekakor zelo zanimiva, čeprav ostaja obenem seveda tudi nedokazljiva.⁴³

Za potrebe pokristjanjevanja v Avariji je najverjetneje nastal tudi »misijonski priročnik« *Ordo de catezizandis rudibus* z razlago posameznih krstnih dejanj. Njegovo avtorstvo se prav tako pripisuje Alkuinu in je ohranjen v več prepisih,

39 Wolfram, *Grenzen und Räume*, 226–228. Zdi se, da je imel Salzburg v duhu predstav Karla Velikega (gl. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 8: *imperator praecepit Arnoni archiepiscopo pergere in partes Sclavorum et providere omnem illam regionem* ...) še v dvajsetih letih 9. stoletja splošno odgovornost – ali pa jo je vsaj reklamiral za svojo – za slovanski misijon, na kar opozarja tudi glosa, ki je prišla v Konverzijo (prav tam c. 11), da je okrog leta 827/828, to je pred določitvijo diecezanske meje med Salzburgom in Passauom, salzburški nadškof posvetil Pribinovo cerkev v Nitri; gl. Bosl, »Missionierung«, 11; Boshof, »Slawenmission«, 44. Za problematiko najzgodnejšega pokristjanjevanja Moravanov, katerim je iz kasnejše kremsmünsterske perspektive krščansko vero prinesel passavski škof Regenhart (818–838; Herrmann, *Beziehungen*, 101) in kjer so po *Žitju Metoda*, c. 5, že pred prihodom Konstantina in Metoda delovali duhovniki iz Italije, Grčije in »Nemčije«, gl. Zagiba, »Missionierung der Slawen«.

40 Alcuin, *Epistolae*, št. 112.

41 Alcuin, *Epistolae*, št. 113.

42 Alcuin, *Epistolae*, št. 110.

43 *Cvp* 795, fol. 1–20. Gl. Bischoff, *Südostdeutsche Schreibschulen* 2, 115–119; Reimitz, »Grenzen«, 159; Diesenberger in Wolfram, »Arn und Alkuin«, 89–104.

od katerih izvira najstarejši iz freisinškega skriptorija iz 9. stoletja.⁴⁴ Za potrebe istega podjetja je bil okrog leta 800 v severni Italiji (Oglej) ali na Bavarskem (Salzburg ali Regensburg) napisan tudi »misijonski katekizem« *Ratio de catholicizandis rudibus*. Vsebuje šest veroučnih vsebin (katehez), s katerimi so si misijonarji lahko pomagali pri svojem delu, in obravnavajo minljivost zemeljskega življenja, nesmrtnost duše, deset božjih zapovedi, zatiranje poganških kultov, čaščenje edinega pravega Boga in vsebino pojma Bog. Katekizem je bil enkrat po letu 811 skupaj s pismom oglejskega patriarha Maksencija Karlu Velikemu o krstu⁴⁵ ter z več drugimi, s katehezo in krstom povezanimi besedili prepisan v kodeks, ki je pripadal samostanu sv. Emerama v Regensburgu.

Stvarnost

Konec poletja 796 so bili tako z zmago nad Avari, škofovskim sestankom *ad ripas Danubii* in vsemi pripravljalnimi deli ustvarjeni politični, cerkvenopravni in cerkvenoorganizacijski osnovni pogoji za pokristjanjevanje v Panoniji, ki pa jim niti v Salzburgu niti v Ogleju niso sledile konkretne misijonske poteze, vsaj takoj ne. Pavlin se je posvetil drugim zadevam in je po povratku iz Panonije v Čedadu verjetno še istega leta jeseni sklical provincialno sinodo, v zimi 796/97 pa nato napisal *Liber exhortationis*, delo, ki sodi zvrstno med knežja zrcala in je bilo namenjeno prijatelju, furlanskemu duksu Eriku.⁴⁶

Čedajska sinoda je sodila med tiste provincialne sinode, ki so bile sklicane na pobudo Karla Velikega z nalogo, da na regionalni ravni uveljavijo sklepe velike frankfurtske sinode iz leta 794, na kateri je imel v okviru teološkega disputa o Kristusovi naravi, naperjenega proti adopcianizmu, glavno vlogo prav oglejski patriarh, ki je za ta namen v imenu italijanskih škofov sestavil teološki traktat *Libelus sacrosyllabus*.⁴⁷ Da je od frankfurtske do čedajske sinode minilo kar nekaj časa, je Pavlin v pismu Karlu, ki ga je očitno prav zaradi zmage nad Avari naslovil s »triumfator«, opravičeval s tem, da je to lahko storil šele, ko so se umirili nemirni časi, zaznamovani z vojnami »vzdolž naših meja«.⁴⁸ Zaradi

44 *Ordo de catholicizandis rudibus*, Löwe, *Karolingische Reichsgründung*, 170–181, prim. Heer, *Karolingischer Missions-Katechismus*; Watenbach, Levison, *Geschichtsquellen* 2, 227.

45 *Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae*, št. 27.

46 *Liber exhortationis*.

47 *Libelus sacrosyllabus episcoporum Italiae*; Cuscito, »Paolino«; Brambilla, »Cristologia di Paolino«, zlasti 253–255 in 277–282.

48 *Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae*, št. 15 (z napačno datacijo v l. 791).

njene narave je zato razumljivo, da na sinodi v Čedadu niso obravnavali pokristjanjevanja Slovanov in Avarov ter nalog, ki so jih s tem v zvezi prevzeli v Ogleju, zato pa so na njenem dnevnem redu v ospredju stala vprašanja svetega duha (*filioque*), cerkvene discipline, duhovniškega in meniškega stanu ter življenja laikov v skladu s cerkvenimi normami, kar se je vse tikalo že organizirane Cerkve. Veljavnost kanonov čedajske sinode se je zato v času njihovega sprejema na vzhodu končala že na meji Furlanije. Še v Istro, ki je bila pod metropolitno jurisdikcijo patriarha v Gradežu, ni mogla seči.⁴⁹

Tudi v Salzburgu se ni v pogledu avarskega misijona sprva premaknilo nič. Namesto na vzhod je Arn v pozni jeseni 797 kot kraljevi *missus* in član širšega odposlanstva, v katerem je bil tudi patriarh Pavlin, odpotoval v Rim. Tam ga je papež Leon III. 20. aprila 798 na izrecno zahtevo Karla Velikega povzdignil v nadškofa in prvega bavarskega metropolita, o čemer je takoj obvestil tudi nove Arrove sufragane.⁵⁰ Arn je na povratku iz Rima, potem ko je že prečkal reko Pad, prejel od Karla Velikega ukaz, naj gre nemudoma v »pokrajine Slovanov in preveri voljo tamkajšnjega ljudstva ter oznanja božjo besedo«. Nujnost, s katero je Karel Veliki kar naenkrat pošiljal misijonarit Arna na ozemlje nekdanjega kaganata, je bila najverjetneje povezana z avarskim odposlanstvom, ki je po zadušnem uporuh Avarov leta 797 in že potem, ko je bil Arn na svojem rimskem potovanju, obiskalo frankovskega kralja.⁵¹ Toda Arnu je bilo pomembnejše poročati Karlu Velikemu o rezultatih svoje misije v Rimu in mu prenesti papeževo sporočilo, tako da je šele jeseni 798 na kratko odšel v Panonijo. Tam je hitro ugotovil, da bo treba pokristjanjevanje institucionalno okrepiti, in je po posvetu ter na ukaz Karla Velikega za novega misijonskega škofa posvetil Teoderika.⁵² To bi se lahko zgodilo 20. junija 799 na sinodi v Traismauerju, nekdanjem rimskem kastelu in enem najpomembnejših salzburških oporišč v avstrijskem Podonavju, v cerkvi sv. Martina, v kateri je bil več kot trideset let kasneje krščen tudi na frankovsko ozemlje prebegli knez Pribina iz Nitre.⁵³

49 *Concilium Foroiuliense*; gl. Cuscito, »Paolino«, 152–160; isti, »Chiesa locale«, 102–106; Hartmann, *Synoden der Karolingerzeit*, 117–119; Piussi, »Concilio di Cividale«; Krahwinkler, *Friaul*, 164–166; Bratož, »Sestanek škofov«, 102–107.

50 SUB 2, št. 2a–c; *Epistolae selectae pontificum Romanorum*, št. 3, 4; gl. Dopsch, »Karolinger und Ottonen«, 160–162; Wolfram, *Grenzen und Räume*, 172–173.

51 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 8; za avarsko odposlanstvo pri Karlu Velikem gl. *Annales regni Francorum* ad a. 797; prim. Wolfram, *Conversio*, 158–159.

52 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 8; za kronologijo in Arnov itinerar od posvetitve za nadškofa gl. Diesenberger in Wolfram, »Arn und Alkuin«, 84–85.

53 Gl. Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 190–191; Wolfram, *Salzburg*, 293–294, 311. Drugače Weltinger v komentarju k NÖUB 1, št. 7–7d, str. 93, ki meni, da v Traismauerju ni bilo sinode.

Še pred 1. septembrom 799 sta nato nadškof Arn in bavarski prefekt Gerold I., ki je bil na ta dan ubit v še vedno nemirni Panoniji, skupaj peljala Teoderika *in Sclaviniam*, kjer sta »ga predala v roke knezom in mu zaupala pokrajino Karantancev in njihovih sosedov«. ⁵⁴ Z Arnovo posvetitvijo Teoderika in njegovo umestitvijo v Sklavinijo, kjer očitno ni deloval kot diecezanski škof, je bila v Salzburgu obnovljena institucija pomožnega pokrajinskega škofa (*corepiscopus*), ki jo je v Karantaniji z Modestom uvedel Virgil. Razlika je bila predvsem v velikosti misijonskega področja, saj je bil Teoderik vsaj teoretično odgovoren za ogromno ozemlje z avarsko vojno razširjene Sklavinije med Dravo, Anižo in Donavo. Svojevrstna priča Teoderikovega delovanja oziroma začetkov pokristjanjevanja na njemu dodeljenem področju bi lahko bil v bližini Pétőháze južno od Nežiderskega jezera najden majhen kelih z napisom + *CUNDPALD FECIT*, ki po svoji obliki spominja na Tasilov kelih za Kremsmünster. Datiran je v čas okrog 780–800, nastal pa naj bi v enem od bavarskih samostanov. ⁵⁵ Toda ofenziva avarskih upornikov, do katere je prišlo kmalu po Teoderikovi umestitvi, je zadala frankovski vzhodni politiki in tudi velikim misijonskim načrtom hud udarec. V njej sta padla oba poveljnika novoosvojenega ozemlja, Gerold in Erik, Alkuin in Arn pa sta se strinjala, da so »Hune« izgubili zaradi lastne malomarnosti. ⁵⁶ Teoderikovo delovanje se je tako po začetnih evforičnih korakih omejilo predvsem na Karantanijo, ki je ostajala edina slovanska dežela, kateri so lahko zaupali škofa. ⁵⁷ Vsekakor v Salzburgu niso več razmišljali, da bi v Panoniji postavili škofa. Njihov tamkajšnji najvišji predstavnik se je moral zadovoljiti z naslovom *archipresbyter*, nadduhovnik – pa še to šele od okrog 860 naprej – in cerkve po tistem delu Panonije, ki je spadala v salzburško diecezo, so morali prihajati posvečevati salzburški nadškofje osebno. ⁵⁸

Pokristjanjevanje »divjega vzhoda« kljub intenzivnim pripravam ni steklo v skladu z velikimi pričakovanji. Kmalu se je pokazalo, da so bili visoko postavljeni cilji, da bodo tako rekoč po tekočem traku proizvajali nove kristjane, preoptimistični in so ostali neuresničeni. Medtem ko so se v Salzburgu leta 870 hvalili z uspehi pri pokristjanjevanju Karantancev in so lahko za drugo

54 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 8.

55 Gömöri, »Cundpald-Kelch«, 61–62; Szőke, *Karolingerzeit in Pannonien*, 118–122.

56 Alcuin, *Epistolae*, št. 184.

57 Gl. Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 191; Wolfram, *Salzburg*, 294; isti, *Conversio*, 162; Dopsch, »Missionierung Pannoniens«, 268–269. Drugače Koller, »Bischof Theoderich«, ki meni, da je Teoderik deloval med Frankom podrejenimi Avari v Zgornji Panoniji okrog Nežiderskega jezera.

58 Gl. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 10–13.

polovico 8. stoletja po imenu našteli več kot ducat misijonarjev, ki so v Karantaniji delovali zgolj v času škofa Virgila († 784), in tudi več cerkva, ki jih je že pred letom 763 tam posvetil Modest, se za prva desetletja svojega delovanja v Panoniji niso mogli pohvaliti tako rekoč z ničemer. Razen da so vedeli povedati, kako sta jim Pipin in Karel Veliki odmerila veliko misijonsko področje okrog Blatnega jezera in da je Arn posvetil za tamkajšnjega misijonskega škofa Teoderika, niso mogli naštet niti enega misijonarja in niti ene novoposvečene cerkve. Z izjemo Arnovega kratkega, prej inšpekcijskega kot misijonarskega potovanja v osvojeno Panonijo kmalu po posvetitvi za salzburškega nadškofa⁵⁹ je bil edini salzburški ordinarij, ki je bil v tej začetni fazi aktivno vključen v misijonsko delovanje na »divjem vzhodu« nadškof Adalram (821–836), Arnov naslednik, ki je tudi edini izmed visokih prelatov, za katerega je mogoče reči, da je znal slovanski jezik: v panegirični, v Salzburgu v 9. stoletju napisani pesmi je slavljen kot »salzburški Pavel«, med vrlinami, ki jih je posedoval, da je lahko izpolnil svojo misijonsko nalogo, pa je bila tudi nadarjenost za jezike (*linguarum dona*), s čimer je lahko »pravilno podučil falange barbarov«. ⁶⁰ Toda pot, na katero se je Adalram podal enkrat v dvajsetih letih 9. stoletja, ga ni vodila v Panonijo, ampak na Moravsko, v Nitro na današnjem zahodnem Slovaškem, kjer je v prestolnici takrat še poganskega kneza Pribine posvetil prvo znano cerkev v slovanskem svetu severno od Donave.⁶¹

Začetno obdobje pokristjanjevanja v nekdanji avarski Panoniji je zato smatrati vsaj za neuspeho, če že ne za povsem propadlo. Prve uspehe v pokristjanjevanju Panonije so v Salzburgu zabeležili šele od sredine 9. stoletja naprej, po tistem, ko se je v njej ustalil Pribina in jo gospodstveno organiziral ter stabiliziral. Šele s tem so bili ustvarjeni osnovni pogoji za uspešen misijon in šele takrat so

59 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 8; gl. tudi Alcuin, *Epistolae*, št. 165 (*expectans, quid illae mihi nuntiarent de novelli populo christianitate et de rerum ibi gestarum profectu*). Gl. Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 189–190; Wolfram, *Conversio*, 159.

60 *Carmina Salisburgensia*, carmen 1, vv. 18–21. Gl. Wolfinger, »Carmina Salisburgensia«, 244–245; Wolfram, *Conversio*, 185.

61 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 11. K problematiki in času nastanka tega poročila, ki je bilo kot glosa šele naknadno vneseno v besedilo Konverzije, gl. Kos, *Conversio*, 74–76; Wolfram, *Conversio*, 244. Kasneje, v času Metoda, je bila Nitra sedež sufraganske škofije moravske nadškofije, kjer je papež Janez VIII. leta 880 za škofa posvetil iz Alemanije izviraajočega duhovnika Wichinga (*Fragmenta registri Iohannis VIII. papae*, št. 225), kasnejšega kanclerja cesarja Arnulfa. Škofijska cerkev v Nitri je bila posvečena sv. Emeramu, prvemu v Regensburgu delujočemu škofu in svetniku (Bosl, »Missionierung«, 3), kar je zgovoren indic cerkveno-kulturnih vplivov Regensburga v prostoru, kjer je izpričano tudi delovanje Salzburga, Passaua in seveda Metoda. Pri tem ostaja nejasno, ali je bila stolnica v Nitri identična s cerkvijo, ki jo je posvetil Adalram, saj se zdi nenavadno, da bi salzburški nadškof posvetil cerkev regensburškemu svetniku.

se Salzburgu na široko odprla vrata v njegovo ne več tako novo misijonsko področje in kar naenkrat smo priča intenzivni cerkveno-pastoralni dejavnosti: Pribina, Kocelj in drugi pripadniki lokalne elite (tako slovanske kot bavarske) gradijo številne cerkve in jih primerno dotirajo s posestjo, salzburški nadškofje, ki v Panoniji tudi mašujejo, pridigajo, birmajo in praznujejo veliko noč, pa jih posvečujejo in pri njih postavljajo duhovnike, poleg katerih se v pokrajini omenjajo še nadduhovniki, diakoni in kleriki.⁶²

Prva poznana cerkev, ki je bila posvečena v Panoniji vzhodno od Rabe, je bila cerkev sv. Marije v Blatenskem kostelu, ki ga je kot svoj nov oblastni center dal zahodno od Blatnega jezera zgraditi Pribina. Ob svojem prvem obisku Panonije jo je 24. januarja 850 posvetil salzburški nadškof Liupram (836–859).⁶³ Liupram je dal v Blatenskem kostelu enkrat po letu 852 ali 853 zgraditi tudi cerkev, posvečeno sv. Hadrijanu. Iz Salzburga poslani mojstri so zgradili arheološko dobro dokumentirano troladijsko kamnito baziliko presenetljivih dimenzij: s preddverjem (narteks) na zahodu je merila kar 50 x 25 metrov in je bila največja cerkev na vzhodnem obrobju frankovskega cesarstva.⁶⁴ Naročnik, velikost in mojstri, ki so jo gradili, opozarjajo na njeno reprezentativno vlogo. Bila je sedež najvišjega reprezentanta salzburške cerkve v Panoniji v rangi nadduhovnika (*archipresbyter*). Po posvetitvi za nadškofa v Rimu in potem, ko je moral salzburški nadduhovnik Rihbald zapustiti Panonijo, ki po novem ni več spadala v salzburško diecezo, je to cerkev v času svojega kratkega bivanja v Blatenskem kostelu 869/70 uporabljal tudi Metod, na kar opozarjajo tudi črepinje z glagolskimi črkami, ki so bile najdene ob njej.⁶⁵ Poleg Marijine in Hadrijanove cerkve je v Blatenskem kostelu stala še cerkev Janeza Krstnika. Njen patrocinij opozarja, da je najverjetneje šlo za krstilnico, ki so jo zaradi potreb pokristjanjevanja najverjetneje zgradili kot prvo.⁶⁶ Cerkveni ansambel v Blatenskem kostelu zgovorno priča, da je bil Pribinov oblastni center obenem zamišljen tudi kot cerkveno in misijonsko središče karolinške Spodnje Panonije.

62 Gl. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 10–13; Wavra, *Salzburg und Hamburg*, 193; Pohl, »Sanfte Joch«, 275.

63 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 11. Gl. Szöke, *Karolingerzeit in Pannonien*, 349–354.

64 Gl. Szöke, *Karolingerzeit in Pannonien*, 354–397. Po ponarejeni D. Arnolf, št. 184, datirani v 885/90, s katero naj bi kralj potrdil salzburški cerkvi njeno posest, je bila Hadrijanova cerkev povezana s samostanom (*ad Mosapurch abbaciam, ubi sanctus Adrianus martir Christi requiescit*). To je malo verjetno, saj bi bil takšen samostan skoraj gotovo omenjen v Konverziji; Jeitler, »Privileg«, 329.

65 Szöke, *Karolingerzeit in Pannonien*, 243–244.

66 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 11. Gl. Szöke, *Karolingerzeit in Pannonien*, 339–349.

Salzburg je tako v Spodnji Panoniji šele sredi 9. stoletja in v povezavi z utrditvijo Pribinovega položaja zabeležil prve uspehe na cerkvenem področju. Med januarjem 850 in svojo smrtjo oktobra 859 je Liupram ob najmanj treh obiskih Panonije posvetil vsega skupaj 17 cerkva. Njegov naslednik Adalvin je v naslednjem desetletju do najkasneje leta 869 posvetil še 13 ali 14 cerkva, od tega še v času Pribinovega življenja († 860/861) dve in nato pod Kocljem, s katerim sta leta 864 skupaj praznovala božič v Blatenskem kostelu, v še najmanj dveh obiskih Spodnje Panonije še naslednjih 11 oziroma 12 cerkva.⁶⁷ Vsega skupaj sta salzburška nadškofa v približno dvajsetih letih posvetila v Spodnji Panoniji 30 oziroma 31 cerkva, pri katerih sta v vsaki nastavila duhovnika.⁶⁸ Salzburško osebje v Panoniji je tako samo kar se duhovnikov tiče štel več kot 30 ljudi, h katerim je treba prišteti še klerike nižje posvetitve, kot so bili diakoni, kar vse priča o velikih potencialih in človeških resursih, s katerimi so po sredi 9. stoletja razpolagali v Salzburgu.⁶⁹

Tudi v Ogleju se očitno niso mogli pohvaliti s kakšnimi velikimi uspehi na svojem misijonskem področju južno od Drave; vsaj zelo skromni pisni viri, ki so nam na razpolago, ne vedo nič o njih. Edini misijonar, za katerega vemo, da je v začetnem obdobju pokristjanjevanja kmalu po letu 800 deloval na slovanskem vzhodu, je bil neki Blancidij. Pismo, ki ga je pisal prijateljem v Italiji, v katerem pa ni niti besede o njegovem delovanju, razkriva izobraženega človeka, ki pogreša kultivirano okolje, iz katerega je prišel, in kaže na težave, s katerimi se je srečeval »tostran reke Donave, v gostih smrekovih gozdovih slovanskih gora«. Nekje na slovanskem območju širšega vzhodnoalpskega prostora delujoči duhovnik, za katerega ni jasno, ali je bil v oglejski ali salzburški službi, za misijonsko delo vsekakor ni bil primeren, saj ni znal jezika domačinov, brez česar si sploh ni mogoče predstavljati njihovega pokristjanjevanja.⁷⁰

67 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, cc. 11, 13. Razlika v številu zato, ker ni jasno, ali sta v kraju Weride stali dve cerkvi sv. Petra in sv. Pavla ali samo ena, posvečena obema svetnikoma; gl. Kos, *Conversio*, 98; Wolfram, *Conversio*, 203.

68 Tabela z vsemi cerkvami, (okvirnim) časom njihove posvetitve in tradiranimi patrociniji ima Szöke, »Mosaburg/Zalavár«, 10.

69 *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c 13; Dopsch, »Missionierung Pannoniens«, 271.

70 *Appendix ad Alcuini epistolas*, št. 2. Za Blancidija, ki v resnici ni pravo ime pisca tega pisma in za katerim naj bi se po enem mnenju skrival Witto-Candidus, ki ga je škof Hgybald leta 793 poslal z Lindisfarneja v Angliji k Alkuinu v Tours in je kasneje izpričan tudi v Salzburgu pri Arnju, po drugem pa naj bi šlo za Romana iz zgornje Italije v oglejski službi, gl. Hauck, *Kirchengeschichte* 2, 151–153; Zagiba, »Missionierung der Slawen«, 285, 287; Kollautz, »Awaren, Franken und Slawen«, 233; Waldmüller, *Erste Begegnungen*, 546; Bratož, *Vpliv*, 52; Krahwinkel, *Friaul*, 164 in op. 259. Dejstvo, da so naslovniki Blancidijevega pisma živeli v Italiji, govori za njegovo italško in oglejsko provenienco, medtem ko je pojem *Noricus*, s katerim se je označil,

Usposobljenih, jezika domačinov večjih misijonarjev zagotovo ni bilo lahko dobiti niti jih prepričati, da bi se podali na nevarno pot v nič kaj gostoljubno okolje. Ne nazadnje tudi gorečnost za misijon odgovornih škofov ni bila vedno ravno na deklariranem nivoju in Pavlin in Arn pri tem nista bila, kot se kaže iz njune korespondence z Alkuinom, nobeni izjemi.⁷¹

Eden redkih dokumentiranih misijonskih centrov na oglejskem območju Panonije je bil verjetno Lobor v hrvaškem Zagorju, kjer so arheološka izkopavanja odkrila manjšo enoladijsko leseno cerkev s pravokotno apsidno, ki jo je mogoče datirati na začetek 9. stoletja. Zgrajena je bila ob ruševinah starokrščanske cerkve, ki je bila uničena konec 6. stoletja. Lobor, ki leži na najkrajši poti med antičnima mestoma Petoviona in Siscija, se izrisuje kot zgodnje cerkveno središče.⁷² Za slovensko ozemlje vzhodno od tedanje Furlanije, v katero sta spadali dolini Soče in Vipave, in ki je leta 796 prišlo pod cerkveno jurisdikcijo Ogleja, so se skromne sledi teh začetnih pokristjanjevalnih naporov morda ohranile v nekaj cerkvah, katerih začetke arheologi postavljajo v konec 8. ali običajneje v 9. stoletje. To so bile cerkev Marijinega vnebovzetja na otoku Blejskega jezera, ki je bila mogoče zgrajena še v času patriarha Pavlina († 802),⁷³ nadalje cerkev sv. Kancijana, Kancija, Kancijanile in Prota s krstilnico v Kranju, ki je bil v zgodnjem srednjem veku centralna in najpomembnejša naselbina Karniole, cerkev sv. Jurija v Legnu pri Slovenj Gradcu, kapeli sv. Jurija in sv. Martina na Svetih gorah nad Bistrico ob Sotli in verjetno tudi Marijina cerkev v Slivnici pri Mariboru.⁷⁴ Glede na patrocinije, značilne za karolinško dobo, bi med zgodnja misijonska središča oglejskega patriarhata v Avariji lahko spadali tudi Šentpeter pri Ljubljani, Šempeter v Savinjski dolini, oba na najpomembnejši cesti med severno Italijo in Panonijo in oba v bližini antičnih mest Emone in Celeje (oziroma njene nekropole), kot tudi cerkev sv. Mihaela v Mengšu.⁷⁵ Na podlagi virov se sploh zdi, da se je odločilen napredek v pokristjanjevanju in cerkveni organizaciji slovenskega prostora južno od Drave zgodil šele po koncu karolinškega obdobja

še najlažje mogoče povezati s slovansko Karantanijo. Za temeljni pomen jezikovne komunikacije za vsako pokristjanjevanje gl. Štih, »Ko je Cerkev«, 14–17.

71 Gl. Bratož, »Sestanek škofov«, 87; Pohl, »Sanfte Joch«, 273.

72 Filipec, »Drvena crkva u Loboru«; isti, »Aquileian missionary centre«.

73 Na konec 8. ali začetek 9. stoletja je najstarejšo gradbeno fazo cerkve na blejskem otoku datiral Šribar, »K dataciji«, 388–389, medtem ko jo večina umešča v 9. stoletje: Korošec, *Arheološka slika*, 164–166, 275–278; Pleterski, *Župa Bled*, 128–129, 152 (postavljena na mestu poganškega svetišča).

74 Gl. Bratož, *Vpliv*, 54–55; Knific in Sagadin, *Pismo brez pisave*, 33–34; Knific, »Dati materiali«. Navedeni patrociniji so seveda lahko šele iz kasnejšega časa.

75 Höfler, *O prvih cerkvah*, 22–23.

in madžarskih vpadov v času intenzivne fevdalizacije družbe in z njo povezanim oblikovanjem zemljiških gospodstev.⁷⁶

Zaključek

Začetna faza oglejskega in salzburškega misijona v nekdanji avarski Panoniji je v bistvu spodletela in ni izpolnila zastavljenih ciljev. Po eni strani zato, ker je poskus s pokristjanjenim kaganom in krščanskim kaganatom pod frankovsko zaščito kmalu propadel: avarska tradicija očitno ni prenesla krščanske reinterpretacije; krščansko-avarski model ni imel zadostne privlačne sile in z izginotjem avarske identitete je tako rekoč izginil eden od misijskih ciljev in objektov.⁷⁷ Na drugi strani pokristjanjevanja ni bilo mogoče uresničiti s hitro kampanjo. To je bilo dolgotrajno in vztrajno delo, kar se je pokazalo že v Karantaniji, kamor je moral Arn še okroglega pol stoletja po prihodu prvih duhovnikov še vedno pošiljati misijonarje. Okrog leta 800 v Salzburgu še vedno aktualna karantanska izkušnja je hkrati s svojimi upori opozarjala tudi na protiudarce, pred katerimi ni bilo imuno nobeno pokristjanjevanje in ki so jih izkusili tudi v Panoniji. Z izjemo Karantancev, ki so ostali še daleč v 9. stoletje edini primer uspešne gospodstvene in verske integracije nekega slovanskega ljudstva, je ostalo pokristjanjevanje karolinškega jugovzhoda precej površinsko. Toda to ne zmanjšuje pomena pokristjanjevanja, ki je bilo in ostalo eno glavnih sredstev integracije, s krstom povezana pokoritev pod oblast frankovskega kralja pa eden glavnih načinov urejanja odnosov med Franki in podrejenimi ljudstvi.

Bibliografija

Viri

Alcuin, *Epistolae*

Dümmler, Ernst, izd. *Alcuin: Epistolae*. Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 4, Epistolae Karolini aevi 2. Berlin: Weidmann, 1895, 1–481.

Alcuini epistolae ad Paulinum

Cuscito, Giuseppe, izd. *Alcuini epistolae ad Paulinum*. Paulini patriarchae Aquileiensis Opera 1, Corpus scriptorum ecclesiae Aquileiensis X/1. Roma: Città Nuova Editrice, 2007, 49–75.

76 Prim. Höfler, *O prvih cerkvah*, 34–39.

77 Pohl, »Sanfte Joch«, 274.

Annales Iuvavenses maiores

Bresslau, Harry, izd. *Annales Iuvavenses maiores*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 30/2. Leipzig: Hiersemann, 1934, 732–740.

Annales regni Francorum

Kurze, Friedrich, izd. *Annales regni Francorum inde ab a. 741. usque ad a. 829 qui dicuntur Annales Laurissenses maiores et Einhardi*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum [6]. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1895.

Annales Sancti Emmerami Ratisponensis maiores

Pertz, Georg Heinrich, izd. *Annales Sancti Emmerami Ratisponensis maiores*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 1. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1826, 92–93.

Appendix ad Alcuini epistolas

Dümmler, Ernst, izd. *Appendix ad Alcuini epistolas*. Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 4, Epistolae Karolini aevi 2. Berlin: Weidmann, 1895, 482–493.

Augustinus, Liber de catechizandis rudibus

Fausset, William Yorke, izd. S. Aurelii Augustini Hipponensis episcopi *Liber de catechizandis rudibus*. London: Methuen, 1912.

Bonifatius, Epistolae

Tangl, Michael, izd. *S. Bonifatii et Lulli epistolae*. Epistolae selectae in usum scholarum ex Monumenta Germaniae Historica separatim editae 1. Berlin: Weidmann, 1916.

Carmina Salisburgensia

Wolfinger, Lukas, izd. *Die sogenannte »Carmina Salisburgensia« und der Clm. 14743*. Quellen zur Salzburg Frühgeschichte, izd. Herwig Wolfram, Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 in Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergänzungsband 22. Wien-München: Oldenbourg, 2006, 179–261.

Catalogus praesulum Salisburgensium

Wattenbach, Wilhelm, izd. *Catalogus praesulum Salisburgensium*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 11. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1854, 19–25.

Concilium Foroiuliense

Cuscito, Giuseppe, izd. *Concilium Foroiuliense*. Paulini patriarchae Aquileiensis Opera 1, Corpus scriptorum ecclesiae Aquileiensis X/1. Roma: Città Nuova Editrice, 2007, 146–195.

Concilium Triburiense

Weiland, Ludwig, izd. *Concilium Triburiense*. Monumenta Germaniae Historica, Constitutiones et acta publica imperatorum et regum 1 (inde ab a. 911 usque ad a. 1197). Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1893, 88–89.

Conventus episcoporum ad ripas Danubii

Cuscito, Giuseppe, izd. *Conventus episcoporum ad ripas Danubii*. Paulini patriarchae Aquileiensis Opera 1, Corpus scriptorum ecclesiae Aquileiensis X/1. Roma: Città Nuova Editrice, 2007, 125–139.

Conversio Bagoariorum et Carantanorum

Lošek, Fritz, izd. *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*. Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte 15. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1997, 90–135.

D. Arnolf

Kehr, Paul, izd. *Die Urkunden Arnolfs*. Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 3. Berlin: Weidmann, 1940.

D. Kar. I.

Mühlbacher, Engelbert, izd. *Die Urkunden Pippins, Karlmanns und Karls des Großen*. Monumenta Germaniae Historica, Diplomata Karolinorum 1. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1906.

D. LD

Kehr, Paul, izd. *Die Urkunden Ludwigs des Deutschen, Karlmanns und Ludwigs des Jüngeren*. Monumenta Germaniae Historica, Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum 1. Berlin: Weidmann, 1934.

Epistolae selectae pontificum Romanorum

Hampe, Karl, izd. *Epistolae selectae pontificum Romanorum Carolo Magno et Ludowico Pio regnantibus scriptae*. Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 5, Epistolae Karolini aevi 3. Berlin: Weidmann, 1899, 1–84.

Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae

Dümmler, Ernst, izd. *Epistolae variorum Carolo Magno regnante scriptae*. Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 4, Epistolae Karolini aevi 2. Berlin: Weidmann, 1895, 494–567.

Fragmenta registri Iohannis VIII. papae

Caspar, Erich, izd. *Fragmenta registri Iohannis VIII. papae*. Monumenta Germaniae Historica, Epistolae 7, Epistolae Karolini aevi 5. Berlin: Weidmann, 1928, 273–312.

Libellus sacrosyllabus episcoporum Italiae

Cuscito, Giuseppe, izd. *Libellus sacrosyllabus episcoporum Italiae*. Paulini patriarchae Aquileiensis Opera 1, Corpus scriptorum ecclesiae Aquileiensis X/1. Roma: Città Nuova Editrice, 2007, 96–121.

Liber exhortationis

Cuscito, Giuseppe, izd. *Liber exhortationis*. Paulini patriarchae Aquileiensis Opera 1, Corpus scriptorum ecclesiae Aquileiensis X/1. Roma: Città Nuova Editrice, 2007, 202–289.

NÖUB 1

Weltin, Maximilian, in Roman Zehetmayer, izd. *Niederösterreichisches Urkundenbuch 1 (777 bis 1076)*. Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 8/I. St. Pölten: Verein zur Förderung von Editionen mittelalterlichen Quellen Niederösterreichs in Niederösterreichisches Landesarchiv, 2008.

Ordo de cathecizandis rudibus

Löwe, Heinz, izd. *Die karolingische Reichsgründung und der Südosten: Studien zum Werden des Deutschtums und seiner Auseinandersetzung mit Rom*. Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte 13. Stuttgart: Kohlhammer, 1937, 171–177.

Placitum Risianense

Krahwinkler, Harald, izd. ...*in loco qui dicitur Riziano... Zbor v Rižani leta 804 / Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804*. Knjižnica Annales 40. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstvenoraziskovalno središče Koper in Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004, 67–81.

RI I/1

Böhmer, Johan Friedrich, Engelbert Mühlbacher in Johann Lechner, izd. *Regesta Imperii I, 1: Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751–918*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1908.

StUB 1

Zahn, Joseph, izd. *Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark 1*. Graz: Verlag des Historischen Vereines für Steiermark, 1875.

SUB 2

Hauthaler, Willibald, in Franz Martin, izd. *Salzburger Urkundenbuch 2*. Salzburg: Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1916.

Versus de destructione Aquilegiae numquam restaurandae

Dümmler, Ernst, izd. *Versus de destructione Aquilegiae numquam restaurandae*. Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini aevi Carolini 1. Berlin: Weidmann, 1881, 142–144.

Vita Gebehardi archiepiscopi Salisburgensis

Wattenbach, Wilhelm, izd. *Vita Gebehardi archiepiscopi Salisburgensis*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 11. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1854, 25–28.

Vita Gebehardi et successorum eius

Wattenbach, Wilhelm, izd. *Vita Gebehardi et successorum eius*. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 11. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1854, 33–49.

Žitje Metoda

Tomšič, Fran, izd. *Constantinus et Methodius Thessalonicensis: Fontes*. Radovi Staroslavenskog instituta 4. Zagreb: Staroslavenski institut, 1960, 145–167.

Literatura

- Bischoff, Bernhard. *Die südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit. Teil 2: Die vorwiegend österreichischen Diözesen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1980.
- Blaznik, Pavle. »Podložniške obveznosti do zemljiškega gospostva.« V: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev 2*, ur. Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer in Sergij Vilfan, 241–278. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1980.
- Boshof, Egon. »Das ostfränkische Reich und die Slawenmission im 9. Jahrhundert: die Rolle Passaus.« V: *Königtum, Kirche und Mission im Südosten des Reiches*. Ausgewählte Aufsätze von Egon Boshof. Festgabe zum 75. Geburtstag, ur. Franz-Reiner Erkens, 33–60. Veröffentlichungen des Instituts für Kulturraumforschung Ostbairern und der Nachbarregionen der Universität Passau 63. Passau: Klinger, 2012.
- Bosl, Karl. »Probleme der Missionierung des böhmisch-mährischen Herrschaftsraumes.« V: *Cyrillo-Methodiana. Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*, ur. Manfred Hellmann in drugi, 1–38. Slavistische Forschungen 6. Köln, Graz: Böhlau, 1964.
- Brambilla, Franco Giulio. »La cristologia di Paolino d'Aquileia e in particolare nel Concilio di Cividale.« V: *XII centenario del Concilio di Cividale (796–1996): Convegno storico-teologico: Atti*, ur. Sandro Piussi, 241–316. Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 26. Udine: Deputazione di storia patria per il Friuli, 1998.
- Bratož, Rajko. *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 8. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti, 1990.
- Bratož, Rajko. »La cristianizzazione degli Slavi negli atti del Convegno „ad ripas Danubii“ e del Concilio di Cividale (con un'appendice di Timotej Knific).« V: *XII centenario del Concilio di Cividale (796–1996): Convegno storico-teologico: Atti*, ur. Sandro Piussi, 145–202. Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 26. Udine: Deputazione di storia patria per il Friuli, 1998.
- Bratož, Rajko. »Začetki oglejskega misijona med Slovani in Avari. Sestanek škofov „ad ripas Danubii“ in sinoda v Čedadu 796.« V: *Vilfanov zbornik: Pravo – zgodovina – narod*, ur. Vinko Rajšp in Ernst Bruckmüller, 79–111. Ljubljana: Založba ZRC, 1999.
- Cuscito, Giuseppe. »Aspetti e problemi della Chiesa locale al tempo di Paolino.« V: *XII centenario del Concilio di Cividale (796–1996): Convegno storico-teologico: Atti*, ur. Sandro Piussi, 89–110. Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 26. Udine: Deputazione di storia patria per il Friuli, 1998.
- Cuscito, Giuseppe. »Paolino di Aquileia nelle sinodi di Francoforte e di Cividale.« V: *Atti del convegno internazionale di studio su Paolino d'Aquileia nel XII centenario dell'episcopato*, ur. Giuseppe Fornasir, 146–160. Fonti e studi di storia sociale e religiosa 4. Udine: Deputazione di storia patria per il Friuli, 1988.
- Diesenberger, Maximilian. *Predigt und Politik im frühmittelalterlichen Bayern: Karl der Große, Arn von Salzburg und die Salzburger Sermones-Sammlung*. Millenium-Studien 58. Berlin, Boston: Walter de Gruyter, 2016.

- Diesenberger, Maximilian, in Herwig Wolfram. »Arn und Alkuin 790 bis 804: zwei Freunde und ihre Schriften.« V: *Erzbischof Arn von Salzburg*, ur. Meta Niderkorn-Bruck in Anton Scharer, 81–106. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 40. Wien, München: Oldenbourg, 2004.
- Dopsch, Heinz. »Gebhard (1060–1088). Weder Gregorianer noch Reformer.« V: *Lebensbilder Salzburger Erzbischöfe aus zwölf Jahrhunderten: 1200 Jahre Erzbistum Salzburg*, ur. Peter F. Kramml in Alfred Stefan Weiß, 41–62. Salzburger Archiv 24. Salzburg: Freunde der Salzburger Geschichte, 1998.
- Dopsch, Heinz. »Die Zeit der Karolinger und Ottonen.« V: *Geschichte Salzburgs: Stadt und Land I/1*, ur. Heinz Dopsch in Hans Spatzenegger, 157–228. Salzburg: Anton Pustet, ²1983.
- Dopsch, Heinz. »Zwischen Salzburg, Byzanz und Rom: Zur Missionierung Pannoniens im 9. Jahrhundert.« V: *Christentum in Pannonien im ersten Jahrtausend*, ur. Robert Müller, 267–294. Zalai Múzeum 11. Zalaegerszeg: Museumsdirektion des Komitátes Zala, 2002.
- Filipeć, Krešimir. »Drvena crkva u Loboru – najstarija franačka misionarska crkva u sjevernoj Hrvatskoj.« *Starohrvatska prosvjeta*, III. Serija, 37 (2010): 51–59.
- Filipeć, Krešimir. »Aquileian missionary centre in the frankish Lower Pannonia at the turn of the eight into ninth century.« *Hortus artis mediaevalis* 19 (2013): 301–310.
- Gömöri, János. »Cundpald-Kelch.« V: *Bayern – Ungarn: Tausend Jahre: Katalog zur Bayerischen Landesausstellung 2001 Oberhausmuseum, Passau*, ur. Wolfgang Jahn in drugi, 61–62. Veröffentlichungen zur Bayerischen Geschichte und Kultur 43. Augsburg: Haus der Bayerischen Geschichte, 2001.
- Grafenauer, Bogo. »Pokristjanjevanje Slovencev.« V: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, ur. Metod Benedik, 29–60. Celje: Mohorjeva družba, 1991.
- Grafenauer Ivan. »O pokristjanjevanju Slovencev in početkih slovenskega pismenstva.« *Dom in svet* 2 (1934): 350–371, 480–503.
- Hartmann, Wilfried. *Die Synoden der Karolingerzeit im Frankenreich und in Italien*. Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1989.
- Hauck, Albert. *Kirchengeschichte Deutschlands* 2. Berlin, Leipzig: Akademie-Verlag, ⁸1954.
- Heer, Joseph Michael. *Ein karolingischer Missions-Katechismus: Ratio de Cathecizandis Rudibus und die Tauf-Katechesen des Maxentius von Aquileia und eines Anonymus im Kodex Emmeram. XXXIII saec. IX*. Biblische und Patristische Forschungen 1. Freiburg im Breisgau: Herdersche Verlagshandlung, 1911.
- Herrmann, Erwin, izd. *Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarsturm: Ein Quellenbuch mit Erläuterungen*. Veröffentlichungen des Collegium Carolinum 17. München: Robert Lerche Verlag, 1965.
- Höfler, Janez. *O prvih cerkvah in župnijah na Slovenskem*. Ljubljana: Viharnik, 2013.
- Jeitler, Markus. »Das Privileg König Ludwigs des Deutschen vom 20. November 860 für die Salzburger Kirche – eine Bestandaufnahme.« *Mitteilungen aus dem Niederösterreichischen Landesarchiv* 15 (2012): 296–346.
- Kahl, Hans-Dietrich. *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter: Ausgewählte Studien 1953–2008*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 4. Leiden, Boston: Brill, 2011.

- Kahl, Hans-Dietrich. *Der Staat der Karantanen. Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum (7.–9. Jh.)*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002.
- Klebel, Ernst. »Die Kirchenverfassung des Mittelalters in Kärnten und ihre Beziehungen zu Bayern und Slawen.« *Carinthia I* 120 (1930): 77–98.
- Knific, Timotej. »Dati materiali sul cristianesimo nel territorio della Slovenia tra l'VIII e il X secolo.« V: *XII centenario del Concilio di Cividale (796–1996): Convegno storico-teologico: Atti*, ur. Sandro Piussi, 191–202. Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 26. Udine: Deputazione di storia patria per il Friuli, 1998.
- Knific, Timotej, in Milan Sagadin, ur. *Pismo brez pisave: Arheologija o prvih stoletjih krščanstva na Slovenskem*. Ljubljana: Narodni muzej, 1991.
- Kollautz, Arnulf. »Awaren, Franken und Slawen in Karantanien und Niederpannonien und die fränkische und byzantinische Mission.« *Carinthia I* 156 (1966): 232–275.
- Koller, Heinrich. »Wo lebte und missionierte Bischof Theoderich?« V: *Regenburg, Bayern und Europa: Festschrift für Kurt Reindel zu seinem 70. Geburtstag*, ur. Lothar Kolmer in Peter Segl, 91–102. Regensburg: Universitätsverlag, 1995.
- Korošec, Paola. *Zgodnjesrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov*. Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 22/1. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1979.
- Kos, Milko. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Razprave znanstvenega društva v Ljubljani 11/3. Ljubljana: Znanstveno društvo, 1936.
- Krahwinkler, Harald. *Friaul im Frühmittelalter: Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1992.
- Krahwinkler, Harald. ...in loco qui dicitur Riziano...: *Zbor v Rižani leta 804 / Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804*. Knjižnica Annales 40. Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004.
- Kronsteiner, Otto. *Die Slawen in Österreich: Karten und Kommentar*. Die slawischen Sprachen 55. Salzburg: Institut für Slawistik der Universität Salzburg, 1997.
- Lenel, Walter. *Venezianisch-Istrische Studien*. Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg 9. Strassburg: Karl J. Trübner, 1911.
- Liccaro, Vincenzo. »Paolino d'Aquileia ed Alcuino di York.« V: *Atti del convegno internazionale di studio su Paolino d'Aquileia nel XII centenario dell'episcopato*, ur. Giuseppe Fornasir, 179–185. Fonti e studi di storia sociale e religiosa 4. Udine: Deputazione di storia patria per il Friuli, 1988.
- Löwe, Heinz. *Die karolingische Reichsgründung und der Südosten: Studien zum Werden des Deutschtums und seiner Auseinandersetzung mit Rom*. Forschungen zur Kirchen- und Geistesgeschichte 13. Stuttgart: Kohlhammer, 1937.
- Menschnig, Gustav. *Soziologie der Religion*. Bonn: Ludwig Röhrscheid Verlag, 1947.
- Meyer, Wilhelm. *Die Spaltung des Patriarchats von Aquileja*. Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaft zu Göttingen, phil.-hist. Klasse NF 2/6. Berlin: Weidmann, 1898.
- Patzold, Steffen. *Ich und Karl der Große: Das Leben des Höflings Einhard*. Stuttgart: Klett-Cotta, 2013.

- Piussi, Sandro. »Il Concilio di Cividale nella storia dell'impero Carolingio.« V: *XII centenario del Concilio di Cividale (796–1996): Convegno storico-teologico: Atti*, ur. Sandro Piussi, 125–143. Pubblicazioni della Deputazione di storia patria per il Friuli 26. Udine: Deputazione di storia patria per il Friuli, 1998.
- Pleterski, Andrej. *Župa Bled: Nastanek, razvoj, prežitki*. Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 30. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1986.
- Pohl, Walter. »Das Sanfte Joch Christi: zum Christentum als gestaltende Kraft im Mitteleuropa des Frühmittelalter.« V: *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, ur. Günther Hödl in Johannes Grabmayer, 259–280. 2. St. Weiter Historikergespräche. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1993.
- Reimitz, Helmut. »Conversion and control: The establishment of liturgical frontiers in Carolingian Pannonia.« V: *The Transformation of Frontiers from Late Antiquity to the Carolingians*, ur. Walter Pohl, Ian Wood in Helmut Reimitz, 189–207. *The Transformation of the Roman World* 10. Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001.
- Reimitz, Helmut. »Grenzen und Grenzüberschreitungen im karolingischen Mitteleuropa.« V: *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*, ur. Walter Pohl in Helmut Reimitz, 105–166. *Forschungen zur Geschichte des Mittelalters* 1. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000.
- Szöke, Béla Miklós. *Die Karolingerzeit in Pannonien*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 145. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, 2021.
- Szöke, Béla Miklós. »Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit.« *Antaeus* 31–32 (2010): 9–52.
- Šribar, Vinko. »K dataciji zgodnj srednjeveške cerkvene arhitekture na Slovenskem.« *Arheološki vestnik* 23 (1972): 384–396.
- Štih, Peter. »Ko je Cerkev začela govoriti slovansko: K ozadjem pokristjanjevanja v Karantaniji in Panoniji.« *Zgodovinski časopis* 69 (2015): 8–40.
- Štih, Peter. »Sv. Maksimilijan Celejanski, Maksimilijanova meniška celica v Pongauu in začetki pokristjanjevanja Karantancev.« *Zgodovinski časopis* 73 (2019): 272–293.
- Štih, Peter. »Koliko kraljevska je bila oblast kralja Pipina?: Nekaj razmislekov na podlagi njegovega delovanja v Istri in Panoniji.« *Goriški letnik* 45 (2021): 297–318.
- Tomek, Ernst. *Kirchengeschichte Österreichs 1: Altertum und Mittelalter*. Innsbruck, Wien, München: Tyrolia Verlag, 1935.
- Tremel, Ferdinand. »Das Zehentwesen in Steiermark und Kärnten von den Anfängen bis ins 15. Jahrhundert.« *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 33 (1939): 5–51.
- Vilfan, Sergij. »La cristianizzazione delle campagne presso gli Slavi del sud occidentali: Organizzazione, resistenze, fondo sociale.« V: *Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto medioevo: Espansione e resistenze*, 889–923. Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 28. Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo, 1982.
- Waldmüller, Lothar. *Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert: Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland*. Enzyklopädie der Byzantinistik 51. Amsterdam: Verlag Adolf M. Hakkert, 1976.

- Wattenbach, Wilhelm, in Wilhelm Levison. *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter: Vorzeit und Karolinger 2: Die Karolinger vom Anfang des 8. Jahrhunderts bis zum Tode Karls des Grossen*. Bearb. von Wilhelm Levison und Heinz Löwe. Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1953.
- Wavra, Brigitte. *Salzburg und Hamburg: Erzbistumsgründung und Missionspolitik in karolingischer Zeit*. Giessener Abhandlungen zur Agrar- und Wirtschaftsforschung des europäischen Ostens 179. Berlin: Duncker & Humblot, 1991.
- Wolfinger, Lukas. »Die sogennante ‚Carmina Salisburgensia‘ und der Clm. 14743.« V: *Quellen zur Salzburg Frühgeschichte*, izd. Herwig Wolfram, 179–261. Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 44 in Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde Ergänzungsband 22. Wien, München: Oldenbourg, 2006.
- Wolfram, Herwig. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum: Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien: Herausgegeben, übersetzt, kommentiert und um die Epistola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt von Herwig Wolfram*. Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 38, Zbirka Zgodovinskega časopisa 44. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2013.
- Wolfram, Herwig. *Grenzen und Räume: Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung: Österreichische Geschichte 378–907*. Wien: Ueberreuther, 1995.
- Wolfram, Herwig. »Die Kirchenpolitik der baierischen Agilolfinger im 8. Jahrhundert.« V: *Der Tassilo-Liutpirc-Kelch im Stift Kremsmünster: Geschichte, Archäologie, Kunst*, ur. Egon Wamers, 145–163. Regensburg: Schnell & Steiner, 2019.
- Wolfram, Herwig. *Konrad II. 990–1039: Kaiser dreier Reiche*. München: C. H. Beck, 2000.
- Wolfram, Herwig. *Salzburg, Bayern, Österreich: Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung Ergänzungsband 31, Wien, München: Oldenbourg, 1995.
- Wood, Ian. *The Missionary Life: Saints and the Evangelisation of Europe, 400–1050*. Harlow: Pearson Education Limited, 2001.
- Zagiba, Franz. *Das Geistesleben der Slaven im Frühen Mittelalter: Die Anfänge des slavischen Schrifttums auf dem Gebiet des östlichen Mitteleuropa vom 8. bis 10. Jahrhundert*. Wien, Köln, Graz: Hermann Böhlau Nachfolger, 1971.
- Zagiba, Franz. »Die Missionierung der Slaven aus ‚Welschland‘ (Patriarchat Aquileja) im 8. und 9. Jahrhundert.« V: *Cyrillo-Methodiana: Zur Frühgeschichte des Christentums bei den Slaven 863–1963*, ur. Manfred Hellmann in drugi, 274–311. Köln, Graz: Böhlau, 1964.
- Zehetmayer, Roman. »Zur Geschichte des niederösterreichischen Raums im 9. und in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts.« V: *Schicksalsjahr 907: Die Schlacht bei Pressburg und das frühmittelalterliche Niederösterreich. Katalog zur Ausstellung des Niederösterreichischen Landesarchivs*, ur. Roman Zehetmayer, 17–29. St. Pölten: Niederösterreichisches Landesarchiv, 2007.

Summary

Christianisation in Carolingian Pannonia between expectations and reality

Alcuin's letters reveal that the Christianisation of Pannonia, which came under Frankish rule with Charlemagne's victory over the Avars, was meticulously planned. In doing so, they wanted to avoid the mistakes made during the rather violent Christianisation of the Saxons. A meeting of bishops participating in the military campaign was held in the spirit of Alcuin's recommendations in the summer of 796 in the camp of the Frankish army somewhere along the Danube in Pannonia. In this meeting the bishops (the only known participants are Patriarch Paulinus of Aquileia and Bishop Arn of Salzburg) laid down the guidelines for the Christianisation of the defeated pagans, paying particular attention to baptism. However, despite the intense preparations the Christianisation did not ensue in line with the great expectations. Soon afterwards, their ambitious goals to – so to speak – produce new Christians one after another turned out to be overly optimistic and failed to materialize. In 870, Salzburg boasted a successful Christianisation of the Carantanians and could list for the second half of the 8th century the names of more than a dozen missionaries working in Carantania in the time of Bishop Virgilius († 784), as well as churches that had been consecrated there before 763 by Modestus. Meanwhile, they had virtually nothing to show in the first decades of their operation in Pannonia. Apart from declaring that Pippin and Charlemagne had allocated to them a large missionary area surrounding Lake Balaton and that Arn had consecrated and installed Theoderic, a local missionary bishop, they were unable to name a single missionary or a newly consecrated church.

It was not until the mid-9th century onwards that Salzburg achieved the first favourable results in the Christianisation of Pannonia, after Pribina had settled there, organizing it and stabilizing the area. In doing so the prerequisites for a successful mission were created, and it was only then that the door for Salzburg to a not particularly new missionary area was opened wide, which suddenly brought about an intensive round of ecclesiastical and pastoral activity: Pribina, Kocel and other members of the local elite built numerous churches, endowing them with estates; the archbishops of Salzburg, who performed divine service, preached, administered the rite of confirmation and celebrated Easter in Pannonia, installed priests, including archpresbyters, deacons, and clergymen in the province.

In essence, the initial stage of Christianisation in the former Avar Pannonia was a failure and did not achieve the set goals. At least for Salzburg (there are no data for Aquileia), the door to Pannonia was not opened widely until about the mid-9th century.

Zgodnjesrednjeveška čolna deblaka iz Blejskega jezera

*Andrej Gaspari**

*Rene Masaryk***

*Maks Merela****

Izvleček

V prispevku so predstavljeni rezultati začetnih raziskav dveh čolnov deblakov iz Blejskega jezera, opravljenih v letih 2021 in 2022. Prvi čoln so leta 2015 odkrili potapljači Društva za podvodne dejavnosti nedaleč od Grajskega kopališča v severovzhodnem delu jezera, drugi pa je bil najden leta 2021 med arheološkim rekognosciranjem dna ob severovzhodni obali Otoka. Prvotno okoli 4 m dolgo in do 60 cm široko plovilo iz okolice Grajskega kopališča je izdolbeno iz macesnovega debla, posekanega v zadnji četrtini 8. stoletja ali prvi polovici 9. stoletja. Deblak, ohranjen v enem večjem ter enem manjšem delu, je imel pri premcu in krmi integralni predelni steni, približno na sredini pa še nizko prečno rebro. Čoln je bil v sprednjem delu deloma prekrit s pobočnim kamenjem in obdan z večjima skalama, v njem pa sta bila odkrita koščka prazgodovinske in visokosrednjeveške lončenine. Zdi se, da je njegovo potopitev prej kot z nesrečo pri plovbi mogoče povezati s shranjevanjem plovila ob obali za čas, ko ni bil v rabi. Od večinoma zasutega čolna deblaka ob Blejskem otoku je vidna samo krma, ki je zelo podobna krmi prej opisanega plovila. Radiokarbonska datacija je pokazala podobno, morda nekaj večjo starost (8. stoletje) od prvega deblaka.

Ključne besede: Blejsko jezero, podvodna arheologija, plovila, deblaki, zgodnji srednji vek, Slovani

* Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo

** Zavod za Podvodno Arheologijo in Skupina STIK, Zavod za preučevanje povezovalnih področij preteklosti in sedanjosti

*** Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za lesarstvo

»Tam v časih Črtomíra na otoki
 podoba bóginj je stala Žive«

...

»Darí opravít bógnji po navadi
 prinese Črtomíra lahka ladja«

...

France Prešeren, *Krst pri Savici*, 1835

Uvod

Blejsko jezero je že od sredine šestdesetih let prejšnjega stoletja znano kot zelo zanimivo arheološko najdišče. Ostaline z jezerskega dna, odkrite med organiziranimi raziskavami ali v okviru individualnih pobud, segajo od pozne prazgodovine do novega veka in osvetljujejo različne, ne vedno docela pojasnjene vidike človeškega dožemanja in uporabe vodnega prostora.¹ Dokumentiranim pomembnejšim odkritjem, med katere, če se omejimo na najstarejše in najmlajše, uvrščamo na primer dva, domnevno votivno odvržena meča iz mlajše bronaste dobe (13./12. stoletje pr. n. št.) ter čoln iz Vile Svobor, rezidence jugoslovanskega kralja, sta se nedavno pridružili dve zelo stari plovili iz oddaljenega, a za Bled in nekdanjo Kranjsko zelo pomembnega in presodnega obdobja zgodnjega srednjega veka. Zahvaljujoč dobremu sodelovanju med arheologi in potapljači blejskega Društva za podvodne dejavnosti so bili decembra 2020 in februarja 2022 izpeljani začetno rekognosciranje in celovita raziskava čolna deblaka iz severovzhodnega dela jezera, septembra 2021 pa predhodno dokumentiranje podobnega čolna iz okolice Blejskega otoka. Prispevek prinaša poročilo in ovrednotenje doslej zbranih podatkov o obeh najdbah.

Okoliščine odkritij obeh plovil in potek raziskave

Čoln deblak na jezerskem dnu zahodno od Grajskega kopališča so naključno našli potapljači Društva za podvodne dejavnosti Bled 31. oktobra 2015. Ob odkritju so bili ostanki opredeljeni kot korito za krmljenje domačih živali, zato najdbi ni bila pripisana posebna pomembnost. Po ogledu podvodnih posnetkov odkritja je arheolog Rok Humerca ocenil, da gre najverjetneje za ostanke čolna izdolbenca in predlagal raziskovalni poseg za oceno pomena in potenciala najdbe. Decembra 2020 je bil v dvodnevni akciji pod okriljem Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in s soglasjem

1 Pregled raziskav do leta 2006 pri Gaspari, *Neznano Blejsko jezero*.

Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS), Območna enota Kranj, opravljen arheološki podvodni terenski pregled jezerskega dna na območju deblaka. Raziskovalni poseg je bil omejen na izdelavo trirazsežnostnega fotogrametričnega modela in načrtov deblaka ter osnovne prostorske dokumentacije za potrebe priprave celovitejše raziskave, odvzet pa je bil tudi vzorec za dendrološko opredelitev in radiokarbonsko analizo.² V prav tako dvodnevni akciji februarja 2022 sta bila nato v sodelovanju med ZVKDS in Zavodom za Podvodno Arheologijo ter Oddelkom za arheologijo UL FF prvi dan posega izvedena intenzivni terenski pregled okolice čolna v mreži kvadrantov in fotogrametrično dokumentiranje stanja deblaka *in situ*. Naslednji dan so sledili začasen dvig in transport čolna do manipulativnega prostora s pomočjo predhodno pripravljene konstrukcije, nato pa čiščenje plovila, popolno fotogrametrično dokumentiranje vseh površin ter odvzem vzorcev jedrovine in periferije debla za dendrokronološko kalibrirano radiokarbonsko datiranje in odvzem vzorca za oceno stanja ohranjenosti lesa. Po teh posegih je bil deblak s podložno konstrukcijo vred vrnjen na jezersko dno, kjer bo ostal do sprejema odločitve o konservaciji in načrtovani predstavitvi v okviru novega muzejsko-informacijskega centra na blejski Pristavi. Premično gradivo, zbrano v okolici deblaka, je bilo po dokumentiranju na kopnem vrnjeno na območje, kjer je bilo pobrano.

Drugi deblak je 23. septembra 2021 odkril arheolog Rok Humerca med podvodnim rekognosciranjem najdišča zgodnjenovoveške vrše ob severovzhodni obali Blejskega otoka.³ V spremstvu potapljačev DPD Bled so bili izvedeni osnovno fotografsko in video dokumentiranje plovila ter vzorčenje za potrebe radiokarbonske analize in opredelitve vrste lesa. Deblak, ki je razen premca v celoti prekrit z muljem, čaka na nadaljevalne raziskave.

Odvzem vzorcev in preiskave lesa obeh plovil so opravili strokovnjaki z Oddelka za lesarstvo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, radiokarbonska datacija (AMS) celuloze lesa pa je bila izvršena v laboratoriju Beta Analytic, Inc. (Miami, ZDA). Stroške podvodnega dela je kril ZVKDS iz interventnih sredstev. Opredelitev vrst lesa in radiokarbonske datacije so bili financirani iz sredstev raziskovalnega programa P6-0247 Arheologija (UL FF OzA), ki ga sofinancira Javna agencija Republike Slovenije za raziskovalno dejavnost.

2 Preliminarna objava najdbe Gaspari, Humerca in Žvan, »Odkritje«; Gaspari, Humerca in Žvan, »Zgodnjese srednjeveška deblaka«.

3 Gaspari, Humerca in Žvan, »Arheološki sledovi ribolova«.

Lega in opis najdišča deblaka zahodno od Grajskega kopališča

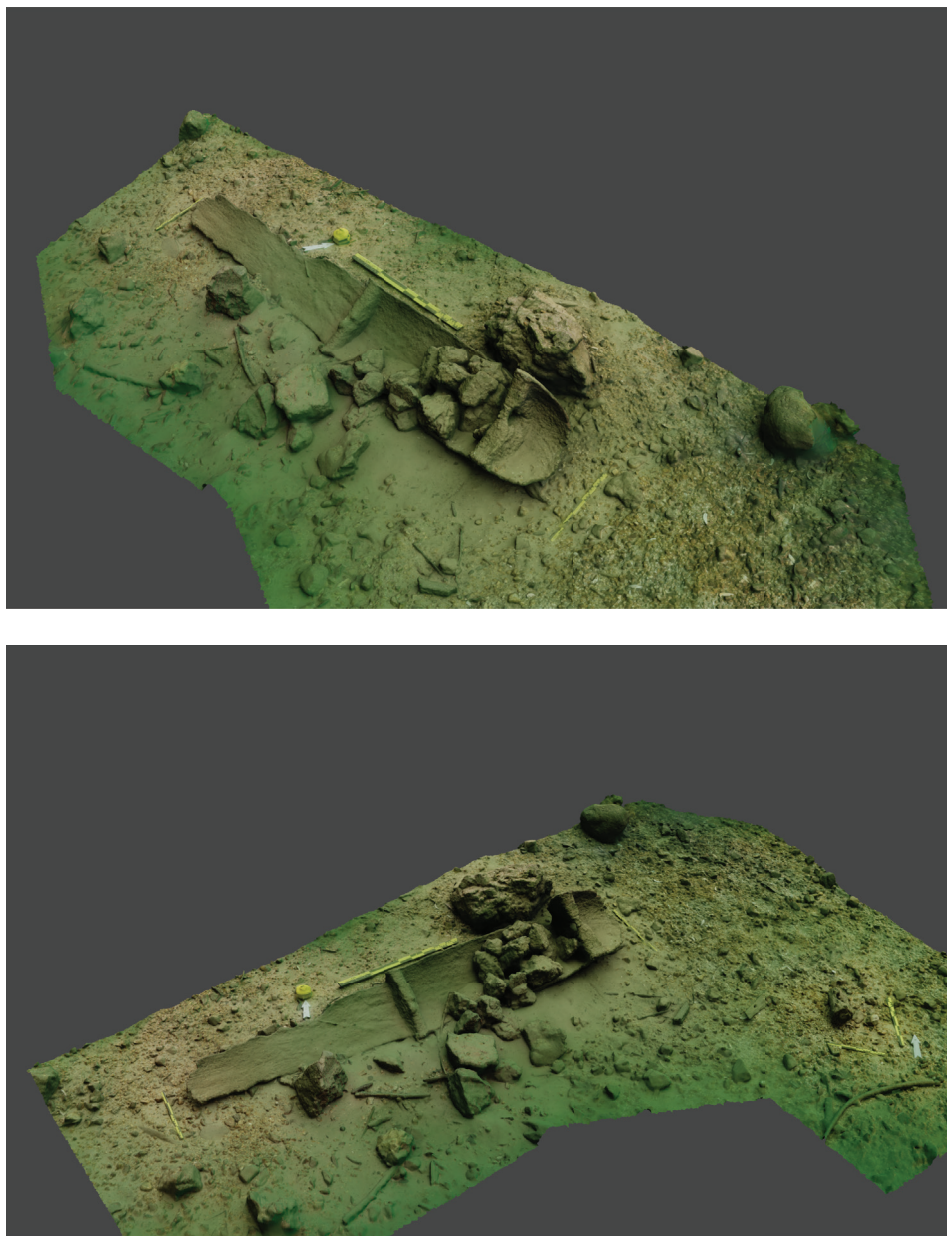
Ostanki deblaka so ob odkritju ležali na globini med 11,5 in 13 m okoli 17 metrov od severne jezerske obale zahodno od Grajskega kopališča. Plovilo se je ohranilo v enem večjem in enem manjšem delu. Večji del je ležal z daljšo stranico približno vzporedno z obalo oziroma pravokotno na podvodno brežino, in sicer na izteku zmerno strmega peščenega pobočja s kamni in skalami, ki le malo globlje prehaja v muljasto izravnavo (slika 1). Jezersko dno iz meljaste krede⁴ tik ob najdišču deblaka prekriva plast peska, ki vsebuje kamne velikosti do okoli 10 cm ter večjo količino organskega materiala, kot so veje, storži, listje in fragmenti ploščato obdelanega lesa. Zbrani ostanki lesa vključujejo tudi krajši, 30 cm dolg kos debla rdečega bora (*Pinus silvestris*) premera 15 cm z valjasto prečno predrtno premera okoli 8 cm, morda del nosilca neke priobalne naprave mlajše starosti. V neposredni okolici ležijo posamezne večje skale in drevesno deblo. Južno od ostankov deblaka jezersko dno preide v izravnavo s kredno podlago in površinsko plastjo mulja, skoraj brez primesi.

V površinski plasti okoli ostankov deblaka so bili v okviru intenzivnega pregleda poleg recentnega odpada (steklenice, plastični kozarci) dokumentirani odlomki zgodnjenovoveških loncev ter večja količina živalskih kosti subrecentnega videza. Od slednjih so bili prepoznani skeletni ostanki zajca in psa.⁵ Med arheološko zanimivejše najdbe sodi v celoti ohranjen vijček (vretence) bikonične oblike iz kakovostne, temnosivo žgane gline s primesmi drobnega kremenčevega peska, ki ga z nekaj pridržka datiramo v starejšo železno dobo. Najdba bi lahko bila povezana z žarnimi prazgodovinskimi grobovi, na katere so naleteli pri gradnji betonskih kabin kopališča leta 1930. Večja količina odlomkov lončenine iz pozne bronaste dobe ali starejšega halštata je bila odkrita tudi leta 2010 pri preventivnih raziskavah podvodne brežine ob prenovi čolnarskih lop vzhodno od kopališča. Keramika, ki se pojavlja v kompaktni pobočni plasti sivega mulja s karbonatnimi kamni, verjetno izvira iz slabo poznane najdiščnega kompleksa na prostoru farne cerkve sv. Martina,⁶ pri čemer odkriti predmeti bolj kot za grobiščni govorijo za njegov naselbinski značaj. Ohranjenost vijčka iz okolice deblaka nakazuje razmeroma omejene poodložitvene procese, kar negira možnost, da bi bil splazen z območja prazgodovinske naselbine na zahodnem vrhu Grajskega hriba.

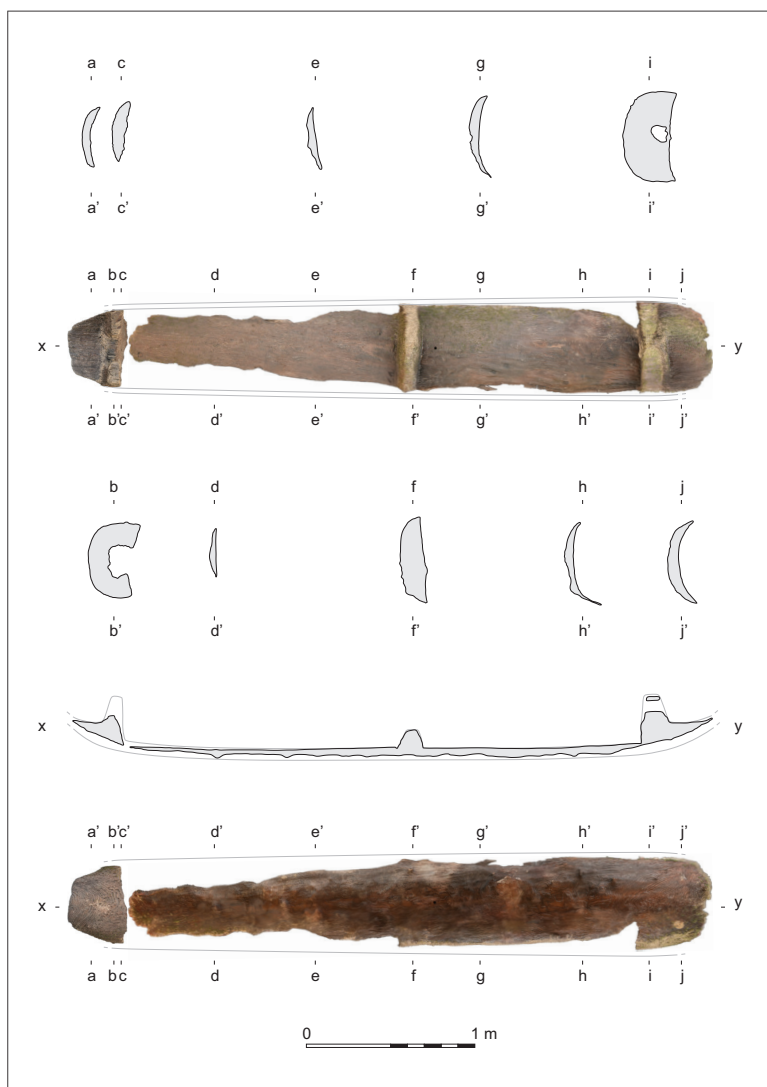
4 Bavec, Novak in Herlec, »Geološke lastnosti«, 43–45.

5 Za identifikacijo se zahvaljujemo dr. Borutu Toškanu (Inštitut za arheologijo ZRC SAZU) in dr. Borisu Kryštufku (Prirodoslovni muzej Slovenije).

6 Gabrovec, *Prazgodovinski Bled*, 5–7; Črešnar in Košir, »Poročilo«.

Slika 1: 3D-foto model macesnovega deblaka na dnu Blejskega jezera v bližini Grajskega kopališča. Zgoraj – pogled proti severozahodu; spodaj – pogled proti severu (foto: Andrea Kiss; izdelava modela: Tomaš Kiss).

Slika 2: Macesnov deblak iz Blejskega jezera. Tloris in značilni preseki (foto: Andrea Kiss; izdelava modela: Tomaš Kiss; načrt: Rene Masaryk).

Opis deblaka

Ostankom plovila (slika 2) sta pripisana dva obdelana kosa lesa podobne teksture in ohranjenosti: večji del čolna z dvema predelnima stenama in ostankom domnevnega premca (del št. 1) ter odlomljen nasprotni konec deblaka s predelno steno (del št. 2). Morda je deblaku pripadal tudi kakšen od ploščatih kosov lesa iz površinske plasti v okolici. Površina lesa je zmehčana in degradirana, medtem

ko je les v notranjosti trši in v boljšem stanju. Glede na teksturo, zlasti dobro vidno razliko med degradiranim ranim in bolje ohranjenim kasnim lesom, je bilo že ob ogledu prvih fotografij jasno, da gre za les iglavca. Vsi deli čolna so bili ob odkritju prekriti z zelo tanko plastjo mulja, na določenih mestih tudi z algami. O morebitnih kompaktnjših zasutjih ni sledu; zdi se, da je bil deblak večino časa izpostavljen na površini, morda delno zasedimentiran s finim jezerskim muljem.

Večji del (št. 1) je ležal na globini okoli 11,5 m, nekoliko prečno na strmino v smeri vzhod–zahod. Fragment je bil ukleščen med dvema večjima apnenčastima skalama, balvanoma, ki verjetno izvirata iz pobočij nad obalo. Na eno je s severno stranico naslonjen vzhodni konec, na drugo skalo pa se naslanja južna stranica zahodnega dela čolna.

Ta del deblaka je ohranjen v dolžini okoli 325 cm, največja ohranjena širina pa znaša blizu 60 cm. Bolje ohranjen vzhodni del ima deloma ohranjen, žličasto zaobljen zaključek. Zunanja, tj. spodnja površina dna se proti zaključku vzpne pod razmeroma strmim kotom. V notranjosti je okoli 30 cm pred koncem masivna predelna stena, ki sega od dna do vrhov stranic. Ohranjen del konca se zoža z okoli 57 cm na pregradni steni na okoli 40 cm na prehodu v sam zaključek. Zaključek je masiven, pri čemer je bilo pri dodelavi terminalnega prekata odstranjenega bistveno manj lesa kot v natančno izdolbeni notranjosti plovila zahodno od pregradne stene. Žličasto oblikovan terminalni prekat je torej bistveno plitvejši od notranjosti deblaka onkraj predelne stene.

Predelna stena ima dokaj enakomerno debelino okoli 15 cm, v osrednjem delu pa se zoža na 9 cm. Ohranjena višina, merjeno z notranje strani, znaša približno 30 cm. V sredini stene se odpira predornina nepravilne okrogle do ovalne oblike velikosti 10×8 cm, ki je glede na potek branik približno v osredju nekdanjega debla. Zunanji obod odprtine se začne okoli 8–10 cm nad površino dna zahodno od predelne stene ter tik nad površino zaključnega prekata vzhodno od stene. Zgornja površina stene je rahlo zaobljeno usločena. V predelni steni je obenem izpostavljeno najdaljše ohranjeno zaporedje branik (72), zato je bila izbrana za mesta za odvzem vzorcev za določitev vrste lesa in dendrokronološko kalibrirano radiokarbonsko analizo (AMS ^{14}C).

Okoli 1,2 m vzhodno, približno na sredini ohranjene dolžine istega dela deblaka, je nižje, a še vedno masivno integralno rebro. Nizka pregrada je spodaj nekaj debelejša kot zgoraj (okoli 10–12 cm), v višino pa meri največ 10 cm. Zgornja površina pregrade je nekoliko usločena. Zahodno od pregrade je ohranjen le del dna deblaka; stranice so odlomljene. Ocenjena debelina dna na odlomljenem koncu znaša okoli 3–5 cm.

Notranjost osrednjega dela je natančno, blago vbočeno izdolbena. V zunanjem preseku deblak označuje sploščeno, blago zaobljeno dno, ki, kot kaže presek vzhodne predelne stene, prehaja v strmi, blago zaobljeni in do okoli 30–35 cm visoki stranici. V osrednjem delu čolna debelina dna verjetno ni presegala 3–5 cm, stranice pa so tanjše.

Sledovi izdelave so prepoznavni zlasti tik ob predelnih stenah in nizkem osrednjem rebbru. Gre za krajše ravne vsekanine, vzporedne prečnim elementom deblaka, ki kažejo na uporabo sekire z ostrino, široko največ 4–5 cm. Kot sledove površinske obdelave notranje površine dna bi morda smeli pojasniti plitve ovalne in podolgovate vdolbine, ki potekajo vzdolžno z daljšo osjo plovila in morda pomenijo sledove tesle, sekire z blago zaobljeno ostrino na rezilu, pravokotnem na nasadišče.

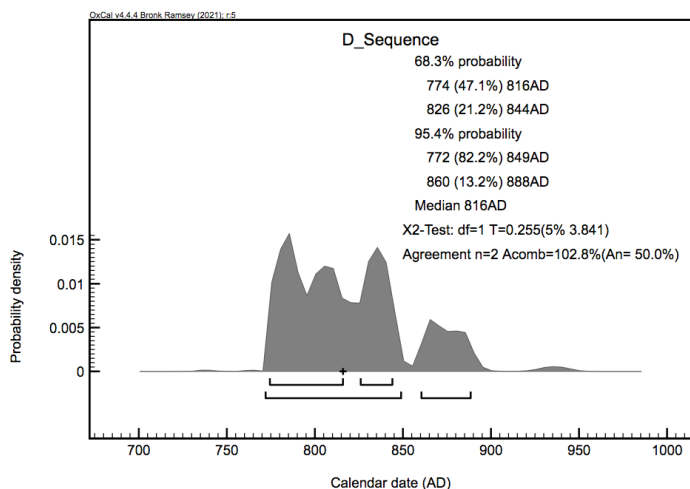
Vzhodni del notranjosti večjega dela deblaka med predelno steno in nizkim sredinskim rebrom je bil ob odkritju skoraj v celoti prekrit s kamni velikosti 15×20 do 30×40 cm, ki so razsuti tudi do 1 m južno od plovila. V deblaku in ob njem je ležalo vsaj 19 kamnov, od tega 10 v notranjosti deblaka, vsi v vzhodnem od obeh večjih prekatov. Na dnu deblaka sta bila med odstranjevanjem kamnov odkrita dva odlomka lončenine, od katerih lahko na podlagi tehnoloških značilnosti keramične mase enega pripišemo pozni bronasti ali starejši železni dobi, enega pa visokemu srednjemu veku. Velja poudariti, da sta položaj in prečni nagib deblaka ob odkritju, z nekoliko privzdignjeno severno stranico pravokotno na podvodno brežino, onemogočala valjenje kamenja in posipanje pobočnega materiala neposredno v notranjost. To nakazuje, da je bil deblak že ob odkritju v sekundarni, glede na izvirno mesto potopitve drugotni legi in da sta odlomek prazgodovinske lončenine, ki morda izvira z območja prazgodovinske naselbine na zahodnem vrhu Grajskega hriba, in odlomek visokosrednjeveškega lonca z močno abradiranimi robovi lomov, v notranjost čolna dospela med njegovim polzenjem po podvodnem pobočju.

Nekaj metrov južneje od večjega dela deblaka je bil na globini 13 m ohranjen odlomljen del nasprotnega konca deblaka. Del (št. 2) je ohranjen v dolžini okoli 45 cm in širini okoli 55 cm. Poleg zaobljenega konca je na njem ohranjena tudi predelna stena z globoko polkrožno izjedo na sredini. Širina izjede znaša 17 cm, višina pa 15 cm. Sodeč po večji širini in izvlečenosti zaključka na vzhodni strani ter ožjem, krajšem in bolj oglatem zaključku na zahodni strani, sklepamo, da deblak leži s sprednjim, premčnim koncem obrnjen proti vzhodu.

Preiskava vrste lesa, ki so jo izvedli strokovnjaki Oddelka za lesarstvo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani in je obsegala analizo prečnega, radialnega in

tangencialnega prereza lesa, je pokazala, da je deblak izdelan iz macesna (*Larix decidua*).⁷ Na podlagi pregleda ohranjenih narastišč vej v ostenju deblaka je bilo ugotovljeno, da je premec plovila izdelan iz spodnjega dela debla proti koreninam.

Starost deblaka je bila določena na podlagi radiokarbonskih (AMS) datacij vzorcev branik iz jedrovine debla (BL22-p; Beta-621204) in periferije debla (BL22-b; Beta-621205) ter dendrokronološke kalibracije dobljenih rezultatov z metodo *wiggle matching* na podlagi znanega števila (71) vmesnih branik (angl. *gap*). AMS analizi celuloze iz obeh branik so opravili v laboratoriju Beta Analytic (Miami, ZDA), dendrokronološko analizo zaporedja branik pa na Oddelku za lesarstvo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Kalibracija obeh datumov je bila opravljena s kalibracijsko krivuljo IntCal20⁸, dendrokronološko modeliranje datacij pa s programom OxCal 4.4.⁹ Modelirana datacija najmlajše branike (slika 3) kaže, da ta sodi s 95,4-odstotno zanesljivostjo (znotraj 2 standardnih odklonov od srednje vrednosti; σ_2) v čas med 772 in 888 n. št. (82,2 %: 772–849 CE; 13,2 %: 860–888 CE), z upoštevanjem 68,2-odstotne verjetnosti (znotraj 1 standardnega odklona od srednje vrednosti; σ_1) pa v čas med 774 in 844 n. št. (47,1 %: 774–816 cal CE; 21,2 %: 826–844 cal CE). Z nekaj pridržka lahko tako sklepamo, da je bil macesen, izbran za izdelavo deblaka, posekan v zadnji četrtini 8. stoletja ali prvi polovici 9. stoletja.

Slika 3: Modelirana radiokarbonska (AMS) datacija vzorca najmlajše branike iz periferije debla z metodo *wiggle-matching*

7 Merela, Balzano in Krže, *Identifikacija*.

8 Reimer et al., »The IntCal20«.

9 Bronk Ramsey, »Bayesian analysis«.

Deblak ob severovzhodni obali Blejskega otoka

V dolžini okoli 1 m izpostavljen čoln leži v smeri severovzhod–jugozahod, na globini okoli 16 m. S premcem se naslanja na podvodno melišče, preostanek pa izginja v mulj. Takoj za premcem ima čoln predelno steno, kjer je širok okoli 50 cm (slika 4). Od stene proti začetku zamuljenega dela deblaka je njegova notranjost založena z 10 do 20 cm velikimi kamni, kar kaže na namerno potopitev. Iz zgornjega desnega dela prekatne stene je bil odvzet vzorec za identifikacijo vrste lesa in določitev starosti uporabljenega debla. Preiskava, izvršena v laboratoriju Oddelka za lesarstvo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, je pokazala, da je bilo plovidlo izdelano iz lesa lipe (*Tilia sp.*). Radiokarbonska (AMS) analiza, ki so jo opravili v laboratoriju Beta Analytic, Inc., v Miamiu, glede na mesto odvzema vzorca časa uporabe deblaka le okvirno umešča v obdobje med 8. stoletjem in prvo polovico 9. stoletja (Beta-605815; 1240 ± 30 BP). Oblikovanost in dimenzije premčnega dela kažejo podobnost z deblakom z jezerskega dna pod grajsko skalo.

Na kamnitem pobočju v neposredni okolici deblaka je bila opažena precejšnja količina recentnega in povojnega odpada pa tudi novoveškega gradiva, kot so odlomki glaziranih loncev in ročk – majolik. Posebej zanimiva je ribiška košarasta vrša, ki leži okoli 3–4 m stran od deblaka in verjetno sodi v 19. stoletje ali prvo polovico 20. stoletja.¹⁰

Slika 4: Lipov deblak ob obali Blejskega otoka (foto: Jure Žvan)

10 Gaspari, Humerca in Žvan, »Arheološki sledovi ribolova«.

Razprava

Opredelitev najdbe

Značilnosti in dimenzije lesenega predmeta z dna pri Grajskem kopališču kažejo, da gre nedvomno za ostanke čolna, izdelanega iz enega samega debla. V dolžino je deblak¹¹ prvotno meril okoli 4 m, v širino pa med 40 in 60 cm. Glede na trenutno poznavanje je imel čoln dve predelni steni in nižje prečno rebro, ki so plovilo delili na štiri prekate, dva daljša in globlja delovna prostora v osrednjem delu ter dva kratka in plitva terminalna prekata na zaključkih. Glede na širino obeh pregradnih sten, ki močno presega debelino dna, bi lahko sklepali, da sta (primarno) služili kot okrepitev trupa, pri sredinskem prečnem grebenu pa (obenem?) za nizko steno, ki je funkcionalno delila notranjost plovila na dva dela.¹² Prisotnost notranjih sten in integralnih pregrad oz. prečnih grebenov, ki lahko segajo od zgornjega roba ene stranice do zgornjega roba druge ali pa so omejeni na talno partijo, bi lahko odsevala razlike v okvirno sočasnih ladjedel-skih pristopih in tradicijah med posameznimi regijami.¹³ Prečno na smer rasti debla iztesana ožja rebra po mnenju nekaterih avtorjev niso bistveno prispevala k prečni trdnosti plovila.¹⁴ Po delitvi Béata Arnolda naj bi prečne odebelitve trupa (»nervures«), ki se dvigajo do 3 cm nad dno in katerih višina je obenem nižja od debeline dna, služile prvenstveno nadzoru nad debelino v postopku izdelave čolna;¹⁵ tiste, ki se dvigajo vsaj do določene višine stranic in katerih debelina je enaka ali znaša dvakratnik debeline dna, naj bi služile kot okrepitve trupa (»ren-forts transversaux«); prečne odebelitve, ki dosegajo dve tretjini ali več notranje višine stranic, pa naj bi bile predelne stene (»cloisons«), namenjene funkcionalni delitvi deblaka na prekate.¹⁶ Velja omeniti tudi tezo, ki je bila postavljena za nizke prečne grebene bronastodobnih deblakov severne in severozahodne Evrope, in sicer naj bi ti posnemali videz reber ogrodka sočasnih sestavljenih ladij.¹⁷

11 Uporabljeno poimenovanje deblak je izpeljanka iz grškega pridevnika monóxylos, nekdanj sestavljenega iz pridevnika mónos (»en«, »en sam«) in samostalnika xylon (»kos lesa«, »drevesno deblo«). V slovenščini se za čoln, izdolben iz enega samega debla, danes enakovredno uporablja še izraz drevak, med arhaična poimenovanja pa sodijo »celak«, »brunik«, (čoln) »izdolbenec« (glej Erič, *Arheologija Ljubljanskega barja*, 11–12).

12 McGrail, *Ancient Boats*, 76.

13 Glej npr. Rogers, »Czech logboats«, 195.

14 Paret, »Die Einbäume«, 113–114; McGrail, *Ancient Boats*, 75; McGrail, *Boats of the World*, 174–175.

15 Podobno tudi Berry, Parham in Appleby, *The Poole Iron Age Logboat*, 61.

16 Arnold, »La pirogue«, 212; Arnold, *Pirogues*, 90–93; glej tudi Rieth, *Des Bateaux*, 70–71.

17 Kastholm, »Plankboat«, 1366–1367.

Na strukturni ravni naj bi bil trup deblakov, zlasti tistih z ravnim dnom in navpičnimi stranicami, najtrdnjši ravno na stiku dna z boki. Prečna rebra večjih dimenzij naj bi podobno kot masivni, neizdolbeni deli na premcu in krmi ustvarjala dodatne napetosti, in sicer zaradi diferencialnega krčenja, povezanega s spremembami v vlažnosti lesa. Večja debelina koncev deblaka tako ni preprečevala radialnega pokanja debla. Izsuševanje in posledično krčenje lesa je povzročalo deformacije in razpoke, kar morda pojasnjuje namero po zmanjšanju mase na ohranjenem zaključku obravnavanega deblaka.¹⁸

Vloga predrtin v stenah na obeh koncih plovila ostaja zaenkrat nepojasnjena. Ni izključeno, da gre za namensko izdelane odprtine, morda povezane s konkretno rabo ali zmanjšanjem lesne mase zaradi prej opisanih razlogov. Po drugi strani bi bili lahko odprtini povezani z naravno aksialno izvotlitvijo uporabljenega debla macesna.

Glede na dimenzije plovilo sodi v skupino manjših, 3–5 m dolgih ter ustrezno širokih in visokih deblakov, ki so bili glede na etnografske primerjave zasnovani za eno, največ dve osebi ter prilagojeni za ribolov.¹⁹ Velikost in ureditev deblaka iz Blejskega jezera govori bodisi za enega ali dva člana posadke. Osrednja prekata sta morda predstavljala suhi in mokri del plovila, ki ga je lahko v pol sedečem, pol klečečem položaju poganjala ena sama oseba. V drugem primeru je lahko zadnji okrepljen konec predstavljal položaj krmarja, pomočnik pa je zasedal suhi prekat; alternativno sta zasedala vsak svoj prekat, konca pa sta služila za namestitvev ribolovnih naprav.

Višina stranic primerjalno ni bila velika, vendar je očitno zagotavljala zadosten vzgon glede na predvideno količino obtežitve ter plovne razmere na Blejskem jezeru. Vodni ambient je seveda samo eden od dejavnikov pri razvoju določene oblike trupa, med drugim pa ne smemo pozabiti na lokalno oz. regionalno obeležene konstrukcijske prakse. Izmenjava tehnologije in izkušenj je bila na srednje in dolge razdalje intenzivnejša vzdolž rek, jezerska in podobna vodna okolja, zlasti manjšega obsega, pa so večkrat območja s posebnimi in različnimi konstrukcijskimi tradicijami. V tem kontekstu velja poudariti pogostost deblakov s polkrožnim presekom trupa, tj. brez ravnega dna in z rahlo ukrivljenimi, vedno nizkimi stranicami, v alpskih in predalpskih jezerih, na katerih je dolgotrajnejša večja vzvalovanost redka.²⁰

18 Arnold, *Pirogues*, 79, 93; Medas, »Note technique«, 16.

19 Ossowski, »Some results«, 64–65.

20 Medas, »Le imbarcazioni monossilli«, 34–35.

Uporabljeni drevesni vrsti

Že iz predhodnih ocen o uporabljeni vrsti lesa, izoblikovanih na podlagi posredovanih fotografij deblaka iz bližine Grajskega kopališča, in sicer da je bil za izdelavo deblaka uporabljen iglavcevec, smo plovilo na podlagi splošnih ugotovitev o rabi posameznih drevesnih vrst s pridržkom datirali v srednji vek ali mlajše obdobje. V vzhodnoalpskem prostoru, vključno z njegovim jugovzhodnim obrobjem, so iz lesa iglavcev namreč praviloma izdelani deblaki iz časa po koncu antike.²¹ V starejših obdobjih močno prevladujejo deblaki iz hrasta, ki v večjem delu celinske Evrope ostane glavna izbira za gradnjo tovrstnih in drugih plovil tudi v srednjem veku in mlajših obdobjih.²² Med skupno več kot 2875 evropskimi deblaki, ki so bili na območju severno od Alp zabeleženi do leta 2015²³ (v navedeni številki niso upoštevane najdbe iz Italije, Avstrije, Slovenije, Madžarske in držav jugovzhodne Evrope), lahko primerke iz macesna preštejemo na prste ene roke, upoštevajoč lastnosti macesnovine in lokalno dostopnost visokih ravnih dreves, pa ta izbira za blejski deblak ni nenavadna.

Macesen označuje za iglavce razmeroma velika gostota, kljub temu pa ima primerno strukturo, ki omogoča kvalitetno obdelavo (tesanje). Njegova trdnost naj bi bila le nekaj manjša od hrastove, obe vrsti pa sta primerljivi tudi po trpežnosti v vodi. V priročnikih za tradicionalno gospodarstvo se macesnov les omenja kot primeren za izdelavo posod, vodovodnih cevi, oken, ostrešij, skodel, desk in ladij ter na splošno za tesarska dela.²⁴ Elastičen in obstojen les macesna je še danes cenjen v gradbeništvu in mizarstvu.²⁵

V antiki so macesen posebej cenili zaradi dolžine hlodov in trdnosti rdečkastega lesa jedrovine, kot težko gorljiv pa je bil posebej iskan v gradbeništvu. Les macesna Plinij Starejši opisuje kot zelo dobrega in odpornega proti vlagi in razkroju.²⁶ Omenja 120 čevljev (okoli 36 m) dolg macesnov hlod, ki so ga po ukazu Tiberija pripeljali iz Recije v Rim zaradi obnove *pons naumachiarius* na umetnem jezeru za uprizarjanje pomorskih spopadov. Macesen je zaradi dobrih tehničnih lastnosti cenil tudi Vitruvij in ga priporočal za gradnjo streh, mostov in utrdb, pri čemer mu je bila vseh predvsem njegova požarna

21 Erič, Gaspari in Kavur, »Arheološke najdbe čolnov«, 402–403.

22 Arnold, *Pirogues*; Billamboz, »Schiffbau und Waldlandschaft«; Pfederer, »Dokumentation«; Rogers, »Czech logboats«; Lucchini in Bernabei, »The Tree species«.

23 Lanting, »Dates«; Arnold, »Logboats from Europe«; Kastholm, »Plankboat«, tabla 1.

24 Zalokar, *Umno kmetovanje*, 292, 296–298, 304–305.

25 Brus, *Drevesne vrste*, 46–47.

26 Plin. *Nat. hist.* 16.43.

odpornost.²⁷ V Avgustovem času so ga uporabljali zlasti v mestih ob Padu in na zahodni obali Jadrana od Ravene (*Ravenna*), Ariminija (*Ariminium*), Pizavra (*Pisaurum*) do Fana (*Fanum*), predvsem zahvaljujoč preprostem prevozu po rekah in morju. Vitruvij sicer navaja, da zaradi teže ne plava, zato ga prevažajo na ladjah ali smrekovih splavih.

Posebno mesto, ki ga je v trgovini z macesnovim lesom imel vzhodnoalpski prostor, nakazuje epizoda o Cezarjevem obleganju utrjenega naselja domačinov (*castellum*) v goratem zaledju Akvileje, verjetno nekje v mejnem območju med karnijskim in noriškim prostorom (morda v Kanalski dolini).²⁸ Med obleganjem so se poskusi požiga lesenega stolpa branilcev namreč povsem izjalovili zaradi omenjenih lastnosti macesnovega lesa, iz katerega je bil zgrajen in ki ga je bilo v okolici v obilju. Zaradi tega je les po naselju dobil ime Larignum,²⁹ kar nakazuje, da so ga pridobivali zlasti iz tega prostora, transport debel iz gora v Padsko nižino pa so olajšali sneg pozimi in deroči rečni tokovi.

V Alpah macesni sicer rastejo med 400 in 2400 m nadmorske višine (nm. v.) in dosega višine do 40 m. Naravno macesnovje v Julijskih Alpah uspeva v višinskem pasu med 500–520 m (Soteska v Bohinju) in 1950 m nm. v. (npr. pod Mojstrovko). V zgornjem montanskem pasu naravni sestoji macesna naseljujejo zelo strma do prepadna osojna skalnata pobočja v pasu bukovih in jelovo-bukovih gozdov, najpogostejši pa so v subalpinskem pasu od (1500) 1600 m do 1800 (1900) m nm. v. na planotah, pomolih in policah v ostenjih nad zgornjo mejo uspevanja bukke, na osojnih legah in na strminah nad 30°.³⁰

Znano je, da so prebivalci alpskih dolin nekdaj posamezne macesne sekali tudi na zelo strmih in težko dostopnih območjih, kakršen je pragozdni sestoj Macesnje nad Belim potokom. Najmogočnejši tamkajšnji macesen ima prsni premer 130 centimetrov, visok je okoli 27 metrov, njegova starost pa se ocenjuje na več kot 400 let.³¹ Rastišče macesna, izbranega za gradnjo blejskega deblaka, lahko kljub temu iščemo bliže, morda nekje v širši okolici jezera. Številna arheološka najdišča Blejskega kota³² dajejo slutiti, da je človekov vpliv na vegetacijo začel tod naraščati že v bronasti in železni dobi ter se z različnimi oblikami rabe

27 Vitr. 2.9.14.

28 Šašel, »Castellum Larignum«.

29 Vitr. 2.9.15.

30 Dakskobler, Seliškar in Rozman, »Phytosociological analysis«.

31 Rozman et al., »Macesnov pragozd«, s seznamom nadaljnjih debelih macesnov v slovenskih Alpah.

32 Glej npr. Gabrovec, *Prazgodovinski Bled*; Knific, »Arheološki sledovi«; Knific, »Zgodovina arheoloških raziskovanj«; Knific, »Blejski grad«; Pflaum, »Rimskodobne najdbe«.

intenziviral v rimski dobi in poznoantičnem obdobju. To je macesnu kot značilni sukcesijski in svetloljubni drevesni vrsti omogočilo rast na predhodno izsekanih površinah v okolici starih naselbinskih jeder, kjer je bila potencialna naravna vegetacija nekoč najbrž bukov ali smrekov gozd. V današnjem macesnovem sestoju na območju planine Klek na Pokljuki so med živimi drevesi (povprečna starost 162 let) macesni s premerom ≥ 60 cm zastopani s 3-odstotnim deležem, maksimalni prsni premer osebkov pa znaša preko 85 cm. Pri macesnih večjih premerov (≥ 40 cm) je bil ugotovljen precejšen razpon starosti, ki pri istem premeru znaša tudi več kot 200 let.³³

Analiza lesa deblaka z dna ob severovzhodni obali Blejskega otoka je pokazala, da je bilo plovilo izdelano iz debla lipe (*Tilia sp.*). Zaradi majhne gostote lesa je lipa idealna vrsta, saj imajo iz nje izdelana plovila večji vzgon, lažje jih je upravljati (v soodvisnosti od oblike trupa) in lahko nosijo težji tovor. V primerjavi z drugimi vrstami lesa podobne velikosti ima lipa izredno homogen les in jo je lažje obdelovati, je manj nagnjena k pokanju in tehta relativno malo. Medtem ko sta hrast in bor bolj gosti vrsti lesa, pa je njuna prednost pred lipo v tem, da absorbirata zelo omejeno količino vode, nabrekanje pa je omejeno na minimum. To je pomemben kriterij, saj kolikor več vode les absorbira, toliko manj nadvodja (angl. *freeboard*) ima in manj robustnosti poseduje.³⁴ Glede na podatke iz omenjenih zbirnih evidenc so bila drevesa lipe za izdelavo deblakov uporabljana zlasti v poznem mezolitiku in neolitiku severne Evrope³⁵ in pri skupini deblakov iz švicarskih jezer, datiranih v 6. tisočletje pr. n. št., v mlajših obdobjih pa je izpričana samo sporadično. Skoraj izključna uporaba lesa lipe in jelše za izdelavo deblakov v mezolitiku in neolitiku odseva namensko izbiro mehkega lesa, ki ga je bilo mogoče obdelovati s takrat običajnimi sekirami iz kamna in rogovine.³⁶ Med mlajšimi evropskimi deblaki sta bila domnevno iz lesa lipe izdelana dva poznosrednjeveška deblaka jezera Lednica na Poljskem.³⁷

Lipe so bile simbolno najpomembnejše drevo Germanov in Slovanov. V germanski mitologiji je bila lipa asociirana s Frejo, boginjo plodnosti, ljubezni in resnice. Kot ženi Votana (Thora) – boga groma – se nobena strela ni drznila treščiti v to drevo. Pod lipovimi drevesi, navadno v sredini vasi, so pri

33 Firm, »Gozdna sukcesija«, 72–75.

34 Gregory, *A Comparative Study*, 166.

35 Lanting, »Dates«, 633.

36 Christensen, »Stone Age«, 136–40.

37 Lednickie J. II (610 $\pm$ 100 BP oz. 1298–1411 AD (68.5 %)) in Lednickie J. III (680 $\pm$ 120 BP oz. 1245–1407 AD (68.3 %)); Pazdur et al., »Radiocarbon«.

Germanih potekale sodne razprave *Thing*. Kot sodno drevo so simbolizirale tišino in ravnotežje. Veljale so tudi za drevo miru in veselja.

Lipe so bile pri Slovanih glavno drevo svetih gajev pa tudi simbol ženske. Pod krščanstvom je lipa postala simbol Device Marije. Janez Šmitek navaja, da je bila v vasi Radniče/Radnig pri Šmohorju/Hermagor v Ziljski dolini v 11. stoletju postavljena cerkvice svete Katarine na mestu, kjer so se dotlej zbirali vaščani v hrastovem gozdu in častili najstarejša drevesa. Krščanske oblike čaščenja so romanja k drevesom, na katerih se prikazuje (ali tam prebiva) Mati božja ali kateri od svetnikov. To so bile predvsem lipe pa tudi druga drevesa.³⁸

Tudi pri Slovanih so bile vaše lipe središča javnega življenja. Pod lipami so razpravljali, vodili pravde in srenjske sestanke. Pravde pod lipo se na Koroškem omenjajo v 13. stoletju. Ker je bilo nižje sodstvo blejskega gospostva razdeljeno med briksenškega in goriškega škofa ter radovljiško gospostvo, so pod lipo v vasi Grad razsojali zastopniki vseh treh.³⁹ Pod nekaterimi lipami, pod katerimi so razsojali, so stale tudi kamnite mize ali v krogu razmeščeni kamni, na katerih so na posvetovanjih sedeli kmetje. Taki lipi sta se ohranili npr. v Rutu in v Vrbi, kjer okrog nje še vedno stoji 16 srenjskih kamnov.⁴⁰

Zalokar les lipe, ki jo predstavi kot »sveto, slovansko drevo«, opisuje kot najprimernejši za »podobarje« (rezbarje), »ker je mehak, gladek in ne razpokljiv«. ⁴¹

Časovni in kulturni kontekst

Radiokarbonska datacija posek macesna, iz katerega je bil nato izdolben delak, postavlja v zgodnje obdobje slovanske naselitve v Blejskem kotu, ki ga arheološko dokumentirajo grobišča na Žalah pri Bledu, Brdu, Pristavi (s sočasnimi naselbinskimi ostanki) in Mlinem ter zakladna najdba orožja in orodja iz Sebenj pri Zasipu.⁴² Gradivo iz grobišč starejše zgodnj srednjeveške faze je na območju Vzhodnih Alp opredeljeno kot karantanska skupina najdb (druga polovica 7. do prva polovica 9. stoletja). Deželo langobardski zgodovinar Pavel Diakon pozna kot domovino Slovanov (*Carniola Sclavorum patria*), njene prebivalce pa v letu 820 omenjajo frankovski anali (*Carniolenses, qui circa Savum fluvium habitant*). Srednja vrednost datacije čolna se ujema z domnevnim časom zakopa sebenjskega depoja, ki ga je A. Pleterski datiral v čas okoli leta

38 Šmitek, »Kulturnozgodovinska pričevanja dreves«, 579.

39 Vilfan, »Očrt«, 242.

40 Šmid Hribar, »Kulturni vidiki«.

41 Zalokar, *Umno kmetovanje*, 313.

42 Knific, »Arheološki sledovi«.

820 in ga povezal z uporom Ljudevita Posavskega proti Frankom, ki so se mu pridružili Karniolci iz doline Save.⁴³ Ob zatonu karolinškega obdobja je na tem ozemlju leta 895 nastala *Marchia iuxta Souwam*, frankovska grofija, ki se je verjetno navezovala na tradicijo plemenske kneževine Karniolcev.⁴⁴

Ob prazgodovinskih in antičnih najdbah z Blejskega otoka⁴⁵ je odkritje trenutno najstarejši neposredni dokaz za plovbo na Blejskem jezeru. Odkriti deblak je starejši od najstarejše faze zgodnjesrednjeveškega grobišča na Blejskem otoku,⁴⁶ ki se začne z manjšo skupino grobov z začetka 10. stoletja, in sicer na sredini prostora med studencem na severovzhodnem delu otoka in domnevnim obrednim mestom v bližini. Omenjeni studenec, domnevno obdan z gajem ali vsaj v senci drevesa, je bil glede na zadnje študije verjetno osrednji objekt predkrščanskega čaščenja, ta del otoka pa je imel glede na najdbe morda poseben pomen že v prazgodovini. Funkcijo starejšega kultnega mesta na začetku 11. stoletja prevzame lesena cerkvena, kar ustreza širše dokumentiranemu vzorcu pokristjanjevanja predkrščanskih svetih mest s studenci.⁴⁷

Zgodnjesrednjeveški deblaki

Zanesljivo datirani zgodnjesrednjeveški deblaki so glede na celoten korpus najdb tega tipa plovil od prazgodovine do novega veka na prostoru Srednje in Zahodne Evrope razmeroma redki, vendar na splošno pogostejši od rimskih deblakov iz cesarskega obdobja.⁴⁸ Med več kot 60 dokumentiranimi deblaki iz Ljubljane in močvirskih plasti Ljubljanskega barja⁴⁹ ni nobenega, ki bi bil prepričljivo datiran v čas med 3. in 11. stoletjem. Drugačno starostno porazdelitev kažejo podatki o najdbah deblakov s sosednje Koroške, ki jih je zbral Paul Gleirscher.⁵⁰ Od skupno 12 deblakov iz treh koroških jezer je odkritju iz Blejskega jezera časovno še najbližje večji hrastov izdolbenec iz Vrbskega jezera (Wörther See) med Pričicami (Pritschitz) in Ribniškim zalivom (Reifnitzer Bucht), ki ga je leta 2006 odkrila in naslednjega leta dvignila ekipa pod vodstvom Otta Cichockega. Deblak s koničastim privzdignjenim premcem

43 Pleterski, »Sebenjski zaklad«, 291.

44 Štih, »Kranjska«.

45 Bitenc, Knific, »Interpretacija«.

46 Bitenc, Knific, »Interpretacija«, 85–87.

47 Štular, »Blejski otok«, 198.

48 Arnold, *Pirogues*; Pflederer, »Dokumentation«, 46–47; Pezzo et al., »Datazione«.

49 Erič, »Datirani deblaki«; Veranič, »Drevaki«; Gaspari et al., *Deblak s konca 2. stoletja pr. n. št.*, 157–161.

50 Gleirscher, »Exkurs«.

in nekoliko širšo zaobljeno krmo ter dvema prekatnima stenama je dolg 6,4 m, širok 58 cm in visok 68 cm, stranice pa so debele 2–3 cm. Radiokarbonska analiza je pokazala, da sodi v čas med letoma 760 in 890.⁵¹ Iz istega dela Vrbskega jezera sta bila že v šestdesetih letih prejšnjega stoletja dvignjena dva deblaka, od katerih je eden radiokarbonsko datiran v čas okoli 600/650,⁵² v bližini pa je bil v sedemdesetih letih na globini 25 m odkrit in dvignjen še en poznoantični deblak iz 5./6. stoletja.⁵³ Zgodnjesrednjeveški deblak z radiokarbonsko datacijo okoli leta 700 je znan tudi iz severozahodnega zaliva Dolgega jezera (Längsee). Deblak, odkrit leta 2007 in še istega leta prepeljan v Deželni muzej v Celovcu, je eden manjših, saj meri v dolžino le 2,05 m, v širino 40 cm in višino 15 cm.⁵⁴ Iz jezer na Bavarskem navajamo zgodnjesrednjeveški deblak iz Langbürgner See, radiokarbonsko datiran v čas 710–810. Od čolna, izdelanega iz hrastovega debla in premera okoli 57 cm, so se ohranili le dno in nastavki bočnih stranic, krma in premec pa sta odlomljena. Ohranjena dolžina čolna znaša 3,87 m, širina pa 40–44 cm. Deblak je imel podobno oblikovana konca, na mestu grče na sredini dna pa so izdelali pravokotno odprtino in jo zatesnili s prilegajočo deščico.⁵⁵ Datacija hrastovega deblaka iz Obertrumer See v Zgornji Avstriji je zaradi nasprotujočih si rezultatov radiokarbonskih analiz nejasna. Natančno izdelan, 4,95 m dolg deblak, ki ga označujejo debelo dno in tanke stranice, odsotnost prečnih reber ter privzdignjen premec ožjega preseka kot pri krmi, je bil odkrit leta 1986 okoli 200 m stran od obale na globini 38 m. Širina dna na krmnem delu znaša 72 cm pri dnu in 50 cm na vrhu, na premcu pa 61 cm na dnu in 36 cm na vrhu. Prehod med ravnim dnom in stanicami je pravokoten, stranice pa poševno nagnjene navznoter. Ohranjena debelina bočnih, do 36 cm visokih stranic znaša na večjem delu le 1–2 cm. Analiza prvega vzorca je pokazala starost 684–888 n. št. (pri 95,4-odstotni verjetnosti), drugega pa 1285–1415 n. št.⁵⁶

Med zgodnjesrednjeveškimi najdišči z izstopajočim številom odkritij plovil obravnavanega tipa navajamo štiri hrastove deblake iz rečnega rokava ob znani vodni utrdbi gradišču slovanske Velikomoravske kneževine v Mikulčicah na Češkem. Gre za večje čolne z vzporednimi stranicami trupa s presekom v

51 Gleirscher, »Abteilung«, 10–11, sl. 5; Gleirscher, »Exkurs«, 68, sl. 27; Cichocki, »Nassholzfunde«, 44, sl. 19.

52 Gleirscher, »Exkurs«, 67.

53 Gleirscher, »Exkurs«, 68.

54 Gleirscher, »Abteilung«, 11, sl. 6; Gleirscher, »Exkurs«, 69.

55 Pfederer, »Aktuelle Forschungen«.

56 Pohl, »Einbaumfunde«.

obliki črke U, ki proti zaključkom prehaja v V-presek. Premec je koničast, krma pa zaobljena ali rahlo zožana in ravno odrezana. Stranice na premcu in krmi prehajajo v manjše ploščadi, notranjost trupa pa je razdeljena z dvema ali tremi prečnimi rebri, ki ne dosegaajo zgornjega roba stranic. Deblaka Mikulčice 2 (d. 8,83 m; š. 66 cm; v. 36 cm) in Mikulčice 3 (d. 9,88 m; š. 71 cm; v. 45 cm) naj bi bili plovili za daljše vožnje na večjih vodah, manjša, razmeroma plitva čolna Mikulčice 4 (rek. d. 6,72 m; š. 66 cm; v. 26 cm) in fragment Mikulčice 1 (ohr. d. 2,83 m; š. 75 cm; v. 26 cm) pa sta verjetno služila za ribolov ali priložnostni prevoz v okolici utrdbe. Najdbe plovil in mostovžev v mrtvih rokavih Morave okoli vodnega gradu spremlja vrsta povezanih najdb iz časovnega okvira med drugo polovico 8. stoletja in prvo polovico 10. stoletja (s prevlado najdb iz 9. stoletja), med drugim treh vesel, trnkov in vrš.⁵⁷

Drugo, nekoliko bolj oddaljeno najdišče z večjim številom deblakov iz zgodnjega srednjega veka, leži v strugi reke Charente med krajema Taillebourg in Port d'Envaux, okoli 40 km od izliva v Atlantski ocean v francoskem departmaju Charente-Maritime. Na širšem območju pristaniških in ribolovnih naprav v rečni strugi je bila odkrita množica predmetov, ki deloma sodijo v merovinsko obdobje (6.–7. stoletje), prevladuje pa gradivo karolinške faze (9.–10. stoletje). Predmeti skandinavskega izvora, ime kraja, ki spominja na Trelleborg, eponimno dansko utrdbo, in pisni viri o napadih z morja podpirajo tezo o vikinški prisotnosti v sredini 9. stoletja. Med podvodnimi pregledi je bilo na okoli 1 km rečne struge skupno odkritih 15 deblakov in tri sestavljene ladje iz kronološkega okvira med 7. in 10. stoletjem. Razen enega bukovega deblaka so vsi drugi izdelani iz hrastovine.⁵⁸ Za našo obravnavo sta med najdbami iz reke Charente morda najzanimivejša 4,96 m dolg deblak Port d'Envaux (604–774 n. št.) in 12,8 m dolg deblak Port-Berteau 1, slednji s tremi pari pribitih polreber, s katerimi so okrepili trup.⁵⁹ Plovili navajamo zaradi izrezov v terminalnih pregradah na premcu in krmi deblaka Port-Berteau 1 ter podobnih izrezov v obeh nizkih prečnih rebrih deblaka Port d'Envaux, ki spominjajo na zajedo na domnevni krmi čolna iz Blejskega jezera.

Med 32 datiranimi deblaki od skupno 80 dokumentiranih najdb iz Padske nižine oziroma Severne Italije jih kar 63 % izvira iz srednjega veka. Od tega večina sodi v čas med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom (6.–10. stoletje), preostali pa v 12.–13. stoletje. Po pravilu so izdelani iz hrasta, dokumentiran

57 Poláček, Marek in Skopal, »Holzfunde«, 203–207; Rogers, »Czech logboats«, 189–191, sl. 18–19.

58 Dumont in Mariotti, *Archéologie*, 106–122, 273–286.

59 Rieth, »Traditions«, 146–150; Rieth, *Des Bateaux*, 120–122.

pa je bil tudi primerek iz kostanja (*Castanea sativa*). Glavne zgostitve plovil tega tipa se kažejo na rekah Oglio in Ada, nekaj tudi na samem Padu, druge zgostitve pa nastopajo v delti Pada v okolici Commachia in na rekah, ki se izlivajo v Beneško laguno. Preliminarna študija, ki jo je opravila Alice Lucchini, nakazuje, da očitno niso bili namenjeni le lokalnim proizvodnim dejavnostim, temveč so služili kot pomembno sredstvo prevoza majhnih in srednjih tovorov v organizirani trgovski prometni zgodnjersrednjeveških emporialnih centrov. Zdi se, da njihova povečana raba med 6. in 10. stoletjem odseva spremenjene prometne razmere, ki sta jih zaznamovala propad rimske cestne infrastrukture in posledično povečanje pomena mreže plovniških komunikacij, tako za regionalno trgovino na drobno kot za transport luksuznih dobrin iz severnojadranjskih pristanišč.⁶⁰

V okviru alternativnih rab deblakov obravnavanega obdobja je treba opozoriti na za zgodnji srednji vek značilne pokope v izdolbenih deblih in čolnih deblakih.⁶¹ Geografsko najbližji primer je bil dokumentiran kar na grobišču na ledini Brda pod pečino Bledce, kjer so v letih 1894, 1901 in 1958 prekopali zgodnjersrednjeveško grobišče s skupno 100 do 150 grobovi. Eno okostje je ležalo v izvotljenem deblu, ki je bilo ob odkritju skoraj popolnoma preperelo.⁶² T. i. drevesne krste, v marsičem podobne funkcionalnim čolnom deblakom, kar bi lahko govorilo za namensko izbiro simbolne oblike čolna, izdelanega samo za pokop, so znane iz starejše faze grobišča na terasi ob desnem bregu Ljubljane v Hrušici pri Ljubljani (druga polovica ali konec 8. stoletja in 9. stoletje). V sedmih, tej fazi pripisanih grobovih (gr. 2, 3, 5, 7, 10, 11, 13), so bili skeletni ostanki pokojnikov odkriti v preperelih izdolbenih deblih z zaobljenimi in koničastimi zaključki ter zaobljenim presekom, ki posnema obliko debla. V enem, slabše ohranjenem grobu (gr. 5), je bila drevesna krsta morda opremljena z lesenim pokrovom. Dolžine bolj ohranjenih »drevesnih krst« segajo od 1,74 do 2,29 m, širine od 0,37 do 0,53 m, ohranjene višine pa med 0,07 do 0,22 m.⁶³ V tem kontekstu naj opozorimo tudi na nedatiran čoln s človeško lobanjo in vesloma, ki je bil odkrit na Ljubljanskem barju pri gradnji železniške proge čez Staro Ljubljano v sredini 19. stoletja pod debelimi plastmi šote.⁶⁴ V zvezi s pokopi v izvotljenih drevesih/deblakih velja omeniti, da je po ljudskem izročilu na Slovenskem

60 Lucchini, »Logboats and the river«.

61 Koblyiški, »Things«; Crumlin-Pedersen in Munch Thye, *The ship as symbol*.

62 Müllner, »Funde antiker Gräber«, 115; Knific, »Arheološki sledovi«, 100–102.

63 Perko, »Litijška cesta«.

64 Müllner, »Einbäumler«, 18; glej Gaspari et al., *Deblak s konca 2. stoletja pr. n. št.*, 158–159.

vsakovrstno votlo deblo predstavljalo skrivališče duš in duhov, votla drevesna dupla pa so asociirali s smrtjo in onostranstvom.⁶⁵

Komentar k najdiščnim okoliščinam

Koncentracija kamnov v notranjosti čolna ob Blejskem otoku nakazuje, da je bil čoln namerno potopljen in v ta namen obtežen s kamni, vendar bo treba za preverbo te teze počakati na rezultate načrtovanih nadaljnjih raziskav. Najdiščne okoliščine deblaka iz severne obale jezera pri Grajskem kopališču ne omogočajo enoznačne interpretacije o vzrokih potopitve. Glede na to, da so kamni v notranjost plovila dospeli sekundarno oziroma po njegovi potopitvi, je še najverjetnejša možnost, da je deblak v sedanjo lego spolzel s priobrežnega dela dna, kjer je bil prvotno spravljen. To bi se lahko teoretično zgodilo v okviru shranjevanja deblaka pod vodo zunaj obdobja rabe ali celo kot vmesna faza v izdelavi deblaka, pri čemer naj bi dalj časa trajajoča potopitev odstranila lesu škodljive substance oz. olajšala obdelavo zmehčanega lesa.⁶⁶ Tako je npr. pojasnjeno ozadje potopitve z do 40 cm velikimi kamni obteženega novoveškega deblaka iz jezera Starnberger See pri Bernriedu na Bavarskem, ki leži blizu obale na globini več kot 37 m. Tobias Pflederer domneva, da je prvotno v obrežni plitvini shranjen deblak naknadno zdrsnil po podvodni brežini.⁶⁷ Med geografsko bližnje najdbe, ki bi jih bilo mogoče teoretično povezati s shranjevanjem plovil v vodi, sodita tudi z rečnimi oblicami napolnjen deblak iz izliva Borovnišnice na Ljubljanskem barju⁶⁸ ter s kamni zapolnjen deblak z obale polotoka Peterinsel na švicarskem jezeru Bielersee.⁶⁹

V primeru obeh deblakov iz Blejskega jezera kljub povedanemu nista izključena simbolna pokopa čolnov ob koncu rabe oz. življenjske dobe, v skladu s čezkulturnim in nadčasovnim dojemanjem plovil kot živih stvari. Namerno dejanje odložitve v okviru pogrebnega obreda za samo plovilo je pogosto spregledano možno ozadje potopitve ali zapustitve, ki pa ima več prepričljivih arheoloških potrditev ter je obenem etnografsko dokumentirano tako pri predmodernih skupnostih kot v sodobni zahodni družbi.⁷⁰ Zanimivo je, da se oba deblaka pojavljata tik ob oziroma v bližini krajev pokopavanja umrlih (Blejski otok, Grajsko kopališče in Sv. Martin), katerega začetki

65 Šmitek, »Kulturnozgodovinska pričevanja dreves«, 581.

66 Gregory, *A Comparative Study*, 59–66.

67 Pflederer, »Dokumentation«, 51, sl. 7.

68 Müllner, »Einbäumler«, 18.

69 Paret, »Die Einbäume«, 92, št. 4.

70 Adams, »Ships and boats«; Markoulaki, *Depositional Practices*, 216–219.

pa po ugotovitvah poglobljenih študij dokumentacije starejših izkopavanj (Blejski otok) in omembah značilnih pridatkov (Grajsko kopališče) sodijo v mlajše obdobje zgodnjega srednjega veka od obeh plovil (10.–11. stoletje).⁷¹ V zvezi s tem bodo pomembni rezultati nadaljevalnih raziskav deblaka ob severovzhodni obali Blejskega otoka, ki so ga očitno namerno potopili v zalivu v neposredni bližini studenca, domnevno osrednjega objekta predkrščanskega čaščenja in ključnega sestavnega dela že samo po sebi prestižnega otoškega prostora.⁷²

Deblak – značilno plovilo Slovanov

Viri za zgodovino zgodnjih Slovanov, npr. delo *Historiae* Teofilakta Simokata iz druge četrtine 7. stoletja, in Psevdo-Mavrikijev *Strategicon*, priročnik o vojskovanju, napisan okoli leta 600, opis čudežev solunskega patrona sv. Demetrija (*Miracula s. Demetrii*), kronika Janeza Efeškega in *Bellum Avaricum* Georgija Pizidijca, Slovane prikazujejo kot mojstre bojevanja v zahtevnih okoljih, gostih gozdovih, močvirjih, na in v vodi, nadalje v ozkih soteskah in na strmini, za nepreosljivo pa je veljala njihova veščina prečkanja rek.⁷³ V iztekajočem 6. stoletju in prvi četrtini 7. stoletja so Slovani za rečne operacije na severnem Balkanu in pri obleganju mest severnoegejsko-marmarskega prostora uporabljali čolne izdolbence, grško monóxyloi – μονόξυλοι (»čoln iz enega samega debla«). Hitra izdelava množine tovrstnih plovil, npr. ob avarski blokadi Singiduna, kaže na večino, ki so jo prinesli iz svoje prado-
movine oz. zanje značilnega življenjskega okolja v bližini neprehodnih gozdov, rek, jezer in močvirij.⁷⁴ Avari so se kot nomadsko ljudstvo iz stepe, ki ni obvladalo gradnje plovil ali njihove vojaške rabe, pri tem morali zanašati na Slovane ali druge, npr. domnevno rimske ladjedelce, ki jih je kaganu poslal langobardski kralj Agilulf, o čemer piše Pavel Diakon.⁷⁵ Rimsko občudovanje slovanske veščine prečkanja rek je trajalo še stoletja: čolni izdolbenci, ki jih povzdiguje tudi Konstantin Porfirogenet,⁷⁶ postanejo prepoznavni topos Slovanov in Rusov.⁷⁷

71 Gabrovec, *Prazgodovinski Bled*, 6; Knific, »Zgodovina arheoloških raziskovanj«, 15, 22.

72 Štular, »Blejski otok«, 166–170, 198–200.

73 Kotłowska in Różycki, »The image of Slavs«.

74 *Strategicon* 11.4.23–24.

75 Paulus Diaconus, *Hist. Lang.* 4.20.

76 *De Administrando Imperio* 9.

77 Havliková, »Slavic Ships«, 89–104.

Primarna namembnost

V tej fazi raziskav še ni mesta za izčrpnjšo obravnavo oblike in primarne namembnosti plovila, vendar si lahko dovolimo nekaj iztočnic. Med plovili iz jezer osrednje- in vzhodnoalpskega območja naj omenimo srednjeveški deblak z zelo podobnimi značilnostmi iz visokogorskega jezera Obersee (2016 m nm. v.) v bližini prelaza Staller na vzhodnem Tirolskem.⁷⁸ Ohranjena dolžina deblaka, izdelanega iz cemprina (švicarski bor, *Pinus cembra* L.), znaša 3,5 m, prvotno pa je bil morda še okoli en meter daljši. Deblak z ravnim oz. rahlo zaobljenim dnom in navpičnima stranicama ima dve predelni steni, ki notranjost plovila delita na tri prekate, večjega osrednjega in dva krajša na koncih. En zaključek deblaka je masiven in zaobljeno prikončen, drug pa je odlomljen. Plovilo, katerega obdobje rabe dendrokronološka analiza trdno umešča v čas kmalu po poseku debla okoli leta 1080 ± 13, avtorja povezuje ta z ribolovom oz. podelitvijo ribolovnih pravic na odročnem jezeru na meji med posestmi briksenške škofije in Gospodi iz Lienza. Znano je, da so mnoga tirolska visokogorska jezera, vse do višine 2800 m, uporabljali za oskrbo škofovskih sedežev in plemiških dvorov s svežimi ribami kot cenjeno delikateso in nepogrešljivo dobroto na pojedinah. Prve omembe srednjeveškega ribolova in ribolovnih pravic v Vzhodnih Alpah izvirajo že iz poznega 8. stoletja.⁷⁹ Da so za ribolov z mrežo na jezerih, zahvaljujoč preprosti obliki in obvladljivosti, uporabljali tudi deblake, dokazujejo poleg recentnih primerov z jezer v Švici, južni Nemčiji in Avstriji zlasti historične upodobitve iz obalpskega prostora⁸⁰ ter razmeroma številne, a praviloma pomanjkljivo dokumentirane in objavljenе podvodne najdbe.

Med starejšimi deblaki iz jezer sosednje Koroške navajamo tri bronastodobne deblake, jelšinega (*Alnus* sp.) iz Dolgega jezera (Längsee), odkritega leta 2007 ob plaži v južnem zalivu (d. cca. 4 m; š. 60 cm; 1630–1460 pr. n. št.),⁸¹ in dveh hrastovih (I: d. 4,5 m; š. 60 cm, v. stranic 29 cm; II: d. 4,75 m; š. 60 cm; v. stranic 47 cm), na katere so naleteli med drugo svetovno vojno pri delih v zamočvirjenem vzhodnem delu Vrbskega jezera pri Gurah (Sattnitz).⁸² Kronološko jim sledi hrastov deblak iz jugovzhodnega dela Klopinskega jezera (Klopeiner See), pri katerem je radiokarbonska analiza pokazala na

78 Reitmayer in Nicolussi, »Ein hochmittelalterlicher Einbaum«.

79 Hüster Plogmann, *Fisch und Fischer*.

80 Rieth, *Des Bateaux*, 73–74.

81 Cichocki, »Nassholzfunde«, 48, sl. 22; Gleirscher, »Exkurs«, 69–70, sl. 26: 4.

82 Gleirscher, *Ertauchte Geschichte*, 51–53; Gleirscher, »Abteilung«, 65–67.

pozno rimsko starost (320–480 n. št.). Leta 2000 odkriti deblak je ležal 11 m globoko, vzporedno s strmim podvodnim pobočjem brežine pod severnim vznožjem hriba Gracarca. Plovilo je leta 2001 raziskala in maja naslednjega leta dvignila potapljaška skupina avstrijskega društva za arheologijo vlažnih okolij in podvodno arheologijo Triton (*Österreichischen Gesellschaft für Feuchtboden- und Unterwasserarchäologie Triton*) za Deželni muzej v Celovcu.⁸³ Deblak je 4,6 m dolg in 42 cm širok, z 25 cm visokimi stranicami, ki se rahlo trapezasto širijo navzven. Izvedba žličasto oblikovanega premca in krme je podobna. Tri integralna rebra, široka okoli 57 cm, deblak delijo na dva približno enaka osrednja prekata dolžine 1,4 oz. 1,5 m ter dva, okoli 80 cm dolga prekata na premcu oz. krmi. Rekonstruirana širina čolna znaša med 50 in 55 cm.⁸⁴ Po obliki in razporeditvi prečnih reber ga Gleirscher primerja z 6,73 m dolgim in 55 cm širokim jelovim deblakom iz jezera Schluchsee (930 m nm. v.) v Schwarzwald, ki je bil domnevno izdelan v sredini ali drugi polovici 7. stoletja.⁸⁵

Čoln iz Klopinskega jezera naj bi imel izvrstne plovne lastnosti, kot glavna namena uporabe pa se zarisujeta transport in ribolov. Na slednjega po mnenju Ruperta Breitwieserja kaže že oblika deblaka, pri čemer naj predelne stene ne bi imele samo funkcije stabilizatorja oblike trupa, temveč naj bi služile kot predelne stene prekatov za shranjevanje ulova oz. mrež. V zadnjem delu naj bi bil prostor za krmarja, ki je kleče usmerjal deblak z veslom. Klopinsko jezero je še danes zelo bogat ribolovni revir, v katerem prevladujejo ščuke, somi, krapji, jegulje in ostriži, manj je smučev in linjev.⁸⁶

Odkritje deblakov pri Grajskem kopališču in Blejskem otoku je prineslo potrditev domnev o razmeroma zgodnji uporabi tega tipa plovil na Blejskem jezeru, ki se glede na posredneveske likovne vire morda neprekinjeno nadaljuje vsaj do izteka 18. stoletja. Manjši čoln z rahlo privzdignjenima koncema, upodobljen na bakrorezu Bleda iz Valvasorjevega albuma *Topografija Kranjske* (1678–1679),⁸⁷ bi lahko na podlagi dolžine, ocenjene glede na velikost veslača z značilnim klobukom, uvrstili v skupino manjših deblakov za ribolov. Upodobitev otoka v *Slavi Vojvodine Kranjske*⁸⁸ na jezeru

83 Stradal in Dworsky, »Zwei Einbäume«, 58; Breitwieser, »Ein römischer Einbaum«, 70.

84 Gleirscher, *Ertauchte Geschichte*, 48–51; Gleirscher, »Exkurs«, 69, sl. 26: 3.

85 Dehn, »Ein Einbaum«.

86 Breitwieser, »Ein römischer Einbaum«, 70–2.

87 Stopar, »Blejski grad«, 131.

88 Valvasor, *Die Ehre*, II, 805.

prikazuje tri čolne podobnih dimenzij (4–6 m) in oblike, ki morda predstavljajo takrat običajno sredstvo za prevoz potnikov, verjetno tudi za ribolov in v katerih lahko s precejšnjo verjetnostjo prepoznamo deblake. Podobnih oblik in velikosti so tudi čolni z oljne podobe blejskega območja briksenške škofije iz leta 1775, ki jih je že Janez Fajfar z nekaj pridržka interpretiral kot deblake.⁸⁹ Slika na sredini jezera in na privezu ob otoku upodablja več dolgih in razmeroma ozkih čolnov z zaobljenima koncema, poudarjenim zgornjim robom stranic in brez nakazanega ogrodja. Ob stopnicah na Blejski otok je prikazan splav, sestavljen iz dveh takih čolnov in vmesne lesene ploščadi, ki ustreza pogosti in na različnih koncih evropske celine dokumentirani praksi tandemske/katamaranske uporabe enakih čolnov za gradnjo trajektov (brodov), splavov, mlinov ipd.⁹⁰ Velikost in zaobljenost koncev čolnov na sliki Bleda iz leta 1775 jih približuje jelovim deblakom na jezerih gornjeavstrijske pokrajine Salzkammergut, ki so jih izdelovali še na začetku 20. stoletja.⁹¹ Tam so jih uporabljali predvsem ribiči, saj so tovrstna plovila brez v notranjost vgrajenih delov, ki bi lahko poškodovali mreže. Na jezeru Mondsee so take deblake izdelovali iz do 250 let starih jelk, pretežno v dolžini 11–12 m oziroma 36 čevljev. Pri tej velikosti so deblaki tudi ob močni vzvalovanosti prestrezali tretji val ter tako omogočali zanesljivo vožnjo in delo dve- do tričlanske posadke.⁹²

Kulturnozgodovinska in domoznanska literatura 19. stoletja deblakov na Blejskem jezeru ne omenja več, manjkajo tudi na vedutah in drugih upodobitvah tega časa. Slednje med manjšimi plovili za prevoz potnikov in ribolov prikazujejo oglate čolne iz platic z notranjim ogradjem, ki jih praviloma označujejo prikoničen, dvignjen premec in ravna krma. Ta plovila kažejo podobnosti s čolni na krmna vesla tipa *traunerl* iz širše skupine čolnov *plätte*, ki so jih na alpskih jezerih na Bavarskem in v Avstriji uporabljali za lokalni promet, prevoz lesa in ribarjenje⁹³ in so predstavljali tudi prototipe za prve blejske pletne.⁹⁴

89 Fajfar, »Sliki Bleda«.

90 Glej npr. McGrail, *Ancient Boats*, 70–71; Ossowski, *Studia nad łodziami*; Medas, »Le imbarcazioni monossilli«, 36; Pfederer, »Dokumentation«, 52–53.

91 Kunze, »Eisfischen«; Salemke, »Der Einbaum«.

92 Pohl, »Einbaumfunde«, 2.

93 Friedl, »Holzschiffbau«, 116–118.

94 Repe, *Bled ves v soncu žari*, 123–124.

Sklep

Z vidika obilja arheoloških podatkov o poselitvi Blejskega kota v pozni antiiki in zgodnjem srednjem veku ter nadčasovne rabe jezerskih resursov je bilo odkritje deblakov do neke mere pričakovano, po drugi strani pa odpira nove raziskovalne iztočnice. Med drugim bi bilo zanimivo vedeti kaj več o realnostih izza prevozov na Blejski otok oziroma o tamkajšnjih dejavnostih v času pred dokumentiranimi začetki pokopavanja pa tudi o morebitni vlogi deblakov v pogrebnem ritualu ter o specifični izbiri drevesnih vrst za gradnjo obeh preprostih plovil, ki bi lahko bila teoretično povezana z njihovo posebno rabo.

Zaenkrat zbrani podatki ne omogočajo daljnosežnejših ugotovitev o morebitni predhodni uporabi deblakov na Blejskem jezeru v starejših obdobjih (ki je več kot verjetna), morda celo prenosu znanj o izdelavi teh zanimivih plovil med staroselci oz. romanskim prebivalstvom in novimi naseljenci ali povsem neodvisni aplikaciji tradicionalno slovanskih plovil v novi domovini. Odkritja vsekakor potrjujejo ocene o velikem arheološkem potencialu jezerske kotanje, zlasti ostalin v globlje ležečih, zamuljenih delih, ki so posledično težje zaznavne in bodo zahtevale kombinirano uporabo različnih metod za daljinsko zaznavanje.

Povzetek

Leta 2015 so potapljači Društva za podvodne dejavnosti Bled (DPD Bled) nedaleč od severne obale Blejskega jezera odkrili ostanke večjega lesenega predmeta, ki so bili pozneje prepoznani kot razbitina čolna deblaka. V sodelovanju med potapljači DPD Bled in Oddelkom za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani je bilo v zadnjih dneh decembra 2020 izpeljano podvodno rekognosciranje ostankov z namenom izdelave osnovne dokumentacije ter odvzema vzorcev za opredelitev drevesne vrste in določitev starosti plovila. Preliminarna spoznanja so bila nadgrajena z rezultati raziskave, ki jo je februarja 2022 izpeljal Zavod za Podvodno Arheologijo v sodelovanju s Centrom za preventivno arheologijo Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije. V okviru dvodnevne posega so bili opravljeni fotogrametrično dokumentiranje plovila *in situ*, njegov začasen dvig za celovito dokumentiranje deblaka in odvzem vzorcev za njegovo natančnejše datiranje. V okolici najdišča je podvodna ekipa izvedla intenziven terenski pregled v mreži kvadrantov s popolno kolekcijo kulturnozgodovinsko izpovednega površinskega materiala. Po končani raziskavi in dokumentiranju je bil deblak začasno vrnjen na jezersko dno, dokler ne bo sprejeta odločitev o njegovi konservaciji in muzejski prezentaciji.

Deblak je bil odkrit razlomljen na dva kosa. Večji del obsega premec in osrednji del čolna, nekoliko vstran ležeč manjši del pa predstavlja drug konec s krmo. Dela se ne prilegata in očitno vmesni del plovila proti krmi manjka. Propadla oziroma odlomljena je tudi večina obeh stranic v osrednjem delu deblaka. Notranja površina je razmeroma dobro ohranjena, zunanja površina pa je precej neenakomerno korodirana. Prvotno okoli 4 m dolg in do 60 cm širok deblak zaobljenega preseka s 30 do 35 cm visokimi stranicami sta označevala zaobljeno koničast premec in bolj topo zaobljena krma. Pri premcu in krmi ima čoln iztesani visoki predelni steni, v osrednjem delu čolna pa nizko prečno rebro. Slednje morda nakazuje, da je bila notranjost čolna funkcionalno razdeljena na dve polovici oziroma prekata. Glede na rekonstruirane dimenzije in ureditev je bil prilagojen za enega ali dva člana posadke in najverjetneje namenjen za ribolov ali lokalni prevoz.

Čoln je ležal na vznožju strme podvodne brežine med 11,5 in 12 m globoko, okoli 15 m od severnega jezerskega obrežja. Ob odkritju je ležal vzporedno z brežino na podlagi iz peska in manjšega kamenja, s premcem, usmerjenim proti vzhodu. Večji kos deblaka je bil ujet med dve večji skali. Bolje ohranjena polovica večjega dela proti premcu je bila zapolnjena z neobdelanim kamnjem. Čoln je po daljši osi nekoliko nagnjen navzdol po brežini, kar pomeni, da se zgornji rob leve stranice dviga nad ravnino pobočja. Ozadje potopitve deblaka še ni razjasnjeno. Sprva so najdiščne okoliščine in oddaljenost od obale nakazovale možnost, da gre za simbolni pokop plovila ob koncu njegove rabe. Po drugi, verjetnejši razlagi pa je bil deblak prvotno shranjen v plitvini tik ob obali in zaradi neznanega razloga zapuščen, nato pa je sčasoma zdrsel po strmem pobočju in se razlomil. Med večjimi kamni, s katerimi je bil zapolnjen sprednji prekat deblaka, sta bila namreč najdena tudi odlomka prazgodovinske in visokosrednjeveške lončenine, ki najverjetneje izvirata iz posutij pobočnih depozitov na obali. Okoliščine tako kažejo na postopno zasipanje čolna zaradi naravnih procesov po tem, ko je bil že potopljen in v položaju, v katerem je bil odkrit. Za obtežitev, namenjeno potopitvi deblaka za čas, ko ni bil v rabi, ki je v jezerih in rekah v obalpskem prostoru sicer izpričana z nemalo primeri, ni prepričljivih dokazov.

Analiza vrste lesa, izvršena na Oddelku za lesarstvo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani, je pokazala, da je bil čoln izdelan iz macesnovega debla. V Evropi je mogoče od skoraj tri tisoč sporočenih najdb deblakov primerke iz macesna prešteti na prste ene roke, upoštevajoč vodoodpornost macesnovine in lokalno dostopnost visokih ravnih dreves, pa ta izbira ni nenavadna.

Starost deblaka je bila določena na podlagi radiokarbonskih analiz (AMS) vzorcev branik iz jedrovine in periferije debla, kalibriranih z metodo *wiggle matching*. Analize so bile opravljene v laboratoriju Beta Analytic (Miami, ZDA), dendrokronološka analiza zaporedja branik pa na Oddelku za lesarstvo Biotehniške fakultete Univerze v Ljubljani. Modelirana datacija najmlajše je pokazala, da je bilo drevo, izbrano za izdelavo deblaka, posekano v zadnji četrtini 8. stoletja ali prvi polovici 9. stoletja. S tem je deblak iz Blejskega jezera prvo zanesljivo datirano zgodnj srednjeveško plovilo te vrste iz slovenskega prostora, ki se mu onkraj Karavank pridružujejo trije od skupno 12 zabeleženih deblakov iz treh koroških jezer.

Ob prazgodovinskih in antičnih najdbah z Blejskega otoka je odkritje trenutno tudi najstarejši neposredni dokaz za plovbo na Blejskem jezeru ter omogoča sklepanja o rabi jezerskih virov in obiskov otoka v obdobju prve faze slovanske naselitve Blejskega kota, pri čemer srednja vrednost datacije okvirno sovпада z uporabo Karniolcev proti Frankom leta 820.

Literatura

- Adams, Jonathan. »Ships and boats as archaeological source material.« *World Archaeology* 32, št. 3 (2001): 292–310.
- Arnold, B  t. »La pirogue de Chalais-Marigny et quelques consid  rations sur less monoxyles découverts en France.« V: *Présentation des collections du Musée de Lons-le-Saunier, 1. Néolithique, Chalais-Clairvaux, fouilles anciennes*, 211–222. Lons-le-Saunier: Musée d'Arch  ologie, 1985.
- Arnold, Bât. *Pirogues monoxyles d'Europe centrale, construction, typologie, evolution*, 2. Arch  ologie neuchâteloise 21. Neuchâtel: Musée cantonal d'arch  ologie, 1995.
- Arnold, Bât. »Logboats from Europe and the CD-ROM, or a solution to the endless search for documents (2000 edition).« *The International Journal of Nautical Archaeology* 31, št. 1 (2002): 129–132.
- Bavec, Uroš, Matevž Novak in Uroš Herlec. »Geološke lastnosti Blejskega jezera in bližnje okolice.« V: *Neznano Blejsko jezero. Podvodna kulturna dediščina in rezultati arheolo  skih raziskav*, ur. Andrej Gaspari, 40–45. Vestnik 20, Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2008.
- Berry, Jessica, David Parham in David Appleby, ur. *The Poole Iron Age Logboat*. Oxford: Archaeopress, 2019.
- Billamboz, André. »Schiffbau und Waldlandschaft am Bodensee. Holzuntersuchungen an Schiffswracks und Uferkonstruktionen.« V: *Einbaum, Lastensegler, Dampfschiff. Frühe Schifffahrt in S  dwestdeutschland*, ur. Ralph R  ber, 41–50. Stuttgart: Theiss, 2000.
- Bitenc, Polona, in Timotej Knific. »Interpretacija grobi   a in najdb = Interpretation of burial ground and finds.« V: *Srednjeve  ski Blejski otok v arheolo  skih virih = Medieval*

- archaeology of Bled Island*, ur. Benjamin Štular, 45–92. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 42, Ljubljana: Založba ZRC, 2020.
- Breitwieser, Rupert. »Ein römischer Einbaum aus dem Klopeiner See.« *Rudolfinum. Jahrbuch des Landesmuseums für Kärnten* 2002 (2003): 60–73.
- Bronk Ramsey, Christopher. »Bayesian analysis of radiocarbon dates.« *Radiocarbon* 51, št. 1 (2009): 337–360.
- Brus, Robert. *Drevesne vrste na Slovenskem*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2012.
- Christensen, Charlie. »Stone Age dug-out boats in Denmark: occurrence, age, form and reconstruction.« V: *Experimentation and reconstruction in environmental archaeology*, ur. David E. Robinson, 119–141. Symposia of the Association for Environmental Archaeology 9. Oxford: Oxbow Books Limited, 1990.
- Cichocki, Otto. »Nassholzfunde aus österreichischen Seen.« *Fines Transire* 22 (2013): 25–50.
- Crumlin-Pedersen, Ole, in Birgitte Munch Thye, ur. *The ship as symbol in prehistoric and medieval Scandinavia: papers from an international research seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 5th–7th May 1994*. Copenhagen: The National Museum, 1995.
- Černe, Mina. »Podobe Bleda skozi literaturo v »dolgem 19. stoletju.« Diplomska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2011.
- Črešnar, Matija, in Uroš Košir. *Poročilo o izvedenih podvodnih arheoloških raziskavah na območju obnove čolnarne pri grajskem kopališču na Bledu*. Poročilo. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Center za preventivno arheologijo, 2012.
- Dakskobler, Igor, Andrej Seliškar in Andrej Rozman. »Phytosociological analysis of European larch forests in the Southeastern Alps.« *Hacquetia* 17, št. 2 (2018): 247–519.
- Dehn, Rolf. »Ein Einbaum vom Schluchsee.« V: *Einbaum, Lastensegler, Dampfschiff. Frühe Schifffahrt in Südwestdeutschland*. ALManach 5/6 (2000) 69–70. Stuttgart: Konrad Theiss Verlag, 2000.
- Dumont, Annie, in Jean-François Mariotti. *Archéologie et histoire du fleuve Charente: Taillebourg – Port d'Envaux: une zone portuaire du haut Moyen Age sur le fleuve Charente*. Dijon: Éd. universitaires de Dijon, 2013.
- Erič, Miran. *Arheologija Ljubljanskega barja. Ladje, deblaki, čolniči in vesla: seznam plovil, odkritih na Ljubljanskem barju*. Poročila Skupine za podvodno arheologijo 26, Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2008.
- Erič, Miran. »Datirani deblaki in ladja na Ljubljanskem barju in v Prekmurju v Sloveniji.« V: *Jurišičev zbornik*, ur. Luka Bekić, 151–162. Zagreb: Hrvatski restauratorski zavod, Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru, 2009.
- Erič, Miran, Andrej Gaspari in Boris Kavur. »Arheološke najdbe čolnov deblakov na Ljubljanskem barju v letih 1990–2010.« V: *Potopljena preteklost. Arheologija vodnih okolij in raziskovanje podvodne kulturne dediščine v Sloveniji*, ur. Andrej Gaspari in Miran Erič, 397–404. Radovljica: Didakta, 2012.
- Fajfar, Janez. »Sliki Bleda z okolico iz leta 1775.« V: *Blejski grad – 1000 let prve omembe*, ur. Marko Vidic, 150–167. Bled, Ljubljana: Muzejsko društvo, Zavod za kulturo, Narodni muzej Slovenije, 2011.
- Firm, Dejan. »Gozdna sukcesija in ekologija evropskega macesna (*Larix decidua* Mill.) v slovenskih Alpah.« Doktorska naloga, Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, 2016.

- Friedl, Georg. »Holzschiffbau in Österreich«. Masterarbeit, Universität für Bodenkultur Wien, 2014.
- Gabrovec, Stane. *Prazgodovinski Bled*. Dela SAZU 12. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1960.
- Gaspari, Andrej, ur. *Neznano Blejsko jezero. Podvodna kulturna dediščina in rezultati arheoloških raziskav*. Vestnik 20. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2008.
- Gaspari, Andrej, Rok Humerca in Jure Žvan. »Odkritje zgodnjerednjeveškega deblaka v Blejskem jezeru.« *Razgledi Muzejskega društva Bled* 12 (2020): 29–31.
- Gaspari, Andrej, Rok Humerca in Jure Žvan. »Zgodnjerednjevska deblaka v Blejskem jezeru.« V: *Arheologija v letu 2020: dediščina za javnost: zbornik povzetkov: strokovno srečanje Slovenskega arheološkega društva na spletni videokonferenci 10. decembra 2021*, ur. Andrej Gaspari in Predrag Novaković, 10. Ljubljana: Slovensko arheološko društvo, 2021.
- Gaspari, Andrej, Rok Humerca in Jure Žvan. »Arheološki sledovi ribolova na Blejskem jezeru: poročilo o podvodnem odkritju dveh košarastih vrš.« *Studia Universitatis Hereditatis* 9, št. 2 (2021): 51–71. [https://doi.org/10.26493/2350-5443.9\(2\)51-71](https://doi.org/10.26493/2350-5443.9(2)51-71).
- Gaspari, Andrej, Irena Šinkovec, David Badovinac, Ronald Bockius, Katarina Čufar, Matej Draksler, Katja Kavkler, Maks Merela, Tatjana Tomazo-Ravnik in Tomaž Verbič. *Deblak s konca 2. stoletja pr. n. št. iz Ljubljanice na Vrhniki = The Late 2nd Century BC Logboat from the Ljubljanica River at Vrhnika*. Ljubljana: Muzej in galerije mesta Ljubljane, 2017.
- Gleirscher, Paul. *Ertauchte Geschichte. Zu den Anfänge von Fischerei und Schifffahrt im Alpenraum*. Katalog zum Sonderausstellung. Klagenfurt: Landesmuseum Rudolfinum, 2006.
- Gleirscher, Paul. »Abteilung für Ur- und Frühgeschichte.« *Rudolfinum. Jahrbuch des Landesmuseums für Kärnten* 2007 (2008): 7–13.
- Gleirscher, Paul. »Exkurs: Einbäume aus Kärnten.« V: *Keutschach und die Pfahlbauten in Slowenien und Friaul. UNESCO-Welterbestätten*, 65–73. Klagenfurt/Celovec: Hermagoras Verein/Mohorjeva družba, 2014.
- Gregory, Niall. »A Comparative Study of Irish and Scottish Logboats.« Dissertation, University of Edinburgh, 1997.
- Havliková, Lubomíra. »Slavic Ships in the 5th–12th Centuries Byzantine Historiography.« *Byzantinoslavica* 52 (1991): 89–104.
- Huber, Renata. »Eine kurze ‚Fischerei-Zeitreise‘ durch den (Vor-)Alpenraum.« *Österreichs Fischerei* 71, št. 2–3 (2018): 59–72.
- Hüster Plogmann, Heide, ur. *Fisch und Fischer aus zwei Jahrtausenden. Eine fischereiwirtschaftliche Zeitreise durch die Nordwestschweiz*. Forschungen in Augst 39. Augst: Römermuseum, 2006.
- Janežič, Valentin. »Bled.« V: *Slovenska koleda za leto 1859*, 132–142. Celovec: Društvo sv. Mohorja, 1859.
- Kastholm, Ole Thirup. »Plankboat skeuomorphs in Bronze Age logboats: a Scandinavian perspective.« *Antiquity* 89, št. 348 (2015): 1353–72.
- Knific, Timotej. »Arheološki sledovi blejskih prebivalcev iz pozne antike in zgodnjega srednjega veka.« V: *Bled tisoč let. Blejski zbornik 2004*, ur. Jože Dežman, 93–117. Radovljica: Didakta, 2004.

- Knific, Timotej. »Zgodovina arheoloških raziskovanj v Blejskem kotu.« V: *Zgodnjesrednjeveška naselbina na Blejski Pristavi. Najdbe*, ur. Andrej Pleterski, 13–25. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 14, Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2008.
- Knific, Timotej. »Blejski grad in blejska krajina v davnini.« V: *Blejski grad – 1000 let prve omembe*, ur. Marko Vidic, 76–97. Bled, Ljubljana: Muzejsko društvo, Zavod za kulturo, Narodni muzej Slovenije, 2011.
- Koblyński, Zbigniew. »Things as Symbols: The Boat in the Early – Medieval Culture of Northern Europe.« *Arhaeologia Polona* 27 (1988), 185–200.
- Kotłowska, Anna, in Łukasz Różycki. »The image of Slavs in the work of Theophylact Simocatta.« V: *Slovani, naša dediščina/Our Heritage: the Slavs*, ur. Judita Lux, Benjamin Štular in Katharina Zanier, 16–27. Vestnik 27, Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2018.
- Kunze, Walter. »Das mondseer Einbaum.« *Jahrbuch des Oberösterreichischen Musealvereines* 1968 (1968): 173–202.
- Kunze, Walter. »Eisfischen am Irrsee.« *Oberösterreichischen Heimatblätter* 29, 1/2 (1973): 95–97.
- Lanting, N. Jan. »Dates for origin and diffusion of the European logboat.« *Palaeohistoria* 39–40 (2000): 627–650.
- Lucchini, Alice. »Logboats and the river: utilisation of the Po Valley in Early Medieval times.« V: *Incipit 8. Proceedings of the XI Workshop de Estudos Medievais da Universidade do Porto, 2019*. Biblioteca Digital Chapter I, 10–22. IPublisher: Universidade do Porto, Faculdade de Letras, 2020.
- Lucchini, Alice, in Mauro Bernabei. »The tree species of Po valley Logboats.« V: *2020 IMEKO TC-4 International Conference on Metrology for Archaeology and Cultural Heritage, October 22–24 2020 (Trento, Italy), Virtual Conference*. Proceedings, 579–584. New York: Curran Associates, Inc., 2020.
- Markoulaki, Panagiota. *Depositional Practices in the Wetlands: The Case of Prehistoric Logboats in England*. Dissertation, Nottingham: University of Nottingham, 2014.
- McGrail, Seán. *Ancient Boats in North-West Europe. The archaeology of water transport to AD 1500*. London, New York: Longman, 1998.
- McGrail, Seán. *Boats of the World from the Stone Age to Medieval Times*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Medas, Stefano. »Le imbarcazioni monossilli ritrovate nei laghi e nei fiumi italiani.« V: *Le palafitte del lago di Monate: Ricerche archeologiche e ambientali nell'insediamento preistorico del Sabbione*, ur. Maria Adelaide Binaghi Leva, 30–38. Gavirate (VA): Nicolini Editore, 2003.
- Medas, Stefano. »Note tecniche sulle imbarcazioni monossilli del lago di Monate.« *Le palafitte del lago di Monate: Ricerche archeologiche e ambientali nell'insediamento preistorico del Sabbione*, ur. Maria Adelaide Binaghi Leva, 39–48. Gavirate (VA): Nicolini Editore, 2003.
- Merela, Maks, Angela Balzano in Luka Krže. *Identifikacija lesa deblaka iz Blejskega jezera (Poročilo KTL-2021-01)*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za lesarstvo, 2021.
- Müllner, Alfons. »Einbäumler im Moraste.« *Argo* 1 (1892): 1.

- Müllner, Alfons. »Funde antiker Gräber in Veldes.« *Argo* 3 (1894): 80–81, 114–129.
- Ossowski, Waldemar. »Some results of the study of logboats in Poland.« V: *Down the river to the sea: Proceedings of the 8th International Symposium on Boat and Ship Archaeology*, ur. Jerzy Litwin, 59–66. Gdańsk: Polish Maritime Museum Gdańsk, 1997.
- Ossowski, Waldemar. *Studia nad łodziami jednopiennymi z obszaru Polski*. Prace Centralnego Muzeum Morskiego 11. Gdańsk: Marpress, 1999.
- Paret, Otto. »Die Einbäume im Federseeried und im übrigen Europa.« *Præhistorische Zeitschrift* 21, (1930): 76–116.
- Pazdur, Anna, Marek Krapić, Adam Michczyński in Waldemar Ossowski. »Radiocarbon and dendrochronological dating of logboats from Poland.« *Radiocarbon* 43, št. 2 (2001): 403–415.
- Perko, Matic. »Litjska cesta: Zgodnjesrednjeveško grobišče (Izkopavanja leta 2015).« Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2016.
- Pezzo, Maria Ivana, Gianluca Quarta, Stefano Medas, Stefano Marconi, Jasmine Rizzi, Lucio Calcagnile in Marisa d'Elia. »Datazione assoluta della piroga monossile di Ponte Piave (TV). Analisi dendrocronologiche e radiocarboniche.« *Annali dei Musei Civici di Rovereto* 25 (2010): 91–101.
- Pflaum, Veronika. »Rimskodobne najdbe s Pristave ter druga sočasna najdišča in posamične najdbe iz Blejskega kota.« V: *Zgodnjesrednjeveška naselbina na Blejski Pristavi. Najdbe*, ur. Andrej Pleterski, 189–212. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 14, Ljubljana: Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, 2008.
- Pflederer, Tobias. »Aktuelle Forschungen in bayerischen Seen.« *Nachrichtenblatt Arbeitskreis Unterwasserarchäologie* 8 (2001): 21–32.
- Pflederer, Tobias. »Dokumentation neuerer Einbaumfunde in Bayern.« *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 50 (2009): 45–69.
- Pleterski, Andrej. »Sebenjski zaklad.« *Arheološki vestnik* 38 (1987): 237–330.
- Pohl, Henrik. »Einbaumfunde aus dem Salzburger Land.« *Archaeologia Austriaca* 90 (2009): 73–86.
- Poláček, Lumír, Otto Marek in Rostislav Skopal. »Holzfunde aus Mikulčice.« V: *Studien zum Burgwall von Mikulčice* 4, ur. Falko Daim et al., 177–302. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, 2000.
- Reimer, Paula J. et al. »The IntCal20 Northern Hemisphere Radiocarbon Age Calibration Curve (0–55 cal kBP).« *Radiocarbon* 62, št. 4 (2020): 725–57.
- Reitmaier, Thomas, in Kurt Nicolussi. »Ein hochmittelalterlicher Einbaum aus dem Obersee, Gemeinde St. Jakob/Deferegggen (Osttirol) und die fischereiwirtschaftliche Nutzung alpiner Hochgebirgseen in Tirol.« *Nachrichtenblatt Arbeitskreis Unterwasserarchäologie* 9 (2002): 12–16.
- Repe, Božo. *Bled ves v soncu žari: oris zgodovine turizma na Bledu: ob 130-letnici Turističnega društva Bled*. Bled: Turistično društvo, 2009.
- Rieth, Éric. »Traditions de construction monoxyle, monoxyle-assemblée et assemblée sur la rivière Charente (France).« V: *Carvel Construction Technique: Skeleton-first, Shell-first, Fifth International Symposium on Boat and Ship Archaeology. Amsterdam 1988*, ur. Reinder Reinders in Paul Kees, 146–153. Oxbow Monograph 12. Oxford: Oxbow Books, 1991.
- Rieth, Éric. *Des Bateaux et des Fleuves. Archéologie de la batellerie du Néolithique aux Temps modernes en France*. Pariz: Editions Errance, 1998.

- Rogers, Jason S. »Czech logboats: early inland watercraft from Bohemia and Moravia.« V: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. Studia minora Facultatis philosophicae Universitatis Brunensis* 16 (2011): 171–202.
- Rozman, Andrej, Aleš Poljanec, Kostja Jerovšek, Jernej Trnkoczy in Igor Dakskobler. »Macesnov pragozd Macesnje nad dolino Belega potoka v Julijskih Alpah.« *Proteus* 81, št. 5 (2019): 198–211.
- Salemke, Gerhard. »Der Einbaum von Mondsee in Österreich.« *Das Logbuch* 8 (1972): 4–8.
- Stopar, Ivan. »Blejski grad na starih upodobitvah.« V: *Blejski grad – 1000 let prve omembe*, ur. Marko Vidic, 128–149. Bled, Ljubljana: Muzejsko društvo, Zavod za kulturo, Narodni muzej Slovenije, 2011.
- Stradal, Christian, in Cyril Dworsky. »Zwei Einbäume im Klopeiner See.« *Rudolfinum. Jahrbuch des Landesmuseums für Kärnten 2001 und 2002* (2002): 57–60.
- Šašel, Jaroslav. »Castellum Larignum (Vitr. 2,9,15).« *Historia* 30 (1981): 254–256. (= Jaroslav Šašel, *Opera Selecta*, 645–647. Situla 30, Ljubljana: Narodni muzej, 1992.)
- Šmid Hribar, Mateja. »Kulturni vidiki drevesne dediščine.« *Glasnik Slovenskega etnološkega društva* 51 (2011): 44–54.
- Šmitek, Zmago. »Kulturnozgodovinska pričevanja dreves.« *Acta Histriae* 19, št. 3 (2011): 571–586.
- Štih, Peter. »Kranjska (Carniola) v zgodnjem srednjem veku.« V: *Zbornik Brižinski spomeniki*, ur. Jože Faganel, Franc Jakopin in Janko Kos, 13–26. Dela 2. razreda SAŽU 45. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Mladika (Trst), Založba ZRC, 1996.
- Štular, Benjamin. »Blejski otok v srednjem veku.« V: *Srednjeveški Blejski otok v arheoloških virih*, ur. Benjamin Štular, 183–200. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 42, Ljubljana: Založba ZRC, 2020.
- Valvasor, Janez Vajkard. *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, 1–15. Laybach, Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Veranič, Dejan. »Drevaki Ljubljanskega barja.« Diplomaska naloga, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2016.
- Vilfan, Sergij. »Očrt slovenskega pravnega narodopisja.« V: *Narodopisje Slovencev*, 217–262. Ljubljana: Klas, 1944.
- Zalokar, Janez. *Umno kmetovanje in gospodarstvo*. Ljubljana: c.k. Kranjska kmetijska družba, 1854.

Summary

Two early medieval boats from Lake Bled

In 2015, divers from the local Association for Underwater Activities discovered the remains of a large wooden object not far from the northern shore of Lake Bled, which were later identified as the remains of a logboat. In cooperation between the divers of DPD Bled and the Department of Archaeology of the Faculty of Arts in Ljubljana, an underwater reconnaissance of the remains was carried out at the end of December 2020

in order to establish basic documentation and to take samples to identify the tree species and determine the age of the vessel. The preliminary findings were complemented by the results of a survey conducted in February 2022 by the Institute of Underwater Archaeology in collaboration with the Centre for Preventive Archaeology of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia. During the two-day intervention, photogrammetric documentation of the vessel was carried out *in situ*, its temporary lifting for a complete documentation of the logboat and sampling for its more accurate dating. Near the site, an underwater team conducted an intensive survey in a grid of quadrants with the total collection of surface material of cultural and historical significance. Upon completion of the investigation and documentation, the logboat was temporarily returned to the bottom of the lake pending a decision on its conservation and museum display. The logboat was found broken into two parts. The larger part includes the bow and the middle part of the boat, while the smaller part, which is slightly off to the side, is the other end with the stern. The two parts do not fit together, and apparently the intermediate part of the vessel towards the stern is missing. Most of the two sides in the middle part of the hull have also collapsed. The inside is relatively well preserved, while the outer surface is rather unevenly corroded. The boat, originally about 4 metres long and up to 60 cm wide, with a round cross-section and sides 30 to 35 cm high, was characterized by a rounded, pointed bow and a rather bluntly rounded stern. At the bow and stern the boat has carved high partition walls, and in the central part of the boat a low transverse rib. The latter may indicate that the interior of the boat was functionally divided into two halves or compartments. Depending on the reconstructed dimensions and arrangement, it was designed for one or two crew members and was most likely used for fishing or local transportation.

The boat was lying at the foot of a steep underwater slope at a depth of between 11.5 and 12 metres, about 15 metres from the northern shore of the lake. When it was discovered, it was lying parallel to the shore on a layer of sand and smaller stones, with the bow facing east. A larger piece of the boat was wedged between two larger stones. The better preserved half of the larger piece towards the bow was filled with untreated stones. The boat tilted slightly away from the shore along the longer axis, meaning that the top of the left side rises above the plane of the slope. The background to the sinking of the wooden boat is not yet clear. Initially, the circumstances of the location and the distance from the shore suggested that it was a symbolic burial of the vessel at the end of its use. Another, more likely explanation states that the boat was originally stored in the shallows offshore and abandoned for some unknown reason, but then eventually slid down a steep slope and broke. Among the larger stones that filled the front compartment of the hull, fragments of prehistoric and high medieval pottery were also found, most likely from the scattered slope deposits along the coast. Thus, the circumstances suggest a gradual backfilling of the boat by natural processes, after it had already been sunk in the position in which it was discovered. There is no convincing evidence that the wooden boat was stored along the shore for a time when it was not in use, for which there is otherwise quite a lot of evidence at lakes and rivers in the Alpine areas and elsewhere.

An analysis of the wood species carried out in the Department of Wood Science of the Biotechnical Faculty of the University of Ljubljana showed that the boat was made of a larch trunk. Of the nearly 3,000 reported logboat finds in Europe, larch specimens can be counted on the fingers of one hand, but given the water resistance of larch wood and the local availability of tall, straight trees, this choice is not unusual. The age of the logboat was determined using radiocarbon (AMS) analyses of samples from the core and periphery of the trunk, conducted by Beta Analytic Laboratory (Miami, FL), and the resulting dates were calibrated using the wiggle-matching method. Dendrochronological analysis of the tree-ring sequence was performed at the Department of Wood Science of the Biotechnical Faculty, University of Ljubljana. The modelled radiocarbon age of the last preserved ring indicates that the selected tree was felled in the last quarter of the 8th century or in the first half of the 9th century. The logboat from Lake Bled is thus the first reliably dated early medieval vessel of this type from Slovenia, joined beyond the Karavanke by three of the 12 reported wooden boats from three Carinthian lakes. Together with prehistoric and ancient finds from the island, the find is currently the oldest direct evidence of navigation on Lake Bled and allows conclusions to be drawn about the use of the lake's resources and visits to the island during the first phase of Slavic settlement of Bled, the mean date of which roughly coincides with the uprising of the Carniolans against the Franks in 820.

Bibliografija akad. zasl. prof. dr. Rajka Bratoža*

Uredila Ana Marija Lamut

1979

»Novejša literatura o svetem Severinu (1975–1977).« *Arheološki vestnik* 30 (1979): 577–587.

1980

»Franc Ksaver Lukman, *Gregorij Veliki in njegova doba*, Celje: Mohorjeva družba, 1980« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 34, 4 (1980): 481–483.

1981

»Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki.« *Zgodovinski časopis* 35, 3 (1981): 205–221.

»Il cristianesimo in Slovenia nella Tarda Antichità: un abbozzo storico.« *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 29/30 (1981/1982): 19–55.

»Nekaj misli k prikazu antične dobe v ‚Zgodovini Slovencev‘.« *Arheološki vestnik* 32 (1981): 646–652.

* Bibliografija akademika prof. dr. Rajka Bratoža zajema dela, ki so bila objavljena v tiskani obliki. Urejena je kronološko. V okviru posameznega leta monografijam sledijo razprave, članki, enciklopedična gesla, ocene in druga objavljena dela.

1982

Evgepij. *Življenje svetega Severina*. Uvod, prevod in komentar. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1982.

»Odnosi med Germani in Romani na ozemlju Spodnje Avstrije v drugi polovici 5. stoletja.« *Arheološki vestnik* 33 (1982): 157–168.

»Lothar Eckhart, *Die Stadtpfarrkirche und Friedhofskirche St. Laurentius von Enns – Lorch – Lauriacum in Oberösterreich*, Linz 1981« [ocena knjige]. *Arheološki vestnik* 33 (1982): 548–550.

»*Arheo* (= *Arheološka obvestila*) 1, 1981, Glasilo Slovenskega arheološkega društva, Ljubljana 1981« [ocena revije]. *Kronika* 30, 1 (1982): 58.

1983

Severinus von Noricum und seine Zeit: geschichtliche Anmerkungen. Denkschriften 165. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1983.

»Cerkvenopolitični in kulturnozgodovinski odnosi med Sirmijem in Akvilejo.« *Zgodovinski časopis* 37, 4 (1983): 259–272.

»Franc Ksaver Lukman, *Kristusovi pričevalci. Martyres Christi. Šestintrideset poročil o mučencih prvih stoletij*. Priredil Ivan Pojavnik, Celje: Mohorjeva družba, 1983« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 37, 1/2 (1983): 135–139.

»*Glosar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa*. Hrsg. von Jadran Ferluga et al. Beih. Nr. 1: *Bibliographie der Übersetzungen griechisch-byzantinischer Quellen*. Bearbeiter Wolfgang Schule. Beih. Nr. 2: *Namen-tragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. Bearbeitung Rade Mihaljčić, Wiesbaden: Steiner, 1982« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 37, 3 (1983): 255–256.

1984

»Viktorin iz Petovione in njegova doba.« *Živa antika* 34, 1/2 (1984): 119–125.

»Diskusijski prispevek k referatu Fedore Ferluga-Petronio, 'O vplivu klasičnih jezikov na poimenovanje dni v tednu v evropskih jezikih s posebnim ozirom na slovanske jezike'«. *Živa antika* 34, 1/2 (1984): 66.

»Krščanska Emona in njen zaton: diskusijski prispevek k referatu Ljudmile Plesničar-Gec o arheoloških obdobjih Ljubljane.« V: *Zgodovina Ljubljane*:

prispevki za monografijo: gradivo s Posvetovanja o zgodovini Ljubljane, 16. in 17. novembra 1983 v Ljubljani, ur. Ferdo Gestrin, 64–68. Ljubljana: Kronika, Zgodovinsko društvo Ljubljana, 1984.

1985

»Das Christentum in Slowenien in der Spätantike: ein geschichtlicher Abriss.« V: *Kulturhistorische und archäologische Probleme des Südostalpenraumes in der Spätantike: Referate des Symposiums an der Universität Klagenfurt vom 24. bis 26. September 1981*, ur. Herbert Graßl, 32–54. Wien, Graz, Köln: H. Böhlau, 1985.

Pillinger, Renate. »Preganjane kristjanov in uničevanje templjev na ozemlju Avstrije v rimski dobi: predavanje na Oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete 28. maja 1985« [prevod iz nemščine]. *Zgodovinski časopis* 39, 3 (1985): 173–183.

1986

Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode. Acta Ecclesiastica Sloveniae 8. Ljubljana: Teološka fakulteta, Inštitut za zgodovino Cerkve; Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1986.

»Lo sviluppo degli studi di Antichità cristiana nella odierna Slovenia dagli inizi ai nostri giorni: rassegna bibliografica.« *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 34 (1986): 21–47.

»Razvoj organizacije zgodnjekršćanske cerkve na ozemlju Jugoslavije od 3. do 6. stoletja: kratek oris.« *Zgodovinski časopis* 40, 4 (1986): 363–395.

»Viktor Korošec: (7. 12. 1899–16. 11. 1985).« *Zgodovinski časopis* 40, 4 (1986): 488–489.

»Renate Pillinger (Hrsg.), *Spätantike und frühbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1986« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 40, 4 (1986): 515–517.

1987

»Razvoj zgodnjekršćanskih raziskav v Sloveniji in Istri v letih 1976–1986.« *Zgodovinski časopis* 41, 4 (1987): 681–697.

»Die kirchenpolitischen und kulturhistorischen Beziehungen zwischen Sirmium und Aquileia.« *Balkanica* 18/19 (1987/1988): 151–176.

- »Oglejska shizma in vpliv cerkvenozgodovinskih dogodkov na zgodovino Alpskih Slovanov do začetka 8. stoletja.« V: *Zbornik predavanj*, ur. Alenka Šivic-Dular, 105–120. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, 1987.
- »Nastanek, razvoj in zaton organizacije zgodnjekršćanske cerkve v Istri (4.–6. stoletje).« V: *Antični temelji naše sodobnosti: referati slovenskih udeležencev na 4. znanstvenem zborovanju Zveze društev za antične študije Jugoslavije v Pulju od 12. do 17. oktobra 1986*, ur. Erika Mihevc-Gabrovec, Kajetan Gantar in Martin Benedik, 13–26. Ljubljana: Društvo za antične in humanistične študije Slovenije, 1987.
- »Die Entwicklung der Kirchenorganisation in den Westbalkanprovinzen (4. bis 6. Jahrhundert).« V: *Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter: II. Internationales Symposium, Haskovo (Bulgarien), 10.–13. Juni 1986*, ur. Vassil Gjuzelev in Renate Pillinger, 149–196. Wien: 'Freunde des Hauses Wittgenstein', 1987.
- »Marjeta Šašel-Kos, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu – A historical outline of the region between Aquileia, the Adriatic, and Sirmium in Cassius Dio and Herodian*, SAZU 1986« [ocena knjige]. *Arheološki vestnik* 38 (1987): 468–473.
- »Franz Schön, *Der Beginn der römischen Herrschaft in Rätien*, Jan Thorbecke Verlag Sigmaringen 1986« [ocena knjige]. *Arheološki vestnik* 38 (1987): 473–476.
- »Lujko Margetić, *Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici*, Rovigno, Trieste: Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, Università popolare, 1983« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 41, 2 (1987): 356–364.
- »Theophylaktos Simokates, *Geschichte*. Übersetzt und erläutert von Peter Schreiner, Stuttgart: A. Hiersemann, 1985« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 41, 2 (1987): 353–356.
- Lippold, Adolf. »Vzhodni Goti in rimski cesarji od 455 do 507: predavanje na Oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete 22. maja 1986« [prevod iz nemščine]. *Zgodovinski časopis* 41, 2 (1987): 205–215.
- Schreiner, Peter. »Ikonoklazem: njegov pomen za Bizanc in njegove posledice na zahodu: predavanje na Oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete 6. aprila 1987« [prevod iz nemščine]. *Zgodovinski časopis* 41, 3 (1987): 399–407.

1988

- »Povezave med Trakijo in severnojadranskimi deželami v pozni antiki.« *Zgodovinski časopis* 42, 4 (1988): 487–504.
- »Jaroslav Šašel: in memoriam.« *Naši razgledi* 37, 7 (8. 4. 1988): 210–211.
- »Jaroslav Šašel: (21. 1. 1924– 25. 3. 1988).« *Zgodovinski časopis* 42, 1 (1988): 125–129.
- »Jože Kastelic – petinsedemdesetletnik.« *Zgodovinski časopis* 42, 2 (1988): 241–242.
- »Jochen Bleicken, *Geschichte der Römischen Republik*. 3., überarbeitete Aufl., München: R. Oldenbourg, 1988« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 42, 4 (1988): 597–601.
- »Jochen Martin, *Spätantike und Völkerwanderung*, München: R. Oldenbourg, 1987« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 42, 4 (1988): 601–605.
- »Peter Schreiner, *Byzanz*, München: R. Oldenbourg, 1986« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 42, 4 (1988): 606–608.
- »Wolfgang Schuller, *Griechische Geschichte*. 2. Aufl., München, Wien: R. Oldenbourg, 1982« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 42, 4 (1988): 595–597.
- Schreiner, Peter. »Slike iz bizantinske province: trgovci in trgovina v dobi Paleologov: predavanje na Oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete 7. aprila 1987« [prevod iz nemščine]. *Zgodovinski časopis* 42, 1 (1988): 5–11.

1989

- »The development of the early Christian research in Slovenia and Istria between 1976 and 1986.« V: *Actes du XIe Congrès International d'Archéologie Chrétienne: Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste (21–28 Septembre 1986)*, vol. 3, 2345–2388. Roma: Ecole française de Rome; Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 1989.
- »Koprška cerkev skozi stoletja.« Soavtor Janez Peršič. V: *Prispevki k zgodovini Kopra = Contributi per la storia di Capodistria*, ur. Mitja Guštin, 57–64. Koper: Pokrajinski muzej, 1989.
- »Rižanski zbor = Il Placito del Risano.« V: *Prispevki k zgodovini Kopra = Contributi per la storia di Capodistria*, ur. Mitja Guštin, 86–88. Koper: Pokrajinski muzej, 1989.

- »Gradež.« Soavtor Jože Kastelic. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 3, 364–365. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.
- »Evgipij.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 3, 70. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1989.
- »Renate Pillinger, *Das Martyrium des heiligen Dasius (Text, Übersetzung und Kommentar)*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1988.« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 43, 3 (1989): 451–453.
- »Slavko Ciglenečki, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum – Višinske utrdbе iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru*, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1987« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 43, 2 (1989): 283–289.
- »Werner Dahlheim, *Geschichte der Römischen Kaiserzeit*, München 1989« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 43, 2 (1989): 290–292.
- Graßl, Herbert. »Položaj telesno in duševno prizadetih v antični družbi: predavanje v Društvu za antične in humanistične študije Slovenije 18. 11. 1988« [prevod iz nemščine]. *Zgodovinski časopis* 43, 3 (1989): 311–317.

1990

- Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.* Zbirka zgodovinskega časopisa 8. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Inštitut za zgodovino Cerkev pri Teološki fakulteti, 1990.
- »Die Geschichte des frühen Christentums im Gebiet zwischen Sirmium und Aquileia im Licht der neueren Forschungen.« *Klio* 72, 2 (1990): 508–550.
- »Zgodnjekrščanska cerkev v Makedonji in njen odnos do Rima.« *Zgodovinski časopis* 44, 1 (1990): 5–29.
- »Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.« *Zgodovinski časopis* 44, 3 (1990): 331–362; 44, 4 (1990): 489–520.
- »Kastelic Jože.« V: *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, 723–724. 2. izd. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1990.
- »Hieronim.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 4, 22. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990.
- »Justinijan I.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 4, 360. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990.

»Rudolf Noll: (1906–1990).« *Zgodovinski časopis* 44, 3 (1990): 465–466.

1991

»Krščanstvo v antiki.« V: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*, ur. Metod Benedik, 11–27. Celje: Mohorjeva družba, 1991.

»Konstantin.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 5, 250. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991.

1992

»Nekatera nerešena in nerešljiva (?) vprašanja iz zgodovine severnojadranskih dežel v 6. in 7. stoletju.« *Zgodovinski časopis* 46, 3 (1992): 297–307.

»Krščanstvo na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve v antiki.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 6, 49–51. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.

»Limes.« Soavtor Slavko Ciglencečki. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 6, 187–188. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.

»Ljubljana. Zgodovina.« V soavtorstvu. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 6, 220–236. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1992.

»Adolf Lippold, *Kommentar zur Vita Maximini duo der Historia Augusta*, Bonn: Habelt, 1991« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 46, 2 (1992): 270–274.

»Zosimos, *Neue Geschichte*. Übersetzt und eingeleitet von Otto Veh. Durchgesehen und erläutert von Stefan Rebenich, Stuttgart: Hiersemann, 1990« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 46, 2 (1992): 267–270.

»Rajko Bratož, doktor zgodovinskih znanosti« [intervju; pogovor vodila Metka Lovrič]. *Primorska srečanja* 17, 138 (1992): 635–641.

Žitko, Salvator. »Listina Rižanskega placita – dileme in nasprotja domačega in tujega zgodovinopisja – II. del« [prevod listine]. *Annales* 2, 2 (1992): 87–102.

Šašel, Jaroslav. *Opera selecta*. Urednika Rajko Bratož in Marjeta Šašel Kos. S. 30. Ljubljana: Narodni muzej, 1992.

1993

»Poročila srednjeveških piscev o antični zgodovini prostora med Sirmijem in Oglejem: razširjeno besedilo referata na kolokviju ob stoletnici rojstva Milka Kosa v Ljubljani 10. decembra 1992.« *Zgodovinski časopis* 47, 2 (1993): 185–214.

- »Aquileia und der Alpen-Adria-Raum: von der Mitte des 6. Jahrhunderts bis 811.« V: *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter*, ur. Günther Hödl in Johannes Grabmayer, 151–208. Wien etc.: Böhlau, 1993.
- »Die frühchristliche Kirche in Makedonien und ihr Verhältnis zu Rom.« V: *Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum: Adolf Lippold zum 65. Geburtstag gewidmet*, ur. Karlheinz Dietz, Dieter Hennig in Hans Kalletsch, 509–551. Würzburg: Selbstverlag Seminar für Alte Geschichte, 1993.
- »Oglejska svetnika Mohor in Fortunat: njun izvor in začetki njunega češčenja.« *Mohorjev koledar* (1993): 43–47.
- »Harald Krahwinkler, *Friaul in Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts*, Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 1992« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 47, 1 (1993): 145–149; *Memorie Storiche Forogiuliesi* 73 (1993): 323–333.
- »Jaroslav Šašel, *Opera selecta*, Ljubljana: Narodni muzej, 1992« [ocena knjige]. Soavtor Stane Gabrovec. *Zgodovinski časopis* 47, 2 (1993): 321–323.
- Glaser, Franz in Renate Pillinger. *Teurnia. Metropolis Norici: vodnik po zgodnjekrščanskih spomenikih*. Prevod v slovenščino. Dunaj: Kuratorium pro Teurnia, Institut für Klassische Archäologie, 1993.
- 1994**
- Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 12. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1994.
- »Istrska cerkev v 7. in 8. stoletju: od smrti Gregorija Velikega do Rižanskega placita.« *Acta Histriae* 2 (1994): 53–64.
- »La chiesa istriana nel VII e nell' VIII secolo: dalla morte di Gregorio Magno al placito del Risano.« Prevod iz slovenščine Tullio Vianello. *Acta Histriae* 2 (1994): 65–77.
- »I contatti della chiesa aquileiese con gli Slavi delle Alpi Orientali nel VII e VIII Secolo.« *Studi Goriziani* 79 (1994): 7–26.
- »Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev.« *Zgodovinski časopis* 48, 1 (1994): 5–45.
- »Grška doba (i. e. družba) od Homerja do Perikla.« *Zgodovina v šoli* 3, 2 (1994): 4–17.

- »Der Einfluß Aquileias auf den Alpenraum und das Alpenvorland: (von den Anfängen bis um 700).« V: *Das Christentum im bairischen Raum: von den Anfängen bis ins 11. Jahrhundert*, ur. Egon Boshof in Hartmut Wolff, 29–61. Köln: Böhlau, 1994.
- »Der ‚heilige Mann‘ und seine Biographie: (unter besonderer Berücksichtigung von: Eugippius, *Leben des heiligen Severin*).« V: *Historiographie im frühen Mittelalter*, ur. Anton Scharer in Georg Scheibelreiter, 222–252. Wien: Oldenbourg, 1994.
- »Die antike Geschichte des Gebietes zwischen Donau und Adria in den Vorstellungen der mittelalterlichen Autoren.« V: *Ethnogenese und Überlieferung: angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung*, ur. Karl Brunner in Brigitte Merta, 264–292. Wien, München: Oldenbourg, 1994.
- »Split.« Soavtor Janez Höfler V: *Lexikon der Kunst: Architektur, bildende Kunst, angewandte Kunst, Industrieformgestaltung, Kunsttheorie*, Bd. 6, 810–812. Leipzig: E. A. Seemann, 1994.
- »Eugippe, *Vie de saint Séverin*. Introduction, texte latin, traduction, notes et index par Philippe Régerat, Les éditions du Cerf, Paris 1991« [ocena knjige]. *Arheološki vestnik* 45 (1994): 272–274.
- »Ivo Lukanc, *Diocletianus: der römische Kaiser aus Dalmatien*, Wetteren: Edit cultura, 1991« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 48, 3 (1994): 412–413.
- »Renate Pillinger, *Der Apostel Andreas: ein Heiliger von Ost und West im Bild der frühen Kirche*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1994« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 48, 3 (1994): 413–414.
- »Renate Pillinger, Andreas Pülz, Hermann Vetters (Hrsg.), *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im frühen Mittelalter*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1992« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 48, 3 (1994): 414–415.
- »Venetologija je naš kulturni kompleks: pogovor z dr. Rajkom Bratožem o bitki pri Frigidu, Teodozijevem križu in venetski razlagi zgodovine« [intervju; pogovor vodil Tomo Šajn]. *Primorske novice* 48, 85 (28. 10. 1994): 30.
- Castritius, Helmut. »Barbari – antiqui barbari: k poselitveni zgodovini jugovzhodnega Norika in južne Panonije v pozni Antiki: (od konca 4. do srede 6. stoletja): referat na kolokviju ‚Zaton rimskega cesarstva in poznoantična

doba na Slovenskem' 3. 3. 1994 na ljubljanski Filozofski fakulteti« [prevod iz nemščine]. *Zgodovinski časopis* 48, 2 (1994): 137–147.

Springer, Matthias. »Novi odgovori na stara vprašanja o bitki pri Adrianoplu: referat na kolokviju ‚Zaton rimskega cesarstva in poznoantična doba na Slovenskem‘ v Ljubljani 3. 3. 1994« [prevod iz nemščine]. *Zgodovinski časopis* 48, 4 (1994): 433–442.

1995

»Neven Budak, *Prva stoljeća Hrvatske*, Zagreb 1994« [ocena knjige]. *Byzantinische Zeitschrift* 88, 2 (1995): 460–461.

»Gottfried Schramm, *Anfänge des albanischen Christentums: die frühe Bekehrung der Bessen und ihre langen Folgen*, Freiburg in Breisgau: Rombach, 1994« [ocena knjige]. *Byzantinische Zeitschrift* 90, 1 (1995): 159–161.

1996

»Ecclesia in gentibus: vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo.« *Bogoslovni vestnik* 56, 4 (1996): 385–410.

»Ecclesia in gentibus: vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo.« V: *Grafenauerjev zbornik*, ur. Vincenc Rajšp et al., 205–225. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstveno-raziskovalni center SAZU, Filozofska fakulteta; Maribor: Pedagoška akademija, 1996.

»Doppelkirchen auf dem östlichen Einflußgebiet der aquileiensischen Kirche und die Frage des Einflusses Aquileias.« *Antiquité tardive* 4 (1996): 133–141.

»Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes im 4. Jahrhundert«. V: *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit = Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi*, ur. Rajko Bratož, 299–366. Ljubljana: Narodni muzej, 1996.

»Rimljani na Slovenskem.« V: Fritz Stockmann, *Veni, vidi, didici: latinščina za gimnazijo*, del 1, prevod in priredba Nataša Homar v sodelovanju s Tatjano Polajnar in Marjeto Streš, 198–200. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva družba, 1996. 2. natis 1997.

- »Felice III, papa, santo.« V: *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 46, ur. Massimiliano Pavan, 29–36. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 1996.
- »Rimska doba.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 10, 219–222. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- »Rižanski placit.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 10, 242. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- »Romanizacija.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 10, 279–280. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- »1200 let oglejskega misijona med Slovani.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, 47 (1996): 163.
- »Duro Basler, *Spätantike und frühchristliche Architektur in Bosnien und der Herzegowina*. Redigiert von Renate Pillinger, Andreas Pülz, Hermann Vetter, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1993« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 50, 1 (1996): 150.
- »Gottfried Schramm, *Anfänge des albanischen Christentums: die frühe Bekehrung der Bessen und ihre langen Folgen*, Freiburg in Breisgau: Rombach Wissenschaft, 1994« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 50, 2 (1996): 305–307.
- Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit = Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi*. Urednik. Situla 34. Ljubljana: Narodni muzej, 1996.

1997

- Grška zgodovina: kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 18. Knjižna zbirka Scripta. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1997.
- »Östliche und westliche Elemente im Mönchsideal Severins.« V: *1000 Jahre Ostarrichi. Seine christliche Vorgeschichte: Mission und Glaube im Austausch zwischen Orient und Okzident*, 31–59. Innsbruck, Wien: Tyrolia, 1997.
- »Gian Carlo Menis.« Soavtorja Stane Gabrovec in Emilijan Cevc. *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 48 (1997): 54–55.
- »Marjeta Šašel Kos, *The Roman Inscriptions in the National Museum of Slovenia. Lapidarij Narodnega muzeja Slovenije*, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1997« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 51, 3 (1997): 417–419.

»Peter Kos, *Leksikon antične numizmatike s poudarkom na prostoru jugovzhodnih Alp in Balkana*, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1997« [ocena knjige]. *Zgodovinski časopis* 51, 4 (1997): 581–582.

1998

»Il patriarcato di Grado e il monotelismo.« *Studi Goriziani* 87/88 (1998): 7–37.

»Poetovio (Ptuj) kot sedež škofije v antiki«. V: *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija: zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice ‚Konradove cerkve‘*, ur. Slavko Kranjc, 14–30. Ptuj: Minoritski samostan sv. Viktorina, Župnija sv. Jurija, 1998.

»Die römische Synode 680 und die Frage der Kirchenorganisation ‚in gentibus‘ im 7. Jahrhundert.« V: *Radovi XIII. međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, Split-Poreč (25. 9.–1. 10. 1994)*, dio 2, ur. Nenad Cambi in Emilio Marin, 587–602. Split: Arheološki muzej; Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 1998.

»La cristianizzazione degli Slavi negli atti del convegno ‚ad ripas Danubii‘ e del concilio di Cividale (con un'appendice di Timotej Knific).« V: *XII centenario del concilio di Cividale (796–1996). Convegno storico-teologico – Atti*, ur. Sandro Piussi, 145–202. Udine: Deputazione di Storia Patria per il Friuli, 1998.

»Suženj.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 12, 378–379. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998.

»Sveta Hema.« Soavtor Slavko Ciglenečki. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 12, 383. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1998.

»Rajko Bratož.« V: *Slovenska akademija znanosti in umetnosti ob šestdesetletnici: biografski zbornik*, ur. Janez Orešnik, 37–38. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1998.

»Vojske, kuge in izseljevanja.« *Razgledi*, št. 21 (11. 11. 1998): 10–11.

1999

Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino: fra Aquileia e Poetovio. Prevod Milko Renner. Ricerche per la storia della chiesa in Friuli 2. Udine: Istituto Pio Paschini; Gorizia: Istituto di Storia Sociale e Religiosa, 1999.

- »Primeri množične smrti na današnjem ozemlju v antični dobi.« V: *Množične smrti na Slovenskem: zbornik referatov*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej, 45–78, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999.
- »Začetki oglejskega misijona med Slovani in Avari: sestanek škofov ‚ad ripas Danubii‘ in sinoda v Čedadu 796.« V: *Vilfanov zbornik: pravo, zgodovina, narod = Recht, Geschichte, Nation*, ur. Vincenc Rajšp in Ernst Bruckmüller, 79–111. Ljubljana: ZRC, 1999.
- »Gelasio I.« V: *Dizionario biografico degli italiani*, vol. 52, ur. Massimiliano Pavan, 802–807. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 1999.
- »Ferdo Gestrin: 8. oktober 1916–9. april 1999.« *Zgodovinski časopis* 53, 1 (1999): 8–10.
- »Ferdo Gestrin (1916–1999).« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 50 (1999): 123–126.
- »Razredi SAZU. Razred za zgodovinske in družbene vede.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 50 (1999): 175–176.
- »Zadnji vzpon rimskega cesarstva.« V: *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, ur. Dragan Božič et al., 294–297. Ljubljana: Modrijan, 1999.
- »Dve dolgi stoletji zatona antike.« V: *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, ur. Dragan Božič et al., 298–301. Ljubljana: Modrijan, 1999.
- »Vojna krajina in boj za njeno obvladovanje.« V: *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, ur. Dragan Božič et al., 314–316. Ljubljana: Modrijan, 1999.
- »Krščanstvo – kulturni vrh pozne antike.« V: *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, ur. Dragan Božič et al., 326–328. Ljubljana: Modrijan, 1999.
- »Šašel, Jaroslav.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 13, 8. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- »Teoderik Veliki.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 13, 229. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.
- »Teodozij.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 13, 229–230. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1999.

2000

- »Ranohristijanska crkva vo Makedonija i nejzinite odnosi so Rim = The early Christian church in Macedonia and its relation to Rome.« Prevod iz nemščine Bisera Kovačevska, prevod v angleščino Snežana Filipova. *Makedonsko nasledstvo* 5, 13 (2000): 3–82. 2., dopolnjena verzija prispevka iz leta 1993.
- »Soča in prehodi čez reko v antiki.« *Goriški letnik* 27 (2000): 27–50.
- »Socialni vidiki širjenja krščanstva (1.–3. stoletje).« *Zgodovina v šoli* 9, 3/4 (2000): 16–25.
- »Das Patriarchat Grado im monotheletischen Streit.« V: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze = Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Ethnogenese*, del. 2., ur. Rajko Bratož, 609–658. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije; Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000.
- »Aquileia tardoantica nella tradizione storiografica medioevale. Prevod iz slovenščine Giovanni Toplikar.« V: *Legite, tenete, in corde habete: miscellanea in onore di Giuseppe Cuscito*, ur. Fabrizio Bisconti et al., 71–90. Trieste: Editreg, 2000.
- »La chiesa aquileiese e i barbari (V–VII sec.).« V: *Aquileia e il suo patriarcato: atti del Convegno Internazionale di Studio (Udine 21–23 ottobre 1999)*, ur. Sergio Tavano, Giuseppe Bergamini in Silvano Cavazza, 101–149. Udine: Regione autonoma Friuli-Venezia Giulia, Deputazione di Storia Patria per il Friuli, 2000.
- »L'odierna Slovenia.« Soavtor Slavko Ciglenečki. V: *Aquileia romana e cristiana fra II e V secolo: atti della XXX Settimana di Studi Aquileiesi, 19–22 maggio 1999*, ur. Gino Bandelli in Claudio Zaccaria, 489–533. Trieste: Editreg, 2000.
- »Meništvo v rimskih provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana.« V: *Vita artis perennis: ob osemdesetletnici akademika Emilijana Cevca = Festschrift Emilijan Cevc*, ur. Alenka Klemenc, 103–126. Ljubljana: ZRC, 2000.
- »Potek bitke pri Frigidu.« V: Jože Rode, *Spopad pri Mrzli reki*, 442–448. Celje: Mohorjeva družba, 2000.
- »Dr. Rajko Bratož (Branik, 12. 2. 1952).« V: *Zbornik: 1919–1999*, ur. Jadranka Šumi, 89–90. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2000.

- »I primi vescovi.« V: *Patriarchi: quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini, 69–70. Milano: Skira, 2000.
- »Cristogramma in bronzo di Vipota: V secolo: Museo di Celje.« V: *Patriarchi: quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini, 83–84. Milano: Skira, 2000.
- »L'assedio attilano di Aquileia del 452: Sächsische Weltchronik: Staats- und Universitätsbibliothek Bremen, Ms. a. 33, fol. 43v.« V: *Patriarchi: quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini, 130–131. Milano: Skira, 2000.
- »Epigrafe di Gaudentius: Celje, Museo.« V: *Patriarchi: quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini, 131–132. Milano: Skira, 2000.
- »Epigrafe di Marciano: Grado, Basilica di Sant'Eufemia.« V: *Patriarchi: quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini, 152–153. Milano: Skira, 2000.
- »Augusta Vindelicorum.« V: *Patriarchi: quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini, 195–196. Milano: Skira, 2000.
- »Celeia.« V: *Patriarchi: quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini, 197. Milano: Skira, 2000.
- »Emona.« V: *Patriarchi: quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini, 199–200. Milano: Skira, 2000.
- »Poetovio.« V: *Patriarchi: quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini, 203. Milano: Skira, 2000.
- »Sabiona.« V: *Patriarchi: quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale*, ur. Sergio Tavano in Giuseppe Bergamini, 204. Milano: Skira, 2000.
- »Felice III, santo.« V: *Enciclopedia dei papi*, 450–457. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 2000.
- »Gelasio I, santo.« V: *Enciclopedia dei papi*, 458–462. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana, 2000.
- »Venetia et Histria.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 14, 183–184. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000.

- »Vespazijan.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 14, 210. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000.
- »Vojna.« Soavtorja Ljubica Jelušič in Damijan Guštin. V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 14, 315–319. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000.
- »Vojska.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 14, 333–334. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2000.
- »Razredi SAZU. Razred za zgodovinske in družbene vede.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 51 (2000): 128–130.
- »Dr. Rajko Bratož: zgodovinar: ne verjamem v venetsko teorijo« [intervju, pogovor vodil Tino Mamič]. *Ognjišče* 36, 12 (dec. 2000): 6–10.
- »L'Oriente di Aquileia« [intervju, pogovor vodila Antonella Lanfrit]. *La Vita cattolica* 78, 13 (1. 4. 2000): 12.
- Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo: začetki slovenske etnogeneze* = *Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche: Anfänge der slowenischen Ethnogenese*. 2 dela. Urednik. Situla 39. Razprave 18. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000.

2001

- »Koprska škofija od prve omembe (599) do srede 8. stoletja.« *Acta Histriae* 9, 1 (2001): 37–64.
- »Venancij Fortunat in shizma Treh poglavij.« *Zgodovinski časopis* 55, 1 (2001): 149–176.
- »Verske razmere v Petovionu v drugi polovici 3. stoletja v luči poročil škofa Viktorina.« V: *Ptuj v rimskem cesarstvu, mitraizem in njegova doba: mednarodno znanstveno srečanje* = *Ptuj im römischen Reich, Mithraskult und seine Zeit: internationales Symposium* = *Ptuj in the Roman empire, mithraism and its era: international scientific symposium, Ptuj, 11.–15. oktober 1999*, ur. Mojca Vomer-Gojkovič in Nataša Kolar, 313–325. Ptuj: Pokrajinski muzej, Zgodovinsko društvo, 2001.
- »Prelomni trenutki iz časov antike in preseljevanja narodov.« V: *Temeljne prelomnice preteklih tisočletij: zbornik referatov*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej, 19–42, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.

- »L'Isonzo tra l'Antichità e il Medioevo.« Prevod iz slovenščin Joško Vetrih. V: *I Goriziani nel Medioevo: conti e cittadini*, ur. Sergio Tavano, 15–42. Gorizia: Provincia, Libreria Editrice Goriziana, 2001.
- »Rimljani na Slovenskem.« V: Fritz Stockmann, *Veni, vidi, didici: latinščina za gimnazijo*, del 1, prevod in priredba Nataša Homar, 192–195. 2., predelana izd. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva družba, 2001. Ponatis 2006.
- »Sergio Tavano.« Soavtor Emilijan Cevc. *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 52 (2001): 93–95.
- »Razredi SAZU. Razred za zgodovinske in družbene vede.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 52 (2001): 195–196.
- »Rižanski zbor« [prevod v slovenščino]. *Istran*, št. 4 (2001): 75–84.
- Melikov zbornik: Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje*. Uredniki Vincenc Rajšp, Rajko Bratož, Janez Cvirn, Jasna Fischer, Walter Lukan in Branko Marušič. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.

2002

- »Der Bischof Victorinus und die Kirchengemeinde von Poetovio: (2. Hälfte des 3. Jahrhunderts).« *Zalai múzeum* 11 (2002): 7–20.
- »Die Einstellung der Kirche zu den Regna und Gentes im 7. Jahrhundert.« V: *Integration und Herrschaft: ethnische Identitäten und soziale Organisation im Frühmittelalter*, ur. Walter Pohl in Maximilian Diesenberger, 43–61. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2002.
- »Die Beziehungen zwischen den ethnischen und konfessionellen Gruppen (Katholiken, Arianer, Heiden) im Ostalpen- und Mitteldonauroaum im Lichte der schriftlichen Quellen.« V: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauroaum: Materialien des XI. Internationalen Symposiums 'Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet'*, Kravsko vom 16.–19. November 1998, ur. Jaroslav Tejral, 73–98. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik, 2002.
- »Pannonien.« V: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Bd. 22, 469–483. 2., dopolnjena izd. Berlin, New York: De Gruyter, 2002.

»Suženstvo v obdobju rimskega cesarstva.« V: *Izbrane teme iz obče in slovenske zgodovine ter aktivne metode dela z zgodovinskimi pisnimi in slikovnimi viri: seminar za osnovnošolske in srednješolske učitelje, 1. in 2. februar 2002*, ur. Danijela Trškan, 3–5. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Center za pedagoško izobraževanje, Društvo učiteljev zgodovine Slovenije, 2002.

»Bitka pri Frigidu.« V: *Enciklopedija Slovenije*, zv. 16, 15. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.

Kahl, Hans-Dietrich. *Der Staat der Karantanen: Fakten, Thesen und Fragen zu einer frühen slawischen Machtbildung im Ostalpenraum: (7.–9. Jh.) = Država Karantancev: dejstva, teze in vprašanja o zgodnji slovanski državni tvorbi v vzhodnoalpskem prostoru: (7.–9. stol.)*. Urednik. Situla 39, suppl. Razprave 20. Dodatek k zborniku *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo = Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer Epoche*. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2002.

2003

Grška zgodovina: kratak pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo. 2., dopolnjena izd. Zbirka Zgodovinskega časopisa 26. Knjižna zbirka Scripta. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2003.

Lotter, Friedrich. *Völkerverschiebungen im Ostalpen-Mitteldonau-Raum zwischen Antike und Mittelalter (375–600)*. V sodelovanju z Rajkom Bratožem in Helmutom Castritiusom. Ergänzungsbände zum Reallexikon der germanischen Altertumskunde 39. Berlin, New York: De Gruyter, 2003.

»Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana.« V: *Zbornik razprav*, ur. Slavko Krajnc, 29–98. Ptuj: Minoritski samostan sv. Viktorina Ptujkega, Nadžupnijski urad sv. Jurija, 2003.

»Aquileia tra Teodosio e i Longobardi (379–568)«. V: *Aquileia dalle origini alla costituzione del ducato Longobardo: storia, amministrazione, società: atti della XXXIII Settimana di Studi Aquileiesi, 25–27 aprile 2002*, ur. Giuseppe Cuscito, 477–527. Trieste: Editreg, 2003.

»Venanzio Fortunato e lo scisma dei Tre Capitoli.« V: *Venanzio Fortunato e il suo tempo: Convegno Internazionale di Studio: Valdobbiadene, Chiesa di S. Gregorio Magno, 29 novembre 2001, Treviso, Casa dei Carraresi, 30 novembre –1 dicembre 2001*, 363–401. Treviso: Fondazione Cassamarca, 2003.

- »In memoriam Jože Kastelic: (18. 8. 1913–20. 5. 2003).« *Keria* 5, 2 (2003): 9–19.
- »Prof. dr. Jože Kastelic (1913–2003).« *Zgodovinski časopis* 57, 3/4 (2003): 463–470.
- »Hans-Dietrich Kahl.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 54 (2003): 103–105.

2004

- »Die diokletianische Christenverfolgung in den Donau- und Balkanprovinzen.« V: *Diokletian und die Tetrarchie: Aspekte einer Zeitenwende*, ur. Alexander Demandt, Andreas Goltz in Heinrich Schlang-Schöningen, 115–140, 252. Berlin, New York: De Gruyter, 2004.
- »Verzeichnis der Opfer der Christenverfolgung in den Donau- und Balkanprovinzen.« V: *Diokletian und die Tetrarchie: Aspekte einer Zeitenwende*, Anhang 1, ur. Alexander Demandt, Andreas Goltz in Heinrich Schlang-Schöningen, 209–251. Berlin, New York: De Gruyter, 2004.
- »Le persecuzioni dei cristiani nelle province danubiane e balcaniche sotto Diocleziano.« Prevod iz nemščine Sebastiano Blancato. *Quaderni giuliani di storia* 25, 2 (2004): 261–342.
- »Storicità di san Floriano. La tradizione agiografica e le circostanze del suo martirio.« V: *San Floriano di Lorch: atti del Convegno Internazionale di Studio: Tolmezzo, 5 ottobre e 6 dicembre 2003*, ur. Giuseppe Bergamini in Alessio Geretti, 21–35. Milano: Skira; San Floriano: Deputazione di Storia Patria per il Friuli, Comitato di San Floriano, 2004.
- »I martiri Canziani e il ceto aristocratico nella persecuzione Diocleziana.« V: *Studi Sancanzianesi: in memoria di Mario Mirabella Roberti*, ur. Giuseppe Cuscito, 109–137. Trieste: Editreg, 2004.
- »Predgovor.« V: Alenka Cedilnik, *Ilirik med Konstantinom Velikim in Teodozijem Velikim: balkansko-podonavski prostor v poročilih Atanazija, Hilarija, Sokrata Sholastika, Sozomena, Teodoreta in Filostorgija*, 7–8. Ljubljana: Založba ZRC, 2004.

2005

- Lotter, Friedrich. *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600)*. V sodelovanju z

- Rajkom Bratožem in Helmutom Castritiusom. Prevod Amalija Maček Mergole in Anja Naglič. Zbirka Razgledi 2005, 1. Ljubljana: Sophia, 2005.
- »Il mito dei Veneti presso gli Sloveni.« Prevod iz nemščine Sebastiano Blancato. *Quaderni giuliani di storia* 26, 1 (2005): 17–54.
- »Mučeništva z utopitvijo v času Dioklecijanovega preganjanja kristjanov.« *Studia Historica Slovenica* 5, 1/3 (2005): 47–75.
- »Začetki slovenske etnogeneze: dejstva, teze in hipoteze o prehodnem obdobju med antiko in srednjim vekom v prostoru med Jadranom in Donavo.« V: *Zbornik prispevkov v počastitev 75-letnice prof. Sergia Tavana*, ur. Slavica Plahuta, 265–297. *Goriški letnik* 30/31 (2003/2004). Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- »Gli inizi dell'etnogenesi slovena: fatti, tesi e ipotesi relativi al periodo di transizione dall'Età antica al Medioevo nel territorio situato tra l'Adriatico e il Danubio.« Prevod iz slovenščine Joško Vetrih. V: *La cristianizzazione degli Slavi nell'arco Alpino Orientale: (secoli VI–IX)*, ur. Andrea Tilatti, 145–188. Roma: Nella sede dell'Istituto; Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, 2005.
- »Storicità del gruppo dei Canziani = Zgodovinska avtentičnost Kancijeve mučeniške skupine.« V: *I Santi Canziani nel XVII centenario del loro martirio: atti del Convegno Internazionale di Studi = Sveti Kancijani ob 1700-letnici mučeništva: razprave mednarodnega simpozija*: Pieris, 19. 10. 2003, *San Canzian d'Isonzo – Škocjan ob Soči*, 8. 5. 2004, ur. Giovanni Toplikar in Sergio Tavano, 128–191. Ronchi dei Legionari: Consorzio culturale del Monfalconese; Trieste: Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, 2005.
- »Cristianesimo antico nel territorio della Slovenia.« V sodelovanju s Timotejem Knificem. Prevod iz angleščine G. Ferraresi. V: *La cristianizzazione degli Slavi nell'arco Alpino Orientale: (secoli VI–IX)*, ur. Andrea Tilatti, 109–143. Roma: Nella sede dell'Istituto; Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, 2005.
- »Il martirio per annegamento nella persecuzione Diocleziana.« V: *San Giusto e la tradizione Martiriale Tergestina: nel XVII Centenario del martirio di San Giusto e per il Giubileo d'oro sacerdotale di Mons. Eugenio Ravignani Vescovo di Trieste: atti del Convegno Internazionale di Trieste, 11–12 novembre 2004*, ur. Giuseppe Cuscito, 111–146. Trieste: Editreg, 2005.

»Marijan Zadnikar (1921–2005).« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 56 (2005): 168–170.

»Razredi SAZU. Razred za zgodovinske in družbene vede.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 56 (2005): 201–203.

2006

»Martin Tourski in njegovi stiki s Panonijo.« *Zgodovinski časopis* 60, 3/4 (2006): 259–281.

»Frühes Mönchtum in den Donau- und Balkanprovinzen: eine Bestandsaufnahme.« V: *Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel: Akten des XIV. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie, Wien 19.–26. 9. 1999*, Teil 1, ur. Reinhardt Harreither et al., 229–259. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften; Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2006.

»Preganjanje kristjanov v rimski provinci Dalmaciji v luči antičnih virov in srednjeveškega izročila.« V: *Med srednjo Evropo in Sredozemljem: Vojetov zbornik*, ur. Sašo Jerše, Darja Mihelič in Peter Štih, 327–346. Ljubljana: Založba ZRC, 2006.

»Amanzio, missionario aquileiese.« V: *Nuovo Liruti: dizionario biografico dei Friulani. 1. Il Medioevo*, ur. Cesare Scalon, 106–109. Udine: Forum, 2006.

»Massimo, patriarca di Grado e teologo.« V: *Nuovo Liruti: dizionario biografico dei Friulani. 1. Il Medioevo*, ur. Cesare Scalon, 535–539. Udine: Forum, 2006.

»Emilijan Cevc (1920–2006).« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 57 (2006): 128–131.

»Razredi SAZU. Razred za zgodovinske in družbene vede.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 57 (2006): 152–154.

2007

Rimska zgodovina 1. Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana. Zbirka Zgodovinskega časopisa 33. Knjižna zbirka Scripta. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Študentska založba, Filozofska fakulteta, 2007.

»Poznoantična Akvileja in njena cerkvena skupnost v luči nove monografije: Claire Sotinel, *Identité civique et christianisme: Aquilée du IIIe au VIe siècle*, Rome: École française de Rome, 2005.« *Zgodovinski časopis* 61, 1/2 (2007): 175–200.

- »Aquileia tardo-antica e la sua comunità cristiana. Una nuova monografia.« Prevod iz slovenščine Lidija Rupel. *Quaderni giuliani di storia* 28, 1 (2007): 5–50.
- »Die Auswanderung der Bevölkerung Westillyricums im 5. und 6. Jahrhundert: Kriegsgefangene und Flüchtlinge in der Spätantike.« V: *Pravotvornost v evropski zgodovini – Sergij Vilfan, arhivist in pravni zgodovinar = Formation of law in European history – Sergij Vilfan, archivist and legal historian*, ur. Marko Kambič in Katja Škrubej, 54–56. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Pravna fakulteta, 2007.
- »Izseljevanje prebivalstva iz Zahodnega Ilirika v 5. in 6. stoletju: vojni ujetniki in begunci v pozni antiki.« V: *Arhivistika, zgodovina, pravo: Vilfanov spominski zbornik = Archivkunde, Geschichte, Recht: Gedenkschrift für Sergij Vilfan = Archives, history, law: Vilfan's memorial volume*, ur. Tatjana Šenk, prevodi Martin Cregeen et al., 247–284. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 2007.
- »Peter Štih.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 58 (2007): 117–119.
- »Razredi SAZU. Razred za zgodovinske in družbene vede.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 58 (2007): 224–227.
- »Claire Sotinel, *Identité civique et Christianisme: Aquilée du IIIe au VIe siècle*, Rome: École française de Rome, 2005« [ocena knjige]. *Historische Zeitschrift* 285, 3 (Dez. 2007): 703–705.
- »Strokovnjak za začetke krščanstva: pogovor ob izidu obsežnega prvega dela Rimske zgodovine zgodovinarja akademika prof. dr. Rajka Bratoža« [intervju; pogovor vodil Ivo Žajdela]. *Družina* 56, 50 (16. 12. 2007): 10.

2008

- »Martino e i suoi legami con la Pannonia cristiana.« *Cristianesimo nella storia* 29, 3 (2008): 283–316.
- »Il primo cristianesimo in Dalmazia.« V: *La cristianizzazione dell'Adriatico: atti della XXXVIII Settimana di Studi Aquileiesi, 3–5 maggio 2007*, ur. Giuseppe Cuscito, 221–262. Trieste: Editreg, 2008.
- »Le persecuzioni dei cristiani nella Dalmazia romana sotto Diocleziano.« V: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti: zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma*,

- Split, 14.–15. svibnja 2004*, ur. Josip Dukić, Slavko Kovačić in Ema Višić Ljubić, 41–66. Split: Crkva u svijetu, Splitsko-makarska nadbiskupija, 2008.
- »La diffusione del cristianesimo tra la Venetia et Histria e l'Illirico.« Prevod Ilaria Banchig. V: *Cromazio di Aquileia 388–408: al crocevia di genti e religioni*, ur. Sandro Piusi, 406–415. Milano: Silvana Editoriale, 2008.
- »Podoba poznoantičnega Ilirika v historiografiji pozne antike in srednjega veka.« V: *Liturgia theologia prima: zbornik ob 80-letnici profesorja Marijana Smolika*, ur. Rafko Valenčič, Slavko Krajnc in Jože Faganel, 293–321. Ljubljana: Teološka fakulteta, Družina; Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2008.
- »Sergio Tavano studioso del Tardo-Antico e dell'Alto-Medioevo.« Prevod iz slovenščine Giovanni Toplikar. V: Sergio Tavano, *Da Aquileia a Gorizia: scritti scelti*, 13–19. Trieste: Deputazione di Storia Patria per la Venezia Giulia, 2008.
- »Illirico.« V: *Enciclopedia Gregoriana: la vita, l'opera e la fortuna di Gregorio Magno*, ur. Giuseppe Cremascoli in Antonella Degl'Innocenti, 179–180. Firenze: Sismel Edizioni del Galluzzo, 2008.
- Kahl, Hans-Dietrich. *Streifzüge durch das Mittelalter des Ostalpenraums: ausgewählte Abhandlungen (1980–2007)*. Urednika Rajko Bratož in Peter Štih. Dela 37. Zbirka Zgodovinskega časopisa 36. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2008.

2009

- »Cristianesimo in Istria. Una sintesi e alcune riflessioni: con particolare riguardo allo sviluppo dell'organizzazione ecclesiastica.« V: *Il cristianesimo in Istria fra Tarda Antichità e Alto Medioevo: novità e riflessioni: atti della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana (Roma – 8 marzo 2007)*, ur. Emilio Marin in Danilo Mazzoleni, 9–46. Città del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2009.
- »Eine Region im Wandel – der West- und Mittelbalkanraum in spätantiken und mittelalterlichen Chroniken.« V: *Jenseits der Grenzen: Beiträge zur spätantiken und frühmittelalterlichen Geschichtsschreibung*, ur. Andreas Goltz, Hartmut Leppin in Heinrich Schlang-Schöningh, 199–238. Berlin, New York: De Gruyter, 2009.
- »Antično izročilo o Neronu in drugih 'slabih' cesarjih.« *Gledališki list SNG, Drama* 88, 7 (2009): 20–26.

»Die kirchliche Organisation im Westillyricum (4.–6. Jh. n. Chr.).« *Jahres- und Tagungsbericht der Görres-Gesellschaft* (2009): 127–128.

2010

Grška zgodovina: kratek pregled s temeljnimi viri in izbrano literaturo. 3., dopolnjena izd. Zbirka Zgodovinskega časopisa 40. Knjižna zbirka Scripta. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Študentska založba, 2010. 2. natis, Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Beletrina, 2015.

»Die Entwicklung der Christlichen Archäologie in Slowenien.« *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 105, 1/2 (2010): 3–21.

»Anfänge der slowenischen Ethnogenese: Fakten, Thesen und Hypothesen.« V: *Die Grundlagen der slowenischen Kultur: Bericht über die Konferenz der Kommission für interdisziplinäre Südosteuropa-Forschung im September 2002 in Göttingen*, ur. France Bernik in Reinhard Lauer, 1–38. Berlin, New York: De Gruyter, 2010.

»La basilica di Aquileia nelle fonti letterarie dal IV al VII secolo.« V: *La basilica di Aquileia: storia, archeologia ed arte = Der Dom von Aquileia: Geschichte, Archäologie und Kunst: atti della XL Settimana di Studi Aquileiesi*, 7–9 maggio 2009, vol. 1, ur. Giuseppe Cuscito in Tomas Lehmann, 19–66. Trieste: Editreg, 2010.

2011

»Gotsko zavzetje Rima 410: pomen dogodka za zgodovino poznega rimskega cesarstva in za razvoj Zahodnih Gotov.« *Studia Historica Slovenica* 11, 2/3 (2011): 829–866.

»Dioklecijanovo preganjanje kristjanov v Noriku.« V: *1700 godina Svetih srijemskih mučenika: zbornik radova s međunarodnog simpozija o 1700. obljetnici Sirmijsko-panonskih mučenika (304.–2004.): zbornik posvećen pokojnom doc. dr. sc. Andriji Šuljaku*, ur. Darija Damjanović, 155–181. Đakovo: Katolički bogoslovni fakultet; Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, 2011.

»La Chiesa aquileiese e l'Ilirico occidentale al tempo di Cromazio.« V: *Chromatius of Aquileia and his age: proceedings of the International Conference held in Aquileia, 22–24 May 2008*, ur. Pier Franco Beatrice in Alessio Peršič, 103–143. Turnhout: Brepols, 2011.

- »Das Veneter-Ideologem bei den Slowenen.« V: *Erinnerungskultur in Südosteuropa: Bericht über die Konferenzen der Kommission für interdisziplinäre Südosteuropa-Forschung im Januar 2004, Februar 2005 und März 2006 in Göttingen*, ur. Reinhard Lauer, 1–35. Berlin, Boston: De Gruyter, 2011.
- »Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) – Ausgewählte Fragen.« V: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, ur. Orsolya Heinrich-Tamáská, 211–248. Rahden (Westf.): M. Leidorf, 2011.
- »Die Auswanderung der Bevölkerung aus den pannonischen Provinzen während des 5. und 6. Jahrhunderts.« V: *Römische Legionslager in den Rhein- und Donauprovinzen – Nuclei spätantik-frühmittelalterlichen Lebens?*, ur. Michaela Konrad in Christian Witschel, 589–614, 657. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 2011.
- »Marija Wakounig.« Soavtor Janko Pleterški. *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 62 (2011): 208–210.

2012

- »Začetki menišstva in njegove oblike v antiki in zgodnjem srednjem veku.« *Acta historiae artis Slovenica* 17, 2 (2012): 11–24.
- »Le fonti letterarie di Aquileia costantiniana.« Prevod iz slovenščine Giovanni Toplikar. *Aquileia nostra* 83/84 (2012/2013): 19–27.
- »Mučenci tebanske legije in njihovo čaščenje: Beat Näf, *Städte und ihre Märtyrer. Der Kult der Thebäischen Legion*, Academic Press Fribourg, 2011.« *Zgodovinski časopis* 66, 3/4 (2012): 406–419.
- »Forma e contenuto della tolleranza religiosa dall'editto di Gallieno all'editto di Galerio.« Prevod iz slovenščine Giovanni Toplikar. V: *Costantino prima e dopo Costantino = Constantine before and after Constantine*, ur. Giorgio Bonamente, Noel Lenski in Rita Lizzi Testa, 25–46. Bari: Edipuglia, 2012.
- »Lojze Bolta: provinziälrömischer Archäologe. V: *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie: Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert*, Bd. 1, ur. Stefan Heid in Martin Dennert, 204. Regensburg: Schnell & Steiner; Rom: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2012.
- »Irma Čremošnik: provinziälrömische Archäologin, Museumskustos.« V: *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie: Forscher und Persönlichkeiten vom*

16. bis zum 21. Jahrhundert, Bd. 1, ur. Stefan Heid in Martin Dennert, 341–342. Regensburg: Schnell & Steiner; Rom: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2012.
- »Josip Klemenc: provinzialrömischer Archäologe, Museumskustos.« V: *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie: Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert*, Bd. 2, ur. Stefan Heid in Martin Dennert, 742. Regensburg: Schnell & Steiner; Rom: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2012.
- »Peter Petru: provinzialrömischer Archäologe, Museumsdirektor.« V: *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie: Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert*, Bd. 2, ur. Stefan Heid in Martin Dennert, 1012. Regensburg: Schnell & Steiner; Rom: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2012.
- »Ljudmila Plesničar Gec: provinzialrömische Archäologin.« V: *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie: Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert*, Bd. 2, ur. Stefan Heid in Martin Dennert, 1027–1028. Regensburg: Schnell & Steiner; Rom: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2012.
- »Balduin Saria: Althistoriker, Epigraphiker, Archäologe.« V: *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie: Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert*, Bd. 2, ur. Stefan Heid in Martin Dennert, 1108. Regensburg: Schnell & Steiner; Rom: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2012.
- »Jaroslav Šašel: Althistoriker, Epigraphiker.« V: *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie: Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert*, Bd. 2, ur. Stefan Heid in Martin Dennert, 1111. Regensburg: Schnell & Steiner; Rom: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2012.
- »Walter Franz Schmid (O.S.B.) / Valter Franc Šmid: provinzialrömischer Archäologe, Museumskustos.« V: *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie: Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert*, Bd. 2, ur. Stefan Heid in Martin Dennert, 1134. Regensburg: Schnell & Steiner; Rom: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2012.
- »Avguštin Stegenšek: Kunsthistoriker, Denkmalpfleger.« V: *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie: Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert*, Bd. 2, ur. Stefan Heid in Martin Dennert, 1187–1188. Regensburg: Schnell & Steiner; Rom: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2012.

- »Rafko Mihael Vodeb: Theologe, Schriftsteller.« V: *Personenlexikon zur Christlichen Archäologie: Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert*, Bd. 2, ur. Stefan Heid in Martin Dennert, 1293. Regensburg: Schnell & Steiner; Rom: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, 2012
- »Beat Näf, *Städte und ihre Märtyrer. Der Kult der Thebäischen Legion*, Fribourg: Academic Press Fribourg, 2011« [ocena knjige]. *Historische Zeitschrift* 295, 2 (2012): 475–476.
- »Optimizem pri raziskovalnem in pedagoškem delu je pogoj za uspeh – intervju z Rajkom Bratožem« [pogovor vodil Aleksander Peršolja]. *Kraški obzornik* 9, 4 (avg. 2012): 15–17.

2013

- »Girolamo e i suoi rapporti con Aquileia.« *Quaderni giuliani di storia* 34, 1 (2013): 7–32.
- »Raziskovanje zgodnjekrščanske dobe v Sloveniji v zadnjih dveh desetletjih: arheologija in zgodovina.« V: *Oltre i confini: scritti in onore di don Luigi Tavano per i suoi 90 anni*, ur. Liliana Ferrari in Paolo Iancis, 17–48. Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, 2013.

2014

- Med Italijo in Ilirikom: slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki*. Zbirka Zgodovinskega časopisa 46. Dela 39. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014.
- »Incidentot vo Emona i prviot sudir među Konstantin i Licinij.« Prevod v makedonščino Nade Proeva. *Glasnik* 58, 1/2 (2014): 17–38.
- »Episkop Viktorin i hristianskaja občina Petavija (vtoraja polovina III veka).« Prevod iz nemščine Svetlana Konstantinovna Kobrina. *Hristianskoe Čtenie* 2/3 (2014): 14–45, 263.
- »Odnos rimskega cesarstva do krščanstva v obdobju od Galienovega edikta (260) do Galerijevega edikta (311).« V: *Varia*, ur. Peter Štih, 139–174. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2014.
- »Costantino tra l'Italia nordorientale e l'Ilirico (313–326).« Prevod iz slovenščine Giovanni Toplikar. V: *Costantino il Grande a 1700 anni dall'Editto*

di Milano' atti della XLIV Settimana di Studi Aquileiesi, 30 maggio–1 giugno 2013, ur. Giuseppe Cuscito, 95–128. Trieste: Editreg, 2014.

2015

- »L'immagine di Augusto nella storiografia tardoantica.« Prevod iz slovenščine Giovanni Toplikar. V: *Il bimillenario Augusteo: atti della XLV Settimana di Studi Aquileiesi*, ur. Giuseppe Cuscito, 249–278. Trieste: Editreg, 2015.
- »Athaulf zwischen Pannonien und Rom.« V: *The Romania Ghotica II. The frontier world: Romans, Barbarians and military culture: proceedings of the International Conference at the Eötvös Loránd University, Budapest, 1–2 October 2010*, ur. Tivadar Vida in Philip Rance, 15–49. Budapest: Eötvös Loránd University, Institute for Archaeological Sciences, M. Optiz Kiadó, 2015.
- »Der Metropolitansprengel von Aquileia vom 5. bis zum frühen 7. Jahrhundert.« V: *Die Ausgrabungen im spätantik-frühmittelalterlichen Bischofssitz Sabiona-Säben in Südtirol. 1. Frühchristliche Kirche und Gräberfeld*, ur. Volker Bierbrauer in Hans Nothdurfter, 665–700. München: C. H. Beck, 2015.
- »Die Forschungen zum frühen Christentum in Slowenien (1991–2011).« V: *Neue Forschungen zum frühen Christentum in den Balkanländern*, ur. Renate Johanna Pillinger, 37–60, Tafel 11, Abb. 1–2. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2015.
- »Podoba Avgusta v zgodoviniopisju visoke cesarske dobe in pozne antike.« V: *Zbornik ob stoletnici akad. Antona Vratuše*, ur. Peter Štih, Biba Teržan in Slavko Splichal, 89–125. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2015.
- »Beseda o novi povesti o Atili.« V: Ivan Sivec, *Atila, šiba božja: povest o propadu rimskega cesarstva na našem ozemlju*, 264. Kamnik: Ico, 2015.
- »Peter Štih.« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 66 (2015): 227–228.
- »Alina Soroceanu, *Niceta von Remesiana. Seelsorge und Kirchenpolitik im spätantiken unteren Donaauraum*, Münster: Peter Lang, 2013« [ocena knjige]. *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte* 110, 3/4 (2015): 268–272.

2016

- »La produzione e il consumo di alimenti nella provincia della Venetia et Histria al tempo dei Goti Orientali.« Prevod iz slovenščine Giovanni Toplikar. V: *L'alimentazione nell' Antichità: atti della XLVI Settimana di Studi Aquileiesi: Aquileia, Sala del Consiglio Comunale (14–16 maggio 2015)*, ur. Giuseppe Cuscito, 131–158. Trieste: Editreg, 2016.
- »Bischofssitze und Kirchenorganisation in Slowenien.« V: *Neue Ergebnisse zum frühen Kirchenbau im Alpenraum: Akten des Internationalen Kolloquiums Klagenfurt 6.–7. Dezember 2013*, ur. Karl Strobel in Heimo Dolenz, 173–196. Wien: Österreichische Gesellschaft für Archäologie; Graz: Unipress, 2016.
- »Celje.« V: *The Eerdmans encyclopedia of early Christian art and archaeology*, vol. 1, ur. Paul Corby Finney, 286–287. Grand Rapids: W. B. Eerdmans, 2016.
- »Ljubljana.« V: *The Eerdmans encyclopedia of early Christian art and archaeology*, vol. 2, ur. Paul Corby Finney, 68–70. Grand Rapids: W. B. Eerdmans, 2016.
- »Ptuj.« V: *The Eerdmans encyclopedia of early Christian art and archaeology*, vol. 2, ur. Paul Corby Finney, 370–372. Grand Rapids: W. B. Eerdmans, 2016.
- »Slovenia.« Soavtor Timotej Knific. V: *The Eerdmans encyclopedia of early Christian art and archaeology*, vol. 2, ur. Paul Corby Finney, 514–519. Grand Rapids: W. B. Eerdmans, 2016.
- »Hans-Dietrich Kahl: (1920–2016).« *Letopis Slovenske akademije znanosti in umetnosti* 67 (2016): 241–243.
- »Eike Faber, *Von Ulfila bis Rekkared. Die Goten und ihr Christentum*, Stuttgart: Steiner, 2014« [ocena knjige]. *Historische Zeitschrift* 302, 3 (Jun. 2016): 778–780.

2017

- »Zur Präsenz und Mobilität ethnischer Kleingruppen im Alpen-Adria-Raum während der Ostgotenherrschaft.« V: *Ad amussim: Festschrift zum 65. Geburtstag von Franz Glaser*, ur. Ines Dörfler et al., 215–248. Klagenfurt am Wörthersee: Verlag des Landesmuseums für Kärnten, 2017.
- »Martin Tourski in njegovi stiki s Panonijo.« V: Sulpicius Severus, *Martinovo berilo (Martinellus): življenje svetega Martina, pisma o Martinu in dialogi*,

ur. David Movrin, prevedla Sibil Gruntar Vilfan in David Movrin, 195–239. Celje, Ljubljana: Celjska Mohorjeva družba, Društvo Mohorjeva družba, 2017.

2018

»La battaglia del Frigidus (394 d.C.) nelle ricerche degli ultimi vent'anni.« Prevod iz slovenščine Giovanni Toplikar. V: *Gorizia: studi e ricerche per il LXXXIX Convegno della Deputazione di Storia Patria per il Friuli*, ur. Silvano Cavazza in Paolo Iancis, 9–60. Udine: Deputazione di Storia Patria per il Friuli, 2018.

»Riflessi aquileiesi nell'alto Adriatico: il regno Longobardo e lo scisma di Aquileia al tempo di Teodolinda.« V: *Teodolinda: i Longobardi all'alba dell'Europa: atti del Secondo Convegno Internazionale di Studio (Monza, Gazzada, Castelseprio-Torba, Cairate, 2–7 dicembre 2015)*, ur. Gabriele Archetti, 267–300. Milano: Centro Studi Longobardi; Spoleto: Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2018.

»Umberto Roberto, Laura Mecella (Eds.), *Governare e riformare l'Impero al momento della sua divisione. Oriente, Occidente, Illirico*, Rom: École française de Rome, 2016« [ocena knjige]. *Historische Zeitschrift* 307, 2 (Oct. 2018): 472–473.

2019

»Aquileia ai tempi di Cromazio.« Prevod iz slovenščine Giovanni Toplikar. *Memorie Storiche Forogiuliesi* 99 (2019): 57–76.

»Pridelava in poraba hrane v provinci Venetia et Histria v vzhodnogotski dobi = Food production and consumption in the province Venetia et Histria in the Ostrogothic Period.« V: *Marušičev zbornik: zgodovinskega dela: prof. dr. Branku Marušiču ob 80-letnici*, ur. Petra Kolenc et al., 159–186. Ljubljana: Založba ZRC, 2019.

»Péter Kovács, *A history of Pannonia in the late Roman period I (284–363 AD)*, Bonn: Habelt, 2016« [ocena knjige]. *Gnomon* 91, 6 (2019): 567–568.

Scalon, Cesare. »Inštitut Pija Paschinija za cerkveno zgodovino Furlanije« [prevod Rajko Bratož in Ana Jenko Kovačič]. *Zgodovinski časopis* 73, 1/2 (2019): 194–202.

2020

- »Hieronymus noster – Slavicus: odmevi Stridončanove dediščine v slovenski in širši slovanski kulturi = Hieronymus noster – Slavicus: echoes of the Stridonian's legacy in the Slovenian and broader Slavic culture«. Soavtorji Jan Dominik Bogataj, Alenka Cedilnik, David Movrin, Miran Špelič in Rafko Valenčič. *Edinost in dialog* 75, 1 (2020): 97–100.
- »Rufinus von Aquileia.« V: *Reallexikon für Antike und Christentum*, Bd. 29, 231–246. Stuttgart: A. Hiersemann, 2020.

2021

- »Uvodnik = Editorial.« Soavtorji Jan Dominik Bogataj, Alenka Cedilnik, David Movrin, Miran Špelič in Rafko Valenčič. *Bogoslovni vestnik* 81, 2 (2021): 265–269.
- »Dediščina antičnega krščanstva« [intervju z Rajkom Bratožem in Janom Dominikom Bogatajem, pogovor vodil Miran Špelič]. *Slovenski čas*, št. 136 (avg. 2021): 10–11.

2022

- »Der Kampf zwischen Konstantin und Licinius um Illyricum 316/317 im Licht der zeitgenössischen Propaganda.« V: *Das Zeitalter Diokletians und Konstantins: Bilanz und Perspektiven der Forschung: Festschrift für Alexander Demandt*, ur. Andreas Goltz in Heinrich Schlang-Schöningen, 245–294. Wien, Köln: Böhlau, 2022.

Imensko kazalo

Pripravil Matej Petrič

Kazalo osebnih imen

A

- Absalon 329
- Adalram 347, 352
- Adalvin 354
- Adon 246*, 247*
- Aemilianus 163
- Aemilier 116
- Aemilius (glej Paulus)
- Aetij 95, 101, 102, 104, 107, 108
- Agatij 214, 219, 231
- Agilulf 388
- Agnes 19
- Agnel/Agnellus Andreas Ravennatis 253*
- Agostino Bruno 56
- Agostino Valier 245*
- Ajshin 140, 141
- Akacij iz Cezareje 93, 94*, 95*, 96, 103, 104*, 108
- Aksumites 60
- Alamanni 163
- Alans 162, 163
- Alarik/Alarich 124, 127, 215
- Albinus 80
- Alboin 215
- Aleksander 97*, 100*,
- Aleksander iz Afrodiziade 139
- Alkuin/Alcuino 67, 339, 340–342, 344, 345, 348, 351, 354*, 355, 365
- Alexander the Great 163*
- Alexander Severus 188–191, 196
- Algatij 214, 219, 231
- Alkaj 141
- Alkimid 97*
- Alutih 216*
- Amalijci 220
- Ambrozij/Ambrosius/Ambrogio di Milano 19, 39, 45, 62, 99*
- Amijan Marcellin 92*
- Anaksagora 141
- Anastazij I./Anastasius 202, 224, 237, 299*
- Angli 214
- Anglosas (Alkuin) 340, 344
- Antonius (puščavnik) 119
- Antoninus Pius 180
- Aordij 228, 230

Apion 85
 Apollinare 67*
 Apollonius of Tyre 158
 Apulej 137
 Arij 44, 93, 94, 96*, 98*
 Ariovist 217
 Aristotel/Aristoteles/Aristotle 141, 143, 154
 Arn 341, 342, 344–346, 348, 350–352, 354*, 355, 356, 365
 Arufus 216*
 Arut/Aruth 216*, 230*
 Asella 118
 Asinius Pollio 164*
 Asper 136
 Atanazij iz Aleksandrije 32, 92–94, 98, 99, 100*, 101, 102*, 105*, 106, 108*, 109
 Atanazij iz Anazarba 94*
 Atila 217, 218*, 251*
 Aurelian/Aurelianus 193, 196, 198
 Aurelius Verecundus 192, 198
 Ausonius 170
 Avari/Avars 12, 232, 251*, 292, 340, 344–346, 348–350, 351*, 365, 388
 Avgust/Augustus 16, 79, 178, 380
 Avguštin/Augustinus/Augustine of Hippo 39, 45, 79, 121, 124, 141*, 160, 341
 Avksencij iz Mediolana 93

B

Balti (vladarski rod) 220
 barbari/barbarians/Barbaren 6, 79, 123, 157*, 161–164, 167–169, 171, 176, 178, 193, 194, 199, 202, 211, 214*, 215, 217, 218, 225, 226, 230*, 237, 253*, 352
 Bazilij II. 247
 Bazilij iz Amaseje 94*
 Bazilij iz Ankire 93, 95–97, 102, 103, 107
 Beda Častitljivi 214, 246*, 247*
 Belial 144
 Belizar 230
 Beroz 85*
 Bileam 17
 Blancidij 354

Bolgari 11, 12, 290, 292, 301, 303, 305
 Bonifacij 343
 Bonoz/Bonosus 133, 134, 161, 162,
 Brenti 231, 233
 Brut/Brutus 136, 142*
 Burgundians 163

C

Cadmus 166*, 169
 Carinus 164
 Cassius Ligurinus 189
 Castopola/Casto Pola (plemiška rodbina) 244*, 245*
 Castorina 170
 Castricianus 161*, 162, 170*
 Cezar 217, 380
 Cicero 136, 138, 140, 141*, 142, 144, 153, 154
 Ciprijan 36*, 39*, 45, 83, 84
 Claudius Claudianus 203, 211
 Claudius Etruscus 179*
 Claudius II/Claudius Gothicus 163, 164, 194
 Clodius Octavianus 164*
 Commodus 183
 Cretenses 160
 Cromazio (glej Kromacij)

Č

Črtomir 12, 368

D

Dahij iz Berenike 94*
 Dalmata 157 (Hieronim), 164 (Diocletian)
 Damasus/Damaz 116, 251*
 Daniel 18
 Dante 75
 Datij/Datius 216, 228–230, 238
 David 40, 41
 Decij/Decius 83, 163, 164, 194, 196*
 sv. Demetrij 388
 Demetrij Efeški 85*
 Demetrij iz Falerona 85*
 Demofil iz Beroe/Konstantinopla 93, 109*

Demosten 140, 141
 Diadumenianus 187
 Diocletian 164, 198, 199, 202, 260
 Diogen/Diogenes 141, 142*, 179*
 Diognit/Teognis iz Niceje (prim. Teognis) 94*
 Dionizij Aleksandrijski 83
 Dioskuri 247
 Domenico Grimani 56
 Domnio 139*
 Donat/Donatus 131, 134–136, 152, 153

E

Ebo von Michelsberg 330
 Elagabalus 187, 189, 193
 Elevzij iz Kizika 100, 103*, 104, 107
 sv. Emeram 349, 352*
 Empedokles/Empedocles 142
 Enij/Ennius 136, 153
 Epidauritani 165
 Epifanij 99*, 101, 287
 Epifanij (patriarh) 299
 Epiktet iz Centumcel (Civitavecchia) 93
 Epikur 141
 Erik 340, 351
 Ermolao Barbaro 56
 Eros (glej Lucius)
 Eufrazij 251, 254
 Eusebius Hieronymus (glej Hieronim)
 Eustochium (glej Evstohija)
 Eva 45
 Evdoksij iz Germanicije/Antiohije/
 Konstantinopla 93, 95, 101, 103, 104,
 107, 108, 113
 Evgenij iz Niceje 93, 95–98
 Evlalij 94*
 Evstatij iz Sebaste 93, 96*, 97*, 100*
 Evstohija/Eustochium 115–117, 121, 122,
 125, 130, 142*, 144, 145*
 Evtih 97*
 Evtihij 97*
 Evzebij iz Cezareje/Eusebius of Caesarea
 79, 83, 94*, 140, 142, 158
 Evzebij iz Nikomedije 93–95, 97, 98, 100,
 104*, 106

F

Feničani 85*
 Filip 247
 Filip Arabec/Philip the Arab 75*, 83, 196*
 Filon Aleksandrijski 142
 Filostorgij 94, 102, 105*, 107, 108
 Filostrat 142
 sv. Fiore 248, 250*
 Flavian dynasty 178, 181*
 Flavius 215
 sv. Flor/Florus 246–249, 251–253, 255,
 256, 260
 Florijan 248, 256
 Florus, Publius Annius 178
 Fortunacijan/Fortunatian 9, 31–46, 49
 Fotij/Focij 102, 290, 292
 Francesco Barbaro 56
 Francesco Mazzoni 56
 Franki/Franks/Franken 214, 215, 219, 220,
 232, 237, 238, 329*, 351*, 356, 365,
 383, 394, 401
 Freja 381
 Fretel 140*
 Fronto 75, 136, 153
 Frugifer 251

G

Gaj 107*
 Gajzerik 215
 Galatians 163
 Galen/Galenus 142, 154
 Galerij/Galerius 84, 163, 164
 Galien/Gallienus 75*, 83, 84*, 184, 185,
 194*
 Gauls 164
 Gebhard 344
 Georgij iz Kapadokije 10, 91–93, 98–109,
 113
 Georgij iz Laodikeje 93, 94*, 95–97, 103
 Georgij Pizidijec 388
 Gepidi/Gepids 163, 215, 216, 224, 225,
 229, 230
 Gerolamo (glej Hieronim)
 Gerold I. 351
 Gerontius 124

Germani 6, 216, 217 (rex Germanorum),
 220, 381, 382
 Germinij iz Kizika/Sirmija 93, 95*, 103,
 107
 Gibrus 216*
 Gimnazij 97*
 Giona (Jona) 55
 Gordian III 185, 190
 Goti/Goths/Goten (prim. Visigoths;
 Vzhodni Goti; Zahodni Goti) 123*,
 158, 160*, 162–165, 168, 214, 217–
 220, 225, 230, 237, 251
 Gregor iz Aleksandrije 102*
 Gregor iz Nise/Gregorio di Nissa 39*,
 59
 Gregor iz Toursa 214*
 Gregor Veliki/Grgur Veliki 39, 251*, 305*
 Grepes 216, 225–228, 237
 Grgur VII 246*
 Grki/Graeci 5, 85, 140*, 251
 Guntharis 216*

H

Hadrian 180
 Hadžija Antonije 247
 Helena 16
 Heliodor 142*, 251*
 Henrik VI. 244*
 Heortik 97*
 Heraclius 170*
 Heraklij 287, 296, 297*, 306*
 Herbord von Michelsberg 330
 Herenij 136
 Herodes 18*
 Herodiada 41
 Herodot/Herodotus 142, 154
 Heruli/Herulians 11, 163, 213–238
 Hesychius 166
 Heziod 141
 Hgybald 354*
 Hierom/Hieromus 85
 Hieronim/Hieronymus 10, 32, 39, 55, 67*,
 115–125, 127, 129–145, 152–163,
 165–171, 176, 202, 251*
 Hijerokles 288, 289, 296–299

Hilarij iz Poitiersa/Ilario 36*, 54, 96*, 98*,
 103*
 St. Hilarion of Gaza 155, 159, 166, 167,
 169
 Hipatijan iz Herakleje 103
 Hiperejd 97*, 141
 Hiperehij 97*
 Hipolit 36, 38*, 80
 Homer 137, 140, 141*, 153
 Honorius 202, 203
 Horacij/Horatius/Horace 133, 136, 137,
 144, 152, 153
 Hotimir 12
 Huni/Huns 162, 218, 222, 232, 237, 251*,
 346, 347, 351

I

Iocardo di Sabatino 64*
 Irena 302, 303, 313
 Irenej Lyonski/Ireneo 45, 55*, 78
 Isidor 117
 Istrani 345
 Iulia Mamaea 188
 Ivan 305*
 Izak 251
 Izidor Seviljski 135, 214*
 Izokrat/Isocrates 141, 153

J

Jamblih 142
 Janez (evangelist) 34, 43
 Janez (vojvoda) 345
 Janez VIII. 352*
 Janez Efeški 388
 Janez Krstnik 41
 Jerome (glej Hieronim)
 Jesaia 17
 St. John of Patmos 162
 Joseph 123
 Jožef Flavij/Josephus Flavius/Jud Jožef
 85*, 142, 154
 Jordanes 214, 218*, 223, 224, 237
 Juba 85*
 Judi/Judje 38, 41, 83–85, 105
 Julian (diakon) 170

Julian (dalmatinski zemljiški posestnik)
161, 170

Julian II 166

Julijan/Julian 92, 99*, 109, 142, 200

Julius Tacitanus 188*, 189, 190

Jupiter (bog) 190

Justin II. 232, 298*

Justinijan I./Justinian I 202, 213, 214, 215*,
221, 225, 226, 228–230, 232, 237, 244*,
251, 253, 254*, 287, 288, 304, 305*

Justinijan II/Justinian II 260

Juvenal von Jerusalem 124

Juvenal 137

K

Kaldejci 85*

Karel Veliki 340–342, 344, 346–350, 352

Karniolci/Carniolenses/Carniolans 382,
383, 394, 401

Karantanci 12, 351, 356

Karnead 141

Kartažan (Tertulijan) 80

Kasij 80*

Kasiodor 135, 214, 223, 224, 251*

Katon/Cato 141

Katul 137

Kekropij iz Nikomedije 93, 95*, 96, 97, 98*

Kelz 75, 84, 85

Klement 78, 90

Klement Aleksandrijski 141

Klejtomah 141

Kleombrot 141

Klodvik 215

Kocelj 353, 354

Konstancij II./Constantius II 32, 44, 92,
93, 98*, 99, 100*, 101*, 103–106, 108,
109, 164

Konstans 93, 100*, 101

Konstantin (misijonar) 348

Konstantin/Constantine 9, 16, 41, 73–75,
86, 87, 90, 98*, 199, 200, 202, 247

Konstantin V. Kopronim 290, 291

Konstantin VI. 285, 302, 303, 313

Konstantin VII. Porfirogenet 388

Krantor 141

Kras 136

Kromacij Oglejski/Cromazio 34, 39, 46*,
55, 56, 251*

Ksenofont/Xenophon 140, 142, 153, 154

Kutriguri 298*

Kvadi/Quadi 8, 162, 163, 183

Kvintilijan/Quintilian 136, 153

L

Langobardi/Longobardi 52, 214, 215, 219,
220, 222, 223, 225, 230–233

Laktancij 74, 75, 138

sv. Laur/Laurus 241–248, 250–256, 260

Lav I. (Leon I.) 296

sv. Lavr 11

St. Lawrence (cerkev) 264, 280, 281

Lea 118

Leo III/Leon III/Lav III. Izaurijski 287,
291, 307*, 350

Leontij iz Kapadokije 94*

Leontij iz Antiohije 93, 101, 102

Leontij iz Tripole 104*

Letoj 97*

Liberij 32, 44, 95, 96*

Licinij/Licinius 74, 164, 165, 199, 200*,
246

Liupram 353, 354

Lizija 141, 153

Ljudevit Posavski 383

Longian 94*

san Loro 245 (cerkev)

sv. Lovrenac (cerkev) 248

sv. Lovro/Laurentius 11 (cerkev), 240
(cerkev), 241 (cerkev), 242 (cerkev),
244 (cerkev), 245 (cerkev), 249
(cerkev), 250* (sv. Lovro u Šijanskoj
šumi), 255* (cerkev), 256, 260

Lucanus 34

Lucij iz Aleksandrije 109*

Lucilij 137

Lucius Domitius Eros 197

Ludvik Nemsški 347

Luka/Lucas 34, 79

Lukan/Lucan 136, 153

Lukrecij/Lucretius 137, 141*

M

Madžari 346
 Magnencij/Magnentius 92, 100*, 164
 Magnus 143
 Makedonij (škof iz Gradeža) 251
 Makedonij iz Konstantinopla/Macedonius 10, 91, 95*, 96–104, 106–108, 113
 Makedonij iz Mopsuestije 94*
 Makrin/Macrinus 187, 189, 211
 Maksencij 349
 Maksimijan 244*, 248*, 250, 241, 253–255
 Malalas 225*, 227, 229*
 Maneton 85*
 Maratonij iz Nikomedije 98*, 100, 107
 Marcela/Marcella 118, 141*
 Marcianus 183, 184*
 Marco Loredan 245*
 Marcomanni 162, 183
 Marcus Aurelius Rusticus 197, 198
 Marija/Maria/Mary/Madonna 24, 39, 40, 56, 57*, 64, 123, 332, 382
 Maris iz Halkedona 94*, 102*, 108
 Mark Antonij 136
 Mark Avrelj/Marcus Aurelius Antoninus 8, 79, 163, 182
 Mark iz Aretuze 94*, 103
 Martina 245*
 Martino di Tours 55
 Matej 34
 Maximinus Thrax 196*
 Megenfrid 341
 Melania die Ältere 118, 119, 124
 Melania die Jüngere 121*, 124, 126*, 127*
 Melanio, Caius Iulius Silvanus 186, 197
 Melitij iz Sebastopola 94*
 Melitij iz Teb 94*
 Meliton 79
 Memnonij 97*
 Menas 299*
 Menofant iz Efeza 93, 94*, 95, 98
 Metod 348*, 352*, 353
 Modest/Modestus 351, 352, 365
 Mojzes/Moses 18, 84, 140*
 Moravani 348
 Mundo 229

N

Najvijj/Naevius 136, 153
 Narkis iz Neronia/Ejrenupole 93, 94, 98
 Narzes/Narsis 230–232
 Nepocijan/Nepotianus 141*, 160
 Niger 80
 Nikefor 287*
 Nikefor I. 285, 303, 305
 Niketa iz Hon 94
 Notburga 56*

O

Octavian (glej Clodius Octavianus)
 Odisej 35
 Odoaker/Odoacer 218, 223*, 224, 230–232
 Ohos/Ochos 216, 227–229, 238
 Orbilij/Orbilius 133
 Origen 36, 75
 Orozij 79
 Osij iz Kordube 95*, 103*
 Otto von Bamberg 330
 Ovidij/Ovidius 137, 153

P

Pachomius 118*, 119
 Palladius 119
 Pamahij/Pammachius 123, 125, 139*, 140, 142*, 153
 Pankratij iz Peluzija 103*
 Pannonians 164, 169
 S. Parasceve 64
 Partenij/Parthenius 80
 Pasolini 57, 65*
 Patern 83
 Patrofil iz Skitopole 93, 94, 98, 103, 104*
 Paulina 125
 Paulinian/Paulinianus 123, 161
 Paulus, Lucius Aemilius 123
 Pavel/Paulus/Paul 8, 21, 76–79, 81, 83, 122, 126, 352
 Pavel Diakon/Pavle Đakon 214, 221, 246*, 382, 388
 Pavel iz Konstantinopla 100, 107*
 Pavla/Paula 10, 115–127, 129, 160

Pavlin 141*
 Pavlin II./Paulinus of Aquileia/Paolino
 II 52, 53–55, 67, 340–342, 344, 346,
 349, 350, 355, 365
 Pavlin iz Nole 137*, 141*
 Pavlin iz Tira 94
 Pere Becich 245*
 Perikles/Pericles 141, 153
 Perzij/Persius 136, 152
 Perzijci 213
 Peter 35
 sv. Peter od Atroe 303
 Peter Krizolog 59
 Petronius Probus 163, 164, 168
 Phantieus 216*
 Pharas 216*
 Philemuth 216*
 Photinus 165
 Pilat 106*
 Pindar 141
 Pipin 339, 342, 346, 352
 Pitagora/Pythagoras 142
 Platon/Plato 140, 141, 142*, 153
 Plavt/Plautus 136, 144, 152
 Plinij Mlajši/Pliny the Younger 82, 136,
 153
 Plinij Starejši/Pliny the Elder 5, 143, 154,
 178, 379
 Plutarh/Plutarch 142, 154
 da Pola, Gerolamo Barbo 245*
 Polikarp 82–84
 Porenut/Porenutius 328, 329, 337
 Porevith 328
 Porfirij 75, 139, 142
 Postumus, Gaius Vibius 178
 Potamij iz Lizbone 95*
 Pozejdonij 142
 Prešeren 12, 368
 Pribina 339, 348*, 350, 352–354, 365
 Priscijan 135
 Prisk 218*
 Probus 164, 332
 Prokopij iz Cezareje 213–215, 217, 219,
 220–224, 226–230
 Ps. Matthaeus 26, 27

Pseudo-Epifanij 292
 Psevdo-Mavrikij 388
 Ptolemaj iz Mendesa/Ptolemaeus 85
 Publilij Sir/Publilius Syrus 137, 153

Q

Quintus Septueius Clemens 181
 Quirinus 164, 165

R

Raban Maur 246*, 247*
 Regenhar 348*
 Reginar 347
 Rihbald 353
 Rimljani 5, 6, 8, 79, 80*, 81, 217
 Rodulf/Roduulfus 216, 221, 223, 224, 226,
 227, 237
 Roman 354*
 Rufin/Rufino 59, 133*, 134, 139, 142, 145
 Ruggero Morosini 244*, 245*
 Rugievit 328, 329
 Rugijci 215, 216, 218
 Rumetruda 221
 Rusi 388
 Rustik 136*, 141*

S

Sabadelli 64*
 Sabadello 64*
 Sabadin/Sabatino/Sabadèl/Sab(b)atinus
 64
 Sabato 60, 62, 64*, 65*
 Sabbatum 64*
 Sab(b)adin 64*
 Sab(b)adini 64*
 Sab(b)ata 63, 64*
 Sab(b)atini 64*
 Sab(b)atinus 64*
 Sabbatus 64
 Sabida 9, 51, 65*, 72
 Sabide 51, 63, 64, 66, 67
 S. Sabina 64
 Sara 42
 Sarmatians 162, 163, 164*, 182
 Sasi/Saxons 163, 341, 344, 345, 365

Saturnus/Saturno 59, 66
 Saxo Grammaticus 326, 328–331, 337,
 Scipio Africanus Minor 123
 Sekund iz Pentapole 93
 Sekund iz Ptolemaide 94*
 Sekund iz Tavhejr 94*
 Salinga 223
 Salomon 37, 43
 Salustij 136, 137
 Seneka Mlajši/Seneca the Younger 137,
 142, 153
 Sentijan z Boreja 94*
 Septimius Severus 183–185, 189
 Sergej 245*
 Sergi di Pola (plemiška družina) 244*
 Sergij 299*
 Settidii (rimska družina) 250*
 Severan dynasty 177, 183, 187, 190, 192*
 Severin 97*
 Sigerij/Sigerius 80
 Silvan iz Tarza 96*
 Sisinnius 160
 Simeon 39
 Simonid 141
 Sindual 216, 230, 231, 232, 233, 238
 Sirian 92
 Skiri 215, 216
 Slovani/Sclavi/Slavs/Slawen/Slaveni 7, 12,
 246*, 248*, 251*, 292, 315, 326, 327,
 330–332, 336, 340, 344–346, 348*,
 350, 381, 382, 388
 Sloveni 52*, 57
 Sofokles 141
 Sofronij iz Pompejopole 103
 Sokrat 96*, 100, 103*, 107
 Sozomen 93, 94, 96, 100, 103, 105, 107, 108*
 Statius, Publius Papinius 178, 179*
 Stefan iz Antiohije 93, 94*, 95*
 Stefan Novgorodac 247
 Stezihor 141
 Stilicho, Flavius 163*, 203
 Stridončan (Hieronim) 11
 Suartuas 216, 229, 230, 238
 Sunij 140*
 Svantevit 328, 329

T

Tacit (zgodovinar) 82, 216, 217, 219, 220
 Tacit (cesar) 196*
 Tacitianus 188*, 189, 190
 Talos 85*
 Tarazij/Tarasios/Tarasius 285, 301, 303*,
 307, 313
 Tarkondimat iz Ajg 94*
 Tarkvinij Ošabni 217
 Tasilo III. 12, 351
 Teoderik/Theoderic 203, 215, 218–221,
 223–225, 237, 350–352, 365
 Teodor iz Herakleje 93, 94*, 98, 102*, 103*
 Theodore/Theodoret 101*, 118
 Teodoret iz Herakleje 94*
 Teodozij/Theodosius (cesar) 8, 41, 202
 Teodozij iz Filadelfije (škof) 104*
 Teodul (pesnik) 341*
 Teodul iz Hajretap (škof) 104*
 Teofil iz Kastabal 96*
 Teofilakt Simokata 388
 Teofrast/Theophrastus 143, 154
 Teognis iz Niceje 94*, 97, 98*, 102*
 Teon 92
 Teonas iz Marmarike 94*
 Terencij 134, 136, 152, 153
 Terminus 187
 Tertulijan/Tertulliano 36, 45, 61, 62, 65,
 80, 80 (Kartažan), 81–83, 85
 Theodosius (menih) 118
 Thor 381
 Thracians 163*
 Tiberij/Tiberius 379, 164*
 Titienus Verus 190, 192
 St. Titus 160*
 Titus Claudius Xenophon 183
 Trajan 75, 179, 180, 191
 Trebonianus Gallus 191, 196*
 Triglav 330
 Trpimir 262*
 Turingijci 219

U

Ubaldo 244*
 Ulpian 183, 184*

Uranij iz Tira 103, 104
 Urban VIII. 327
 Usuard 246*, 247*
 Urzacij iz Singiduna 93, 94*, 95*, 102*,
 103, 104*, 106, 107

V

Vako 223
 Valens 96*, 158, 160*, 162, 169, 202
 Valens iz Murse 93, 94*, 95*, 102*, 103,
 104*, 106, 107
 Valentinijan I./Valentinian I 96*, 103*,
 160, 162–164, 169, 202
 Valerijan 83, 84
 Valerian II 185
 Valerius Super 187, 188, 189, 190, 193
 Valjhun 12
 Valtunk 12
 Valvazor 390
 Vandali/Vandals 162, 163, 193, 213, 214*,
 215–217, 219, 220, 222, 233*, 237
 Varon/M. Terentius Varro 137, 153
 S. Venera/Veneria/Veneranda 64
 Vergilij/Virgil (pesnik) 152, 153
 Verus 216*
 Vetrano 164
 Vibius Volusianus 191
 Vigilantius 161
 Vincenzo Maria Coronelli 245*
 Virgil/Virgilius (škof) 351, 352

Virgolan 245*
 Viktorin, Gaj Marij 136
 Viktorin Ptujski/Victorinus 37, 55, 58, 59,
 61, 62, 67*, 165
 Visandus 216*
 Vitruvij 379, 380
 Visigoths 202
 Vligagus 216*
 Volchero 244*
 Votan 381
 Vrana 245*
 Vulkacij/Volkacij Sedigit 136
 Vzhodni Goti 213, 215, 216, 220

W

Wandalbert 246*, 247*
 Wiching 352*
 Witto-Candidus 354*

X

Xenophon (glej Ksenofont)

Z

Zahodni Goti 215, 216, 219
 Zara Jakob 60*
 Zenon/Zeno 414
 Zeus Theos Megistos 186*
 Zopir iz Barke 94*
 Zosimus 193, 203

Kazalo krajevnih imen

A

Aachen 340
 Abrit 295–297
 Achaia 160, 165, 167
 Ad Libros 202
 Ad Matricem 201, 202
 Ad ripas Danubii 52*, 340, 342 (supra r.
 Histri D.), 342*, 349
 Ad statua 198*
 Ada 386

Adrianople/Adrijanopol/Hadrijanopol
 158, 294, 300, 301*, 302–304, 304*,
 305
 Afrika/Africa 5, 8, 66, 121, 124, 215
 Afrodiziada/Aphrodisias, 139, 180*
 Akvileja/Aquileia (prim. Oglej) 8, 10, 49,
 52, 55*, 56, 63, 66*, 67, 85, 86, 134,
 170, 248*, 251*, 252, 253, 281*, 380
 Aleksandrija/Alexandria 92, 93, 94*, 97*,
 98–102, 103*, 104–106, 108, 109, 113

Aleksandropol 294
 Alemanija 352*
 Aljustrel (Vispascense) 180, 181
 Alma 164, 165
 Alpe/Alpes/Alps (prim. Vzhodne Alpe)
 159, 163, 327, 330, 379, 380
 Alpes Cottiae/Cottian Alps 161
 Alpes Iuliae/Julijske Alpe/Julian Alps
 157*, 162, 167, 170, 380
 Altinum 160
 Amastris 289*
 Amfion iz Sidona 94*, 98*
 Ampelum 179
 Anastaziopol (Peritheorion) 294, 295
 Anazarb 94*
 Anhijal (Pomorie) 293, 294, 295, 303
 Aniža 347, 351
 Ankira 93, 95–97, 102–104, 107
 Antiohija/Antiochia 10, 92, –95, 98, 100*,
 101, 103, 104, 107*, 116, 139, 153,
 307*
 Apijarija/Appiaria (Rjahovo) 295, 296,
 297
 Apr 293
 Apulum 179*
 Arelat/Arles 21, 92, 106
 Aretuza 95*, 103
 Argamum 299*
 Argentaria/Argentarija 181, 182, 185, 187,
 190, 192–194, 196, 197, 202, 120,
 211
 Arimin 103*, 104, 108, 380
 Arkadiopol 293
 Armorika 245, 246,
 Atena (Atene) 300
 Atlantski ocean 385
 Atroa 303*
 Aur(a)riae 198*
 Aureus 164, 165
 Avarija 340, 348, 355
 Avstrija/Austria/Österreich (prim.
 Zgornja Avstrija) 180, 315, 316, 333,
 347, 379, 389, 391
 Aziana 97*
 Azija/Asia 7, 215 (Mala Azija)

B

Babaeski (Bulgarofig) 295
 Babilon 77
 Bale 262*
 Balkan 6, 203, 232, 233*, 260, 305, 388
 Balkan (gorovje) 12, 293, 302
 Baloie 184
 Bangor 59*
 Barban 245
 Bavarska 343, 349, 384, 387, 391
 Belgien 317, 318, 324
 Beli potok 380
 Beller 255
 Benečija 57, 231
 Beneška laguna 386
 Beograd 225*, 292
 Berit 97*
 Bernried 387
 Beroa/Beroja (Stara Zagora; Irenopol)
 293, 294*, 303
 Betlehem/Bethlehem 10, 27, 116, 117,
 118*, 119, 120–123, 125, 127
 Bielersee 387
 Biskupija – Crkvina 265, 266*
 Bistue Nova 202
 Bistue Vetus 202
 Bitinija 94*, 96, 97, 98, 100, 103*
 Bizanc/Byzantium/Bizancij/Bizantinsko
 carstvo 11, 215, 217, 219, 225–228,
 230, 232, 246, 247, 254, 286*, 291
 Bizantij 9
 Bize 293
 Black Sea/Crno more 159, 162, 167, 170,
 294, 298, 303
 Blatenski kostel (Mosapurch) 353, 354
 Blatno jezero 346, 352, 353
 Bled (prim. Otok) 368, 369, 382, 390, 391,
 392, 399, 401
 Bledec 386
 Blejski kot 382, 392, 394
 Blejsko jezero 12, 355, 368, 371, 372, 378,
 383, 385, 387, 391, 392, 394
 Borej 94*
 Borovniščica 387
 Bosco Siana 245*

Bosna/Bosnia 11, 177, 178, 181–185, 187–189, 197, 201, 210, 270, 271
 Bosnia and Hercegovina 181, 270, 271
 Bosphorus 157*
 Bracciano, lago di/lacus Sab(b)atinus 64
 Brda 386
 Brdo 382
 Brenta 231
 Bretanija 245
 Brigetio/Brigetio 164
 Brioni/Brijuni 161*, 250
 Bris 293*
 Britannien 124
 Budalia 163, 164
 Bugarska 290, 293–296
 Bulgarofig (glej Babaeski)
 Burgas 294 (zaliv), 295, 303

C

Calabria 307*
 Cambridge 132
 Carevec 296
 Caričin Grad (prim. Prva Justinijana) 254, 255, 304
 Carigrad (prim. Konstantinopel) 247, 253, 254*, 290*, 291*
 Carnia/Cjargne 56
 Carnuntum 164
 Castello 321, 332
 Celeja 355
 Celij 252
 Celovec/Klagenfurt 320*, 331*, 384, 390
 Cezareja/Caesarea 93, 94*, 95*, 96*, 99*, 103, 104*, 108, 142, 158, 214, 237
 Chalkis, Wüste von 116, 118, 119
 Charente 385
 Charente-Maritime 385
 Chersonesus 161* (Thracian Ch.)
 Cibale 164
 Ciper/Cyprus 97, 254, 287, 307*
 Cissa 161*, 170*
 Cissa Liburnica 161*
 Cissa Pullaria 161*
 Cista Velika 266*
 Cividale (Čedad) 52, 272, 340, 342, 349,

350

Classe 21, 22
 Commachio 386
 Constanța (prim. Tomi) 292, 298
 Constantinople (glej Konstantinopel)
 Corvey 280
 Cressa 161, 170
 Cres (otok) 267–269, 270*
 Cres (kraj) 268, 296
 Crno more (glej Black Sea)
 Croatia 262, 265, 270, 280
 Cuenca 186

Č

Čedad (glej Cividale)
 Četina 195, 196
 Češka 384
 Čufarov kamenolom 250*

D

Dacia/Dakija 160, 163, 179, 182
 Dacia Mediterranea/Sredozemna Dakija 292, 304
 Dacia Ripensis/Obalna Dakija 295, 304
 Dalmatia/Dalmacija/ Delmatia/Dalmatien 10, 11, 121, 123, 157*, 159–162, 164, 165, 167, 168, 170, 171, 176–186, 188–204, 210, 211, 262, 263, 270, 271, 281, 284
 Dardanija/Dardania 160, 164*, 191, 304
 De Sab(b)ata 64*
 Debelc 295
 Dekater (Kotor) 294*
 Demessus 191
 Den 294*
 Derk 293*
 Devnja (prim. Marcianopolis) 296
 Dioklecijanopol (Hisar) 293
 Diospol 293
 Dobrika 250*
 Dobrudža 298, 302
 Dolgo jezero 389
 Domavia (prim. Municipium Domavianum) 177, 181–183, 185–189, 191–198, 204, 211

Donava/Danubius/Danube/Dunav (prim.
Podonavje) 12, 160, 162, 163*, 193, 218,
224, 237, 296, 298, 305, 306*, 339, 340,
342, 346–349, 351, 352, 354, 365

Dorostol 295, 296

Drava/Drau 331*, 339, 345–347, 351, 354,
355

Drina 182*, 196

Drizipara 293, 300, 301*, 302

Dunaj 347, 348

Dunajski gozd 347

Dura Europos 35

Durostor/Durostorum 296, 297, 298

Düsseldorf 19

Dyrrachium 164

E

Eben am Achensee 56*

Edirne (Hadrijanopol; prim. Adrianople)
294, 295

Egejsko more/Aegean See 161*, 303

Egipt/Aegyptus/Egitto/Ägypten 60, 92,
93, 94*, 100, 103, 105*, 117, 118*,
119, 194*, 203

Emilija/Aemilia 99*

Emona 10, 355

En (Enez) 394

Engleska 252

Ephesus 183

Epidamnus 164*

Epidauros 165, 166

Epifanija 92*

Epirus/Epir 123, 160

Epirus Novus 289, 304

Epirus Vetus 304

Eudoksiopol 293

Eufrazijana 244, 251, 252, 254*

Evropa/Europe 7, 12, 135, 160*, 217, 245–
247, 252, 261, 280, 285, 290, 293,
294, 298, 301, 302, 304*, 313, 377,
379, 381, 383, 393, 401

F

Fan/Fanum 380

Fažana 244*, 248, 249, 250*, 255*

Feistritz im Gailtal (Bistrica na Zilji) 322,
323

Fenicija 94*, 97*

Ferrata 164

Filadelfija 104*

Filipi 8

Filipopol (Plovdiv) 293, 300, 301*,
302–304

Florianum 249

Fojnica 178, 184, 185

Francuska 252

Frankovsko cesarstvo 353

Frascati 22

Frigija 98*, 104*

Fulda 270

Furlanija/Friuli 51–53, 56, 57, 58*, 63, 64,
67, 72, 321, 350, 355

G

Galatija 97

Galija/Gaul 98*, 163, 169, 232

Galižana 244*, 255, 260

Garela 294*, 301*

Garijala 293

Gaza 159

Germanicija 93, 107*

Giornico 327*

Glamoč 198, 200

Glamočko polje 200*

Goce Delčev 293

Gornji Milanovac 189

Gornji Vakuf 201

Görtschitz (Krčica) 322, 324

Göteborg 132

Gotija 290*

Gracarca 390

Gračanica 247

Grad 382

Gradež/Grado 251, 350

Gradina 197, 248, 250*

Grajski hrib 370, 374

Grajsko kopališče 367, 368, 370, 371, 377,
379, 387, 388, 390

Grčija/Graecia/Greece/Grčka 160*, 162,
164, 165*, 300, 301, 348*

Gromile 184

Gure 389

H

Hadrijanopol (glej Adrianople)

Halepići 200*

Halkedon 94*, 97*, 102*, 108

Halkida 293*

Hariopol 293*

Havsa (prim. Niceja) 295

Heilige Land 115

Helada 289*, 300, 304

Helespont 96, 100, 103*

Hem 293

Hamimontus/Hemimont 285, 290,
293–298, 300–302, 304, 305, 306*,
307

Haemimontus Secundus 295, 300, 302,
306*

Herakleja (Ereğli) 94*, 102*, 103, 293,
294*, 301*, 302–304

Herakleja Trakijska 93, 98, 290*

Herzegovina (prim. Bosna) 196

Hijereja 286

Hisar (glej Dioklecijanopol)

Hof vulgo Kotnik 322

Holland 318

Hone 94

Hrušica 386

Hüttenberg 315–317, 320, 336

I

Ibida 299*

Igman 201

Ilirik/Illyricum 8, 10, 11, 155–157, 159,
160, 162, 163, 165, 167–171, 176,
178, 194, 199, 200, 202, 203, 229,
254*, 287, 292, 304, 307*

Imotski 266*

In monte Bulsinio 202

India 167

Inn 347

Ionian See 161*

İpsala (glej Kipsela)

Ireland 59*

Irenopol (prim. Beroja) 303

Istok (glej Vzhod)

Istra/Istria/Histria/Histrija 11, 64, 160,
239, 240, 244*, 246–248, 250–256,
260, 262*, 263*, 298*, 345, 350

Italija/Italy/Italia 8, 58, 62, 64, 215, 218,
223, 224, 230, 231, 233, 340, 348*,
349, 354, 355, 379, 385

Izrael/Israel 16, 86, 157*

J

Jablanačko 254*

Jadran/Adriaticum mare/Adriatic See/
Adria 6, 7, 11, 160, 161, 166, 178,
261, 262, 263, 265, 267, 280, 281,
284, 291, 380

Janj 184, 201

Japra 181*, 201

Jeruzalem/Jerusalem 8, 42, 45, 93, 97*,
117–120, 121*, 124, 139, 145*, 160

Judeja 82

K

Kärnten (glej Koroška)

Kanalska dolina 380

Kapadokija 10, 91, 92, 94*, 99*, 100*

Karantanija/Carantania/Karantanien 315,
316, 331, 332, 337, 343, 346, 347,
351, 352, 355*, 356, 365

Karavanke 394, 401

Karniola/Carniola 347, 355, 382

Karthago 123

Kayalıköy 294*

Kilikija 92*, 93, 94, 98

Kipsela (İpsala) 293, 294, 303

Kiseljak 185

Kizik 93, 98, 100, 103*, 104, 107

Klagenfurt (glej Celovec)

Klek 381

Klement 255*

Klopinjsko jezero 389, 390

Kohov kamenolom 250*

Kolovrat 195

Komar 201

Konkordija 10, 224

Konstantinopol/Constantinople/
 Konstantinopol (prim. Carigrad) 9,
 10, 91, 93, 95*, 96–104, 106–109, 113,
 159, 162, 225, 227, 229, 230*, 254*,
 286*, 292, 297, 302, 307*, 313
 Koroška/Kärnten 12, 315–319, 324, 326,
 331*, 332, 336, 337, 344, 382, 383, 389
 Korint 8, 300
 Kosovo 192
 Kostajnica 244*
 Košljun 267–270, 279
 Kotor 262, 294* (Dekater)
 Kranj 355, 369
 Kranjska 386, 390
 Krems 347
 Kremsmünster 351
 Kreta/Crete 160*, 164*, 165, 167, 291, 304
 Krk 267
 Kuje 244*
 Kukuz 100*
 Kupres 201
 Kvarner 261, 270, 281, 284
 Kvarnerski zaliv 10

L

Laba 340
 Lampsak 103*
 Langbürgner See 384
 Laodikeja/Laodicea 9, 62, 93, 94*, 95–97,
 98*, 103
 Larignum 380
 Lavant 280
 Lebed 294*
 Lednica 381
 Legen 355
 Leipzig 132
 Leoben 320*, 325*
 Lepenica 178, 184
 Leskovac 304
 Libija 93, 94 (Zgornja L.)
 Lidija 104*
 Liebensfeld (glej Virunum)
 Lienz 389
 Ligurija 99*
 Lim 195

Linz 347
 Litoprozop 294*, 301*, 303*
 Ližnjan 249
 Ljubija 183
 Ljubljana 6, 340, 355, 368, 369, 374–376,
 386, 392–394, 399, 401
 Ljubljana 383, 386, 386 (Stara L.)
 Ljubljansko barje 383, 386, 387
 Lobor 355
 Loborica 248, 249
 Loborika 255
 London 23–26
 Loutra Traianopouleos (prim. Trajanopol)
 294
 Lugio 198
 Lüleburgaz 295
 Lyon 45, 78

M

Macellum 99*
 Macesnje 380
 Macloviensa 246
 Madžarska 346, 379
 Macedonia/Makedonija/Makedonien 123,
 157*, 160, 163, 164, 170, 176, 303, 304
 Macedonia Prima 304
 Macedonia Secunda 254, 304
 Maksimijanopol (Mosinopol) 293, 294
 Mala Azija 215
 Mala Skitija/Scythia Minor (glej Skitija)
 Marano Lagunare 57
 Marchia iuxta Souwam 383
 Marcijanopol/Marcianopolis (prim.
 Devnja) 294*, 295, 296, 298, 300,
 302, 305, 306
 Marčana 245*
 Margum 164
 Maribor 64, 355
 Marica 294, 295, 303
 Markela 294*
 Maroneja 294
 Massafra 64
 Med 249
 Medeja 293*
 Mediolan (glej Milano)

- Medulin 244*
 Mengeš 355
 Mesembrija 293, 294 (Nesebar), 295, 295*, 301–303
 Mesena 293
 (Metalla) Agrippi 198*
 Metra 293
 Mettlach 270, 277
 Miami 369, 375, 376, 394, 401
 Mikulčice 384, 385
 Milano 92, 93, 106
 Millstatt (Milje) 331*, 337
 Millstätter See (Milštatsko/Miljsko jezero) 330
 Milvijski most 75, 86
 Mlino 382
 Moesia/Mysia/Mezija 163, 192, 285, 293, 295–299, 301, 305, 306*, 307, 313
 Moesia Inferior/Donja Mezija 294, 296, 305
 Moesia Prima/Mysia Prima 292, 295, 297, 300, 302, 304–306
 Moesia Secunda/Druga Mezija 292, 293*, 299, 300, 301*, 302, 305
 Moesia Superior/Zgornja Mezija/Upper Moesia 163*, 165, 183*, 191, 192, 194, 196, 225, 237, 306*
 Monte San Lorenzo 245*
 Montenegro 177, 183, 195
 Monza 27
 Mosapurch (glej Blatenski kostel)
 Mösel 324
 Močurica 294*
 Mojstrovka 380
 Molzbichl (Molec) 332, 333
 Monastero 251*
 Mondsee 391
 Mopsuestija 94*
 Morava 292, 385 (reka)
 Moravska/Moravia 11, 218, 222, 237, 352
 Mosinopol (glej Maksimijanopol)
 Mramorno more 303
 Muggia (Milje) 57*
 Mugglia 250*
 München 16, 325
 Municipium Domavianum (prim. Domavia) 186, 187, 211
 Municipium Malvesiatium 182
 Muntanjana 254*
 Mursa 93, 94*, 95*, 102, 103, 104*, 106, 107, 164

N
 Nais/Naissus 74, 86, 164
 Narona 196
 Natisone (Nadiža) 57
 Navarra 277*
 Nedao 218*, 222*, 237
 Nemčija/Germania 58, 389
 Nesebar (Mesembrija) 294
 Nest 294, 302 (Nikopol ad Nestum)
 New York 325
 Nezakcij 250*, 251*
 Nežidersko jezero 347, 351
 Nicopolis (mesto v Epiru) 123
 Nikopol/Nicopolis ad Istrum (Nikjup) 295, 296, 297
 Nikopol na Nestu/Nicopolis ad Nestum (Zagrade) 293, 302
 Nikopol Trakijski 303
 Nikopolis 254*
 Nikomedija 93–98, 100, 106, 107
 Niceja (tračka; Havsa) 295, 301*
 Niceja 44, 93–95, 97, 98, 102*
 Nin 281*
 Nitra 348, 350, 352
 Nitrische Wüste 117, 119
 Noricum/Norik 181, 183*
 Noricum Mediterraneum 218
 Noricum Ripense 343
 Novalja 271–273
 Nove 295, 296, 298, 300
 Novgorod 247

O
 Obertrumer See 384
 Oderz 248*
 Odes/Odessos (Varna) 292, 293, 295–297, 300, 302, 305–307
 Ölberg 118

Oglej (prim. Akvileja) 31, 32*, 33, 45, 46,
346, 349, 354, 355
Oglio 386
Ohrid 292
Opitergium 248*
Oréos 291*
Osor 275–279
Otinovci 201
Otok/Blejski otok 12, 367–369, 376, 381,
383, 387, 388, 390–392, 394

P

Pad 350, 380, 386
Padska nižina 380, 385
Paflagonija 104, 289*
Pag 161*, 266, 267, 272
Palaistene (Palatiolum) 297, 301
Palastol 298
Palermo 21
Palestina/Palestine/Palästina 16, 94, 103,
117, 121, 166
Palestina (kraj v Meziji) 295, 298
Pamfil 294, 301
Pannonia/Panonija 8, 10, 12, 157*, 160,
162–165, 168, 169, 171, 176, 177,
181–184, 188, 190, 191, 193, 194,
196–198, 200, 203, 204, 211, 232,
252, 339, 340, 342, 343, 345–356, 365
Pannonia Inferior/Spodnja Panonija/Lower
Pannonia 163, 182, 193*, 353, 354
Pannonia Savia 203
Pannonia Secunda/Druga Panonija 254*,
304
Pannonia Superior 182, 183*
Pariz/Paris 22, 23, 132
Passau 347, 348*, 352*
Patras 300, 301*
Peć 247
Peloponez 300
Perber 294*, 301*, 303*, 304*
Peritheorion (prim. Anastaziopol) 294
Peroj 244*
Perzija 215
Peterinsel 387
Pétóháza 351

Petoviona/Poetovio 8, 58, 59, 61*, 62, 67*,
165, 355
Pir (Topir) 294
Pizavr/Pisaurum 380
Pliva 184, 201
Plotinopol 295
Plovdiv (prim. Filipopol) 293, 303
Podonavje/Podunavlje 6, 216, 218*, 298*,
302, 340, 347, 350
Poitiers 36*, 96*, 98*
Pokljuka 381
Poljska 381
Pomer 248
Pomorie/Pomorie-Burgas (prim. Anhijal)
294, 303
Pompejopola 103
Pont/Pontus 94*, 164, 199, 292
Pontsko primorje 300, 302
Pontika 97, 98
Porcia 331
Poreč 8, 240, 251, 252*, 253, 254
Poreština 254
Port-Berteau 385
Port d'Envaux 385
Portugal 180, 181
Premantura 249
Prevalitana 304
Pričice 383
Prijepolje 195
Pristava 369, 382
Privlaka 281*
Probat (Sinanköy) 295
Propontis 157
Prva Justinijana/Justinijana Prima (prim.
Čaričin grad) 254, 305*, 306*
Ptuj 37, 55
Puglia 64
Pulj/Pula/Pola 11, 239, 240, 244, 245*,
246, 248, 249, 251, 253, 254*, 255,
260, 267, 269, 270, 271
Punat 270

R

Raba 339, 346, 353
Rabica 347

- Radniče/Radnig 382
 Raduša 201
 Rahaba 45
 Ravena/Ravenna 8, 21, 22, 27, 223, 224, 248*, 251–254, 276*, 380
 Razgrad (prim. Abrit) 296
 Recija 379
 Regensburg 349, 352*
 Rhosos 118
 Ribniški zaliv 383
 Rignanum 179
 Rim/Rome/Rom 10, 17, 27, 78–80, 82*, 83, 93, 96*, 97* (Novi R.), 97*, 116, 118, 122, 133, 134, 138, 139, 143, 145*, 153, 215, 216 (Zahodni R.), 224 (Zahodni R.) 252, 306*, 307*, 350, 353
 rimsko cesarstvo/Roman empire/
 Römisches Reich (prim. Bizanc) 5, 8, 11, 74–76, 78–80, 83, 84, 86, 90, 92, 96*, 97*, 101, 104, 113, 119, 121, 125, 158*, 159, 162, 163*, 171, 176, 180, 183, 186, 191, 196, 197, 199, 200*, 201–203, 211, 225, 228, 230, 237, 263, 288 (Istočno Rimsko carstvo), 290, 291, 298, 300–304, 307*
 Rjahovo (prim. Apijaria) 296
 Rodope (provinca) 285, 293, 294, 295*, 298, 301, 302, 303*, 304*
 Rodopi (gorovje) 293
 Rodostol/Rodostolon 295–297
 Rovinj 241*, 253
 Rudnik 189
 Rugiland 218
 Rut 382
- S**
 Sabatia 64*
 Sabatti 64*
 Sabatto 64*
 Sab(b)otig 64*
 Sab(b)otigh 64*
 Sabidussi 64*
 Sabòt 64*
 Sabotha 64*
 Sabotič 64*
 Sabottigh 64*
 Sabotto 64*
 Sabye 203
 Salona/Salonae 8, 164–166, 179, 196, 200, 202
 Salzburg 12, 339, 346–354, 356
 Salzkammergut 391
 Salviae 200*
 San Lauro (gozd) 245*
 Sana 184*, 201
 Sancta Sabada 64*
 Sase 181, 182, 197, 211
 Sava/Savus 203, 382, 383
 Savia 203 (Pannonia S.), 203
 Savinjska dolina 355
 Scaria 296
 Schluchsee 390
 Schwarzwald 390
 Scythia/Skitija 160, 285, 293, 298, 299, 307, 313
 Scythia Minor/Mala Skitija 292, 298
 Schytia Pontica/Skitija Pontskog primorja 300, 302, 305
 Sebastopol 94*, 293
 Sebenje pri Zasipu 382
 Selevkija 96*, 103, 104, 106–108
 Serdika/Serdica 94*, 95*, 98*, 100*, 163, 164, 292, 300, 301, 303, 304
 Servitium 200
 Sicilija/Sicily 166, 291, 307*
 Silistra (prim. Durostor) 296
 Sinanköy (glej Probat)
 Singidun/Singidunum 93, 94*, 95*, 102*, 103, 106, 107, 213, 225, 230, 232, 237, 388
 Sirija/Syrien 16, 103
 Sirmij/Sirmium 8, 32*, 93, 95*, 96*, 98*, 103, 104, 107, 164–196, 198, 202, 203, 211
 Siscija/Siscia 8, 164, 165, 193, 194*, 202, 203, 211, 355
 Skandinavija 222
 Skarija/Skaria 295, 296, 297
 Sklavinija/Sclavinia 351

Skopel (Yoğuntaş) 294*
 Slivnica 355
 Slovaška 352
 Slovenj Gradec 355
 Slovenija/Slovenia 6, 7, 9*, 64, 368, 369,
 379, 392, 400, 401
 Soča 218, 355
 Sočanica 192
 Solin 273
 Solun/Tesalonika/Thessalonica 8, 165,
 254*, 303, 304
 Soteska v Bohinju 380
 Sozopol 295
 Spain/Španien/Španjolska 124, 186*, 252
 Split 273, 274, 280
 Spittal an der Drau (Špital ob Dravi)
 331*
 Spratza 347
 Srbija/Serbia 11, 177, 182, 183, 189, 195,
 210, 254*, 306*
 Srebrenica 181, 182, 185*, 197, 198, 211
 Sredozemlje 223, 232
 St. Kanzian (Škocjan v Podjuni) 317
 St. Martin am Silberberg 12, 315–318,
 320, 322, 325–330, 334, 336, 337
 Staller 389
 Stanecli 202
 Stanzija Petris 245*
 Stara Zagora (prim. Beroja) 293, 303
 Stari Majdan 184*
 Starnberger See 387
 Steiermark (glej Štajerska)
 Stettin 330
 Stridon 10, 121, 132, 133*, 134, 152, 165,
 168, 170
 Struma 303
 Sucidava 299*
 Suargan 249
 Sv. Lovro 250*
 Svištov 296

Š

Šandalja 255
 Šator 201
 Šentpeter 355

Šijana 11, 240, 241*, 242, 243, 244*, 245*,
 246, 248–250, 251*, 255, 260
 Šijanska šuma 240, 250*
 Šipovo 184
 Šišan 245*, 249
 Šmohor/Hermagor 382
 Štajerska/Steiermark 331, 344
 Štinjan 244*
 Švica 389

T

Tabennä 119
 Tagliamento 63*, 64*
 Taillebourg 385
 Taurus 118
 Teodoropol 293*
 Tesalija/Thessaly 160, 164*, 304
 Tesalonika (glej Solun)
 Tessin 327
 Thagaste 121*
 Thebais 119
 T(h)rac(i) 198*
 Tiberiopol 292
 Ticino 223
 Tilurium 202
 Tir 94*, 103, 104*
 Tirolska 389
 Tisa 224
 Tolmin 64*
 Tomi (Constanța) 292, 293, 298, 299, 302,
 307
 Topir (glej Pir)
 Tours 55, 214*, 354*
 Traismauer 347, 350, 351*
 Trajanopol (Loutra Traianopouleos) 294,
 295*, 301*, 302–304
 Trakija/Thracia/Trace/traška dieceza/
 Tračka dieceza 11, 93, 96–98, 157*,
 158, 160, 162, 170*, 183*, 285, 290–
 294, 297*, 298, 300–304, 306*, 307,
 313
 Tamariska/Transmariska/Transmarisca
 (Tutrakan) 255, 296, 297
 Trelleborg 385
 Treveri (Trier) 95*

Tribur 344
 Tripola 104*
 Trogir 280
 Trst 251
 Tule 222, 228
 Tullnerfled 220
 Turkey 183, 198
 Turon 246
 Tusculum 273–275
 Tutrakan (prim. Transmarisca) 296
 Tzoidu 295

U

Uljanik 248
 Ulpijana/Ulpiana 246, 247*, 251, 254–256, 260
 USA (glej ZDA)
 Ustikolina 187
 Uzunköprü 295

V

Valbandon 249
 Valmadona 250*
 Valtura 255, 240
 Valvasone/Voleson 64, 65
 Varna (prim. Odes) 292, 296, 305*
 Veliko Trnovo 296
 Velikomoravska kneževina 384
 Venetia 237
 Venetia and Histria 160
 Veneto 57*, 64*
 Via Latina 17, 18
 Vid 298
 Vila Suvobor 368
 Viminacij 306*
 Vinkuran 244*, 255
 Vintijan 255
 Vipava 355
 Virunum (Liebensfeld) 180, 181
 Vispascense (prim. Aljustrel) 180
 Vistar 253
 S. Vito al Tagliamento 64*
 Vitorog 201
 Vivario 22
 Vlašić 201

Vodnjan 255*
 Vranica 178, 201
 Vrba 382
 Vrbas 184
 Vrbsko jezero 383, 384, 389
 Vrh 255*
 Vzhod/Istok 8, 10, 39, 44, 74, 99, 100*, 139, 143, 247, 251*, 252–255
 Vzhodna krajina 347
 Vzhodne Alpe 6, 382, 389

W

Washington 16, 17, 325
 Welles 246
 Weride 354*
 Wolin 330*

Y

Yoğuntaş (glej Skopel)

Z

Zadar 263, 264, 265, 280
 Zagorje (hrvaško Z.) 355
 Zagrade (glej Nikopol na Nestu)
 Zahod 44
 ZDA/USA 325, 369, 375, 394
 Zec (gora) 201
 Zekedepa (škofija) 295, 296, 296
 Zgornja Avstrija 384
 Ziljska dolina 337, 382

Ž

Žale pri Bledu 382
 Žavlje 245*
 Željeznica 178
 Žminj 251
 Žuntiči 248

